

# ΑΓΩΓΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗΣ

## A PIPELINE TRAVERSING GREEK HISTORY



ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ  
Υπουργείο Πολιτισμού  
και Αθλητισμού  
Διεύθυνση Βυζαντινών  
και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

HELLENIC REPUBLIC  
Ministry of Culture  
and Sports  
Directorate of Byzantine  
and Post-Byzantine Antiquities



Trans Adriatic  
Pipeline





**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ**  
Υπουργείο Πολιτισμού  
και Αθλητισμού  
Διεύθυνση Βυζαντινών  
και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

**HELLENIC REPUBLIC**  
Ministry of Culture  
and Sports  
Directorate of Byzantine  
and Post-Byzantine Antiquities



Trans Adriatic  
Pipeline



# ΑΓΩΓΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗΣ

## A PIPELINE TRAVERSING GREEK HISTORY

Ευρήματα  
από τις ανασκαφές  
του Διαδριατικού  
Αγωγού Φυσικού  
Αερίου  
στη Βόρεια Ελλάδα

Archaeological  
finds from the  
excavations  
for the Trans  
Adriatic Pipeline  
in Northern Greece



ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Υπουργείο Πολιτισμού  
και Αθλητισμού  
Διεύθυνση Βυζαντινών  
και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

HELLENIC REPUBLIC

Ministry of Culture  
and Sports  
Directorate of Byzantine  
and Post-Byzantine Antiquities



Trans Adriatic  
Pipeline

Επιμέλεια έκδοσης:

Στεφάνια Σ. Σκαρτσή

Editor:

Stefania S. Skartsis

Συντονισμός έκδοσης:

Φανή Μπούμπουλη, Βιργινία Μπαρτσώκα

Edition coordinators:

Fani Boubouli, Virginia Bartsoka

Επιμέλεια κειμένων:

Φανή Μπούμπουλη, Κωνσταντίνος Θεοδωρίδης, Άννα Τσοκανή

Text editing:

Fani Boubouli, Konstantinos Theodoridis, Anna Tsokanis

Διορθώσεις:

Νίκος Νικολόπουλος, Όλγα Τσολακάκη

Proof reading:

Nikos Nikolopoulos, Olga Tsolakaki

Μετάφραση:

Δημήτριος Δούμας

Translation:

Dimitrios Doumas

Καλλιτεχνική επιμέλεια:

Πάνος Κωνσταντόπουλος, Ogilvy

Art editing:

Panos Konstantopoulos, Ogilvy

Επιμέλεια εκτύπωσης: Ogilvy

Print editing: Ogilvy

Εκτύπωση: Fotolio S.A.

Printed by: Fotolio S.A.

Με τη χρηματοδότηση της εταιρείας  
Trans Adriatic Pipeline AG, στο πλαίσιο  
του προγράμματος Κοινωνικών και  
Περιβαλλοντικών Επενδύσεων που υλοποιεί,  
και βάσει

(α) του από 17.05.2016 σχετικού Μνημονίου

Συναντίληψης και Συνεργασίας, και

(β) του από 06.05.2020 Συμφωνητικού

Συνεργασίας που έχουν υπογραφεί μεταξύ

του TAP και του Υπουργείου Πολιτισμού και

Αθλητισμού

Funded by the Trans Adriatic Pipeline AG,  
in the context of its Social and Environmental  
Investments programme, and as per

(a) the relevant Memorandum

of Understanding and Cooperation

(as of 17.05.2016), and

(b) the Collaboration Agreement

(as of 06.05.2020) that have been signed

between TAP and the Hellenic Ministry

of Culture and Sports

ISBN

978-960-386-483-7

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

© 2021 Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και του εποπτικού υλικού του βιβλίου, χωρίς την έγγραφη άδεια του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού

Hellenic Ministry of Culture and Sports

Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities

© 2021 No part of this publication may be reproduced or republished, wholly or in part, without the prior written permission of the Hellenic Ministry of Culture and Sports



**ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ**

- 12** Πρόλογος της Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού
- 16** Πρόλογος του Γενικού Γραμματέα Πολιτισμού
- 18** Πρόλογος της Γενικής Διευθύντριας Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
- 22** Πρόλογος του Διευθύνοντος Συμβούλου του ΤΑΡ

**ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ**

- 24** Το έργο του ΤΑΡ στη Βόρεια Ελλάδα και η συμβολή του στην αρχαιολογική έρευνα Τζούλια Παπαγεωργίου, Στεφανία Σ. Σκαρτσή, Βιργινία Μπαρτσώκα (Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων)
- 28** Ένα μεγάλο έργο υποδομής συναντά την Ιστορία Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ ΑΓ)
- 32** **ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΒΡΟΥ**  
Εισαγωγή / Νεκροταφείο Γεμιστής στην περιοχή των Κήπων / Τρίκλιτη βασιλική στον Πόταμο / Κιβωτιόσχημος ρωμαϊκός τάφος στον Πόταμο / Νεκροταφείο στην Παλαγία (Χρύσα Καραδήμα, Ζωή Μιλτσακάκη)
- 50** **ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΡΟΔΟΠΗΣ**  
Εισαγωγή / Αρσάκειο. Εργαστηριακός χώρος και νεκροταφείο / Γαλήνη. Νεκροταφείο υστερορωμαϊκών χρόνων / Αμαξάδες. Ιουστινιάνειο διατείχισμα - Υδραγωγείο Αναστασιουπόλεως (Χρύσα Καραδήμα, Μαρίνα Τασακλάκη)
- 64** **ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΞΑΝΘΗΣ**  
Εισαγωγή (Κωνσταντίνα Καλλιντζή). Σούνιο. Αγροικία (Μαρία Χρυσάφη). Αρχαιολογικά κατάλοιπα στο Γρήγορο (Κυριακή Χατζηπροκοπίου)
- 80** **ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ - ΘΑΣΟΥ**  
Εισαγωγή / Νεκροταφείο παλαιοχριστιανικής εποχής στο Διαλεκτό / Νεκροταφείο υστεροβυζαντινής εποχής στον Ζυγό / Ευρήματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή των Φιλίππων / Προϊστορικός οικισμός στην περιοχή των Φιλίππων (Σταυρούλα Δαδάκη)
- 96** **ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ**  
Εισαγωγή (Θεόδωρος Πριγγόπουλος). Τα οχυρά του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Π.Ε. Καβάλας (Μαρία Τερζάκη, Νικόλαος Χολέρης)
- 112** **ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΡΑΜΑΣ**  
Εισαγωγή / Καλαμπάκι. Προϊστορικός οικισμός / Καλαμπάκι. Νεκροταφείο / Καλαμώνας. Κιβωτιόσχημος τάφος / Καλαμώνας. Καλυβίτης τάφος / Μαυρολεύκη. Λιθόστρωτη οδός / Μαυρολεύκη. Απορριμματικοί λάκκοι / Φωτολίβος. Απορριμματικοί λάκκοι / Φωτολίβος. Λιθόκτιστος αγωγός (Ευστράτιος Παπαδόπουλος). Καλαμώνας. Ελληνιστικό εργαστήριο ημίτομων σκύφων (Ευστράτιος Παπαδόπουλος, Ευαγγελία Παϊσίδου)

- 128 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ**  
Εισαγωγή / Δήμος Αμφίπολης / Δήμος Νέας Ζίχνης / Δήμος Εμμανουήλ Παππά / Δήμος Σερρών / Δήμος Ηράκλειας (Δημητρία Μαλαμίδου, Νικολέττα Πυλαρινού, Πηνελόπη Μάλαμα)
- 142 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΙΛΚΙΣ**  
Εισαγωγή / Ρωμαϊκό νεκροταφείο στη θέση Ίσωμα / Ρωμαϊκό νεκροταφείο στη θέση Θεοδόσια (Αναστάσιος Κεραμάρης)
- 154 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**  
Εισαγωγή (Αναστάσιος Κεραμάρης, Άννα Παντή). Οικισμός της μέσης νεολιθικής περιόδου στον Πεντάλοφο Ωραιοκάστρου (Άννα Παντή). Ρωμαϊκό νεκροταφείο στη Νέα Μεσημβρία (Αναστάσιος Κεραμάρης)
- 170 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΛΛΑΣ**  
Εισαγωγή (Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα). Παραλίμνη. Αρχαίος Παραλίμνιος οικισμός / Παραλίμνη. Δρόμος και κατάλοιπα γέφυρας υστερορωμαϊκής εποχής (Αναστασία Γεωργιάδου). ΣΑΑΚ Αξού. Λάκκοι μεταβυζαντινών χρόνων στο Μελίτσι (Στράτος Νανόγλου). Ριζό. Λάκκοι απόρριψης νεολιθικών χρόνων / Λιποχώρι. Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων (Νικόλαος Β. Παππάς)
- 184 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΜΑΘΙΑΣ**  
Εισαγωγή / Νεκροταφείο υστερορωμαϊκών χρόνων πλησίον του οικισμού Πολλά Νερά (Αλέξανδρος Χατζηιωαννίδης, Στέργιος Λιούλιας)
- 198 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΦΛΩΡΙΝΑΣ**  
Εισαγωγή / Μανιάκι - Αντίγονος / Φιλώτας / Βαρικό (Χριστίνα Ζιώτα, Ιωάννα Τσιόκανου)
- 210 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΖΑΝΗΣ**  
Εισαγωγή (Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Βίκη Λαϊνά). Ράχη Περδίκκα. Ανασκαφή οικισμού ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Βίκη Λαϊνά, Δήμητρα Θεοδώρου, Χαρά Λόκανα). Νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του χαλκού στη θέση Παλιά Αμμορucheία Περδίκκα (Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Βίκη Λαϊνά, Ευανθία Μαγγουρέτσιου)
- 226 ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ**  
Εισαγωγή / Μικρός κοιμητηριακός ναός μεταβυζαντινών χρόνων κοντά στον οικισμό Ποριά / Οικιστικά κατάλοιπα κοντά στους οικισμούς Βασιλειάδας και Βέργας (Ανδρομάχη Σκρέκα, Χαρά Σαρρηγιαννίδου)
- 238 ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ**
- 278 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**
- 288 ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΠΟΠΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ**
- 292 ΕΚΤΑΚΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ**
- 294 ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ**

**FOREWORD**

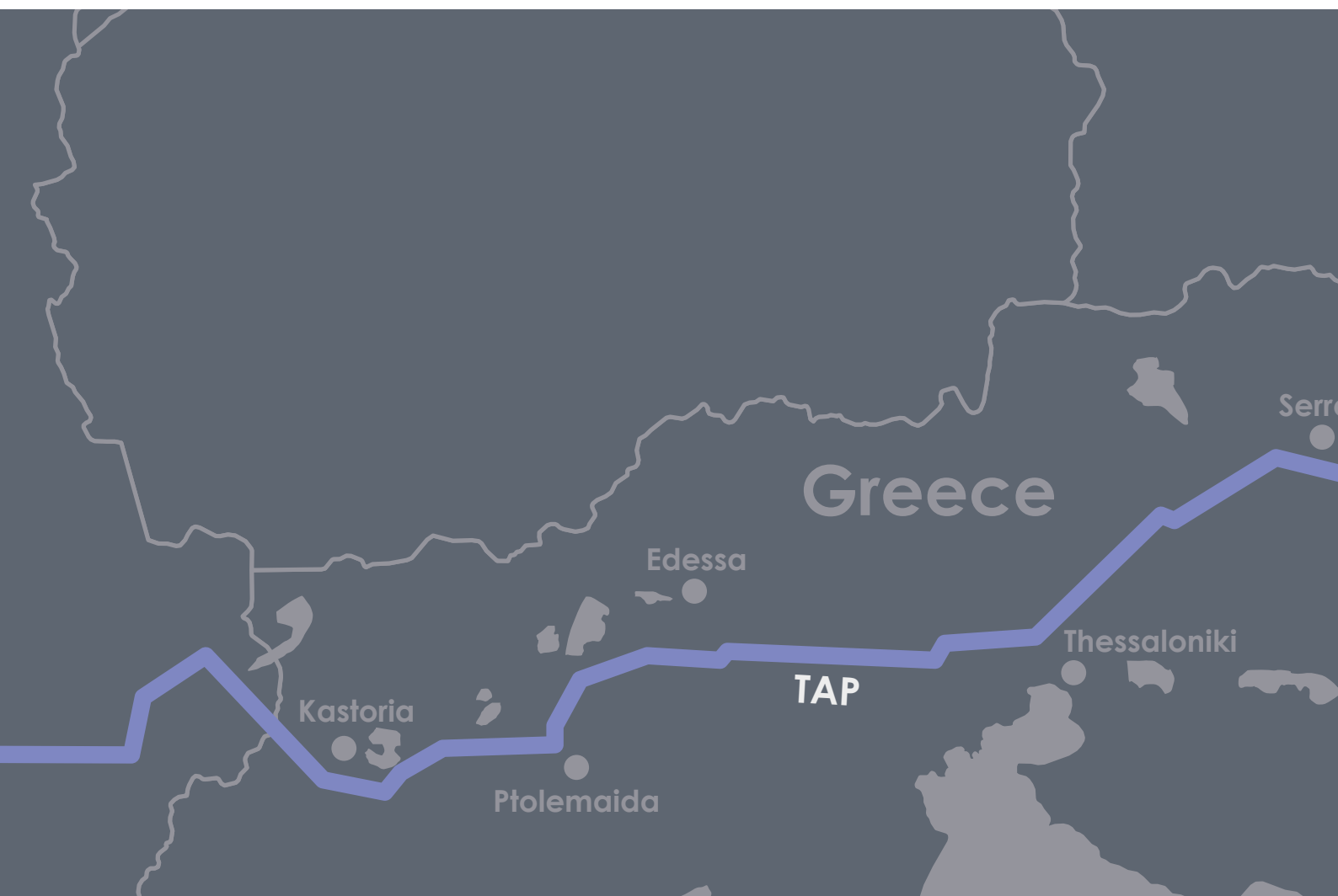
- 14** Foreword by the Minister of Culture and Sports
- 17** Foreword by the Secretary-General of Culture
- 20** Foreword by the General Director of Antiquities and Cultural Heritage
- 23** Foreword by the TAP Managing Director

**INTRODUCTION**

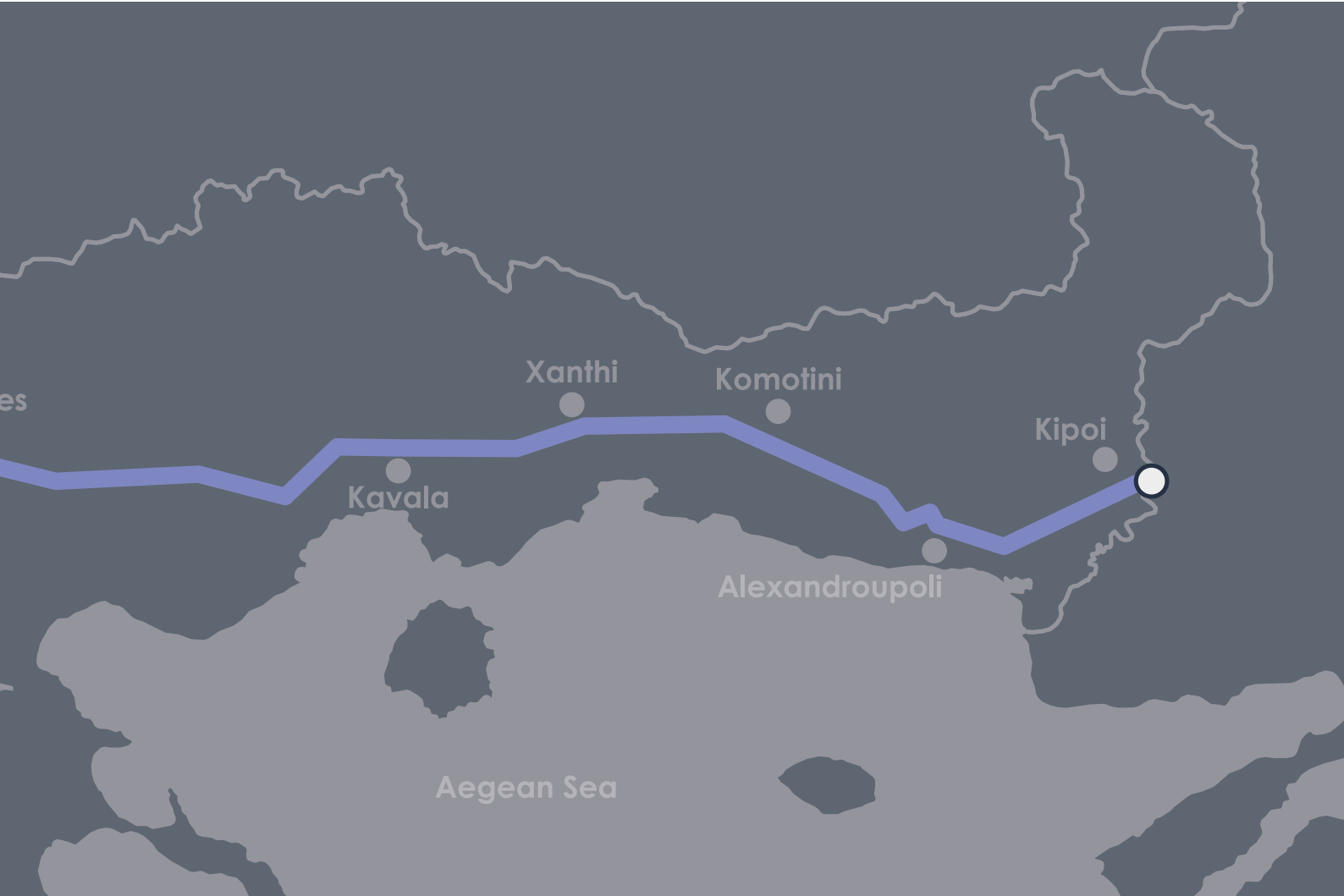
- 26** The TAP project in northern Greece and its contribution to the archaeological research  
Julia Papageorgiou, Stefania S. Skartsis, Virginia Bartsoka  
(Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities)
- 30** A great infrastructure project meeting History  
Trans Adriatic Pipeline (TAP AG)
- 32** **EPHORATE OF ANTIQUITIES OF EVROS**  
Introduction / Cemetery at Gemisti, Kipoi area / Three-aisled basilica at Potamos / Roman  
cist grave at Potamos / Cemetery at Palagia (Chrysa Karadima, Zoe Miltsakaki)
- 50** **EPHORATE OF ANTIQUITIES OF RODOPI**  
Introduction / Arsakeio. Workshop and cemetery / Galini. Late Roman cemetery / Amaxades.  
Justinian Cross wall - Aqueduct of Anastasiopolis (Chrysa Karadima, Marina Tasaklaki)
- 64** **EPHORATE OF ANTIQUITIES OF XANTHI**  
Introduction (Konstantina Kallintzi). Sounio. Farmhouse (Maria Chrysafi). Archaeological remains  
at Grigoro (Kyriaki Chatziprokopiou)
- 80** **EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KAVALA - THASOS**  
Introduction / Early Christian cemetery at Dialekto / Late Byzantine cemetery at Zygos /  
Finds of the Hellenistic and Roman period in the area of Philippi / Prehistoric settlement in  
the area of Philippi (Stavroula Dadaki)
- 96** **SERVICE OF MODERN MONUMENTS AND TECHNICAL WORKS OF EAST MACEDO-  
NIA AND THRACE**  
Introduction (Theodoros Priggopoulos). World War I forts in the Kavala Regional Unit (Maria  
Terzaki, Nikolaos Choleris)
- 112** **EPHORATE OF ANTIQUITIES OF DRAMA**  
Introduction / Kalabaki. Prehistoric settlement / Kalabaki. Cemetery / Kalamonas. Cist grave  
/ Kalamonas. Tile-covered grave / Mavrolefki. Stone-paved road / Mavrolefki. Disposal pits /  
Fotolivos. Disposal pits / Fotolivos. Stone-built conduit (Efstratios Papadopoulos).  
Kalamonas. Workshop of mould made cups (Efstratios Papadopoulos, Evangelia Paisidou)

- 128 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF SERRES**  
Introduction / Municipality of Amphipolis / Municipality of Nea Zichni / Municipality of Emmanouil Pappas / Municipality of Serres / Municipality of Irakleia (Dimitria Malamidou, Nikoletta Pylarinou, Penelope Malama)
- 142 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KILKIS**  
Introduction / Roman cemetery at Isoma / Roman cemetery at Theodosia (Anastasios Keramaris)
- 154 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION**  
Introduction (Anastasios Keramaris, Anna Panti). Middle Neolithic settlement at Pentalofos in Oraiokastros (Anna Panti). Roman cemetery at Nea Mesimvria (Anastasios Keramaris)
- 170 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF PELLA**  
Introduction (Elisavet-Bettina Tsigarida). Paralimni. Ancient lakeshore settlement / Paralimni. Road and remains of a Late Roman bridge (Anastasia Georgiadou). Axos SAAK. Post-Byzantine pits at Melissi (Stratos Nanoglou). Rizo. Neolithic disposal pits / Lipochori. Roman cemetery (Nikolaos V. Pappas)
- 184 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF IMATHIA**  
Introduction / Late Roman cemetery near Polla Nera (Alexandros Chatziioannidis, Stergios Lioulas)
- 198 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF FLORINA**  
Introduction / Maniaki - Antigonos / Filotas / Variko (Christina Ziota, Ioanna Tsiokanou)
- 210 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KOZANI**  
Introduction (Areti Chondrogianni-Metoki, Vicky Laina). Rachi, Perdikkas. Excavation of a settlement of the Hellenistic and the Roman periods (Areti Chondrogianni-Metoki, Vicky Laina, Demetra Theodorou, Chara Lokana). Cemetery of the Early Bronze Age at the site of Palia Ammorycheia in Perdikkas (Areti Chondrogianni-Metoki, Vicky Laina, Evanthia Maggouretsiou)
- 226 EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KASTORIA**  
Introduction / Small Post-Byzantine cemeterial church near Poria / Habitation remains near Vasileiada and Verga (Andromache Skreka, Chara Sarrigiannidou)
- 258 LIST OF ARCHAEOLOGICAL SITES**
- 278 BIBLIOGRAPHY**
- 290 ORIGIN OF ILLUSTRATIONS**
- 293 TEMPORARY STAFF OF THE ARCHAEOLOGICAL WORKS**
- 295 AUTHORS**

# Η όδευση του αγωγού TAP στη Βόρεια Ελλάδα



# TAP pipeline's route in Northern Greece



# Πρόλογος της Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού κας Λίνας Μενδώνη

Ο όρος «αρχαιολογικό παλίμψηστο» χρησιμοποιείται συχνά προκειμένου να αποδώσει τα επάλληλα στρώματα των υλικών καταλοίπων της ανθρώπινης παρουσίας και δράσης, η οποία συνεχίζεται επί αιώνες ή ακόμη και χιλιετηρίδες, συχνά αδιάλειπτα, στις ίδιες περιοχές, όχι μόνο του αστικού ιστού των πόλεων και των οικισμών, αλλά ολόκληρης της ελληνικής επικράτειας. Η ιστορική αυτή συνέχεια στον χρόνο και τον χώρο έχει ως επακόλουθο εξαιρετικά συχνά οι δραστηριότητες της σύγχρονης εποχής να διασταυρώνονται και να συναντώνται με τις διατηρημένες στο έδαφος και το υπέδαφος υλικές μαρτυρίες του παρελθόντος.

Ειδικά στην περίπτωση μεγάλης έκτασης ή ευρείας γεωγραφικής κατανομής δημόσιων έργων υποδομών αλλά και αντίστοιχων ιδιωτικών επενδύσεων, η συνάντηση ανάμεσα στα δημιουργήματα του σήμερα και στα απτά τεκμήρια της Ιστορίας καθίσταται σχεδόν αναπόδραστη. Συνταγματική υποχρέωση και θεσμικό καθήκον τόσο της επίσημης Πολιτείας όσο και όλων των εκάστοτε εμπλεκόμενων, δημόσιων λειτουργών και ιδιωτών, αποτελούν σε αυτές τις περιπτώσεις η διασφάλιση των προϋποθέσεων και η λήψη των κατάλληλων μέτρων, ώστε η εξυπηρέτηση των αναγκών διαβίωσης, ανάπτυξης και προόδου του σύγχρονου ανθρώπου να επιτρέπει τη συνύπαρξη και να επιφέρει τις ελάχιστες δυνατές επιπτώσεις στο εξίσου πολύτιμο για την εξέλιξη και ευημερία της κοινωνίας κεφάλαιο της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Χαρακτηριστικό, εν προκειμένω, είναι το παράδειγμα του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (Trans Adriatic Pipeline - TAP), που προορίζεται να μεταφέρει φυσικό αέριο από την Κασπία στην Ευρώπη μέσω της Βόρειας Ελλάδας, διασχίζοντας ολόκληρη τη Θράκη και τη Μακεδονία. Ενός από τα μεγαλύτερα έργα υποδομής που έχουν κατασκευαστεί στην Ελλάδα και μίας από τις σημαντικότερες ξένες επενδύσεις στη χώρα μας, με μεγάλη οικονομική, κοινωνική αλλά και ευρύτερη στρατηγική και γεωπολιτική σημασία.

Σύμφωνα με τις προβλέψεις της αρχαιολογικής νομοθεσίας και του συμπληρωματικού θεσμικού πλαισίου, πριν από την έναρξη των κατασκευαστικών εργασιών, και ήδη από το στάδιο σχεδιασμού του έργου και εκπόνησης της Μελέτης Περιβαλλοντικών και Κοινωνικών Επιπτώσεων, διεξήχθησαν οι αναγκαίες, ειδικές, πρόδρομες έρευνες για την αρχαιολογική χαρτογράφηση και τεκμηρίωση των περιοχών διέλευσης του αγωγού, ώστε να προληφθούν ή να αντιμετωπιστούν με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο οι κίνδυνοι για την πολιτιστική κληρονομιά.

Οι αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 2016-2019 με χρηματοδότηση της κατασκευάστριας εταιρείας Trans Adriatic Pipeline AG, επί τη βάση ενός Γενικού και περισσότερων επιμέρους Ειδικών Μνημονίων Συναντίληψης και Συνεργασίας από τις κατά τόπους αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων, υπό τον κεντρικό συντονισμό του Τμήματος Συντονισμού και Παρακολούθησης Αρχαιολογικών Ερευνών και Εργασιών στο Πλαίσιο Επενδυτικών Προγραμμάτων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Η κατασκευή του αγωγού αποτέλεσε για όλους τους εμπλεκόμενους μια μεγάλη τεχνική και οργανωτική πρόκληση. Παράλληλα, υπήρξε αφορμή και ευκαιρία για την πραγματοποίηση μεγάλης έκτασης αρχαιολογικών ερευνών, συχνά σε περιοχές έως τώρα σχεδόν ανεξερεύνητες, οι οποίες

έφεραν στο φως πληθώρα σημαντικών νέων θέσεων και ευρημάτων όλων των χρονολογικών περιόδων, επιφυλάσσοντας μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις ευχάριστες εκπλήξεις. Επιπλέον, σε μια ιδιαίτερα δύσκολη οικονομικά και εργασιακά περίοδο, παρείχε ευκαιρίες απασχόλησης πολυάριθμου επιστημονικού και εργατοτεχνικού προσωπικού.

Η έκδοση του παρόντος δίγλωσσου έντυπου και ηλεκτρονικού τόμου, με χρηματοδότηση και πάλι από την Trans Adriatic Pipeline AG, η οποία απευθύνεται τόσο στο ειδικό επιστημονικό όσο και στο ευρύτερο κοινό, αποσκοπεί ακριβώς στην ενημέρωση για τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου, καθώς και στην ανάδειξη και προβολή των σχετικών ευρημάτων, τα οποία εμπλουτίζουν τη γνώση μας για την Ιστορία της ευρύτερης περιοχής, περιλαμβάνοντας σύντομες, αλλά περιεκτικές αναφορές συνοδευόμενες από το κατάλληλο εποπτικό υλικό.

Για την υλοποίηση της πολύ αξιόλογης παρούσας έκδοσης και πολύ περισσότερο για τη γόνιμη και αποτελεσματική συνεργασία, που επέτρεψε την ολοκλήρωση του σύνθετου και απαιτητικού αυτού έργου υποδομής με σεβασμό προς την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας, οφείλονται από κοινού θερμές ευχαριστίες και συγχαρητήρια στην υπεύθυνα κατασκευάστρια εταιρεία Trans Adriatic Pipeline AG και στους εταίρους της, καθώς και στο σύνολο των Υπηρεσιών του ΥΠΠΟΑ, οι οποίες συμμετείχαν με ερευνητικό και σωστικό ή συντονιστικό ρόλο.

Δρ Λίνα Μενδώνη  
Υπουργός Πολιτισμού και Αθλητισμού

# Foreword by Lina Mendoni, Minister of Culture and Sports

The term “archaeological palimpsest” is frequently used to describe the consecutive layers of material remains of human habitation and activity, which continues over the centuries or even ages, often uninterrupted, in the same areas of urban hubs and throughout Greece alike. This historical continuity in time and space entails, in many instances, the intersection and encounter of activities of modern times with material evidence of the past, preserved in the soil and subsoil.

Especially in the case of extensive public infrastructure works of wide geographical distribution, as well as equivalent private investments, the encounter between contemporary creations and tangible historical evidence becomes almost inevitable. In this respect, the State and all other public bodies and private parties involved bear a constitutional obligation and an institutional duty to safeguard the conditions and take the appropriate measures that will ensure that modern living, growth and progress can coexist and have the minimum possible impact on the equally valuable -for the evolution and wellbeing of society- chapter of cultural heritage.

A typical example of the above is the Trans Adriatic Pipeline (TAP), which is destined for the transport of natural gas from the Caspian Sea to Europe through northern Greece, by crossing the whole of Thrace and Macedonia regions; one of the greatest infrastructure projects ever to be realized in Greece and one of the most important foreign investments in our country of paramount financial, social, strategic and geopolitical significance.

As stipulated by the archaeological legislation and the complementary institutional framework, before the start of construction and since the design phase of the project and the drawing up of the Environmental and Social Impact Assessment, preliminary research was conducted for the archaeological mapping and documentation of the areas where the pipeline would be passing through, so as to prevent or confront in the best possible way any risks to cultural heritage.

The archaeological research and operations were realized from 2016 to 2019 by the local Ephorates of Antiquities in charge, under the general coordination of the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities through the Department of Coordination and Monitoring of Archaeological Research and Works in the Framework of Investment Projects, and financed by the Trans Adriatic Pipeline AG construction company, based on a General and several more Specific Memoranda of Understanding and Cooperation.

The construction of the pipeline was a major technical and organizational challenge for all stakeholders. At the same time, it was the reason and the opportunity behind the realization of large-scale archaeological investigation, often in almost unexplored regions up to now, which brought a wealth of important new sites and findings from all chronological periods to light, along with several pleasant surprises. Moreover, it offered numerous job opportunities to scientists, technicians and the labour force in a period of adverse financial circumstances.

The publication of the present bilingual edition and its digital version, financed as well by Trans Adriatic Pipeline AG and addressed to both a specialized scientific audience and the general public, aims at

communicating the outcome of the archaeological research conducted within the framework of the project, as well as presenting and showcasing the related findings, which enrich our knowledge on the history of the wider area, through short yet concise descriptions accompanied by the appropriate illustrations.

For the realization of this noteworthy publication and even more for the fruitful and effective collaboration which led to the completion of this complex and demanding infrastructure project, while respecting the cultural heritage of the country, we ought to thank and congratulate the construction company in charge -Trans Adriatic Pipeline AG- and its partners, as well as all the departments of the Ministry of Culture and Sports which were involved in the process for research and salvage or coordination purposes.

**Dr Lina Mendoni**  
**Minister of Culture and Sports**

# Πρόλογος του Γενικού Γραμματέα Πολιτισμού και Γεωργίου Διδασκάλου

Όταν ένα μεγάλο, σύγχρονο έργο υποδομής συναντά την Ιστορία, αποκαλύπτοντας την πραγματικότητα του παρελθόντος και διασχίζοντας χιλιετίες ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας, αποκτά ιδιαίτερη σημασία και αξία.

Ο Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες ξένες επενδύσεις στην Ελλάδα, ένα έργο γεωστρατηγικής σημασίας που καθιστά τη χώρα μας κρίσιμο ενεργειακό κόμβο στην Ευρώπη, επιφέροντας σημαντικά κοινωνικά, οικονομικά και γενικότερα αναπτυξιακά οφέλη. Η κατασκευή του αγωγού, που έχει συνολικό μήκος 550 χιλιομέτρων επί ελληνικού εδάφους και διασχίζει 13 Περιφερειακές Ενότητες στη Βόρεια Ελλάδα, αποδείχθηκε επίσης έργο εξαιρετικής σημασίας για την εξερεύνηση, προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Με σεβασμό, λοιπόν, στην προστασία της και σύμφωνα με τις επιταγές της αρχαιολογικής νομοθεσίας, η υλοποίηση του μεγάλου αυτού έργου υποδομής πραγματοποιήθηκε με απόλυτη επιτυχία. Στη διάρκεια των τριών χρόνων που χρειάστηκαν για την κατασκευή του και παρά τις δύσκολες, σε τεχνικό και οργανωτικό επίπεδο, απαιτήσεις του σύνθετου αυτού έργου, όλες οι εμπλεκόμενες Περιφερειακές Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ, παραμένοντας σε στενή συνεργασία με την κατασκευάστρια εταιρεία Trans Adriatic Pipeline AG που ανέλαβε τη χρηματοδότηση, και με κεντρικό συντονισμό της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, κατόρθωσαν να εντοπίσουν και να πραγματοποιήσουν έρευνες σε περισσότερες από 400 αρχαιολογικές θέσεις. Έρευνες που έφεραν στο φως σπουδαία ευρήματα όλων των χρονολογικών περιόδων, από την προϊστορία μέχρι τους οθωμανικούς και νεώτερους χρόνους, εμπλουτίζοντας την αρχαιολογική τοπογραφία της Βόρειας Ελλάδας και προσφέροντας σημαντικά νέα στοιχεία στη μελέτη της Ιστορίας της περιοχής.

Καρπό της επιτυχούς αυτής συνεργασίας του ΥΠΠΟΑ με την εταιρεία Trans Adriatic Pipeline AG, η οποία ανέλαβε τη χρηματοδότηση, αποτελεί και η παρούσα επιστημονική έκδοση, που έχει ως στόχο να παρουσιάσει και να αναδείξει τα αποτελέσματα του συνόλου των αρχαιολογικών ερευνών οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου. Η έκδοση απευθύνεται τόσο σε ειδικό όσο και σε μη ειδικό κοινό. Τούτο συμβαίνει διότι η αρχαιολογική πληροφορία δεν αφορά μόνο τους ειδικούς επιστήμονες αλλά και κάθε είδους αναγνώστη, καθώς η μελέτη και η προστασία των καταλοίπων του παρελθόντος αποτελούν χρέος προς την Ιστορία και την αυτογνωσία μας αλλά και μέσο προβολής της διαχρονικής ανθρώπινης δραστηριότητας στον τόπο μας.

Για την επιτυχή ολοκλήρωση του σύνθετου αυτού έργου, αρχαιολογικού και τεχνικού, και για την προβολή των αποτελεσμάτων του όλου εγχειρήματος μέσω της παρούσας έκδοσης αξίζουν ευχαριστίες και συγχαρητήρια σε όλους τους εμπλεκόμενους τόσο από πλευράς του ΥΠΠΟΑ όσο και από πλευράς της κατασκευάστριας εταιρείας. Μέσω της γόνιμης συνεργασίας τους αποδεικνύεται και προβάλλεται έμπρακτα η δημιουργική διασύνδεση μεταξύ πολιτισμού και ανάπτυξης στη χώρα μας.

Γεώργιος Διδασκάλου  
Γενικός Γραμματέας Πολιτισμού

# Foreword by Georgios Didaskalou, Secretary-General of Culture

When a major modern infrastructure project encounters history, revealing the reality of the past and traversing millennia of human presence and activity, then it becomes of particular significance and value.

The Trans Adriatic Pipeline, destined for the transport of natural gas, is one of the largest foreign investments ever made in Greece; a project of geostrategic importance that establishes our country as a critical energy hub in Europe, bringing about important benefits for the local society, and the national economy and growth. The construction of the pipeline, which extends to over 550 kilometres in Greek territory and crosses 13 Regional Units in northern Greece, has also proved to be a project of particular significance for the exploration, protection and promotion of our cultural heritage.

This major infrastructure project was successfully concluded, with respect to the protection of cultural heritage and in accordance with the requirements of the archaeological legislation. Throughout the three-year period necessary for its construction and despite the complex technical and managerial requirements, all the local services of the Ministry of Culture and Sports involved, in close collaboration with Trans Adriatic Pipeline AG construction company that financed the project, and under the general coordination of the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities, managed to locate and conduct research on more than 400 archaeological sites. This investigation brought to light magnificent findings from all chronological periods, from prehistory to the Ottoman and modern times, thus enriching the archaeological topography of northern Greece and providing important new evidence regarding the history of the area.

The present scientific publication, another fruit of the effective collaboration between the Hellenic Ministry of Culture & Sports and Trans Adriatic Pipeline AG, aims at presenting and highlighting the results of the entire archaeological research conducted within the framework of the project. This book is addressed to both specialized and non-specialized audiences, as archaeological information is not only of interest to scientists, but also to all kinds of readers, since the study and protection of remains of the past is our duty towards history and our self-awareness, as well as a means to give emphasis on the everlasting human activity in our land.

For the completion of this complex archaeological and technical project, and the presentation of its outcome through the present publication, we ought to thank and congratulate all parties involved from both the Ministry of Culture and Sports and the construction company. Through their fruitful collaboration, it has been proven and actively demonstrated that, in our country, a creative connection between culture and development is possible.

Georgios Didaskalou  
Secretary-General of Culture

# Πρόλογος της Γενικής Διευθύντριας Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς κας Πολυξένης Αδάμ-Βελένη

Στην Ελλάδα τα τελευταία 30 χρόνια δόθηκε η ευκαιρία, μέσω μεγάλων και εκτεταμένων κοινωφελών έργων, να διερευνηθεί ανασκαφικά σε σημαντικό βαθμό η ύπαιθρος χώρα, εμπλουτίζοντας την αρχαιολογική γνώση μας με πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα. Ένα από αυτά τα έργα είναι και ο αγωγός που μεταφέρει φυσικό αέριο από το Αζερμπαϊτζάν προς την Ευρώπη, ο Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου, γνωστός με τη συντομευμένη ονομασία του ως TAP (Trans Adriatic Pipeline). Ο αγωγός εισέρχεται στη χώρα μας από την περιοχή των Κήπων Έβρου, διασχίζει 13 Περιφερειακές Ενότητες, ξεκινώντας από τον Έβρο και συνεχίζοντας στη Ροδόπη, την Ξάνθη, την Καβάλα, τη Δράμα, τις Σέρρες, το Κιλκίς, τη Θεσσαλονίκη, την Πέλλα, την Ημαθία, τη Φλώρινα, την Κοζάνη, και μέσω της Καστοριάς κατευθύνεται προς την Ευρώπη. Σε αυτήν την έκταση, των 550 κλμ. εντός του ελληνικού εδάφους, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες ή διερευνητικές εργασίες σε πάνω από 400 θέσεις.

Παρά το περιορισμένο πλάτος της ανασκαφικής τομής, το οποίο οριζόταν μόνο από το απαραίτητο εύρος για την τοποθέτηση του αγωγού, η συγκομιδή των πληροφοριών υπήρξε εξαιρετικά πλούσια καλύπτοντας ένα ευρύτατο χρονολογικό φάσμα, από την απώτερη προϊστορία μέχρι τους νεότερους χρόνους, και μια τεράστια ποικιλία κατηγοριών ευρημάτων που αφορούσαν στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή, από απλές, μικρές, οικιστικές εγκαταστάσεις μέχρι χριστιανικές εκκλησίες, και από ταπεινά στοιχεία καλλιέργειας της γης μέχρι πιο περίπλοκα συστήματα βιοτεχνικής επεξεργασίας προϊόντων. Οικισμοί, αγροτικά συγκροτήματα, νεκροταφεία, δημόσια κτήρια, οχυρά και εργαστηριακές εγκαταστάσεις πολλών και διαφόρων εποχών ξετύλιξαν την Ιστορία τους στο διάβα του αγωγού και δημιούργησαν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αρχαιολογικό πανόραμα των χρήσεων γης ανά τους αιώνες και τις χιλιετίες.

Το έργο της παρακολούθησης των εργασιών δεν ήταν εύκολο, όπως συμβαίνει σε όλα τα μεγάλης κλίμακας έργα, δημόσια ή ιδιωτικά, όπου η Αρχαιολογική Υπηρεσία καλείται διά των υπηρεσιών της να διεξαγάγει ένα υψηλών επιστημονικών απαιτήσεων έργο σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Παρά τις εγγενείς δυσκολίες και τις πολλαπλές αντιξοότητες που προκύπτουν σε τέτοιες κλίμακας έργα, οι Περιφερειακές Υπηρεσίες ανταποκρίθηκαν με ευσυνειδησία και απαρámλλη συνέπεια, με εκπληκτική ταχύτητα και επισταμένη προσοχή στο έργο της παρακολούθησης των εργασιών του συνόλου του αγωγού και στις ανασκαφικές έρευνες, όπου προέκυπταν, όπως ορίζεται εξάλλου από τα σχετικά άρθρα της αρχαιολογικής νομοθεσίας.

Ως υποχρέωση εκ του νόμου και ως οφειλή στην επιστημονική κοινότητα δημιουργήθηκε και η ανά χείρας έκδοση, η οποία είναι αποτέλεσμα συνεργασίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ) και της εταιρείας Trans Adriatic Pipeline AG, για την πρώτη συνολική δημοσίευση των σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών του TAP. Η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, η οποία είχε εξαρχής και τη

γενική εποπτεία του έργου συνολικά, ανέλαβε τη συγκέντρωση των συνοπτικών επιστημονικών κειμένων από τις Περιφερειακές Υπηρεσίες που έφεραν εις πέρας τις αρχαιολογικές εργασίες στο πλαίσιο του ΤΑΡ, προκειμένου να υπάρχουν συγκεντρωμένες σε έναν τόμο όλες οι αρχαιολογικές πληροφορίες που αφορούν σε αυτό το έργο. Για πολλά από τα ευρήματα αυτά οι ανασκαφείς θα επανέλθουν ενδεχομένως και σε διεξοδικότερες μελέτες, ορισμένα, ωστόσο, θα μείνουν αποτυπωμένα ως πληροφορία μόνο στον παρόντα τόμο, γεγονός που αναδεικνύει τη σπουδαιότητα και την αυταξία του εγχειρήματος. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο τελευταίο μέρος αυτού του βιβλίου υπάρχει συνοπτικός και συγκεντρωτικός κατάλογος όλων των θέσεων και των ευρημάτων, έτσι ώστε ο αναγνώστης να έχει καταγεγραμμένη με εύληπτο τρόπο τη συνολική εποπτεία των ερευνών, ενώ ως κατακλείδα αναφέρονται ονομαστικά οι συμμετέχοντες επιστήμονες όλων των ειδικοτήτων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, ως ελάχιστη συνεισφορά υπευθυνότητας και αναγνώρισης της συμβολής τους στην επιτυχή πραγματοποίηση αυτού του επιστημονικά απαιτητικού έργου.

Από πλευράς Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς επιθυμώ να εκφράσω πολλούς επαίνους σε όλες τις Περιφερειακές Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ για το δύσκολο έργο που επιτέλεσαν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα (2016-2019) και να ευχαριστήσω θερμά το επιστημονικό, διοικητικό και εργατοτεχνικό προσωπικό για την άμεση ανταπόκριση και εμπειριστωμένη έρευνα που διεξήγαγε, αφηφώντας τις αντίξοες καιρικές συνθήκες και τις άλλες δυσκολίες που προέκυψαν από το δύσβατο, ορεινό και απομακρυσμένο από τα αστικά κέντρα περιβάλλον της έρευνας.

Ευχαριστίες, συγχαρητήρια και πολλά εύσημα οφείλονται, επίσης, στη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων για την άψογη εφαρμογή του επιτελικού ρόλου της ως Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, με την ενδελεχή παρακολούθηση του συνόλου των εργασιών και με τις αποτελεσματικές παρεμβάσεις της όπου και όσες φορές κρίθηκε αναγκαίο, ώστε να προχωρήσουν απρόσκοπτα οι κάθε είδους εργασίες.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται, ακόμη, στην εταιρεία Trans Adriatic Pipeline AG, η οποία ως κύριος του έργου επωμίστηκε, ως όφειλε εκ του νόμου, τις δαπάνες για όλες τις αρχαιολογικές έρευνες στο πλαίσιο της κατασκευής του αγωγού και ασμένως στη συνέχεια αποδέχτηκε, μετά την ολοκλήρωση των επιτόπιων ερευνών, την πρότασή μας για μια έκδοση των αποτελεσμάτων των ανασκαφών σε έναν τόμο, αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα του έργου που πραγματοποιήθηκε και αποτελώντας, με τη δημοσιοποίηση του συνόλου των ευρημάτων ως κατακλείδα και επιστέγασμα μιας αρμονικής συνεργασίας, ένα πολύ θετικό και ευκαταίο παράδειγμα και για άλλα μεγάλα έργα. Συγχαρητήρια, τέλος, αποδίδονται και στην ομάδα επιμέλειας του παρόντος τόμου για το επιστημονικά άρτιο και αισθητικά υψηλό εκδοτικό αποτέλεσμα.

Δρ Πολυξένη Αδάμ-Βελένη  
Αρχαιολόγος - Θεατρολόγος  
Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς

# Foreword by Polyxeni Adam-Veleni, General Director of Antiquities and Cultural Heritage

Over the past 30 years in Greece, major and widespread utility projects have offered an opportunity to investigate the countryside through extensive excavations, thus enriching our archaeological knowledge with very interesting findings. One of these projects is the pipeline transporting natural gas from Azerbaijan to Europe: the Trans Adriatic Pipeline, known by the abbreviation TAP. The pipeline enters our country at the area of Kipoi in Evros and crosses 13 Regional Units – Evros, Rodopi, Xanthi, Kavala, Drama, Serres, Kilkis, Thessaloniki, Pella, Imathia, Florina, Kozani – and eventually goes through Kastoria to head towards Europe. Stretching for 550 kilometres in Greek territory, it allowed for archaeological investigations and other research works to take place in more than 400 sites.

Despite the limited width of the excavation trench, specified by the width necessary for the installation of the pipeline, a wealth of information was gathered covering a particularly broad period of time, ranging from prehistory to modern times, along with a vast array of categories of findings related to private and public life, from plain, small housing units to Christian churches and from humble land cultivation components to more complex artisanal product processing systems. Settlements, agricultural complexes, cemeteries, public buildings, fortresses and workshops of various eras unfolded their story at the passage of the pipeline and created an extremely interesting archaeological panorama of land uses throughout the centuries and millennia.

The supervision of the works was not easy, as is the case with all large-scale public or private projects where the Greek Archaeological Service is called to deploy its resources and conduct work of high scientific standards in limited time. Despite the inherent difficulties and the multiple adversities occurring in projects of this range, the Ephorates of Antiquities responded with diligence, unparalleled punctuality, amazing promptness and increased attention regarding the supervision of the pipeline construction and the excavations that emerged on the way, as stipulated by the related clauses of the archaeological legislation.

Bound by law and a sense of responsibility towards the scientific community, this book was created by the Ministry of Culture and Sports in collaboration with Trans Adriatic Pipeline AG, aiming at an original publication of the important archaeological findings revealed during the construction of TAP. The Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities, responsible for the general supervision of the project from the beginning, undertook the task of gathering the concise scientific reports by the Regional Services that undertook archaeological investigations within the framework of the pipeline construction, in order to compile all the archaeological information related to this project in a single edition. For several of these findings, the researchers will probably conduct further studies; however, some of them will be recorded in this publication only, thus proving its significance and value. It is worth mentioning that, in the last part of this book, there is a succinct and consolidated list of all the sites and findings, so that readers can easily follow the whole research process, while,

as a conclusion, there is a reference to all the scientists from all specialties who participated in the project on a fixed-term contact, as a small gesture of recognition of their contribution in the successful realization of this scientifically demanding work.

On behalf of the General Directorate of Antiquities and Cultural Heritage, I would like to praise all the Regional Services of the Ministry of Culture and Sports for the demanding and tough work they completed in a such a short period (2016-2019) and cordially thank all the scientific, administrative and technical personnel involved in this project for its responsiveness and the comprehensive research it conducted, surmounting the bad weather conditions and other difficulties emerging in the hard-to-reach, mountainous and remote areas of field work, away from urban hubs.

I would also like to thank and congratulate the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities for impeccably fulfilling its executive role as a central agency of the Ministry of Culture and Sports, through its thorough supervision and effective interventions wherever and whenever deemed necessary so that all kinds of tasks could proceed seamlessly.

Moreover, I ought to express my warm thanks to Trans Adriatic Pipeline AG, who, as project owner, fulfilled their legal obligation and undertook all the expenses for all the archaeological research conducted along with the construction of the pipeline and then, upon completion of the field work, gladly accepted our proposal for the presentation of the excavations outcome in this book, recognizing the significance of the work realized and thus becoming – through this inclusive publication as a capstone of a smooth collaboration – a very positive and desirable example for future major projects.

Last but not least, I would like to congratulate the editing team for the scientifically sound and aesthetically exceptional publishing outcome.

**Dr Polyxeni Adam-Veleni**  
Archaeologist - Theatrologist  
General Director of Antiquities and Cultural Heritage

# Πρόλογος του Διευθύνοντος Συμβούλου του TAP του Luca Schieppati

Με μεγάλη μου χαρά υπογράφω αυτόν τον χαιρετισμό για τον παρόντα τόμο, και αυτό συμβαίνει για τρεις λόγους: Πρώτον, γιατί το βιβλίο αυτό καταγράφει τις σημαντικές αρχαιολογικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο κατασκευής του Διαδριτικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (TAP) στην Ελλάδα. Έπειτα, επειδή αναδεικνύει τα διάφορα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν κατά τις αρχαιολογικές ανασκαφές. Και τέλος, γιατί αντανάκλα το υψηλό επίπεδο σεβασμού, φροντίδας και προετοιμασίας που χαρακτηρίζουν ως αξίες τον TAP και που εφαρμόσαμε σε όλες τις δραστηριότητές μας – συμπεριλαμβανομένων όσων αφορούν στην πολιτιστική κληρονομιά. Εκ μέρους λοιπόν όλης της ομάδας του TAP θα ήθελα να σημειώσω ότι είμαστε ευτυχείς αλλά και υπερήφανοι που χρηματοδοτούμε αυτήν την αφιερωματική έκδοση.

Ο TAP, που αποτελεί το ευρωπαϊκό σκέλος του Νότιου Διαδρόμου Φυσικού Αερίου, ξεκινά από τα ελληνοτουρκικά σύνορα στη Θράκη και διασχίζει τρεις χώρες καθώς κατευθύνεται προς τα δυτικά, την Ελλάδα, την Αλβανία και την Ιταλία, τις φιλοξενούσες τον TAP χώρες οι οποίες είναι από τις πλουσιότερες του κόσμου σε Ιστορία και πολιτισμό. Ο αγωγός περνάει από περιοχές όπου γεννήθηκαν και άκμασαν σπουδαίοι πολιτισμοί, όπως ο αρχαιοελληνικός και ο ρωμαϊκός από περιοχές με καταγεγραμμένη ανθρώπινη παρουσία χιλιετιών.

Από τα πρώτα ήδη στάδια σχεδιασμού του έργου TAP, μία από τις βασικές μας δεσμεύσεις ήταν ο σεβασμός και η προστασία της παράδοσης και της πολιτιστικής κληρονομιάς των τοπικών κοινοτήτων που φιλοξενούν τον αγωγό. Γι' αυτόν τον σκοπό προετοιμαστήκαμε και εργαστήκαμε μεθοδικά, ώστε να εντοπίσουμε και να αποφύγουμε κατά το δυνατόν τις γνωστές αρχαιολογικές θέσεις. Και γι' αυτόν τον σκοπό διεξαγάγαμε αναλυτικές έρευνες για την πολιτιστική κληρονομιά και εκπονήσαμε σχετικές μελέτες πολιτιστικής διαχείρισης.

Στην Ελλάδα συνεργαστήκαμε στενά με τις αρμόδιες Αρχές, τόσο σε κεντρικό όσο και σε τοπικό επίπεδο, σύμφωνα με τα σχετικά Μνημόνια Συναντίληψης και Συνεργασίας που έχει υπογράψει ο TAP αφενός με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, και αφετέρου με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων και των 13 Περιφερειακών Ενοτήτων από τις οποίες διέρχεται. Τα αποτελέσματα του έργου όλων αυτών των αρμόδιων αρχαιολογικών υπηρεσιών, των αρχαιολόγων και των άλλων ειδικών στο πεδίο παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο. Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά και να συγχαρώ όσους και όσες συμμετείχαν σε αυτήν την προσπάθεια, συμπεριλαμβανομένης της ομάδας του TAP και των υπεργολάβων μας, για τη συνεργασία, τη σκληρή δουλειά και την ευαισθησία με την οποία αντιμετώπισαν αυτήν την πολιτισμική διάσταση του έργου.

Χάρη σε αυτήν την προσέγγιση, σημαντικές αρχαιολογικές ανακαλύψεις προέκυψαν κατά την κατασκευή του αγωγού. Συγκεκριμένα διεξήχθησαν περισσότερες από 400 ανασκαφές και δοκιμαστικές τομές, από τους Κήπους του Έβρου έως την Ιεροπηγή Καστοριάς, οι οποίες έφεραν στο φως άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις και πολλαπλά ευρήματα που καλύπτουν 7.000 και πλέον χρόνια Ιστορίας – από νεολιθικά εργαλεία μέχρι οχυρωματικά έργα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα που αποκαλύφθηκαν, όπως και η συλλογική προσπάθεια που οδήγησε σε αυτά, παραπέμπουν σε μια δουλειά καλώς καμωμένη. Μαρτυρούν επίσης πολλά για ένα στρατηγικό και εκτεταμένο έργο υποδομής που υλοποιήθηκε σωστά – με σεβασμό στη γη που φιλοξενεί τον αγωγό TAP, στους ανθρώπους και τον πολιτισμό τους. Και γι' αυτό είμαστε εξαιρετικά υπερήφανοι.

Καλή ανάγνωση!

Luca Schieppati  
Διευθύνων Σύμβουλος του TAP

# Foreword by Luca Schieppati, TAP Managing Director

It is with great pleasure that I pen this foreword for the volume at hand and the reason is three-fold. Firstly, because this book reflects the significant archaeological works conducted in the process of constructing the Trans Adriatic Pipeline (TAP) in Greece. Secondly, because it highlights the various finds uncovered thanks to these archaeological works. And thirdly, because it attests the level of respect, care and preparedness valued at TAP, and applied to all of our activities – including the ones regarding cultural heritage. Hence, on behalf of TAP's entire team, I would like to note that we are both delighted and proud to support this dedicated publication.

TAP is the European leg of the Southern Gas Corridor, beginning at the Greek-Turkish border in Thrace and traversing three countries on its way westwards: Greece, Albania and Italy. Meaning that our host countries are some of the world's richest in both history and culture; and that the pipeline is crossing areas where mighty ancient civilisations were born and flourished, such as the Greek and Roman, and places with documented human presence dating back millennia.

Since the early project development days, one of our core commitments was respecting and protecting the tradition and cultural heritage of our host communities. That is why we prepared and worked systematically to identify and avoid known archaeological sites. That is why we conducted robust cultural heritage studies and implemented cultural heritage management plans.

In Greece, we worked closely with the competent authorities on both central and local levels, as per the relevant Memoranda of Understanding and Cooperation signed with the Greek Ministry of Culture and Sports and the Ephorates of Antiquities of all 13 Regional Units traversed by TAP. The results of the work conducted by the relevant archaeological services, the archaeologists and other specialists in the field, are presented in this book. And I would like to thank and congratulate everyone involved in the project, including TAP's team and the staff of our contractors, for the collaboration, hard work and sensitivity with which they treated this cultural aspect of the project.

Thanks to this approach, significant archaeological discoveries were made during the construction of the pipeline. Specifically, more than 400 TAP-related excavations and trial investigations were performed, from Kipoi in Evros to Ieropigi in Kastoria, bringing to light unknown sites and multiple finds, spanning over 7,000 years of history – from Neolithic tools to World War I fortifications.

These archaeological finds, as well as the collaborative effort that led to them, are a testament to a job well done. They speak volumes of a strategic and extensive infrastructure project implemented in the right way – with respect to the land hosting the TAP pipeline, to the people and their culture. And for that, we are immensely proud.

Enjoy the book!

Luca Schieppati  
TAP Managing Director

# Το έργο του TAP στη Βόρεια Ελλάδα και η συμβολή του στην αρχαιολογική έρευνα

Η παρούσα έκδοση είναι αποτέλεσμα συνεργασίας του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ) και της εταιρείας Trans Adriatic Pipeline AG, για τη δημοσιοποίηση και προβολή των σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (TAP). Η κατασκευή αυτού του μεγάλης έκτασης και εθνικής σημασίας τεχνικού έργου έδωσε την ευκαιρία να πραγματοποιηθούν πολυάριθμες ανασκαφές στη Βόρεια Ελλάδα, κυρίως σε ορεινές και δύσβατες περιοχές που παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητες, φέρνοντας στο φως πλήθος ευρημάτων όλων των χρονολογικών περιόδων, από τους προϊστορικούς μέχρι τους οθωμανικούς και τους νεώτερους χρόνους.

Αυτός ήταν ο λόγος που η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων ανέλαβε την πρωτοβουλία να συγκεντρώσει το αντίστοιχο υλικό από τις 14 Περιφερειακές Υπηρεσίες που πραγματοποίησαν αρχαιολογικές εργασίες στο πλαίσιο του TAP, ώστε να παρουσιαστούν συνολικά και να αναδειχθούν τα αποτελέσματα των ερευνών τους. Τη χρηματοδότηση της έκδοσης ανέλαβε η Εταιρεία, αναγνωρίζοντας έτσι έμπρακτα τη σημασία και την αξία του αρχαιολογικού έργου που επιτελέστηκε.

Ο συνολικού μήκους 878 χλμ. αγωγός TAP, που θα μεταφέρει φυσικό αέριο από το Αζερμπαϊτζάν προς την Ευρώπη, εισέρχεται στην Ελλάδα από την περιοχή των Κήπων Έβρου για να διασχίσει συνολικά 13 Περιφερειακές Ενότητες (Π.Ε.), σε μήκος 550 χλμ.: τις Π.Ε. Έβρου, Ροδόπης, Ξάνθης, Καβάλας, Δράμας, Σερρών, Κιλκίς, Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Ημαθίας, Φλώρινας, Κοζάνης και Καστοριάς. Σε αυτήν την έκταση πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές έρευνες σε τουλάχιστον 400 θέσεις, οι οποίες αφορούσαν είτε εκτεταμένες σωστικές ανασκαφές είτε μικρότερης κλίμακας διερευνητικές εργασίες, στις περιοχές όπου προβλέπονταν επεμβάσεις στο πλαίσιο κατασκευής του αγωγού.

Οι αρχαιολογικές εργασίες ξεκίνησαν σταδιακά το καλοκαίρι του 2016 από τις Π.Ε. Έβρου, Ροδόπης, Δράμας και Σερρών και, ακολουθώντας την πορεία και τις προτεραιότητες του τεχνικού έργου, επεκτάθηκαν στη συνέχεια και στις υπόλοιπες περιοχές διέλευσης του αγωγού, για να ολοκληρωθούν τους πρώτους μήνες του 2019. Όλες οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από την Εταιρεία και πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με την αρχαιολογική νομοθεσία και τα προβλεπόμενα αφενός στο Γενικό Μνημόνιο Συναντίληψης & Συνεργασίας που υπεγράφη τον Μάιο του 2016 μεταξύ του ΥΠΠΟΑ και της Trans Adriatic Pipeline AG, και αφετέρου στα 13 Ειδικά Μνημόνια που υπεγράφησαν στη συνέχεια μεταξύ των κατά τόπους αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων και της Εταιρείας. Το πολυδιάστατο αυτό αρχαιολογικό έργο πραγματοποιήθηκε από τις Περιφερειακές Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ, με τη βοήθεια επιστημονικού και εργατοτεχνικού προσωπικού που προσελήφθη ειδικά γι' αυτόν τον σκοπό. Την κεντρική διαχείριση και τον συντονισμό ανέλαβε η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, διά του Τμήματος Συντονισμού και Παρακολούθησης Αρχαιολογικών Ερευνών και Εργασιών στο Πλαίσιο Επενδυτικών Προγραμμάτων.

Οι αρχαιολογικές εργασίες συνίσταντο σε παρακολούθηση των εκσκαφών για την προστασία των αρχαιοτήτων που θα αποκαλύπτονταν στο πλαίσιο του έργου, καθώς και σε διενέργεια δοκιμαστικών τομών και σωστικών ανασκαφών στις περιοχές όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Δεδομένου του σωστικού τους χαρακτήρα, οι αρχαιολογικές έρευνες και εργασίες περιορίστηκαν στις περιοχές επέμβασης του τεχνικού έργου, δηλαδή α) στην τάφρο τοποθέτησης του αγωγού (που το πλάτος της κυμάνθηκε μεταξύ 2 και 5 μ., ενώ σε μόνο λίγες περιοχές ήταν αρκετά μεγαλύτερο) και β) σε μια ζώνη εκατέρωθεν της τάφρου αυτής, στην οποία προβλέπονταν μόνο επιφανειακές εκσκαφές στο πλαίσιο των συνοδών έργων. Έτσι, η συνολική Ζώνη Εργασίας στην οποία εκτελέστηκαν αρχαιολογικές εργασίες είχε μέγιστο πλάτος 38 μ. Παρά τους περιορισμούς αυτούς, είναι εντυπωσιακό το πλήθος των ευρημάτων που εντοπίστηκαν και αξιοσημείωτη η ανταπόκριση των Υπηρεσιών του ΥΠΠΟΑ,

που κατόρθωσαν να αντεπεξέλθουν στα πιεστικά χρονοδιαγράμματα των εργασιών του αγωγού, υλοποιώντας τις ανασκαφικές εργασίες σύμφωνα με τις επιταγές της επιστημονικής δεοντολογίας και του αρχαιολογικού νόμου.

Η παρούσα έκδοση στοχεύει στην ενημέρωση κοινού και επιστημόνων μέσα από μια σύντομη και κατανοητή αναφορά στα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας. Προς τούτο, ζητήθηκε από όλες τις εμπλεκόμενες Υπηρεσίες να επιλέξουν και να παρουσιάσουν σε σύντομα κείμενα, με το αντίστοιχο εποπτικό υλικό, τα ευρήματα εκείνα που κατά την άποψή τους σηματοδοτούν το έργο τους και προσφέρουν νέα δεδομένα στην έρευνα. Πλήρης, επίσης, καταγραφή όλων των θέσεων που διερευνήθηκαν, είτε αυτές αφορούν σε εκτεταμένες ανασκαφές είτε σε εντοπισμό θέσεων που δεν ήταν δυνατή η περαιτέρω διερεύνησή τους, επιλέχθηκε να συμπεριληφθούν σε ξεχωριστό πίνακα που παρατίθεται στο τέλος του τόμου. Τόσο στα κείμενα όσο και στον πίνακα αρχαιολογικών θέσεων, τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας παρουσιάζονται ανά Υπηρεσία και κατά γεωγραφική σειρά, ακολουθώντας λίγο πολύ την πορεία των εργασιών του αγωγού, από τα ανατολικά προς τα δυτικά – δηλαδή από την Π.Ε. Έβρου μέχρι την Π.Ε. Καστοριάς (τα κείμενα συνοδεύονται από χάρτες όπου σημειώνονται η πορεία του αγωγού και οι βασικές θέσεις των ανασκαφών σε κάθε Π.Ε.).

Το υλικό που παρουσιάζεται καταδεικνύει τον πλούτο και την ποικιλία των ευρημάτων, τα οποία συμβάλλουν σημαντικά στις γνώσεις μας για την αρχαιολογική τοπογραφία της Βόρειας Ελλάδας και παρέχουν πολύτιμες μαρτυρίες για τη συνεχή ανθρώπινη παρουσία και δραστηριότητα στην ευρύτερη αυτή περιοχή. Περιλαμβάνονται κατάλοιπα πολλών οικισμών της αρχαιότητας, καθώς και πολυάριθμα νεκροταφεία όλων των χρονολογικών περιόδων, από τους προϊστορικούς μέχρι και τους οθωμανικούς χρόνους, που απέδωσαν και πλήθος κινητών ευρημάτων. Σε αρκετές θέσεις ήρθαν στο φως τμήματα αγροικών και ίχνη εργαστηριακών εγκαταστάσεων. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, και διερευνήθηκαν κατασκευές που αφορούν σε αρχαία δημόσια έργα, όπως δρόμους και υδραγωγεία, καθώς και τμήματα οχυρωματικών έργων. Από τα ευρήματα δεν έλειψαν κατάλοιπα ναών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, με εξέχον εύρημα την τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική στην περιοχή του Ποτάμου, βόρεια της Αλεξανδρούπολης, η οποία εικονίζεται και στο εξώφυλλο του τόμου και για τη διάσωση της οποίας επιλέχθηκε η μέθοδος της υπόγειας διέλευσης του αγωγού σε μεγάλο βάθος. Επιπλέον, στις ευχάριστες εκπλήξεις που επιφύλασσε η κατασκευή του TAP ήταν και ο εντοπισμός, στα ορεινά της περιοχής της Καβάλας, μιας σειράς οχυρωματικών δομών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Καταλήγοντας, το αρχαιολογικό έργο στο πλαίσιο υλοποίησης των κατασκευαστικών έργων για τον αγωγό TAP πραγματοποιήθηκε με γνώμονα την προστασία των αρχαιοτήτων και με σεβασμό στις ανάγκες αυτού του μεγάλου και εθνικής σημασίας έργου υποδομής. Η επιτυχής έκβαση, που πιστεύουμε ότι αποτυπώνεται στην παρούσα έκδοση, οφείλει πολλά στην αποτελεσματική συνεργασία του ΥΠΠΟΑ με τους εκπροσώπους της Εταιρείας. Ιδιαίτερη μνεία οφείλουμε να κάνουμε στον κ. Ευστάθιο Θεοδωρόπουλο και στους υπεύθυνους για τα αρχαιολογικά θέματα κ. Neil Fairburn και κ. Κωνσταντίνο Θεοδωρίδη, ενώ για την έκδοση του τόμου θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης στις εκπροσώπους του αρμόδιου τμήματος Επικοινωνίας του TAP, κυρία Κατερίνα Μουζουράκη και κυρία Άννα Τσοκανή.

Τζούλια Παπαγεωργίου, Στεφανία Σ. Σκαρτσή, Βιργινία Μπαρτσώκα  
Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

# The TAP project in northern Greece and its contribution to the archaeological research

This edition is the result of the collaboration between the Hellenic Ministry of Culture and Sports and Trans Adriatic Pipeline AG, in which the significant archaeological finds unearthed during the construction of the Trans Adriatic Pipeline (TAP) are released and featured. The implementation of this large-scale and nationally significant technical project offered the opportunity for numerous excavations to be conducted across northern Greece, mainly in mountainous and inaccessible areas that had remained unexplored to a great extent, thus bringing to light numerous finds covering all periods, from prehistory to the Ottoman rule and modern times.

Therefore, the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities took the initiative to collect the relevant material from a total of 14 Regional Services that carried out archaeological excavations in the context of the TAP project, in order to feature the findings of their research and present them in their entirety. The edition was financed by the Company, thereby actively acknowledging the significance of the archaeological work performed.

The 878km-long TAP pipeline, which will transport natural gas from Azerbaijan to Europe, enters Greece at Kipoi in Evros and traverses a total of 13 Regional Units (R.U.) along 550km. These include Evros, Rodopi, Xanthi, Kavala, Drama, Serres, Kilkis, Thessaloniki, Pella, Imathia, Florina, Kozani and Kastoria. Archaeological investigations were undertaken along this route in at least 400 sites and involved either extensive rescue excavations or small-scale research works, which preceded construction works for the pipeline.

Archaeological work was gradually launched in the summer of 2016 at the R.U. of Evros, Rodopi, Drama and Serres and –following the course as well as the priorities of the project– continued to the rest of the regions crossed by the pipeline, to be completed in the early months of 2019. All works were funded by the TAP Company and were implemented in accordance with the Greek Archaeological Legislation and the stipulations of, on the one hand, the General Memorandum of Understanding & Cooperation signed in May 2016 between the Hellenic Ministry of Culture and Sports and Trans Adriatic Pipeline AG and of, on the other hand, the 13 Special Memoranda that were later signed by the local competent Ephorates of Antiquities and TAP AG. This complex archaeological undertaking was brought to fruition by the Regional Services of the Hellenic Ministry of Culture and Sports, with the assistance of scientific and technical staff employed specifically for this purpose. Responsible for management and coordination was the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities, through the Department for the Coordination and Monitoring of Archaeological Research and Works in the Framework of Investment Projects.

The archaeological work consisted of monitoring the excavations for the protection of the antiquities unearthed during construction and also of conducting trial trenching and rescue excavations in the areas where antiquities were located. Given their rescue-related purpose, archaeological surveys and works were confined to the areas where technical work was performed, namely a) the trench of the pipeline (the width of which ranged between 2 and 5m, considerably enlarged in just a few areas); and b) in a zone stretching on either side of the trench in which only shallow depth excavations were planned, as part of the accompanying works. Hence, the entire Right of Way in which archaeological research was performed had a maximum width of 38m. Despite these limitations, however, the multitude of the retrieved finds and the remarkable response of the Services of the Hellenic Ministry of Culture and Sports is truly impressive; as these Services both successfully managed the pressing construction timetables and also carried out the archaeological excavations

in conformity with scientific conduct and the applicable archaeological law.

The present edition aims to inform the public and the scientific community, via brief and comprehensive references, about the outcome of archaeological research. To that effect, it was requested from all Services involved to select and present in concise texts accompanied by relevant visual material, those finds which, according to them, optimally highlight their work and put forward new data to research. In addition, a complete catalogue of all investigated sites, whether these involved extensive excavations or location of sites that could not be further excavated, have been included in a separate table at the end of the book. In both the texts and the list of archaeological sites the findings of archaeological research are presented by Service and in geographical order, following more or less the pipeline's route from east to west – starting from Evros and ending in the Kastoria Regional Unit (the texts are accompanied by maps showing the course of TAP and the location of the main excavated sites in each R.U.).

The presented material manifests the great number and diversity of the finds that contribute significantly to our knowledge of the archaeological topography of northern Greece and bear invaluable testimony to the uninterrupted human presence and activity in this vast area. The material includes remains of many ancient settlements and also numerous cemeteries spanning all periods, from prehistoric times to the period of Ottoman rule, which yielded a large number of movable finds. At several sites, sections of farmhouses and evidence of workshop installations were also brought to light. Furthermore, structures associated with ancient public works, such as roads, aqueducts and also parts of fortifications, were exposed and investigated. The finds also included remains of Byzantine and Post-Byzantine churches, the most significant of which is the Early Christian three-aisled basilica found at Potamos, north of Alexandroupolis, also depicted on the front cover of this book. In order to preserve this church it was decided that the pipeline in the area would be installed with the boring method and at a greater depth. Another pleasant surprise during the construction of the pipeline was the discovery, in the mountains surrounding Kavala, of a series of fortification structures dating back to World War I.

In conclusion, the archaeological work performed in the context of the construction of the Trans Adriatic Pipeline aimed at protecting the antiquities, while also taking into consideration the needs of this major and nationally important infrastructure work. The successful outcome, which we believe is reflected in this edition, owes a great deal to the effective collaboration of the Hellenic Ministry of Culture and Sports with the representatives of TAP AG – especially Mr. Efstathios Theodoropoulos and TAP's archaeological experts, Mr. Neil Fairburn and Mr. Konstantinos Theodoridis; whereas for the present edition we would like to express our heartfelt gratitude to TAP's Media and Communications Office, Manager Ms. Katerina Mouzouraki and Ms. Anna Tsokanis.

Julia Papageorgiou, Stefania S. Skartsis, Virginia Bartsoka  
Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities

# Ένα μεγάλο έργο υποδομής συναντά την Ιστορία

Ο Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου (TAP) είναι από τα μεγαλύτερα έργα υποδομής που υλοποιήθηκαν με επιτυχία στην Ελλάδα και μία από τις σημαντικότερες άμεσες ξένες επενδύσεις στη χώρα με πολλαπλά οφέλη: στρατηγικά, γεωπολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, ακόμη και πολιτισμικά – όπως μαρτυρά το σύνολο των αρχαιολογικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο κατασκευής του αγωγού αλλά και η έκδοση του παρόντος τόμου με την παρουσίαση των σημαντικότερων σχετικών ευρημάτων.

Διασχίζοντας τη Βόρεια Ελλάδα από τα ελληνοτουρκικά σύνορα στους Κήπους του Έβρου έως τα ελληνοαλβανικά σύνορα στην Ιεροπηγή Καστοριάς, ο TAP συνεργάστηκε με το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ) και με όλες τις κατά τόπους Υπηρεσίες που είναι αρμόδιες για τις Περιφερειακές Ενότητες από τις οποίες διέρχεται ο αγωγός. Γνώμονας της σημαντικής και πολύτιμης αυτής συνεργασίας ήταν αφενός η προστασία και καταγραφή των αρχαιοτήτων, οι στόχοι δηλαδή των εργασιών πολιτιστικής κληρονομιάς, και αφετέρου η ασφαλής ολοκλήρωση των εργασιών κατασκευής και τοποθέτησης του αγωγού. Το πλαίσιο δε της συνεργασίας αυτής καθορίστηκε από τα σχετικά Μνημόνια Συναντίληψης και Συνεργασίας που συνυπέγραψαν ο TAP και οι αρμόδιες Υπηρεσίες του ΥΠΠΟΑ.

Πριν από την έναρξη των κατασκευαστικών εργασιών, ήδη από το στάδιο σχεδιασμού του έργου και εκπόνησης της Μελέτης Περιβαλλοντικών και Κοινωνικών Επιπτώσεων (ΜΠΚΕ) για την Ελλάδα, ο TAP διεξήγαγε ειδικές έρευνες πολιτιστικής κληρονομιάς. Μέσω αυτών αναγνώρισε και κατέγραψε τις γνωστές αρχαιολογικές θέσεις στις περιοχές διέλευσής του με στόχο, κατά το δυνατόν, να τις αποφύγει και να τις προστατεύσει. Η όλη αυτή προσπάθεια πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία των τοπικών Εφορειών Αρχαιοτήτων και της αρμόδιας Κεντρικής Υπηρεσίας του ΥΠΠΟΑ, διά του Τμήματος Συντονισμού και Παρακολούθησης Αρχαιολογικών Ερευνών και Εργασιών στο Πλαίσιο Επενδυτικών Προγραμμάτων.

Η πολιτική αποφυγής ευαίσθητων πολιτιστικά περιοχών ακολουθήθηκε, στο πλαίσιο του Σχεδίου Διαχείρισης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του TAP για την Ελλάδα, σε όλες τις φάσεις υλοποίησης του έργου – από την έναρξη της κατασκευής έως το τέλος των εκσκαφικών εργασιών. Πάντα με σεβασμό στην πολιτιστική κληρονομιά της φιλοξενούσας τον αγωγό χώρας και σύμφωνα με τις ενδεδειγμένες και βέλτιστες πρακτικές σε αυτόν τον τομέα, βάσει της σχετικής ελληνικής και ευρωπαϊκής νομοθεσίας και των διεθνών προτύπων.

Υπό το πρίσμα αυτής της θεμελιώδους αρχής, ο TAP συναίνεσε στην αλλαγή της όδευσης του αγωγού στο Κεφαλοχώρι Σερρών ώστε να παρακάμψει έναν εκτεταμένο μιν, αλλά άγνωστο έως τότε οικισμό της εποχής του σιδήρου. Μικρότερες κλίμακας μετατοπίσεις πραγματοποιήθηκαν επίσης στον ορεινό όγκο της Καβάλας, όπου εντοπίστηκαν οχυρωματικά έργα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και στην Ποριά Καστοριάς, για την αποφυγή ενός μεταβυζαντινού κοιμητηριακού ναού. Ταυτόχρονα, όπου χρειάστηκε, ο TAP εφάρμοσε μια σειρά καινοτόμων και μη επεμβατικών μεθόδων κατασκευής για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ενδεικτικά, υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες επιλέχθηκε η μέθοδος της υπόγειας διέλευσης του αγωγού (boring) σε μεγαλύτερο βάθος από το αρχικώς σχεδιασμένο, για να αποφευχθεί η όχληση των υπερκείμενων αρχαιολογικών μνημείων. Τέτοιου είδους δραστηριότητες πραγματοποιούνταν πάντα σε συνεργασία με τους αρμόδιους φορείς και με την έγκριση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου (ΚΑΣ).

Η καινοτόμος λύση της υπόγειας διέλευσης εφαρμόστηκε στη διασταύρωση του αγωγού με το Ιουστινιάνειο διατείχισμα στην Αναστασιούπολη της Ροδόπης και στα φρούρια του 4ου αι. π.Χ.

στον Πολύσιτο Ξάνθης. Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει, ακόμη, στην περίπτωση του εντοπισμού μιας άγνωστης -έως σήμερα- βασιλικής στον Πόταμο του Έβρου (εικόνα εξωφύλλου). Στο σημείο αυτό, όχι μόνο πραγματοποιήθηκε με επιτυχία υπόγεια διέλευση του αγωγού, αλλά επιπλέον ο αγωγός εγκαταστάθηκε σε ακόμη μεγαλύτερο βάθος του αρχικού, ενώ ο ΤΑΡ συνέβαλε επίσης, μέσω πολιτιστικής χορηγίας, και στην περαιτέρω ανασκαφική έρευνα, αναστήλωση και ανάδειξη του συγκεκριμένου μνημείου.

Συνολικά, στο πλαίσιο της κατασκευής του ΤΑΡ εντοπίστηκαν περισσότερες από 400 αρχαιολογικές θέσεις που εμπλούτισαν σημαντικά τον αρχαιολογικό χάρτη της Βόρειας Ελλάδας. Οι θέσεις αυτές διερευνήθηκαν με μικρής και μεγάλης κλίμακας ανασκαφές, ανάλογα με την έκτασή τους. Για το σωστικό ανασκαφικό έργο και την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών, ο ΤΑΡ και οι εργολήπτριες εταιρείες του απασχόλησαν πάνω από 650 άτομα επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό (αρχαιολόγους, συντηρητές, σχεδιαστές, εργάτες) που πρότειναν και ενέκριναν οι κατά τόπους Εφορείες, οι οποίες και επέβλεπαν τις εργασίες. Οι αρχαιολογικές εργασίες έφεραν επίσης την υποστήριξη του Μηχανισμού της ΕΕ «Συνδέοντας την Ευρώπη» (Connecting Europe Facility – CEF).

Βάσει των υπογεγραμμένων Μνημονίων Συνεργασίας με τις Εφορείες Αρχαιοτήτων, ο ΤΑΡ χρηματοδότησε τη συντήρηση, καταγραφή/αποτύπωση και σχεδίαση των ευρημάτων που προέκυψαν από τις ανασκαφές, πολλά από τα οποία περιέχονται σε αυτόν τον τόμο. Παράλληλα, επένδυσε περαιτέρω σε πρωτοβουλίες προστασίας, διατήρησης και ανάδειξης της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο πλαίσιο αυτό, για παράδειγμα, σε συνεργασία με τις τοπικές Εφορείες αρχαιοτήτων Ροδόπης και Ξάνθης, χρηματοδοτήθηκε η απόσπαση και μεταφορά δύο κεραμικών κλιβάνων στα μουσεία της Κομοτηνής και των Αβδήρων, αντίστοιχα.

Μετά την ολοκλήρωση του έργου και αναγνωρίζοντας τη σκληρή δουλειά και συμβολή του προσωπικού των αρχαιολογικών υπηρεσιών σε αυτό, ο ΤΑΡ διέθεσε δωρεάν στις Εφορείες όλο τον εναπομείναντα ηλεκτρονικό εξοπλισμό και τα αδιάθετα υλικά ανασκαφής. Και ευχόμαστε τα υλικά αυτά να αξιοποιηθούν για να φέρουν στο φως ακόμη σπουδαιότερα αρχαιολογικά ευρήματα στις Περιφέρειες Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Κεντρικής Μακεδονίας και Δυτικής Μακεδονίας.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά το προσωπικό του Τμήματος Συντονισμού και Παρακολούθησης Αρχαιολογικών Ερευνών και Εργασιών στο Πλαίσιο Επενδυτικών Προγραμμάτων, καθώς και τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟΑ. Η συνεργασία τους υπήρξε πολύτιμη και η υποστήριξή τους συνεχής καθ' όλη τη διάρκεια πραγματοποίησης των αρχαιολογικών εργασιών, ενώ η συμβολή τους στη δημιουργία της παρούσας έκδοσης ήταν καταλυτική.

Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου ΤΑΡ ΑΓ - Γραφείο Ελλάδας

# A great infrastructure project meeting History

The Trans Adriatic Pipeline (TAP) is one of the greatest infrastructure projects successfully implemented in Greece and one of the most significant foreign direct investments in the country with multiple benefits: strategic, geopolitical, social, even cultural – as demonstrated by the amount of archaeological works conducted during the construction of the pipeline and the publication of this volume featuring the highlights of relevant finds.

Traversing northern Greece from the border with Turkey at Kipoi (Evros Regional Unit) to the Greek-Albanian border at Ieropigi (Kastoria Regional Unit), TAP collaborated with the Ministry of Culture and Sports, as well as the local Archaeological Services of the regional units hosting the pipeline. The purpose of this significant and valuable collaboration was to balance the requirements of the cultural heritage work, i.e. to protect and record the antiquities, with the safe completion of the construction and installation of the pipeline. The framework of the cooperation was defined by Memoranda of Understanding and Cooperation that were co-signed by TAP and the competent Archaeological Services.

In advance of any construction activities, as early as the design phase for the project and the development of a comprehensive Environmental and Social Impact Assessment (ESIA) for Greece, TAP conducted detailed cultural heritage baseline studies. We also identified and recorded the known archaeological sites of the areas that the pipeline traversed with the objective to, where feasible, avoid and protect them. This endeavour was carried out with the collaboration of the Regional Archaeological Services and the Ministry's competent Central Service, via the Department for the Coordination and Monitoring of Archaeological Research and Works in the Framework of Investment Projects.

The policy of avoiding culturally sensitive areas was followed, as per TAP's Cultural Heritage Management Plan for Greece, during all implementation phases of the project – from the beginning of construction to the end of excavating activities. All work was undertaken with respect to cultural heritage, in compliance with applicable best practices, and in accordance with the relevant Greek and European legislation, as well as international standards.

As an example of this fundamental principle of avoidance, TAP consented to the rerouting of the pipeline in the area of Kefalochori (Serres Regional Unit) in order to bypass a previously unknown, yet extensive, Iron Age settlement. Smaller reroutings also took place in the mountains of Kavala, where World War I fortifications were found, and the Poria area of Kastoria, to avoid a Post-Byzantine cemeterial church.

In addition, wherever needed, TAP applied a series of innovative and non-invasive construction methods to protect cultural heritage sites. There were cases in which the trenchless boring method was used, at a greater depth than initially designed, to avoid disturbing the above-ground archaeological monuments. Such activities were always undertaken in cooperation with the competent Ministry authorities and following relevant approval by the Greek Central Archeological Council (CAC).

The innovative boring method was used in the crossing of the pipeline with Justinian's cross wall of Anastasioupolis (Rodopi Regional Unit) and the 4th c. BC fortresses at Polysitos (Xanthi Regional Unit). Furthermore, a special reference should be made to the case of an unknown basilica in the Potamos area of Evros (cover-page photo). There, not only was the boring method successfully used, but the pipeline was installed at an even greater depth than the one originally planned. Moreover,

TAP also contributed, via a cultural sponsorship, to additional investigation work on the site, as well as to the restoration and showcasing of the monument.

Overall, in the context of construction works for TAP more than 400 archaeological sites were identified, significantly enriching the archaeological map of northern Greece. These sites, depending on their size and location, were excavated on a larger or smaller scale. To conduct the rescue excavations, TAP employed more than 650 scientific and technical personnel (archaeologists, conservators, designers and archaeological workers), suggested and approved by the local Ephorates of Antiquities, who also supervised the works. Archaeological works were also supported by the Connecting Europe Facility (CEF) of the EU.

As per the Memoranda of Understanding and Cooperation co-signed by the local Ephorates of Antiquities, TAP funded the conservation, recording and design of the finds unearthed in the excavations, many of which have been included in this volume. At the same time, TAP invested in other initiatives to protect, conserve and highlight Greek cultural heritage. For example, in collaboration with the Ephorates of Antiquities of the Rodopi and Xanthi Regional Units, TAP funded the removal and transport of two ceramic kilns to the museums of Komotini and Avdira, respectively.

After the conclusion of the project and in acknowledgment of the hard work and contribution of the Archaeological Services, TAP donated all the remaining electronic equipment and unused excavation materials to the local Ephorates of Antiquities. And we hope that they may be used to bring to light even more significant archaeological finds in the regions of Eastern Macedonia-Thrace, Central Macedonia and Western Macedonia.

Lastly, we would like to warmly thank the personnel of the Department for the Coordination and Monitoring of Archaeological Research and Works in the Framework of Investment Projects, as well as the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities – both part of the Hellenic Ministry of Culture and Sports. Their cooperation was valuable and their support constant throughout the conduct of archaeological works. In addition, their contribution to the production of this volume has been critical.

Trans Adriatic Pipeline AG Greece

Άβας  
Avas

Παλαγία  
Palagia

Πόταμος  
Potamos

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΒΡΟΥ

Αλεξανδρούπολη  
Alexandroupoli



**Νίψα**  
Nipsa

**Πυλαία**  
Pylaia

**Δωρικό**  
Doriko

# ΕΦΟΡΑΤΕ ΑΝΤΙΚΙΤΕΣ ΕΒΡΟΣ

**Τραϊανούπολη**  
Traianoupoli

**Άνθεια**  
Antheia

## Εισαγωγή

Οι εργασίες κατασκευής του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου στην περιοχή αρμοδιότητας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου διήρκεσαν από το καλοκαίρι του 2016 μέχρι το καλοκαίρι του 2018<sup>1</sup>. Έφεραν δε στο φως ευρήματα που σχετίζονται είτε με ήδη γνωστούς αρχαιολογικούς χώρους είτε με νέες, άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις που εντοπίστηκαν εντός της ζώνης όδευσης του αγωγού, συνολικού μήκους περίπου 67 χιλιομέτρων. Από την περιοχή των Κήπων και τα σύνορα Ελλάδας - Τουρκίας ανατολικά, στη δυτική όχθη του ποταμού Έβρου έως την περιοχή της Συκορράχης δυτικά, εντοπίστηκαν συνολικά 30 θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, στις οποίες περιλαμβάνονται νεκροταφεία, εργαστηριακές κατασκευές, οικιστικά κατάλοιπα και σποραδικά ευρήματα διαφόρων εποχών. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν έξι θέσεις νεκροταφείων, εννέα θέσεις μεμονωμένων τάφων, θραύσματα τεσσάρων ταφικών πιθαριών και διάσπαρτο, αποσπασματικά σωζόμενο, ανθρωπολογικό υλικό με ίχνη καύσεων που χρονολογούνται από τη νεολιθική έως την ύστερη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο. Τα νέα ευρήματα σκιαγραφούν τη συνεχή ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, ενώ εγείρουν ερωτήματα γύρω από τη χωροταξική οργάνωση πιθανών νέων οικισμών, τη σύνδεσή τους με ιστάμενα μνημεία ή γνωστές θέσεις οικισμών, πόλεων και οχυρώσεων. Γεωγραφικά εντοπίζονται στην περιοχή της Γεμιστής και των Κήπων, του Αρδανίου - Ιτέας, της Καβησού, της Πυλαίας, του Αετοχωρίου, της Αμφιτρίτης, του Ποτάμου, της Παλαγίας και της Συκορράχης.

Πιο αναλυτικά, εσωτερικά του κιβωτιόσχημου τάφου στο Αρδάνιο - Ιτέα εντοπίστηκαν κυτροειδή αγγεία, κάνθαροι και οξυπύθμενοι αμφορείς του 3ου αι. π.Χ.

Στην Καβησό εντοπίστηκαν δύο ταφικά पिθήρια με οστεολογικό υλικό, ίχνη καύσης και θραύσματα θρακικής κεραμικής με σχοινοειδή διακόσμηση.

Στην περιοχή της Πυλαίας, σε κοντινές χιλιμετρικές θέσεις, εντοπίστηκαν 17 τάφοι, λακκοειδείς, λιθοπερίκλειστοι και κεραμοσκεπείς, ίχνη καύσης και κατάλοιπα έξι ανθρώπινων σκελετών που χρονολογούνται από την ελληνιστική έως τη βυζαντινή περίοδο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ανθρωπολογικό υλικό 12 τάφων στην ίδια περιοχή, καθώς παρατηρούνται σε αυτό ενδείξεις καταγμάτων στο κρανίο και στον θώρακα

από άγνωστο είδος όπλου με καρφιά.

Στην περιοχή του Αετοχωρίου εντοπίστηκαν αποσπασματικό οστεολογικό υλικό και τμήμα καλυπτήριας πλάκας ταφής.

Στην περιοχή της Αμφιτρίτης εντοπίστηκαν συνολικά 48 λιθοπερίκλειστοι, λακκοειδείς τάφοι, με λίθινες και πήλινες καλυπτήριες πλάκες, της ύστερης βυζαντινής περιόδου, και μία λίθινη κυκλική κατασκευή με στρώμα καταστροφής.

Στην περιοχή της Παλαγίας ήρθαν στο φως συνολικά 56 λακκοειδείς λιθοκτιστοί ή λιθοπερίκλειστοι τάφοι με καλυπτήριους λίθους.

Τέλος, στην περιοχή της Συκορράχης αποκαλύφθηκαν δέκα τάφοι της βυζαντινής εποχής. Πρόκειται για λακκοειδείς τάφους με καλυπτήριες πλάκες, κτερισμένους και ακτέριστους.

Θεμέλια ενός ορθογώνιου στην κάτωψη κεραμικού κλιβάνου (Ράπτης 2011, 183-185) της βυζαντινής περιόδου εντοπίστηκαν σε τμήμα Ζώνης Εργασίας του ΤΑΡ στην περιοχή του Λουτρού. Το περίγραμμα ενός δεύτερου κλιβάνου της ίδιας περιόδου εντοπίστηκε στη νότια παρειά της επίχωσης της τάφου στην περιοχή Γεμιστής Κήπων μαζί με πλίνθους και κεράμους. Λίγα μέτρα δυτικότερα εντοπίστηκε κατασκευή από πηλόχωμα και πηλόμαζες, σε βάθος 0,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, με κεραμικά των βυζαντινών χρόνων.

Επιπλέον, 12 θέσεις λιθοσωρών και πέντε τμήματα αδιάγνωστων λίθινων κατασκευών με ποσότητα κεραμικής των βυζαντινών, των υστεροβυζαντινών και των μεταβυζαντινών χρόνων εντοπίστηκαν στις περιοχές των Κήπων, της Καβησού, του Ποτάμου, της Πυλαίας, της Αμφιτρίτης και της Συκορράχης.

Είκοσι τμήματα πήλινων αγωγών ύδρευσης/αποχέτευσης των βυζαντινών - μεταβυζαντινών χρόνων εντοπίστηκαν στις περιοχές της Καβησού, του Ποτάμου και της Μαϊστρου. Δύο τμήματα λιθόκτιστης, υπόγειας σήραγγας των βυζαντινών - υστεροβυζαντινών χρόνων με πήλινο αγωγό υδροδότησης αποκαλύφθηκαν στην περιοχή Αγνάντιας - Άνθειας.

Και, τέλος, τμήματα λιθόστρωτου μονοπατιού των νεώτερων χρόνων, κατασκευασμένου από ακανόνιστους, πελεκητούς λίθους, εντοπίστηκαν στην περιοχή της Παλαγίας.

Το πλούσιο υλικό που προήλθε από τις ανασκαφές στις παραπάνω θέσεις μαζί με το ανθρωπολογικό υλικό αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια ανθρώπινης δραστηριότητας σε μια πολύ σημαντική περιοχή, σταυροδρόμι του κερσαίου άξονα

**1.** Η Χρύσα Καραδήμα υπήρξε αναπληρώτρια προϊσταμένη της ΕΦΑ Έβρου και υπεύθυνη για τις εργασίες του αγωγού ΤΑΡ που ενέπιπταν στην αρμοδιότητα της Εφορείας, από το 2016 μέχρι τον Ιανουάριο του 2018. Στη συνέχεια, προϊσταμένη της Εφορείας ορίστηκε η Δόμνα Τερζοπούλου, την οποία και ευχαριστούμε για την παροχή κάθε βοήθειας κατά την προετοιμασία της παρούσας μελέτης.

## Introduction

Construction works for the Trans Adriatic Pipeline in the area under the jurisdiction of the Ephorate of Antiquities of Evros lasted from the summer of 2016 till the summer of 2018<sup>1</sup>. These works brought to light finds associated with already known or new archaeological sites, located within the pipeline's route over approximately 67km. From Kipoi and the Greek-Turkish borders in the east, on the west bank of River Evros, to the Sykorrachi area in the west, a total of 30 sites of archaeological interest dating to various time periods were unearthed – including cemeteries, workshops, domestic remains and sporadic finds.

Overall, the retrieved finds include six cemeteries, nine individual graves, fragments of four funerary pithoi (jars) and scattered anthropological material, fragmentarily preserved, with evidence of cremation – dating from the Neolithic to the Late Byzantine and Post-Byzantine period. The new finds attest to the continuous human presence in the region and, simultaneously, raise questions regarding the spatial organisation of possible new settlements, as well as their connection with standing monuments or known sites of ancient settlements, cities and fortifications. Geographically, the sites researched are located in the areas of Gemisti, Kipoi, Ardanio-Itea, Kavisos, Pylaia, Aetochori, Amfitriti, Potamos, Palagia and Sykorrachi.

At Ardanio-Itea, pot-shaped vessels, kantharoi and pointed amphorae of the 3rd c. BC were collected from inside a cist grave.

At Kavisos, two funerary jars were found containing osteological material, cremation residues and fragments of Thracian pottery with rope-shaped decoration.

In neighbouring locations in Pylaia, excavations have brought to light 17 graves (simple pits, surrounded by stones and/or tile-roofed), combustion residues and also the skeletal remains of six people. They date from the Hellenistic to the Byzantine period. Anthropological material retrieved from twelve graves in the same area presented particular interest, as some remains exhibit signs of fractures in the skull and thorax, caused by an unidentified weapon with nails.

In Aetochori, fragmentary osteological material and part of a burial's covering slab were unearthed.

In Amfitriti, a total of 48 pit graves surrounded by stones were uncovered, featuring stone and clay covering slabs of the Late Byzantine period and a circular structure made of stone, with destruction layer.

In Palagia, 56 pit graves were brought to light, either stone-built or surrounded by stones, with covering slabs.

Finally, ten graves dating back to the Byzantine period were exposed in Sykorrachi. They are pit graves with covering slabs, with or without grave goods.

Within TAP's Working Area in Loutro, the foundations of a Byzantine rectangular potter's kiln (Πάντης, 183-185) were unearthed. The outline of a second, and contemporary, kiln was also located at the south side of the deposit in the trench at Gemisti, along with bricks and roof tiles. A few metres westwards and at a depth of 0.25m from ground level, a structure built of clay soil and clay lumps was found that yielded pottery of the Byzantine period.

Furthermore, 12 sites of stone piles and five sections of unidentified stone structures were located in the areas of Kipoi, Kavisos, Potamos, Pylaia, Amfitriti and Sykorrachi, containing Byzantine, Late Byzantine and Post-Byzantine pottery.

In addition, 20 sections of clay water-supply/drainage pipes of the Byzantine and Post-Byzantine period were retrieved at Kavisos, Potamos and Maistros. Two sections of a Byzantine – Late Byzantine subterranean stone-built tunnel with a clay water-supply conduit were exposed near the villages Agnantia and Antheia. Lastly, sections of a modern stone-paved path, built of irregular hewn stones, were found in Palagia.

The rich material excavated from the above-mentioned sites, including the anthropological material unearthed, offers valuable evidence of human activity in a significant area; a crossroads of the inland routes connecting Asia and Europe, as well as the Aegean Sea with the Thracian mainland.

In the present study, four sites of archaeological interest systematically excavated, will be geographically discussed – moving from east to west. These sites yielded a large number and a variety of finds that bear testimony to the significance of the Evros region through the ages, from the antiquity to the Late Byzantine

<sup>1</sup> Chrysa Karadima was Deputy Head of the Ephorate of Antiquities of Evros and in charge of the works associated with the construction of TAP and performed in the area under the jurisdiction of the Ephorate, from 2016 to January 2018. Domna Terzopoulou was subsequently appointed Head of the Ephorate and we would like to warmly thank her for assisting in drafting the present study.



**1.  
Κήποι, Γεμιστή.  
Αεροφωτογραφία του  
νεκροταφείου**

Kipoi, Gemisti.  
Aerial view of cemetery



**2.  
Κήποι, Γεμιστή.  
Χάλκινη, επιχρυσωμένη πόρπη  
από τον τάφο 12**

Kipoi, Gemisti.  
Gold-plated bronze fibula from  
grave 12

επικοινωνίας μεταξύ της Ασίας και της Ευρώπης, αλλά και του Αιγαίου με τη θρακική ενδοχώρα. Στην παρούσα μελέτη θα παρουσιαστούν γεωγραφικά, από τα ανατολικά προς τα δυτικά, τέσσερις θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος που διερευνήθηκαν συστηματικά, οι οποίες διακρίνονται για τον αριθμό και το είδος των ευρημάτων τους και τεκμηριώνουν τη διαχρονική σημασία της περιοχής του Έβρου από την αρχαιότητα έως την ύστερη βυζαντινή εποχή. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στα νεκροταφεία στη Γεμιστή και την Παλαγία, της όψιμης αρχαιότητας και των υστεροβυζαντινών χρόνων αντίστοιχα. Επίσης, στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μιας τρίκλιτης βασιλικής των πρώιμων βυζαντινών χρόνων και στην ανασκαφή ενός ασύλπτου, κιβωτιόσχημου τάφου των ρωμαϊκών χρόνων με πλούσια κτερίσματα – και τα δύο στην περιοχή του Ποτάμου, Δήμου Αλεξανδρούπολης.

**Νεκροταφείο Γεμιστής στην περιοχή των Κήπων**

Το καλοκαίρι του 2017 εντοπίστηκαν στην περιοχή της Γεμιστής, σε χώρο μήκους 114 μ., πλάτους 21 μ. και βάθους που κυμαινόταν από 0,35 μ. έως 0,60 μ., 127 τάφοι στην πλαγιά ενός λόφου, σε απόσταση μόλις λίγων μέτρων δυτικά από τον ποταμό Έβρο (εικ. 1). Η περιοχή της Γεμιστής, του Πέπλου και των Κήπων έχει συσχετιστεί από τον Γεώργιο Μπακαλάκη με τη διάβαση της Εγνατίας Οδού από τον Έβρο ποταμό και τη σύνδεσή της με τα Κύπελα (Μπακαλάκης 1961, 20-21). Αν και το νεκροταφείο που ανασκάφηκε στην περιοχή χρονολογείται αρκετούς αιώνες μετά, η γεωγραφική θέση της περιοχής δεν παύει να είναι ιδιαίτερα σημαντική. Οι επιτόπιες έρευνες και τα επιφανειακά ευρή-

ματα δείχνουν ότι το νεκροταφείο εκτείνεται προς τα βόρεια και τα νότια, πέραν των ορίων της Ζώνης Εργασίας του αγωγού ΤΑΡ. Οι τάφοι ήταν στην πλειονότητά τους λακκοειδείς. Κάποιοι τάφοι ήταν μερικώς λιθοπερίκλειστοι. Αρκετοί από αυτούς ήταν κτερισμένοι, αν και οι περισσότεροι ήταν ακτερίστοι. Οι νεκροί βρέθηκαν όλοι τοποθετημένοι σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό Α-Δ (με το κρανίο δυτικά). Οι σκελετοί ανήκουν σε άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Σε πολλές από τις ταφές εντοπίστηκαν ενώτια, πόρπες, δαχτυλίδια και περιδέραια από χάντρες σφαιρικού ή πολυγωνικού σχήματος. Από τον τύπο συγκεκριμένων κοσμημάτων, όπως οι δύο πόρπες της ταφής 12 (εικ. 2) που εντοπίστηκαν στην περιοχή των ώμων του νεκρού, οι ταφές χρονολογούνται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. Παρόμοιες πόρπες συναντάμε σε ταφικές πρακτικές και άλλων βαλκανικών χωρών (Mrkobrad 1980, 45, 59). Ας μην ξεχνάμε ότι αυτήν την περίοδο η Θράκη δέχεται πολλές επιδρομές φυλών από τον Βορρά (όπως, π.χ., οι Ούννοι), η παρουσία των οποίων πέρα από τις αναφορές των ιστορικών πιστοποιείται και από τη μελέτη του ανθρωπολογικού υλικού άλλων περιοχών της Θράκης, όπως της Μαρώνειας (Tritsaroli – Karadima 2017, 25-27). Η μελέτη των κινητών ευρημάτων, μετά τη συντήρησή τους, αλλά και του ανθρωπολογικού υλικού αναμένεται να συνεισφέρει σημαντικά στοιχεία για τις μεταναστεύσεις πληθυσμών κατά τη σκοτεινή αυτή περίοδο στη Θράκη.

**Τρίκλιτη βασιλική στον Πόταμο**

Μια νέα αρχαιολογική θέση αποκαλύφθηκε τον Δεκέμβριο του 2016 βόρεια της Αλεξανδρούπολης, κοντά στο ερειπωμένο χωριό Πόταμος



period. Presented in detail are the cemeteries at Gemisti and Palagia, dating to Late Antiquity and the Late Byzantine period respectively. Moreover, attention is drawn to the architectural remains of a three-aisled basilica of the Early Byzantine period and the excavation of an unlooted Roman cist grave, containing lavish grave goods. Both were found in the area of Potamos of the Alexandroupolis Municipality.

#### **Cemetery at Gemisti, Kipoi area**

In the summer of 2017, 127 graves occupying an area 114m long and 21m wide were unearthed on a hillside in the area of Gemisti, at a depth ranging from 0.35m to 0.60m – just a few metres west of the River Evros (fig. 1). The wider area of Gemisti, Peplos and Kipoi has been associated by Georgios Bakalakis with the *Via Egnatia* crossing of River Evros and its connection with Cypsela (Μπακαλάκης 1961, 20-21). Even though the excavated cemetery dates several centuries later, the geographical location of the area remains particularly significant.

Field survey and surface finds indicate that the cemetery extended to the north and south. Rescue excavations, however, were limited to within TAP's Working Area. Pit graves were mostly excavated and some of them were partly surrounded by stones. Some of them contained grave goods, although most were unfurnished. The deceased were all laid in a supine position with an E-W orientation – with the skull placed to the west. The skeletal remains belong to men, women and children. Many burials yielded earrings, fibulae, buckles, rings, necklaces and globular or polygonal beads. Judging by the

type of certain jewels, such as the two fibulae of grave 12 (fig. 2), found near the shoulders of the deceased, the burials are dated around the 5th-6th c. AD. Similar fibulae are common in burial practices elsewhere in the Balkans (Mrkobrad 1980, 45, 59). And we should bear in mind that during that specific period Thrace was repeatedly invaded by northern tribes (e.g. the Huns), whose presence is also attested – apart from historical references – by the study of anthropological material from other regions of Thrace, such as Maroneia (Tritsaroli – Karadima 2017, 25-27). The study of movable finds, after their conservation, as well as anthropological material, is expected to add significant new evidence on the migration of populations during this obscure period in Thrace.

#### **Three-aisled basilica at Potamos**

A new archaeological site was discovered on December 2016 north of Alexandroupolis, near the deserted village of Potamos and the village of Avantas. Two medieval castles lie there, dating back to the 2nd half of the 13th or the 1st half of the 14th c. They watched over the area and controlled the passages to the plain of Komotini and the Thracian mainland. The Potamos castle, due to its geostrategic location in the south area of Evros, is of the most significant standing monuments (Τσουρίης – Μπρίκας 2006, 163-182, Τριαντάφυλλος 1991, 341).

Georgios Bakalakis, when referring to the area of the Potamos castle wonders “What is this ancient settlement where the castle of Potamos proudly stands? This is unquestionably medieval, possibly built by the Gattilusi family,



### 3. Πόταμος. Αεροφωτογραφία της τρίκλιτης βασιλικής

Potamos.  
Aerial view of the three-aisled

και στο χωριό Άβαντας, όπου βρίσκονται τα μεσαιωνικά κάστρα του Ποτάμου και του Άβαντα, τα οποία χρονολογούνται στο β΄ μισό του 13ου ή στο α΄ μισό του 14ου αι. Τα δύο κάστρα επιτηρούσαν τον κάμπο και ήλεγχαν τις διαβάσεις προς την πεδιάδα της Κομοτηνής και την ενδοχώρα της Θράκης. Η γεωστρατηγική θέση του κάστρου του Ποτάμου στην περιοχή του νότιου Έβρου το καθιστά από τα πιο σημαντικά ιστάμενα μνημεία (Τσουρής – Μπρίκας 2006, 163-182, Τριαντάφυλλος 1991, 341).

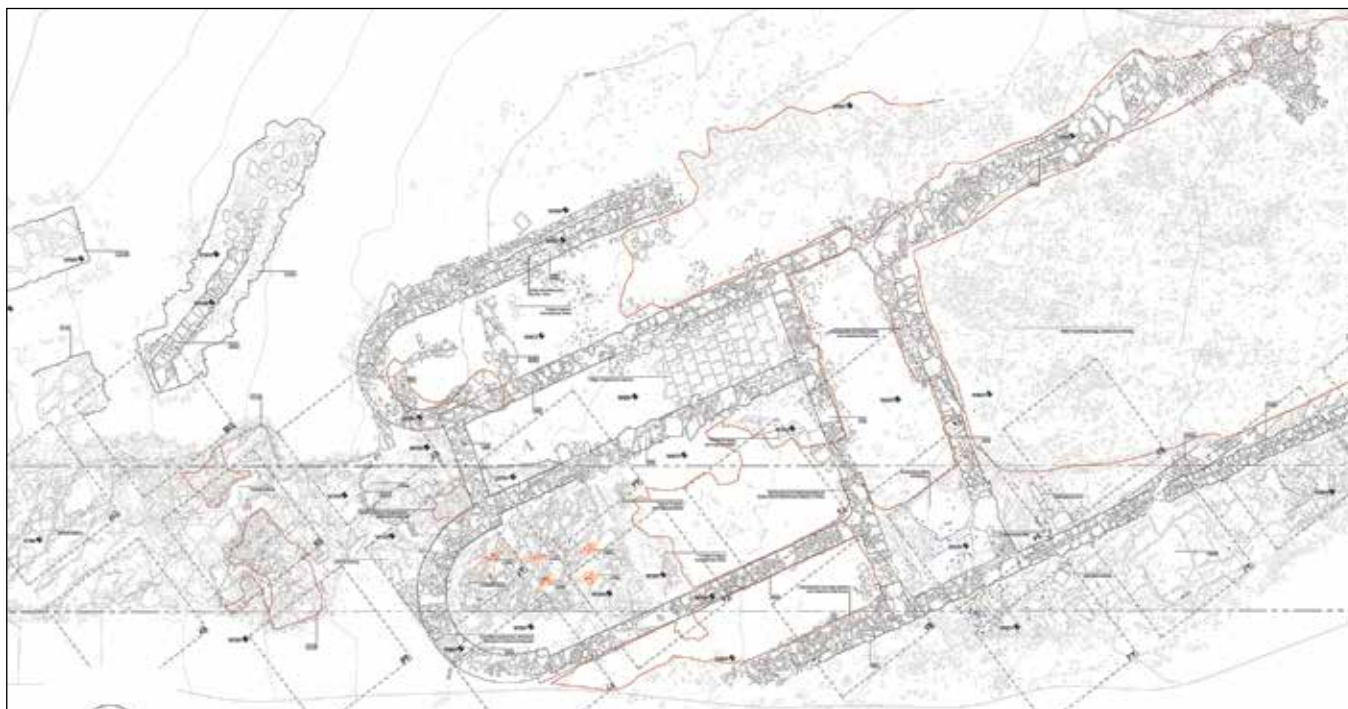
Ο Γεώργιος Μπακαλάκης, όταν αναφέρεται στην περιοχή του κάστρου του Ποτάμου, αναρωτιέται «ποια είναι η πολύ παλαιά εγκατάσταση στη θέση όπου υψώνεται ακόμη περήφανα το κάστρο του Ποτάμου; Αυτό είναι ασφαλώς μεσαιωνικό, ίσως των Κατελούζων, κάτω όμως έχουμε πλούσιο προϊστορικό συνοικισμό, αλλά και μερικές καλοπελεκημένες πέτρες, που μπορεί να αποτελούν μια ένδειξη για την παρουσία ζωής στα ιστορικά χρόνια» και συνδέει την περιοχή με τη θέση της Σάλης, αποικίας της Σαμοθράκης στη Σαμοθρακική Περαία (Μπακαλάκης, 1961, 16-17). Στην τοποθεσία αυτή, σε απόσταση περίπου 1.700 μ. νοτιοδυτικά από το κάστρο του Ποτάμου, σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους (0,30-0,50 μ. περίπου) και μέσα σε βλάστηση με επιφανειακό οικοδομικό υλικό που περιλάμβανε και αρκετά μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις κιόνων, επιστύλια κ.ά.), θραύσματα κεραμίδων, πλίνθων και υαλοπινάκων, μεγάλη ποσότητα αβαφούς και εφυσωμένης κεραμικής των βυζαντινών χρόνων (τύπου Ζευζίππου),

αλλά και οστεολογικό υλικό, ήρθε στο φως το περίγραμμα τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και αίθριο. Συνολικά, η βασιλική καταλαμβάνει έκταση 37x23 μ. περίπου. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργούς ή αδρά επεξεργασμένους λίθους και λευκωπό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, πλάτους ±0,70 μ. και καλύτερα σωζόμενου ύψους έως 0,50 μ. (εικ. 3).

Νότια και ανατολικά του ναού εντοπίστηκε τμήμα λιθόστρωτης αυλής, καθώς και θεμέλια και δάπεδα προσκισμάτων με ποικιλία κινητών ευρημάτων που χρονολογούνται από τους υστερορωμαϊκούς μέχρι τους μεσοβυζαντινούς χρόνους (εικ. 4). Η βασιλική είχε και δύο παραβήματα με κόγχη στα ανατολικά, εκ των οποίων σώζεται το νότιο. Ένας επιμήκης χώρος στα νότια του νότιου κλίτους διαμορφώνεται σε πρόσθετο κλίτος, το οποίο ανήκει πιθανότατα σε β΄ φάση. Το νότιο κλίτος είναι στρωμένο με πήλινες, τετράγωνες πλάκες, θραύσματα από τις οποίες εντοπίζονται στο κεντρικό και το βόρειο κλίτος. Το τελευταίο και ο δυτικός τοίχος του αιθρίου δεν έχουν αποκαλυφθεί πλήρως, καθώς η βασιλική ανασκάφηκε εν μέρει. Το σημαντικό αυτό εύρημα, το οποίο δεν μπορούσε να παρακαμφθεί ή να αποδομηθεί, υπήρξε ο λόγος για τη διερεύνησή του σε βάθος – στη συνέχεια δηλαδή της αρχικής ζώνης πλάτους 5 μ. στην πορεία όδευσης του αγωγού<sup>2</sup>. Για τις ανάγκες της έρευνας, η οποία διεξήχθη σε τρεις κύριες ζώνες, χαρακτήθηκε αρχαιολογικός κάρναβος τετραγώνων 4x4 μ. με ενδιάμεσους μάρτυρες σε απόσταση 1 μ.

Οι εργασίες της πρώτης ζώνης διενεργήθηκαν

2. Τρίκλιτη βασιλική της ίδιας περιόδου στη Θράκη (χωρίς τα παραβήματα) έχει ανασκαφεί στη Σύναξη και την Παλινόχωρα της Μαρώνειας (Μπακιριτζής 1991, Δουκατά-Δεμερτζή 2008).



#### 4. Πόταμος, βασιλική. Κάτοψη της ανασκαφής

Potamos, basilica.  
Floor plan of the excavation area

but below that there is also a rich prehistoric settlement; as well as some finely worked stones that may indicate occupation during historical times". In addition, he associates the site with Sale, a colony of Samothrace in Samothracian Peraia (the mainland possession of the island on the opposite coast of Thrace) (Μπακαλάκης, 1961, 16-17).

In this location, approximately 1,700m southwest of the castle of Potamos, a three-aisled basilica with narthex and atrium was brought to light at a shallow depth from ground level (about 0.30-0.50m) and amid vegetation with surface building material that included several marble architectural members (bases of columns, architraves etc.), fragments of roof tiles, bricks and glass panes, large quantity of plain and glazed pottery of the Byzantine period (Zeuxippus Ware), but also osteological material. The basilica measures 37x23m approximately. The walls are built of rubbles or coarsely worked stones with whitish lime mortar as binding agent, about 0,70m wide. The maximum preserved height of the walls is 0.50m (fig. 3).

A section of a stone-paved courtyard was unearthed to the south and east of the church, as were foundations and floors of subsidiary buildings that yielded many movable finds dating from the Late Roman to the Middle Byzantine period (fig. 4). The basilica featured two parabemata with apse to the east, the southern one of which has been preserved. An oblong space

to the south of the southern aisled forms an additional aisled that probably dates to a later building phase. The southern aisled is paved with square clay slabs, fragments of which are also found in the central and northern aisled. The latter, as well as the west wall of the atrium, have not been fully exposed, as the basilica was partly excavated. This significant find, which could not be circumvented or dismantled, was the reason for further excavation of the site; beyond the initial five-metre-wide trench within the pipeline's working area<sup>2</sup>. The excavation was conducted in three main zones; trenches measuring 4x4m were plotted on an archaeological grid interposed by baulks at a distance of 1m. The works undertaken in the first zone were performed mainly on the east section of the nave and extended beyond its limits, southwards and eastwards (trenches Γ6, Γ7, Δ6, Δ7, Δ8, E7, E8, E9). The excavation reached foundation level, revealing the bedrock on which the walls T2, T3, T4, T5 and T10 were built. In the east section of the nave, at a depth that ranged between 1 and 1.5m, five unfurnished and fragmentarily preserved burials were found, with an E-W orientation.

A large quantity of diverse plain pottery was removed from the abovementioned sites, mainly small and medium-sized vases. Also uncovered were intact clay lamps, numerous fragments of clay lamps (fig. 5) and pieces of glass vases, and bones. The lamps can be roughly dated from the early 2nd to the 6th c. AD (Perlzweig 1961,

2. Three-nave basilicas dated to the same period in Thrace (without parabemata) have been excavated at Synaxi and Paleochora in Maroneia (Μπακιριτζής 1991, Δουκατά-Δεμερτζή 2008).

κυρίως στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους και επεκτάθηκαν έξω από αυτό, προς τα νότια και τα ανατολικά (τετράγωνα Γ6, Γ7, Δ6, Δ7, Δ8, Ε7, Ε8 και Ε9). Οι εργασίες προχώρησαν σε βάθος διερεύνησης θεμελίων, όπου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος πάνω στον οποίο θεμελιώνονται οι τοίχοι 2, 3, 4, 5 και 10. Στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους, σε βάθος που κυμαίνεται από 1 έως 1,5 μ., αποκαλύφθηκαν πέντε ακτέριστες ταφές, αποσπασματικά σωζόμενες, με προσανατολισμό Α-Δ. Από τα παραπάνω τετράγωνα αφαιρέθηκε μεγάλη ποσότητα ετερόκλητης, αβαφούς κεραμικής, κυρίως από αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους, ενώ αποκαλύφθηκαν ακέραια πήλινα λυχνάρια και πολλά θραύσματά τους (εικ. 5), θραύσματα γυάλινων αγγείων και οστά. Τα λυχνάρια, με μια πρώτη εκτίμηση, μπορούν να χρονολογηθούν από τις αρχές του 2ου έως τον 6ο αι. μ.Χ. (Perlzweig 1961, 190, 2793-2796). Σε αυτά παρατηρούνται πυκνή, κοκκιδωτή διακόσμηση, φυτικός διάκοσμος (κληματίδα και τσαμπιά σταφύλια), ρόδακες και ανάγλυφες παραστάσεις στον ώμο, ερωτική σκηνή, ανάγλυφος σταυρός, εραλδικό πηνό, Κένταυρος και έντυπη απόδοση του *planta pedis*. Εξίσου σημαντικός είναι και ο αριθμός από «λεμβόσχημα» λυχνάρια μικρού μεγέθους με μικρή χωρητικότητα λαδιού, που φαίνεται ότι κατασκευάζονταν και διακινούνταν τοπικά<sup>3</sup>.

Οι εργασίες της δεύτερης ζώνης διενεργήθηκαν στο βόρειο και το δυτικό τμήμα του νάρθηκα και του περιβόλου, και έξω από τη βόρεια πλευρά τους (τετράγωνα 1α, Α1, Α2, Α3, Α4, Β3 και Β4). Από τη διερεύνηση του βόρειου τμήματος του νάρθηκα του ναού -που ορίζεται από τους τοίχους ΤΧ1 ανατολικά, ΤΧ6 βόρεια και ΤΧ9 δυτικά- εντοπίστηκαν πυκνό και βαθύ στρώμα καταστροφής με αργούς λίθους, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, και τμήματα στρωτήρων και καλυπτήρων. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο ανώτερο επίπεδο του στρώματος καταστροφής, έξω από τον νάρθηκα στο αίθριο, εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα (N17) του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β΄, κοπής 347-348 μ.Χ. Εντός του νάρθηκα και κάτω από το στρώμα καταστροφής εντοπίστηκαν τρία νομίσματα (N48, N49 και N50), που βρέθηκαν στο ίδιο σημείο. Πρόκειται για δύο χάλκινους φόλλεις και ένα εικοσανούμιο (μισός φόλλις) της εποχής του Ιουστίνου Β΄, 565-574 μ.Χ. (εικ. 6).

Η διερεύνηση έφτασε έως την αποκάλυψη του

φυσικού βραχώδους εδάφους. Στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα εντοπίστηκε τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα με υπόστρωμα από ερυθρό, αργιλώδες χώμα, ενώ αποκαλύφθηκαν αρκετή αποσπασματική, αβαφής, λεπτή κεραμική, δέκα ακέραια και σχεδόν ακέραια τροχήλατα λυχνάρια, όστρακα λυχναρίων κατασκευασμένων με μήτρα και δεκαπέντε χάλκινα νομίσματα<sup>4</sup>. Ακόμη συγκεντρώθηκαν αρκετή ποσότητα αποσπασματικής, αβαφούς, λεπτής κεραμικής, όστρακα οξυπύθμενων αμφορίσκων, όστρακα μεγάλων αγγείων, θραύσματα υαλοπινάκων και τμήματα οστών ζώων. Το δάπεδο του νάρθηκα βρίσκεται σε χαμηλότερο βάθος από το δάπεδο του ναού, παρά την κατωφέρεια του εδάφους στην περιοχή. Τα ίχνη καύσης που εντοπίστηκαν στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα, αλλά και αμέσως στα βόρεια αυτού, υποδηλώνουν ότι ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά. Το πλήθος σιδερένιων καρφιών που βρέθηκαν στον νάρθηκα και έξω από αυτόν, μέσα στα στρώματα καταστροφής, συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης της καταστροφής από πυρκαγιά, καθώς υποδηλώνει την πλήρη κατάρρευση της στέγης.

Αξιοσημείωτη είναι και η αποκάλυψη τοιχείου μικρού πλάτους από μικρούς, αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, εφαπτόμενου στους τοίχους 6, 7 και 9 του νάρθηκα, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη εδράνων (στασιδίων) περιμετρικά των χώρων.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του νάρθηκα εντοπίστηκε θησαυρός εννέα νομισμάτων (N1-N9), αποτελούμενος από οκτώ χάλκινα και ένα ασήμενο νόμισμα, τα οποία πιθανότατα ανήκουν σε κοπές της εποχής του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β΄ (347-355 μ.Χ.). Από τη χρονολόγηση των νομισμάτων και της κεραμικής επιβεβαιώνεται ότι υπάρχει πρόωμη χρήση του χώρου ήδη από τα ρωμαϊκά χρόνια (εικ. 7), ενώ ως τελευταία περίοδος χρήσης του ναού θεωρείται -με τα έως σήμερα δεδομένα- το γ΄ τέταρτο του 6ου αι. μ.Χ. Η κεραμική και κυρίως τα πήλινα λυχνάρια απαντούν την ίδια περίοδο με τα νομίσματα του ναού (Perlzweig 1961, 190, 2793-2796). Προφανώς η βασιλική θεμελιώθηκε στη θέση προϋπάρχοντος τόπου λατρείας και τα αρχαιότερα νομίσματα ανήκουν σε αυτήν τη φάση, στην οποία συνανήκουν και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα έξω από τον νάρθηκα και το αίθριο.

Οι εργασίες της τρίτης ζώνης διενεργήθηκαν ανατολικά και νοτιοανατολικά (τετράγωνα ΣΤ8,

3. Βλ. Παρδαλίδου 2015, 690-691, από τον ναό του Απόλλωνα στη Ζώνη. 4. Δύο από τα νομίσματα είναι Μαρωνείας (N27: Psoma, Karadima, Terzopoulou 2008, 74, 120 κ.ε.) και Σαμοθράκης (N56: Gadbery 2017, 409-415), των ελληνοιστικών και των υστεροελληνοιστικών χρόνων αντίστοιχα, γεγονός που επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου πολύ νωρίτερα από την ίδρυση της βασιλικής.

109). They bear dense granulated decoration, vegetal ornaments (vine shoots and bunches of grapes), rosettes and relief representations on the shoulders, depiction of an erotic scene, a relief cross, a heraldic bird, a Centaur and a stamp in the form of *planta pedis*. Equally significant is the number of small boat-shaped lamps with low oil capacity that seem to have been locally produced and traded<sup>3</sup>.

The works in the second zone were undertaken in the north and west section of the narthex and the enclosure wall, as well as outside their north side (trenches 1a, A1, A2, A3, A4, B3, B4). The excavation of the north part of the narthex -demarcated by the walls T1 on the east, T6 on the north and T9 on the west- yielded a dense and deep destruction layer consisting of medium and large-sized rubbles as well as fragments of *tegulae* and *imbrices*. It is noteworthy that at the top level of the destruction layer, outside the narthex in the atrium, a bronze coin (N17) was retrieved, issued under Emperor Constantius II, around 347-348 AD. Inside the narthex and underneath the destruction layer, three more coins (N48, N49, N50) were recovered in the same spot. These were two bronze folles and a half-follis issued under Justin II, 565-574 AD (fig. 6).

The excavation exposed the bedrock. At the north section of the narthex, portion of a floor composed of lime mortar over a substrate that consisted of red, clayey soil was brought to light along with a considerable amount of fragmentarily preserved fine plain pottery, ten intact and almost intact wheel-made lamps, potsherds of moulded lamps, and fifteen bronze coins<sup>4</sup>. Furthermore, a substantial quantity of unglazed, fine pottery, potsherds of pointed amphoriskoi, potsherds of large vases, fragments of glass panes and parts of animal bones were collected. The floor of the narthex is lower than that of the church, despite the declivity of the terrain in the area. Combustion residues located in the north section of the narthex, and also north of the narthex itself, indicate that the church was destroyed by fire. The large number of iron nails recovered inside as well as outside the narthex found in the destruction layers also supports the view that the church was devastated by fire, as they suggest the complete collapse of the roof.

Also noteworthy is the exposure of a low wall of small width, built of small rubble stones and mud as binding agent, adjacent to walls 6, 7 and 9 of the narthex, where it is presumed that bench seats (pews) were perimetrically arranged.

In the NW section of the narthex a hoard of nine coins (N1-N9) was retrieved -eight bronze and one silver coin- minted most likely during the reign of emperor Constantius II (347-355 AD). The date of the coins and the pottery corroborates the use of the site as early as the Roman period (fig. 7), whereas -according to the hitherto known data- the church was last used in the 3rd quarter of the 6th c. AD. The pottery and mainly the clay lamps are contemporaneous with the coins found in the church (Perlzweig 1961, 10). Evidently, the basilica was built on the site of a pre-existing sanctuary; the earliest coins found here and also the rest of the architectural remains outside the narthex and the atrium belong to this phase. Excavations in the third zone were performed to the east and southeast of the church (trenches ΣΤ8, ΣΤ9, ΣΤ10, ΣΤ11, Ζ9, Ζ10, Ζ11, Ζ12, Η11 and Η12)<sup>5</sup>, at a distance of 22m E/SE of wall 16, measuring 30x2m. The trench brought to light destruction layers consisting of dense concentration of roof tiles and bricks, section of a paved floor and walls built of rubble and mud. The retrieved pottery at this site is mainly Late Roman, as evidenced by the large number of lamps (fragments or almost intact objects), but also the fragments of Çandarlı bowls (1st-3rd c. AD) (Καλλιντζή, Χρυσόφω, 387-388 and Hayes, LRP, 322).

Concentrations of rubble stones, indicative of fortification structures or sections, are fragmentarily preserved across the entire area to the south and north of the buildings beyond the route of the pipeline. The density of the finds in the area suggests that the three-aisled basilica formed part of a larger defensive and domestic complex, with sections of fortifications and architectural remains of various structures that extend over a broad timespan, as attested by the aforementioned finds.

The conclusion of archaeological research in the area will bring to light new finds that will provide more complete answers on the date when the church was founded or built over an earlier structure; the use of the subsidiary

**3.** See Παρθαλίδου 2015, 690-691, from the temple of Apollo at Zoni. **4.** Two of the coins were issued in Maroneia (N27) and Samothrace (N56), during the Hellenistic and Late Hellenistic period respectively. This fact confirms the use of the site much earlier than the establishment of the basilica. **5.** This is the underground entry point of the pipeline, after it was decided to install it by using the boring method.

5.  
Πόταμος, βασιλική.  
Πήλινοι λύχνοι

Potamos, basilica.  
Clay lamps





6.  
Πόταμος, βασιλική.  
Οπισθότυποι χάλκινων φύλλων εποχής  
Ιουστίνου Β' (565-574 μ.Χ.)

Potamos, basilica.  
Back of bronze coins (folles)  
of Emperor Justin II (565-574 AD)



7.  
Πόταμος, βασιλική.  
Εμπροσθότυπος και οπισθότυπος  
αργυρού ρωμαϊκού δηναρίου M. Cato  
(89 π.Χ.)

Potamos, basilica.  
Obverse and reverse of silver Roman  
denarius of M. Cato (89 BC)



## 8.

### Πόταμος.

**Ο κιβωτιόσχημος τάφος πριν από την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών**

Potamos.

The cist-grave before the removal of the covering slabs

ΣΤ9, ΣΤ10, ΣΤ11, Ζ9, Ζ10, Ζ11, Ζ12, Η11 και Η12) του ναού<sup>5</sup>, σε απόσταση 22 μ. ανατολικά/νοτιοανατολικά του τοίχου 16, με μέγιστες διαστάσεις 30x2 μ. Η τομή έφερε στο φως στρώματα καταστροφής από πυκνή συγκέντρωση κεραμίδων και πλίνθων, τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου και τοίχους από αργούς λίθους και λάσπη. Η κεραμική που εντοπίστηκε στη θέση αυτή είναι κυρίως όψιμη ρωμαϊκή, όπως φαίνεται από τον μεγάλο αριθμό λυχναριών (θραύσματα ή και σχεδόν ακέραια) αλλά και από θραύσματα σκύφων τύπου Çandarlı (1ος-3ος αι. μ.Χ.) (Καλλιντζή – Χρυσάφη 2010, 387-388. Hayes 1972, 322).

Συγκεντρώσεις αργών λίθων που υποδεικνύουν κατασκευές ή τμήματα οχύρωσης εντοπίζονται αποσπασματικά σε όλη την περιοχή, νότια και βόρεια των κτισμάτων εκτός της όδευσης του αγωγού. Η πυκνότητα των ευρημάτων στην περιοχή υποδεικνύει ότι η τρίκλιτη βασιλική εντάσσεται σε ένα ευρύτερο οχυρωματικό και οικιστικό σύνολο, με τμήματα οχύρωσης και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα διαφόρων κατασκευών που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο, όπως πιστοποιούν τα προαναφερθέντα ευρήματα.

Η ολοκλήρωση της έρευνας θα φέρει στο φως και άλλα ευρήματα, τα οποία θα δώσουν πληρέστερες απαντήσεις για τον σαφή χρονολογικό προσδιορισμό της ίδρυσης του ναού ή της θεμελίωσής του σε προγενέστερο κτίσμα, τη χρήση

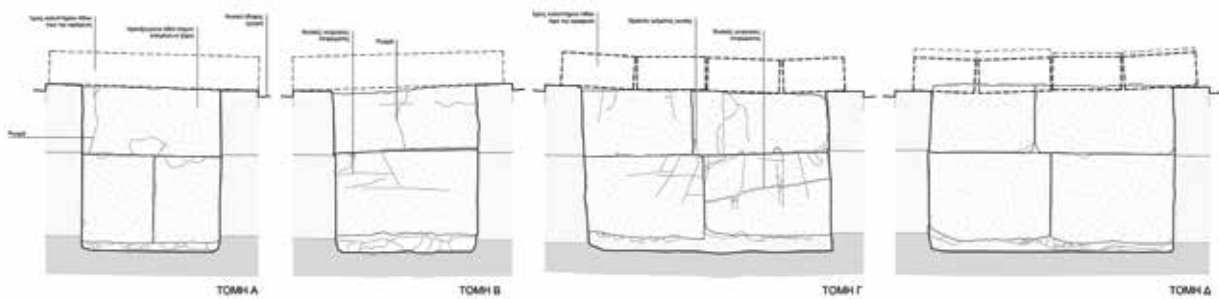
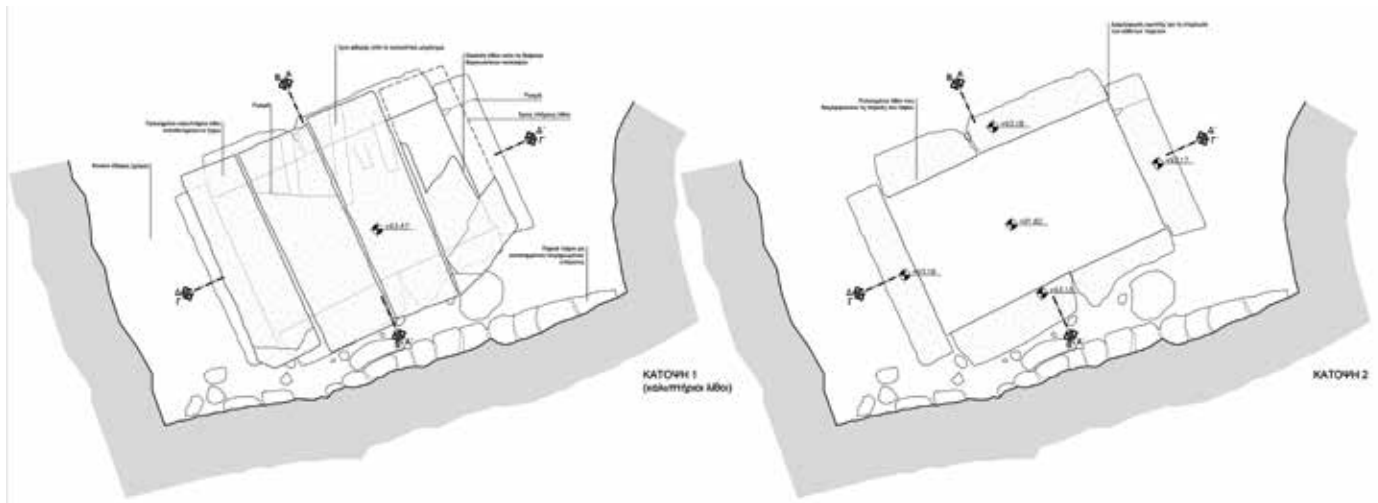
των γύρω προσκισμάτων και τη συνάφεια ή όχι με τη βασιλική, καθώς και για τη γεωγραφική έκταση της σημαντικής αυτής αρχαιολογικής θέσης.

### Κιβωτιόσχημος ρωμαϊκός τάφος στον Πόταμο

Σε απόσταση μόλις λίγων μέτρων νοτιοανατολικά της βασιλικής, στη βορειοδυτική περίμετρο χαμηλού εξάρματος του εδάφους, εντοπίστηκε ασύλπτος, κιβωτιόσχημος τάφος (εικ. 8-10). Βρίσκεται σε απόλυτο υψόμετρο ±93,47 μ./93,42 μ. (άνω επιφάνεια καλυπτήριων πλακών) και έχει μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 2,65 μ. μήκος, 1,90 μ. πλάτος και 1,34 μ. σωζόμενο ύψος, και προσανατολισμό Α-Δ. Παρουσιάζει μικρή απόκλιση προς τον Βορρά και ήταν καλυμμένος με τέσσερις καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες πατούσαν στέρεα στην άνω επιφάνεια των τοικωμάτων του τάφου. Η κάλυψη και τα τοικώματά του αποτελούνταν από επιμελημένες, ορθογώνιες, ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους σε δύο σειρές.

Από το εσωτερικό του τάφου αφαιρέθηκε επίχωση 0,45 μ. από καστανό χώμα, αμμώδες και χαλαρό, και εντοπίστηκε το δάπεδο του τάφου αποτελούμενο από σκληρό, πατημένο χώμα. Η αφαίρεση της επίχωσης συνεχίστηκε μέχρι το φυσικό, αδιατάρακτο στρώμα σε βάθος ±91,86 μ. στα δυτικά και ±91,81 μ. στα ανατολικά, χωρίς να βρεθούν περαιτέρω ευρήματα. Τα αντι-

5. Είναι το σημείο υπόγειας εισόδου του αγωγού, μετά την απόφαση της διέλευσης του αγωγού με διάτρηση.



**9. Πόταμος. Αποτύπωση ρωμαϊκού κιβωτιόσχημου τάφου**

Potamos.  
Design of Roman cist grave



**10. Πόταμος. Ο κιβωτιόσχημος τάφος μετά την αφαίρεση των καλυπτήριων πλακών**

Potamos.  
The cist-grave after the removal of the covering slabs

buildings and their association with the basilica itself; and also the geographical extent of this significant archaeological site.

**Roman cist grave at Potamos**

At a distance of just a few metres SE of the basilica, at the NW edge of a low hillock, an unlooted cist grave was unearthed (figs 8-10). It was found at an altitude of  $\pm 93.47\text{m}/93.42\text{m}$  (top surface of covering slabs), with an E-W orientation and deviating slightly to the north. Its outer dimensions are  $2.65 \times 1.90\text{m}$  and its maximum preserved height is  $1.34\text{m}$ . The grave

was covered by four slabs that rested firmly on the top surface of the walls. Both the covering slabs and walls were of rectangular worked limestone ashlars arranged in two rows.

The deposit removed from the grave's interior was  $0.45\text{m}$  thick, comprised of brown, sandy and loose soil, and revealed the floor of the grave that was made of hard beaten earth. The removal of the deposit continued to a depth of  $\pm 91.86\text{m}$  to the west and  $\pm 91.81\text{m}$  to the east, reaching the undisturbed natural layer, but did not yield any other finds. The collected objects were: 14 intact unguentaria, ten of which made



11.  
Πόταμος, κιβωτιόσχημος τάφος.  
Χρυσό δαχτυλίδι με παράσταση  
Τύχης στη σφενδόνη

Potamos, cist-grave.  
Golden ring depicting Fortuna on the  
bezel

κείμενα που αφαιρέθηκαν είναι: 14 ακέραια μυροδοχεία, εκ των οποίων δέκα πήλινα και τέσσερα γυάλινα (εικ. 13 αριστερά), θραύσματα αγγείων, ένα πήλινο λυχνάρι του 2ου αι. μ.Χ. (Perlzweig 1961, 260-261) (εικ. 13 δεξιά), τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη, ίσως καλυμμένες με κάποιο φθαρτό υλικό, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, ένα σιδερένιο αντικείμενο (εργαλείο;), τέσσερα σιδερένια δαχτυλίδια με σφενδόνη, τέσσερα χάλκινα δαχτυλίδια με σφενδόνη, τέσσερις χάλκινοι κρίκοι, ένα χρυσό δαχτυλίδι με παράσταση Τύχης (Fortuna) στη σφενδόνη (εικ. 11), που χρονολογείται στο β' μισό του 1ου - α' μισό του 2ου αι. μ.Χ. (Guiraud 1989, 180-181), 20 χρυσά ελάσματα και επτά σφαιρικές χάντρες από υαλώδη ύλη με κάθετες αυλακώσεις. Ακόμη, ως ειδικό εύρημα συλλέχθηκε ενιαίο, αποσπασμένο σύνολο από χώμα με συγκεντρωμένες πούλιες και χάλκινο αντικείμενο που μάλλον συγκρατούνταν με κάποιο ύφασμα, ενώ εντοπίστηκε ικανός αριθμός σιδερένιων αποτμημάτων, κεφαλών και στελεχών καρφιών (66), τα οποία πιθανότατα παραπέμπουν στην ύπαρξη ξύλινης κλίνης. Τέλος, από όλη την επίκωση του τάφου συλλέχθηκαν σποραδικά μικρά τμήματα οστών, αρκετά αποσπασμένα, τα οποία όμως δεν συνθέτουν ολοκληρωμένη εικόνα σκελετού. Από τον τύπο των αγγείων συνάγεται με κάθε επιφύλαξη η πιθανή χρονολόγηση του τάφου στον 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Η ανεύρεση ενός τόσο διακεκριμένου μνημείου στην περιοχή όπου υπάρχει πρώιμη λατρευτική δραστηριότητα, όπως προκύπτει από τον αριθμό και το είδος των κινητών ευρημάτων, ενισχύει την εικόνα ενός αρχαιολογικού χώρου, άγνωστου έως τώρα στην έρευνα, που μπορεί να συνδέεται με κάποιον σημαντικό οικισμό της αρχαιότητας.

### Νεκροταφείο στην Παλαγία

Στην περιοχή της Παλαγίας, κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης της τάφρου του αγωγού τη διετία 2016-2017, ήρθαν στο φως συνολικά 56 τάφοι (εικ. 12). Διερευνήθηκε σε βάθος το ανατολικό τμήμα του σκάμματος του νεκροταφείου, το οποίο ωστόσο εκτείνεται και προς τα βόρεια και τα νότια των ορίων της διερευνηθείσας περιοχής. Οκτώ τάφοι εντοπίστηκαν στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου και δεν ανασκάφηκαν, επειδή βρίσκονταν εκτός των ορίων της Ζώνης Εργασίας. Από τους 48 τάφους που διερευνήθηκαν, οι 16 είναι λακκοειδείς λαξευμένοι στον φυσικό βράχο και οι 30 είναι λιθόκτιστοι ή λιθοπερίκλειστοι, με καλυπτήριους λίθους ακανόνιστου σχήματος. Τέλος, δύο είχαν διαλυθεί, με συνέπεια να περισυλλεγεί μόνο το

ανθρωπολογικό υλικό.

Στις παραπάνω ταφές, το ανθρωπολογικό υλικό αφορά ενηλίκους αλλά και παιδιά. Αποκαλύπτεται σχεδόν ακέραιο ή αρκετά διαταραγμένο σε ύπτια θέση και έχει προσανατολισμό Α-Δ (με το κρανίο Δ). Σε μία ταφή (ταφή 14) εντοπίστηκαν σκελετός εγκύου και έμβρυο στο αριστερό τμήμα της περιοχής της λεκάνης.

Κτερίσματα περιλάμβαναν όλοι οι τάφοι. Συνολικά βρέθηκαν 108 ασημένια νομίσματα και 48 ασημένια αντικείμενα (δαχτυλίδια, σκουλαρίκια και βραχιόλια). Επιπλέον βρέθηκαν τμήματα υφάσματος, ένα κόσμημα με χάντρες, καθώς και μεμονωμένες χάντρες και ένα κόσμημα με 20 διάτρητα νομίσματα. Μια πρώτη σχετική χρονολόγηση που θα μπορούσε να γίνει με βάση την ελάχιστη κεραμική και τα κτερίσματα είναι ότι οι ταφές ανήκουν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (12ος-14ος αι. μ.Χ.). Ανατολικά των ταφών εντοπίστηκαν τοποθετημένοι λίθοι ως σήμα, ο ένας πάνω στον άλλον. Κάποιοι σκελετοί εντοπίστηκαν καλυμμένοι με ένα είδος υφάσματος, ενώ στην περιοχή της θωρακικής τους χώρας εντοπίστηκαν και συλλέχθηκαν 76 φολίδες ενός πετρώματος που μοιάζει με οψιδιανό (ΤΦ 34). Πιθανόν να πρόκειται για κάποια ταφική πρακτική. Η απόσταση των περίπου 2 χλμ. από την περιοχή της τρίκλιτης βασιλικής δεν μας επιτρέπει προς το παρόν να συνδέσουμε το νεκροταφείο με τη θέση του ναού, οπωσδήποτε όμως αποτελεί μια επιπλέον ένδειξη για την έκταση της αρχαιολογικής θέσης και της σημασίας της για μια μακρά περίοδο.

*Χρύσα Καραδήμα, Ζωή Μιλτσακάκη*



**12.**  
**Παλαγία.**  
**Αεροφωτογραφία του**  
**νεκροταφείου**

Palagia.  
Aerial view of the cemetery  
and clay lamp

of clay and four made of glass (fig. 13 left); fragments of vases; one clay lamp (fig. 13 right) of the 2nd c. AD (Perlzweig 1961, 260-261); three iron spearheads on top of one-another, possibly covered by a perishable material; one iron dagger; one iron object (tool?); four iron rings with bezel; four bronze rings with bezel; four bronze hoops; one gold ring with the goddess Fortuna depicted on the bezel (fig. 11) dating to the 2nd half of the 1st – 1st half of the 2nd c. AD (Guiraud 1989, 180-181); 20 gold sheets; and seven globular beads made of vitreous material featuring vertical grooves. Furthermore, a special find was detached from the soil as a single ensemble, consisting of a concentration of spangles and a bronze object that were possibly held together on a piece of fabric, whereas a large number of iron chips, heads and points of nails (66) indicate the existence of a wooden bed. Finally, small bone fragments, disintegrated to a large extent, were sporadically collected from the entire deposit of the grave that do not, however, form a skeleton. Based on the type of the vases, the grave is possible to be dated to the 2nd-3rd c. AD. In an area with early religious activity, as evidenced by the number and types of movable finds, the unearthing of such a prominent monument is important as it points towards a hitherto unknown archaeological site that could be associated with a significant ancient settlement.

### **Cemetery at Palagia**

During trenching activities conducted for the pipeline in 2016-2017 in the area of Palagia, a total of 56 burials were unearthed (fig. 12). The east section of the cemetery was excavated to a great depth. The burials extended to the north and south of the limits of the excavated site. Eight burials were found in the south section of the cemetery but were not excavated as they lay outside the pipeline's Right of Way. Of the 48 burials that were investigated, 16 are pit burials cut into the bedrock and 30 are stone-built or enclosed by stones, with irregular covering stone slabs. Lastly, two were found completely shattered, so only anthropological material could be collected.

In the aforementioned burials the anthropological material belongs to adults and children. The bodies of the deceased have been unearthed almost intact or extensively disturbed in a supine position, with an east (lower limbs) – west (skull) orientation. One burial (ΤΦ14) yielded the skeletal remains of a pregnant woman and a foetus found in the left part of the pelvis.

All graves were furnished with burial gifts. A total of 108 silver coins and 48 silver objects (rings, earrings and bracelets) were recovered. In addition, parts of a textile, one piece of jewellery with beads, individual beads as well as one jewel composed of 20 pierced coins were retrieved. Based on the scant pottery and the burial gifts the graves were dated to the Late Byzantine period (12th-14th c.). To the east of the burials, stones were found serving as a grave marker, piled one atop the other. Some skeletons were covered by a kind of fabric, whereas 76 flakes of an obsidian-like rock were collected (ΤΦ34) from their chests, possibly denoting a specific burial practice. The fact that this site lies 2km away from the three-aisled basilica hinders any connection between the cemetery and the location of the church, at present. Still, however, it is an additional indication of the extent of the archaeological site and its significance over a long period of time.

**Chrysa Karadima, Zoe Miltakaki**





**13.**  
**Πόταμος, κιβωτιόσχημος τάφος.**  
**Πήλινο και γυάλινα μυροδοχεία,**  
**πήλινος λύχνος**

Potamos, cist-grave.  
Clay and glass unguentaria, and clay lamp

Π.Ε. Ροδόλης  
Rodopi Regional Unit

Αμαξάδες  
Amaxades

Γαλήνη  
Galini

Π.Ε.  
Ξάνθης  
Xanthi  
Regional  
Unit

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΡΟΔΟΠΗΣ

**Κομοτηνή**  
Komotini

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF RODOPI

**Αρσάκειο**  
Arsakeio

**Π.Ε. Έβρου**  
Evros Regional Unit



## 1. Αρσάκειο. Αεροφωτογραφία της ανασκαφής

Arsakeio.  
Aerial view of the excavation

### Εισαγωγή

Η χάραξη της διαδρομής του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (TAP) στην Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης έλαβε εξαρχής υπόψη τη θέση των σημαντικότερων αρχαιολογικών χώρων ή τις πιθανές περιοχές ανεύρεσης αρχαιοτήτων και, σε συνεργασία με την Εφορεία, έγιναν οι αναγκαίες τροποποιήσεις στη χάραξη, όπου αυτό ήταν εφικτό. Η διέλευση όμως του TAP από την περιοχή του ιουστινιάνειου διατειχίσματος της Αναστασιουπόλεως δεν ήταν δυνατό να αποφευχθεί, όπως είχε συμβεί και παλαιότερα με τη διέλευση του αγωγού της ΔΕΣΦΑ ή τη σύγχρονη Εγνατία Οδό. Όσον αφορά στα τυχαία ευρήματα, τα οποία εντοπίστηκαν σχεδόν αμέσως με την έναρξη των εργασιών, αυτά αντιμετωπίστηκαν με βάση τα αποτελέσματα των προκαταρκτικών ανασκαφικών ερευνών. Από τα 17 τυχαία ευρήματα που συνολικά προέκυψαν στην Π.Ε. Ροδόπης, μόνο τα δύο διερευνήθηκαν συστηματικά και παρουσιάζονται στην παρούσα μελέτη γεωγραφικά, από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Τα υπόλοιπα ήταν μικρής έκτασης σύνολα, τα οποία, αφού τεκμηριώθηκαν αρχαιολογικά, απομακρύνθηκαν.

Έτσι, σε μια έκταση περίπου 3 χλμ., μεταξύ των οικισμών Βέλκιου και Αετόλοφου, ερευνήθηκαν: ένα πρώιμο είδος ασβεστοκαμίνου, ένα πηγάδι μόλις 300 μ. δυτικά της σωστικής ανασκαφής στο Αρσάκειο, καθώς και τμήμα νεκροταφείου κοντά στον Αετόλοφο. Δυτικότερα, οι θέσεις στο Πάμφορο και το Θρυλόριο απέδωσαν μόνο κεραμική ελληνιστικών χρόνων. Τέλος, στην περιοχή του Ίσαλου και της Μελέτης εντοπίστηκαν λάκκοι με ίχνη καύσης και κεραμική, που χρονολογούνται στη βυζαντινή εποχή.

### Αρσάκειο. Εργαστηριακός χώρος και νεκροταφείο

Τον Ιανουάριο του 2017, σε περιοχή νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού Αρσάκειο του Δήμου Μαρωνείας - Σαπών, αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα κομμάτια κεραμικής, πήθων και οστά. Οι πρώτες εργασίες στο πεδίο αποκάλυψαν ευρήματα σε μια έκταση περίπου 100 τ.μ., με αποτέλεσμα να διεξαχθεί σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία, λόγω των συνεχών βροχοπτώσεων και γενικότερα των δυσμενών καιρικών συνθηκών, παρατάθηκε αρκετά και ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Αποκαλύφθηκαν 55 απλοί τάφοι, στην πλειονότητά τους λακκοειδείς, τμήμα ενός επιμήκου, μονόχωρου, ορθογώνιου κτηρίου, αποθετικός λάκκος, μια περιοχή με συγκέντρωση πηλών, ένας κεραμικός κλίβανος, ένα πηγάδι, μία κυκλική κατασκευή/πηγάδι (;) και, τέλος, υπολείμματα πήθων (εικ. 1). Τα κινητά ευρήματα είναι λιγοστά και η κεραμική δεν έχει μελετηθεί ακόμη, ώστε να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η διάρκεια ζωής της θέσης. Ωστόσο αναγνωρίζονται δύο περίοδοι. Η πρώτη αφορά στον κλίβανο, στο επίμηκες ορθογώνιο κτήριο, το πηγάδι και στην κυκλική κατασκευή/αποθήκη, στους λάκκους και τους πήθους, και σχετίζεται με τη λειτουργία εργαστηρίου κεραμικής που χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο. Η δεύτερη αφορά στις ταφές και χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή ή την πρώιμη βυζαντινή περίοδο.

Ο κεραμικός κλίβανος (εικ. 2) εντοπίστηκε στο κεντρικό τμήμα της οριοθετημένης περιοχής. Σώζεται μόνον ο θάλαμος θέρμανσης, ο οποίος έχει διαστάσεις 3,76x3,50 μ.<sup>1</sup>. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στο γεγονός ότι, αφενός,

1. Λόγω της σπουδαιότητας του ευρήματος και κατόπιν έγκρισης του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, αποφασίστηκε η μεταφορά του κλιβάνου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής. Οι απαραίτητες προπαρασκευαστικές εργασίες για τη μεταφορά του έγιναν με δαπάνη του TAP, μέσω της αναδόχου εταιρείας Srieacarag-AKTQP. Σήμερα βρίσκεται στην πίσω αυλή του μουσείου, όπου και κατασκευάστηκε προστατευτικό στέγαστρο. Πρόθεση της Εφορείας είναι να αξιοποιηθεί στα εκπαιδευτικά προγράμματα.



### Introduction

The location of existing significant archaeological sites as well as sites likely to yield antiquities was taken into consideration from the outset, when the route of the Trans Adriatic Pipeline (TAP) was plotted across the Rodopi Regional Unit. Hence, in collaboration with the Ephorate of Antiquities, wherever possible, relevant amendments were made to TAP's route, so as not to disturb said sites. However, as was also the case with the Hellenic Gas Transmission System Operator (DESFA) pipeline and the Egnatia Motorway, it was impossible for TAP's trench to avoid traversing the site of Justinian's cross wall of Anastasiopolis. Works undertaken for the stabilisation and conservation of the monument are presented separately at the end of this study. As for the random finds, discovered almost immediately after the commencement of works, they were handled as per the results of the preliminary archaeological investigation. Out of a total of 17 random finds located in this Regional Unit, only two sites were systematically investigated and are geographically presented in this study, i.e. from east to west. The rest of the finds were small ensembles that were removed after being archaeologically documented. Hence, within a 3km-long stretch of land between the villages of Velkio and Aetolofos, the following were excavated: an early form of a lime kiln, a well found just 300m west of the rescue excavation at Arsakeio, and a section of a cemetery near Aetolofos. Further westwards, at the sites Pamforo and Thylorio, only Hellenistic pottery was unearthed. Finally, in the area of Isalos and Meleti, pits with combustion residues and pottery dating to the Byzantine period were found.

### Arsakeio. Workshop and cemetery

In January 2017, in an area southwest of the modern settlement of Arsakeio, in the Municipality of Maroneia - Sapes, scattered fragments of pottery, jars, and bones were recovered. Early field work exposed finds over an area of about 100m, which resulted in a rescue excavation. Due to continuous rainfall and overall adverse weather conditions, this excavation was significantly prolonged and completed in the summer of the same year. Fifty-five simple graves were unearthed, pit graves in their majority, as well as a section of an oblong single-space rectangular building, disposal pits, an area with clay concentration, a potter's kiln, a well, a circular structure/well (?), and finally fragments of pithoi (fig. 1). Movable finds were few and the retrieved pottery is yet to be studied, as further examination would more accurately determine the lifespan of the site. Still, two phases have already been identified. The first one pertains to the potter's kiln, the rectangular oblong building, the well and the circular structure/disposal pit, the pits and the pithoi, and is associated with the operation of a pottery workshop dating back to the Roman period. The second phase pertains to the burials and dates back to the Late Roman or the Early Byzantine period.

The potter's kiln (fig. 2) was located in the central part of the demarcated site. Only the heating chamber is preserved, measuring 3.76x3.50m<sup>1</sup>. It is an intriguing find for two reasons: firstly, its layout is neither circular nor ovoid, but rather forming successive semicircles; in addition, the walls of the combustion chamber are not vertical in cross-section, but rather converge inwards, forming what can essentially be described as

---

1. Due to the significance of the find and following the relevant approval of the Central Archaeological Council, it was decided to transfer the kiln to the Archaeological Museum of Komotini. The necessary preparatory works for the transfer of the kiln was financed by TAP, through its contractor Spiecapag-AKTOR. Today, it is kept in the backyard of the museum where a protective cover has also been installed. The intent of the Ephorate is to use the kiln in educational programmes.



## 2. Αρσάκειο. Άποψη και σχεδιαστική αποτύπωση του κεραμικού κλιβάνου

Arsakeio.  
View and plan of the ceramic kiln

η κάτοψη του θαλάμου δεν έχει κυκλικό ή ωσειδές σχήμα, αλλά σχηματίζει διαδοχικά ημικύκλια, και, αφετέρου, τα τοιχεία του θαλάμου καύσης του κλιβάνου δεν είναι κάθετα σε τομή, αλλά έχουν κλίση προς τα μέσα, σχηματίζοντας ουσιαστικά καμπυλώσεις<sup>2</sup>. Στο κέντρο δημιουργείται επίμηκες τοίχιο που ήταν κατασκευασμένο με τετράγωνες πλίνθινες πλάκες, διαστάσεων περίπου 45x45 εκ. και πάχους 6 εκ. Εκατέρωθεν αυτού εντοπίστηκαν τμήματα πίθων, λίθοι και τμήματα της εσχάρας, που είχαν καταρρεύσει από το επίπεδο του θαλάμου όπτησης. Το στόμιο πυροδότησης βρισκόταν στα ανατολικά και φρασσόταν με ένα μεγάλο τμήμα πίθου. Το νοτιοδυτικό άκρο του κλιβάνου καταστράφηκε μετά την παύση λειτουργίας του, καθώς στο σημείο εκείνο ανοίχθηκε ο τάφος 21 (εικ. 2 αριστερά).

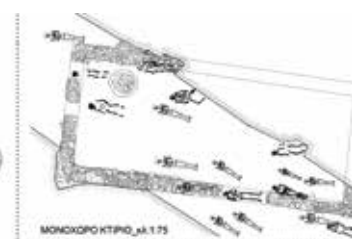
Σε μικρή απόσταση δυτικά του κλιβάνου αποκαλύφθηκαν ένα πηγάδι διαμέτρου 2,10 μ. και μία κυκλική κατασκευή διαμέτρου 2,60 μ. Ήταν κατασκευασμένα με μεγάλους αργούς λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό. Από το εσωτερικό του πηγαδιού δεν υπάρχουν ευρήματα. Αντίθετα, από την κυκλική κατασκευή (η οποία, σημειωτέον, αποκαλύφθηκε κατά το ήμισυ, αφού το νότιο μισό αυτής βρισκόταν έξω από τη ζώνη κατασκευής της τάφρου)

ήρθε στο φως κεραμική του 3ου αι. και του 4ου αι. μ.Χ. Δυτικότερα του πηγαδιού και της κυκλικής κατασκευής εντοπίστηκαν δύο πίθοι. Το μονόχωρο κτήριο, με διαστάσεις 12x5 μ. και σωζόμενο ύψος 65 εκ., που ήρθε στο φως στο ανατολικό τμήμα της οριοθετημένης περιοχής, έχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ (εικ. 3). Σχετίζεται με την πρώτη φάση χρήσης του χώρου, αφού μεγάλο τμήμα του καταστράφηκε και λιθολογήθηκε, προκειμένου να τοποθετηθούν τέσσερις νεκροί. Το κτήριο ήταν κατασκευασμένο με αργούς λίθους και πηλοκονίαμα, και η χρήση του θα πρέπει να συνδεθεί με τη λειτουργία του κλιβάνου, πιθανότατα ως χώρου για το στέγνωμα ή την αποθήκευση αγγείων.

Το σύνολο των παραπάνω ευρημάτων αλλά και ακόμη ενός πηγαδιού 300 μ. δυτικότερα συνθέτει κατ' ουσίαν ένα ολοκληρωμένο εργαστηριακό συγκρότημα κεραμικής, το οποίο λειτουργούσε κατά τον 3ο και τον 4ο αι. μ.Χ. Για άγνωστους λόγους, η λειτουργία του διακόπηκε και το εργαστήριο λιθολογήθηκε, ο κλιβανός καταστράφηκε και ο αποθέτης σκεπάστηκε. Ο χώρος μετατράπηκε σε νεκροταφείο τον 5ο αι. μ.Χ.

Στο πλάτος των 5 μ. της τάφρου κατασκευής του αγωγού διερευνήθηκαν 55 τάφοι, στην πλειονότητά τους λακκοειδείς. Μόλις δύο ήταν κεραμοσκεπείς. Η έκταση του νεκροταφείου είναι μεγαλύτερη, όπως αποκάλυψαν και οι έρευνες νοτιότερα της τάφρου. Σημαινόταν συνήθως με επιμήκεις σχιστόλιθους είτε πάνω από το κρανίο είτε πάνω από την περιοχή των κάτω άκρων, ενώ μόνο σε λίγες περιπτώσεις είχαν τοποθετηθεί δύο λίθοι εκατέρωθεν του κρανίου. Οι σκελετοί, τόσο των ενηλίκων όσο και των παιδιών, ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση, με τα άνω άκρα στην περιοχή της λεκάνης, παράλληλα με το σώμα, και με προσανατολισμό Α-Δ. Οι περισσότεροι, πλην τεσσάρων, ήταν ακτέριστοι. Τα λιγοστά, δυστυχώς, ευρήματα, όπως ένα χάλκινο ενώτιο στον τάφο 11, δύο χάλκινα δαχτυλίδια στους τάφους 25 και 29, καθώς και σιδερένιο μαχαιρίδιο στον τάφο 28, δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για τη χρονολόγηση του νεκροταφείου. Μόνο τα λυχνάρια ΑΑ2 και Α3 (εικ. 4), τα οποία βρέθηκαν στην περιοχή των πηλών και κοντά στον τάφο 45, αποτελούν στοιχεία για τη χρονολόγηση αυτής της φάσης στον 5ο και τον 6ο αι. μ.Χ.<sup>3</sup>.

<sup>2</sup> Παρόμοιας μορφής κλιβανός εντοπίστηκε στην περιοχή του Χασκόβου της σημερινής Βουλγαρίας, που ανήκει σε ένα σύμπλεγμα κεραμικών εργαστηρίων, το εύρος των οποίων τοποθετείται από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. έως και τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., βλ. Harizanov 2016, 581-584, αρ. 2. Γενικά για τους κεραμικούς κλιβανούς στον ελλαδικό χώρο, βλ. Hasaki 2002. Hasaki – Raptis 2016.



### 3. Αρσάκειο. Αεροφωτογραφία και σχεδιαστική αποτύπωση των τάφων στην περιοχή του μονόχωρου κτηρίου

Arsakeio.  
Aerial view and plan of the graves in  
the single-room building

curves<sup>2</sup>. In the centre an oblong low wall is built, consisting of square ceramic slabs – 6cm thick and measuring 45x45cm. On either side of this wall, parts of pithoi (jars), stones, and sections of the grate, which had collapsed from the firing chamber, were found. The fire mouth was at the east and was blocked by a large fragment of a pithos. The south western end of the kiln was destroyed after its operation was suspended, as the position was occupied by grave 21 (fig. 2 left). At a short distance to the west of the kiln, a well and a circular structure were uncovered – 2.10m and 2.60m in diameter respectively. They were built of large rubble stones with no binding material. The interior of the well did not yield any finds. In contrast, from the circular structure, pottery from the 3rd and 4th c. AD was brought to light. It must be noted that the structure was half-exposed, since its southern end extended outside TAP's trench. Lastly, two pithoi were retrieved further west of the well and the circular structure. The single-space building measured 12x5m with preserved height of 65cm, was unearthed in the east section of the demarcated site and has a NE-SW orientation (fig. 3). It is associated with the first phase of the site, as a large part of it was destroyed and its building material was removed, to be used for the interment of four bodies. The building was made of rubble stones, with clay

mortar as binding medium. Its use should be associated with the operation of the kiln and was possibly intended for the drying and storage of vases.

In effect, all the above mentioned finds, as well as another well 300m further west, comprise an integrated pottery workshop complex, operating during the 3rd and 4th c. AD. For unknown reasons it suspended its operation, its building material was plundered, the kiln was destroyed, and the disposal pit was covered. By the 5th c. AD the site had become a cemetery.

Fifty-five graves were excavated along the pipeline's five-metre wide trench of construction. In their majority they were pit graves, with the exception of two tile-roofed ones. The cemetery extended over a larger area, as confirmed by the excavation conducted further south of the trench. Oblong schist slabs mounted over the skull or the lower limbs usually served as grave markers, whereas in a few cases two blocks of stone were placed on either side of the skull. The skeletons, belonging to both adults and children, were laid in a supine position with an E-W orientation, the upper limbs touching the pelvis, and parallel to the body. The majority of the graves, apart from four, did not contain grave goods. Unfortunately, the limited finds, such as the bronze earring found in grave 11, the two bronze rings from graves 25 and 29, and the iron dagger from grave 28, do not provide sufficient evidence to establish the date of the cemetery. Only lamps AA2 and A3 found in the area of clay concentration near the grave 45 (fig. 4) enable us to date this phase to the 5th-6th c. AD<sup>3</sup>.

The area between the settlements of Aetolofos and Arsakeio had yielded significant finds of the Roman period in the past, mainly associated with *Via Egnatia* (Mottas 1989. Τσατσονόπουλου-Καλούδη 2015). Specifically, a milestone was found in 1964 dating, according to its inscription, to the reign of Emperor Maximinus Thrax and his son Maximus<sup>4</sup> Thracian in origin, Maximinus is regarded as the first Emperor that never set foot in Rome during his reign. This was due to the continuous warfare he was waging along the River Danube, which

2. A similar kiln was located in the area of Haskovo in present-day Bulgaria. It belonged to a complex of pottery workshops dating from the mid-2nd to the mid-3rd c. AD., see Harizanov 2016, 581-584, no 2. For potter's kilns in Greece in general, see Hasaki 2002, Hasaki – Raptis 2016. 3. The lamp AA2 was made using the *surmoulage* technique, as evidenced by the surplus clay on the edge of the shoulder and the worn representation. For the type, cf. Bussière – Lindros-Wohl 2017, 391, no 536. Broneer XXIX, Group 3. For the lamp A3, cf. Broneer 1930, Type XXIX, Group 4. Special thanks to our colleague Maria Chrysafi for the information. 4. Cat. No. AFK 144, Archaeological Museum of Komotini. For the inscription, see *IThrAeg* E395. SEG 24 (1969) 631. <http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/10442/71813>, wherein relevant bibliography is found. On Maximinus (235-238 AD) and his action in the region, see Lorient 1975.



**4.**  
**Αρσάκειο.**  
**Λύχνοι AA2 και A3 (5ος αι. μ.Χ.)**

Arsakeio.  
Lamps AA2 and A3 (5th c. AD)



**5.**  
**Γαλήνη.**  
**Ανατολική συστάδα τάφων (1, 2 και 8)**

Galini.  
Eastern cluster of graves (1, 2 and 8)

Η περιοχή μεταξύ των οικισμών Αετόλοφου και Αρσακείου έδωσε στο παρελθόν σημαντικά ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων που σχετίζονται πρωτίστως με την Εγνατία Οδό (Mottas 1989. Τσατσοπούλου-Καλούδη 2015). Το 1964 βρέθηκε μιλιοδείκτης που, σύμφωνα με την επιγραφή, χρονολογείται στα χρόνια του αυτοκράτορα Μαξιμίνου και του υιού του Μαξίμου<sup>4</sup>. Με καταγωγή από τη Θράκη, θεωρείται ο πρώτος αυτοκράτορας που κατά τη διάρκεια της θητείας του δεν βρέθηκε ποτέ στη Ρώμη, αφού οι διαρκείς πολεμικές συγκρούσεις στον Δούναβη τον κράτησαν στην επαρχία. Ο μιλιοδείκτης είχε τοποθετηθεί από την πόλη της Τοπείρου. Το εύρημα αυτό, καθώς και τα τυχαία νομίσματα της ίδιας πόλης στην περιοχή αποτελούν ισχυρότατες ενδείξεις για τον καθορισμό του ανατολικού ορίου της χώρας της πόλεως (Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1989. Tasaklaki 2018, 285). Ηλικιωμένοι δε κάτοικοι των χωριών αναφέρουν ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε λιθόστρωτος δρόμος που οι ίδιοι αποκαλούσαν «Εγνατία».

Οι μελετητές των επιγραφών της περιοχής υποστηρίζουν ότι εδώ θα πρέπει να αναζητηθεί, σύμφωνα με τα ρωμαϊκά δρομολόγια, σταθμός της Εγνατίας Οδού με το όνομα Brendice ή Brizice (Mottas 1989. *IThrAeg* 264-265, 493). Η παρουσία, επιπλέον, ενός μικρού, ορθογωνικής κάτοψης φρουρίου, ενισχυμένου με κυκλικούς πύργους στις τέσσερις γωνίες, 100 μ. βορειότερα της ανεσκαμμένης περιοχής (Soustal 1991, Arsakeion. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου 1973-1974, 829-838), ενισχύει την παραπάνω άποψη. Ο σταθμός της *Via Egnatia* και το φρούριο των υστερορωμαϊκών χρόνων θα πρέπει να συνδεθούν με το πέρασμα της Συκορράχης - Κίρκης, που οδηγούσε μέσω του Μικρού Δερείου στο σημερινό Διδυμότειχο, ένα από τα τέσσερα βασικά κάθετα περάσματα επί της Εγνατίας Οδού προς τη θρακική ενδοχώρα.

#### **Γαλήνη. Νεκροταφείο υστερορωμαϊκών χρόνων**

Οι πρώτες εργασίες αποκάλυψαν μερικά οστά

και τμήμα ενός τάφου. Η σωστική έρευνα στη συνέχεια έφερε στο φως 15 ταφές, που συνιστούν τμήμα μεγαλύτερου νεκροταφείου το οποίο συνεχίζεται και εκτός των ορίων της τάφρου τόσο βόρεια όσο και νότια, γι' αυτό και η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητη. Διακρίνονται δύο συστάδες τάφων, η ανατολική και η δυτική, με διαστάσεις 10x5 μ. και 8x5 μ. αντίστοιχα. Η ανατολική συστάδα (εικ. 5) περιλαμβάνει πέντε τάφους ενήλικων ατόμων (μεταξύ αυτών αναγνωρίστηκε μία γυναίκα λόγω της εύρεσης λεπτού χάλκινου δαχτυλιδιού *in situ*), δύο πίθους, στον έναν εκ των οποίων βρέθηκαν οστά, και τρία αγγεία. Το οστεολογικό υλικό σώζεται αποσπασματικά και σε κάποιες περιπτώσεις αποσπασμένο, γεγονός το οποίο ενδεχομένως σχετίζεται με την αμώδη σύσταση του εδάφους και τη γειτνίαση με πηγές νερού. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι απευθείας στο έδαφος, με προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, ή, αντίθετα, σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με τα χέρια τοποθετημένα κατά μήκος του σώματος.

Η δυτική συστάδα (εικ. 6) περιλαμβάνει οκτώ τάφους, εκ των οποίων οι πέντε εδράζονταν στο ίδιο βάθος με τους προαναφερόμενους. Η αποσπασματική διατήρηση του οστεολογικού υλικού στους δύο μικρών διαστάσεων κιβωτιόσχημους (από αργούς λίθους) τάφους σχετίζεται μάλλον με την ηλικία των νεκρών. Ένα λυχνάρι (εικ. 8) στον θώρακα του νεκρού και μία ακέραη οينوχοΐσκη (εικ. 7)<sup>5</sup>, καθώς και λιγοστά όστρεα και όστρακα αγγείων που εντοπίστηκαν σε μια περιοχή μεταξύ δύο τάφων είναι τα μόνα ευρήματα.

Τα ευρήματα δεν έχουν συντηρηθεί ή καταγραφεί στο σύνολό τους ώστε να μελετηθούν συστηματικά. Στην παρούσα φάση μπορούμε να πούμε μόνο πως πρόκειται για τμήμα υστερορωμαϊκού νεκροταφείου με δύο μικρές συστάδες τάφων, όπου ακολουθείται η πρακτική του ενταφιασμού και σε μία περίπτωση του εγχυτρισμού. Στην ανατολική συστάδα οι ταφές έχουν προσανατολισμό ΝΔ-ΒΑ, ενώ στη

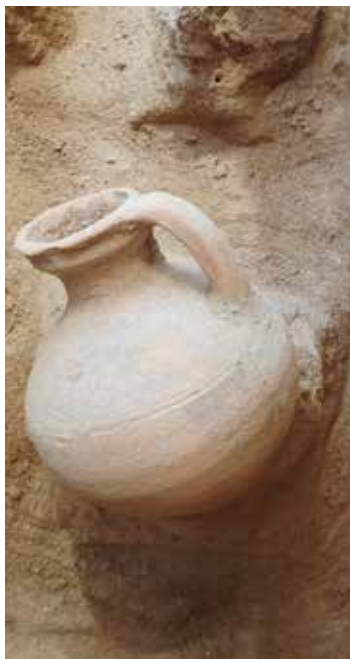
**3.** Το λυχνάρι AA2 είναι κατασκευασμένο με την τεχνική *surmoulage*, όπως προκύπτει από τον περίσσιο πηλό στην άκρη του ώμου και τη φθαρμένη παράσταση. Για τον τύπο, πρβλ. Bussière – Lindros-Wohl 2017, 391, αρ. 536. Broneer XXIX, group 3. Για τον λύχνο A3, πρβλ. Broneer 1930, Type XXIX, Group 4. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στη συνάδελφο Μαρία Χρυσάφη για τις πληροφορίες.

**4.** ΑΓΚ 144, Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής. Για την επιγραφή, βλ. *IThrAeg* E395. SEG 24 (1969) 631. <http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/10442/71813>, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τον Μαξιμίνου (235-238 μ.Χ.) και τη δράση του στην περιοχή, βλ. Lorient 1975. **5.** Λυχνάρια με κεφαλή ανθρώπου ή ζώου στη θέση της λαβής κατασκευάζονται σε εργαστήρια της Μικράς Ασίας και της Βόρειας Συρίας, πρβλ. Bussière – Lindros-Wohl 2017, 397-399, αρ. 544-545 (χρον. 6ος-7ος αι. μ.Χ.) και <https://www.getty.edu/publications/ancientlamps/catalogue/543-47/>. Για το μοτίβο του δίσκου, βλ. Broneer type XXIII. Loeschke type IV.



**6.**  
**Γαλήνη.**  
**Δυτική ουστάδα τάφων**

Galini.  
Western cluster of graves



**7.**  
**Γαλήνη.**  
**Τάφος 8: Ακέραιη οinochoe in situ (4ος-5ος αι. μ.Χ.)**

Galini.  
Grave 8: Intact small oinochoe *in situ*  
(4th-5th c. AD)

stranded him in the provinces. The milestone had been installed by the city of Topeiros. This find, in combination with coins of the same city recovered in the area, provide strong evidence for the determination of the city's wider territory eastern border (Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1989. Tasaklaki 2018, 285). Moreover, elderly inhabitants of the neighbouring villages relay that a stone-paved road, which they used to call "Egnatia", traversed this area. Scholars that have studied the ancient inscriptions in the area argue that, according to the Roman road network, a *Via Egnatia* station was located in the area, called either Brendice or Brizice (Mottas 1989. *IThrAeg* 264-265, 493). In addition, the presence of a small rectangular fortress, reinforced with circular towers on its four corners and situated 100m further north of the excavated site (Soustal 1991, s.v. Arsakeion. Κουκουτίδου-Νικολαΐδου 1973-1974, 829-838), strengthens the aforementioned opinion. The *Via Egnatia* station and the Late Roman fortress should be associated with the Sykorrachi - Kirki pass that led through Mikros Dereios to present-day Didymoteicho – itself one of the four main passages that were perpendicular to *Via Egnatia* and provided access to the Thracian hinterland.

**Galini. Late Roman cemetery**

Early archaeological works in Galini uncovered several bones and a section of a grave. The following

rescue excavation brought to light 15 burials that form part of a larger cemetery extending outside TAP's trench, both northwards and southwards. Hence, it is deemed necessary to continue the excavation at this point. Two clusters of graves have been identified, the east and the west, measuring 10x5m and 8x5m respectively.

The eastern cluster (fig. 5) includes five graves that belong to adults, one of which has been identified as a female due to the *in situ* retrieve of a fine bronze ring. Also found in the cluster were two pithoi, one of which contains bones, and three vases. The osteological material is fragmentarily preserved and, in some cases, has disintegrated, possibly due to the sand content of the soil and its close proximity to water sources. The deceased had been laid directly on the ground, with a SW-NE orientation or vice-versa, in an extended supine position with arms parallel to the body.

The western cluster (fig. 6) comprises eight graves, five of which had been dug to the same depth as the above mentioned examples. The fragmentary preservation state of the osteological material of the two small cist graves made of rubble stones, possibly relates to the age of the deceased. A lamp (fig. 8) found on the chest of the body, an intact small oinochoe (fig. 7)<sup>5</sup>, as well as a few seashells and potsherds, unearthed in an area between two graves, constitute the only finds.

None of the finds has been conserved or documented as of yet. At this stage, it can be argued that the excavated site belonged to a Late Roman cemetery with two small clusters of graves, in which inhumation was practiced – as well as one case of jar burial. The graves of the east cluster have a SW-NE orientation, whereas those of the west cluster are aligned from NW to SE. Judging mainly by the size of the graves, since the osteological material has not been studied, it seems that those of the east cluster belonged to adults, whereas those of the west to young persons. Only one western grave belongs to an adult.

As already mentioned, the graves unearthed in the context of construction works for TAP form part of a larger cemetery. Indeed, it is possible that the relief with the representation of *Heros Equitans* or "Thracian Horseman" found in the area in 1978 (fig. 9)<sup>6</sup> relates to said cemetery. Its use as either a funerary monument or a votive offering does not

5. Lamps with handles in the form of a human or animal head were produced in the workshops of Asia Minor and northern Syria, cf. Bussière – Lindros-Wohl 2017, 397-399, nos 544-545 (6th-7th c. AD), and <https://www.getty.edu/publications/ancientlamps/catalogue/543-47/>. On the disc motif, see Broneer type XXIII. Loeschke type IV. 6. Cat. No. ΑΓΚ 3082, Archaeological Museum of Komotini. For the inscription see *IThrAeg* E385. *SEG* 35 (1985) 740 and <http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/10442/71325>. For the representation, see *LIMC* VI.1, s.v. *Heros Equitans* 537 [Koukouli-Chyssanthaki]. Andrianou 2017, 212-213, no. 30. Τριαντάφυλλος (forthcoming).



8.

Γαλήνη.

Τάφος 8: Λυχνάρι Α2 με ανάγλυφη κεφαλή  
(4ος-5ος αι. μ.Χ.)

Galini.

Grave 8: Lamp A2 with relief head (4th-5th c. AD)

9.

Γαλήνη.

Ενεπίγραφο ανάγλυφο Ήρωα-Ιππέα  
(Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής,  
αρ. κατ. ΑΓΚ 3082)

Galini.

Inscribed relief of Heros-Equitans  
(Archaeological Museum of Komotini,  
cat. no. ΑΓΚ 3082)





δυτική ΒΔ-ΝΑ. Από τις διαστάσεις κυρίως των τάφων (αφού δεν έχει μελετηθεί το οστεολογικό υλικό) δημιουργείται η εντύπωση ότι οι τάφοι της ανατολικής συστάδας ανήκουν σε ενήλικα άτομα, ενώ της δυτικής σε άτομα νεαρής ηλικίας και μόνο ένας σε ενήλικο.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο πλαίσιο κατασκευής του ΤΑΡ αποτελούν τμήμα ενός μεγαλύτερου νεκροταφείου. Ίσως, μάλιστα, με το εν λόγω νεκροταφείο να σχετίζεται το ανάγλυφο με παράσταση Ήρωα-Ιππέα που βρέθηκε το 1978 στην περιοχή (εικ. 9)<sup>6</sup>. Η χρήση του είτε ως επιτύμβιου είτε ως αναθηματικού δεν αναιρεί τη σπουδαιότητα τόσο του ίδιου του μνημείου, το οποίο αποτελεί ένα εκ των ελαχίστων αναγλύφων αυτών των διαστάσεων, όσο και της περιοχής, η οποία απέχει λιγότερο από 2 χλμ. από τα νεοαποκαλυφθέντα τμήματα της Εγνατίας Οδού ανατολικά του Ιάσμου. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να αναζητηθεί κάπου κοντά ένας οικισμός ή ένα ιερό του ήρωα, αν και η επιγραφή ΙΑΣΩΝ ΗΡΟΥΣ που είναι χαραγμένη δεξιά και αριστερά του έφιππου ήρωα, καθώς και το μέγεθός του παραπέμπουν μάλλον στη νεκρική σφαίρα. Στο κάτω μέρος του αναγλύφου εκτυλίσσεται σκηνή κυνηγιού αγριόχοιρου, ασχολία κατεξοχήν χαρακτηριστική της θρακικής αριστοκρατικής τάξης.

#### **Αμαξάδες. Ιουστινιάνειο διατείχισμα / Υδραγωγείο Αναστασιουπόλεως**

Το διατείχισμα της Αναστασιουπόλεως (εικ. 10), της πόλης δηλαδή που ιδρύθηκε στην περιοχή από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο Α΄ (491-518 μ.Χ.) στις αρχές του 6ου αι. μ.Χ.<sup>7</sup>, παρουσιάζει μοναδικό επιστημονικό ενδιαφέρον, λειτουργικό και κατασκευαστικό.

Σύμφωνα με τον Προκόπιο (*Περί Κτισμάτων*, 4, 11.1-14.1), ήταν έργο του Ιουστινιανού (527-565 μ.Χ.) στο πλαίσιο οχυρωματικών έργων στη Θράκη μετά τις συνεχόμενες εισβολές των Σλάβων. Ξεκινούσε από τη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου της Αναστασιουπόλεως και έφθανε στους πρόποδες της οροσειράς της Ροδόπης, έχοντας μήκος περίπου 2,4 χλμ. Είχε διττό ρόλο, αυτόν του υδραγωγείου για τη μεταφορά νερού από τις ορεινές πηγές στην πόλη, και εκείνον του διατειχίσματος για τον έλεγχο της πεδινής περιοχής μετα-

ξύ της πόλης και του παρακείμενου βουνού αλλά και της Εγνατίας Οδού, που θα πρέπει να τοποθετηθεί στο ύψος της σημερινής επαρχιακής οδού Κομοτηνής - Ιάσμου - Ξάνθης<sup>8</sup>. Η σημερινή εικόνα του μνημείου δεν είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντική. Αν και σώζεται στο μεγαλύτερο μήκος του, δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση και το ύψος του δεν ξεπερνά τα 3 μέτρα. Ιδιαίτερα επιβαρυντική για το μνημείο αποδείχθηκε η αμυντική χρήση του από τον Ελληνικό Στρατό, με την κατασκευή πολυβολείων μεταξύ των δύο σκελών του. Επιπλέον, κατά μήκος του έχουν διανοιχθεί κάθετοι αγροτικοί δρόμοι για τη διευκόλυνση της πρόσβασης στους παρακείμενους αγρούς. Οι μοναδικές επεμβάσεις στερέωσης και συντήρησης που έγιναν κατά το παρελθόν από την πρώην 12η ΕΒΑ σχετίζονται με μια ζώνη μήκους περίπου 200 μ., εκατέρωθεν της σύγχρονης Εγνατίας Οδού.

Η διασταύρωση του αγωγού φυσικού αερίου με το διατείχισμα, λόγω φυσικά της σπουδαιότητάς του, έρχοζε από πλευράς Εφορείας αφενός προσεκτικής αντιμετώπισης και αφετέρου τροποποίησης του αρχικού μνημονίου συνεργασίας. Σύμφωνα με τη νέα μελέτη, ο αγωγός θα διερχόταν κάτω από το μνημείο, σε βάθος 2 μ. από τη θεμελίωσή του. Στην πράξη αυτό σήμαινε σειρά προκαταρκτικών εργασιών που περιλάμβαναν απομάκρυνση της ξυλώδους και ποώδους βλάστησης, απελευθέρωση του μνημείου από τα πεσμένα αρχιτεκτονικά μέρη και τα χώματα, κυρίως όμως εργασίες στερέωσης και συντήρησής του. Επίσης ήταν απαραίτητο πριν από τις εργασίες διάτρησης να διενεργηθεί ανασκαφική διερεύνηση σε μήκος 16 μ. εκατέρωθεν του μνημείου, για να διαπιστωθεί το βάθος της θεμελίωσης, αφού η διάτρηση για τη διέλευση του αγωγού θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί 2 μ. κάτω από αυτή.

Στη δυτική πλευρά, η δοκιμαστική τομή είχε πλάτος 5 μ. και αποκάλυψε σε όλη την έκτασή της βοτσαλωτό δάπεδο με κατωφερή κλίση προς την εξωτερική πλευρά του διατειχίσματος, το οποίο προφανώς λειτουργούσε αποστραγγιστικά. Η απομάκρυνση της διαταραγμένης επίχωσης έγινε και στον κεντρικό άξονα, σε μήκος και πάλι 16 μ. Στο βορειο ανατολικό τμήμα της περιοχής αυτής η έρευνα

6. ΑΓΚ 3082, Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής. Για την επιγραφή, βλ. *IThrAeg* E385. SEG 35 (1985) 740 και <http://pandektis.ekt.gr/dspace/handle/10442/71325>. Για την παράσταση, βλ. *LIMC* VI.1, s.v. Heros Equitans 537 [Koukouli-Chyssanthaki]. Andrianou 2017, 212-213, αρ. 30. Τριαντάφυλλος (υπό έκδοση). 7. Ιδρύθηκε πιθανότατα στη θέση σταθμού επί της Εγνατίας Οδού, γνωστού στα ρωμαϊκά δρομολόγια ως *Stabulo Diomedis*, βλ. *IThrAeg* 140. 8. Για τα διατειχίσματα, βλ. Τσουρής 2018.



**10.**  
**Αμαξάδες.**  
**Αεροφωτογραφία του**  
**διατειχίσματος μετά το πέρας των**  
**εργασιών καθαρισμού**

Amaxades.  
 Aerial view of the cross wall after  
 clearing works

negate either the importance of the monument itself, as one of the rare reliefs of this scale, or the significance of the area in which it was found, i.e. less than 2km away from the newly-found sections of *Via Egnatia* – east of Iasmos. In any case, a settlement or a sanctuary dedicated to *Heros* must have existed in the vicinity, although the inscription ΙΑΣΩΝ ΗΡΟΥΣ incised on either side of the figure of *Heros Equitans*, as well as its size, probably allude to the realm of the dead. The lower part of the relief depicts a wild boar hunting scene, a typical pastime activity for the Thracian aristocracy.

**Amaxades. Justinian Cross wall / Aqueduct of Anastasiopolis**

The cross wall of Anastasiopolis (fig. 10), the city founded in the area by Emperor Anastasius I (491-518) in the early 6th century<sup>7</sup>, is of unique archaeological interest – in terms of both construction and function.

According to Procopius (*De Aedificiis* 4, 11.1-14.1), the work was commissioned by Emperor Justinian (527-565) as part of the fortification works built in Thrace, following continuous Slavic raids. It started at the northwest corner of the enclosure wall of Anastasiopolis and reached the foot of the Rodopi Mountain Range, extending over ca. 2.4km. It served a dual function, that of an aqueduct, carrying water from the mountainous springs to the city, and that of a cross fortification wall, for the control of the plain between the city and the neighbouring mountain, as well as of *Via Egnatia*. The latter was probably located near the modern regional road that connects the towns of Komotini, Iasmos and Xanthi<sup>8</sup>.

The present state of the monument is not particularly good. Even though the structure survives

for most of its length, its condition is rather poor and the preserved height does not exceed 3m. In addition, the use of the monument by the Hellenic Army as defensive fortification, with the artillery installation between the structure's two sections, has considerably worsened its state. Furthermore, farm tracks perpendicular to the wall line have been constructed to facilitate access to the nearby fields. Some works for the consolidation and preservation of the monument were undertaken in the past by the former 12th Ephorate of Byzantine Antiquities, however those were only applied within a 200m-long zone on either side of present-day Egnatia Motorway.

Due to the significance of the monument, the intersection of the pipeline with the cross wall called, on the one hand, for careful handling on behalf of the Ephorate; and on the other hand, for the amendment of the initial Memorandum of Understanding and Cooperation between TAP and the Ephorate. So, according to the new study, the pipeline would pass under the monument, 2m below its foundation. In practice this entailed a series of preliminary works, including removing woody and herbaceous vegetation, clearing fallen architectural members and soil from the monument, and -mainly- consolidating and preserving the structure. Furthermore, prior to drilling it was also necessary to carry out excavations at a length of 16 metres on either side of the monument, in order to determine the depth of its foundations – as the pipeline had to be installed 2m further below the foundations. On the west side, the trial trench was 5m wide and exposed a pebbled floor sloping downwards towards the outer faces of the cross wall, apparently for drainage purposes. The disturbed deposit was also removed at the central part

<sup>7</sup>. It was most probably founded on the site of a station of *Via Egnatia*, known as *Stabulo Diomedis* in the Roman road network, see *IThrAeg* 140. <sup>8</sup>. On cross walls, see Τσουράς 2018.



**11.**  
**Αμαξάδες.**  
**Ανώνυμοι φόλλεις (11ος αι. μ.Χ.)**

Amaxades.  
Anonymous folles (11th c. AD)

συνεχίστηκε με δοκιμαστική τομή 2x2 μ., που έφτασε έως το σημείο έδρασης του διατειχίσματος. Από τον κεντρικό άξονα προέρχονται δύο ανώνυμοι φόλλεις του 11ου αι. μ.Χ. (εικ. 11) και μία αιχμή βέλους<sup>9</sup>. Με το πέρας της ανασκαφής απομακρύνθηκαν τα σαθρά κονιάματα και καθαρίστηκε προσεκτικά το μνημείο, και ακολούθησε η καταγραφή της παθολογίας της υφιστάμενης κατάστασης στο πλαίσιο τόσο της μελέτης συντήρησης που εκπονήθηκε όσο και της στατικής. Η φάση αυτή τεκμηριώθηκε αρχιτεκτονικά, τοπογραφικά και φωτογραφικά. Στο σημείο επέμβασης το διατειχίσμα έχει πλάτος 6,90 μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,60 μ. Αποτελείται από δύο παράλληλα σκέλη πλάτους περίπου 1,60 μ. έκαστο, τα οποία δεν συνδέονται μεταξύ τους ούτε στη θεμελίωση. Ανάμεσα στα δύο σκέλη είχε δημιουργηθεί διάδρομος από πατημένο χώμα πλάτους 3,60 με 3,80 μ., πιθανότατα για την κυκλοφορία των στρατιωτών. Η εσωτερική όψη των σκελών, σε αντιστοίχιση και σε ίση απόσταση μεταξύ τους, ενισχυόταν από αντηρίδες (77x33 εκ.) που ξεκινούσαν από το ύψος του δαπέδου του διαδρόμου ή αλλιώς σε ύψος 1,35 μ. από τη θεμελίωση. Αξίζει να σημειωθεί -χωρίς βέβαια αυτό να αποτελεί κανόνα, αφού δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε αν επαναλαμβάνεται- η παρουσία μιας στενής, επικλινούς (κατά 4° - 9°) λωρίδας πλάτους 2 μ. με βοτσαλωτό, κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του ανατολικού σκέλους του διατειχίσματος, που πιθανότατα λειτουργούσε ως ράμπα.

Η θεμελίωση συνίσταται σε δύο στρώσεις λίθων πάνω στο φυσικό έδαφος, χωρίς συνδετικό υλικό μεταξύ τους. Η ανωδομή αποτελείται από στρώσεις λίθων διαφόρων μεγεθών, άτακτα τοποθετημένων, με συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα. Σε ύψος περίπου 1,80 μ. από τη θεμελίωση καταγράφεται η παρουσία οριζόντιας, ευθύγραμμης ζώνης κονιάματος πάχους περίπου 5 εκ. σε όλο το μήκος των 16 μ. και στα δύο σκέλη. Μάλιστα, επάνω στη ζώνη του δυτικού σκέλους διατηρήθηκε το αποτύπωμα ανθρώπινου πέλματος (εικ. 12). Στο τμήμα του τείχους επάνω από τη ζώνη κονιάματος εντοπίζονται δοκοθήκες, ενώ από τα πεσμένα, ευμεγέθη τμήματα διαπιστώνουμε ότι η τοικοποιία αλλάζει, αφού υπάρχει ζώνη με πλίνθινες πλάκες πάχους περίπου 5 εκ., που συνδέονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα διαφορετικής σύστασης και απόχρωσης από αυτό της κάτω ζώνης, λόγω της παρουσίας θρυμματισμένων κεραμιδιών.

Οι εργασίες συντήρησης διήρκεσαν έναν μήνα. Στα σημεία των ρωγμών έγιναν προσωρινή αντιστήριξη των εξωτερικών μετώπων και επαναφορά τμήματος του ανατολικού, εξωτερικού μετώπου στην αρχική του θέση. Στο δυτικό σκέλος, όπου και καταγράφηκε η μεγαλύτερη διαμήκης ρωγή πλάτους 23 εκ., πραγματοποιήθηκαν διάτρηση και τοποθέτηση διαμήκους και εγκάρσιου, ανοξειδωτού οπλισμού, και εν συνεχεία πλήρωσή της με κονίαμα δόμησης και λίθους προερχόμενους από τη σωστική ανασκαφή. Υλοποιήθηκαν επίσης πλήρωση των λεπτών ρωγμών στον πυρήνα του κάθε σκέλους με την έγχυση ενέματος και τοπική εφαρμογή κονιάματος δόμησης σε κάποια σημεία του τείχους, που αποφασίσθηκε να διατηρηθούν ως έχουν.

Με την ολοκλήρωση των βασικών εργασιών στερέωσης του μνημείου πραγματοποιήθηκε η διάτρηση με τη μέθοδο της υδραυλικής προώθησης σωλήνων μέσω της χρήσης χιτωνίου και υπό τη συνεχή επίβλεψη αρμόδιου υπαλλήλου της ΕΦΑ Ροδόπης για τυχόν επιπτώσεις στο μνημείο, ενώ στα θεμέλια του μνημείου τοποθετήθηκε σειсмоγράφος.

Η τελική αρμολόγηση των εξωτερικών μετώπων και η αισθητική αποκατάσταση σε όλες τις ορατές επιφάνειες του κονιάματος έγιναν μετά τη διάτρηση. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με την κάλυψη όλων των τομών, τόσο εκτέρωθεν του τείχους όσο και στον κεντρικό άξονα, με γεωύφασμα, μεμβράνη αποστράγγισης και κοσκινισμένο χώμα, αποσκοπώντας στην κατάλληλη διαμόρφωση του χώρου για τη φυσική απορροή των ομβρίων υδάτων και την προστασία του μνημείου από φυσικούς παράγοντες.

Η κατασκευή του αγωγού φυσικού αερίου έφερε στο φως σημαντικές αρχαιότητες για την περιοχή της Π.Ε. Ροδόπης. Δύο νέες θέσεις της ύστερης ρωμαϊκής εποχής που εντοπίστηκαν στο Αρσάκειο και στη Γαλήνη φωτίζουν τις γνώσεις όσον αφορά στα εργαστήρια κεραμικής και στα έθιμα ταφής της περιόδου, ενώ, στο πλαίσιο των εργασιών στερέωσης και συντήρησης του διατειχίσματος της Αναστασιουπόλεως, δόθηκε η δυνατότητα για τη διερεύνηση της κατασκευής του και των μεταγενέστερων επεμβάσεων σε αυτό.

*Χρύσα Καραδήμα, Μαρίνα Τασακλάκη*



**12.**  
**Αμαξάδες.**  
**Ίχνος ανθρώπινου πέλματος στο δυτικό σκέλος του διατειχίσματος**

Amaxades.  
Trace of human footprint on the west section of the cross wall

<sup>9</sup> Αποδίδονται στον Βασίλειο Β' και τον Κωνσταντίνο Η' (970-1092 μ.Χ.), βλ. *DOC III*, A2.3 και A2.9 αντίστοιχα.

along 16-metres. Excavation continued in the NE section of the area with a trial trench measuring 2x2m, dug to the foundation level of the cross wall. Two anonymous 11th c. AD folles (fig. 11) and an arrowhead were retrieved along the central axis<sup>9</sup>. After the completion of the excavation, loose mortars were removed and the monument was meticulously cleaned; then followed the recording and assessment of its current preservation state, in the context of the conservation and static studies. This phase was architecturally, topographically and photographically documented.

The treated section of the cross wall is 6.90m wide and its maximum preserved height is 2.60m. It consists of two parts, parallel to one another and approximately 1.60m wide each. They are not connected to each other, not even at foundation level. Between the two parts, a passageway of beaten earth was formed, 3.60 to 3.80m wide, possibly functioned as a corridor for the soldiers. The inner faces of the two parts were supported by matching buttresses (77x33cm) placed at equal intervals, starting at the floor level of the passageway, at a height of 1.35m from foundation level. Noteworthy is the presence of a narrow, sloping pebbled strip, 2m wide, running along the inner side of the east part at a 4-9 degrees angle, which probably functioned as a ramp. However, it cannot be said that this establishes a rule, as we are unable to confirm whether the same feature is repeated elsewhere.

The foundation consists of two stone courses set on the ground, with no binding material. The superstructure is composed of courses of variable size stones, randomly placed with lime mortar as binding agent. At a height of 1.80m from foundation level, a straight horizontal band of mortar, approx. 5cm thick, runs along both parts for the entire length of the 16m. In fact, a human footprint has been preserved on the mortar band of the west part (fig. 12). Beam sockets are visible on the zone over the mortar band, whereas -judging by the sizeable parts that have collapsed- a change in masonry can be ascertained. Specifically, there is a band of 5cm-thick bricks and lime mortar of different composition and colour compared to that of the lower band, due to the presence of crushed ceramic tiles.

Conservation works lasted one month. The outer fronts were temporarily propped in the areas of the cracks, while the east outer front was

reinstated to its original position. In the west part, where the largest longitudinal crack -23cm wide- was recorded, drilling was performed. It was followed by the application of longitudinal and transverse stainless-steel reinforcement, filled with mortar and stones from the rescue excavation. Fine cracks found in the core of each part were also repaired, using grout and applying mortar in those parts of the wall that were decided to be preserved in their present form. After the completion of the main consolidation works for the monument, the next stage involved the installation of TAP's line-pipes with the use of the trenchless boring method, i.e. making use of hydraulic jacks, under the continuous supervision of an archaeologist of the Ephorate, who was responsible for monitoring any impact on the monument. In addition, a seismometer was placed at the foundations of the monument to record maximum level vibrations – as specified by the European directives.

Following the conclusion of the boring process, the final pointing of the outer faces of the wall and the aesthetic restoration of the mortar on all visible surfaces took place. The works were completed by covering all trenches, on either side of the wall and in the centre, between the two parts, with geotextile, drainage membrane, and sifted soil, to ensure the natural runoff of rainwater and to protect the monument.

Construction works for TAP brought to light significant antiquities in the Rodopi Regional Unit. The two new Late Roman sites, located at Arsakeio and Galini, elucidate our knowledge regarding pottery workshops and burial practices of the time. Furthermore, consolidation and preservation works performed on the cross wall in Anastasiopolis have given us the opportunity to investigate the construction of the monument, as well as later interventions on it.

***Chrysa Karadima, Marina Tasaklaki***

<sup>9</sup> They date back to the reign of Emperors Basil II and Constantine VIII (970-1092 AD), see DOC III, A2.3 and A2.9 respectively.

**Π.Ε. Ξάνθης**  
Xanthi Regional Unit

**Ξάνθη**  
Xanthi

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΞΑΝΘΗΣ

**Κοσσός**  
Kossos

Π.Ε.  
Ροδόνης  
Rodopi  
Regional Unit

Σέλερο  
Selero

Σούνιο  
Sounio

Γρήγορο  
Grigoro

Πολύσιτος  
Polysitos

## EPHORATE OF ANTIQUITIES OF XANTHI

Βιστωνίδα  
Vistonida

Γενισέα  
Genisea

Κουτσό  
Koutso



### 1. Σούνιο. Οικιστικά κατάλοιπα προϊστορικών χρόνων

Sounio.  
Prehistoric domestic remains

#### Εισαγωγή

Ένας από τους βασικούς στόχους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ξάνθης σχετικά με την κατασκευή του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ) ήταν η αποφυγή διέλευσης της τάφρου του αγωγού από περιοχές στις οποίες υπήρχαν διαπιστωμένες αρχαιότητες. Χάρη στην άριστη συνεργασία με τους υπευθύνους σχεδιασμού της Εταιρείας, αυτό κατέστη δυνατόν σε μεγάλο βαθμό. Έτσι, το γεγονός ότι εντοπίστηκε πληθώρα σημείων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στις περιοχές όπου τελικά πραγματοποιήθηκε η κατασκευή (Καλλιντζή 2017) αποτέλεσε για εμάς γνήσια έκπληξη. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι μέχρι τώρα αρχαιολογικές γνώσεις μας αναφορικά με το τμήμα της πεδιάδας της Ξάνθης, από όπου διέρχεται ο ΤΑΡ, βασίζονταν κυρίως σε επιφανειακές έρευνες με αφορμή τις διοικητικές ανάγκες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Δεν ήταν δηλαδή στοχευμένες προανασκαφικές ή ανασκαφικές έρευνες, αλλά σποραδικές αυτοψίες. Το γεγονός αυτό, μαζί με τη μορφή του σημερινού αναγλύφου του εδάφους, που είναι διαμορφωμένο κυρίως από μεγάλες προσχώσεις και διευθετημένο με αναδασμούς, αντιπλημμυρικά έργα και άλλες ανθρωπογενείς επεμβάσεις, ευθύνεται για τη φαινόμενη

σπανιότητα των αρχαιολογικών ευρημάτων. Λιθολόγηση, σύγχρονες δραστηριότητες και χρόνιες καταστροφές φέρουν επίσης μερίδιο ευθύνης.

Οι σκαπτικές εργασίες της τάφρου, λοιπόν, έφθασαν μέχρι το επίπεδο χρήσης της αρχαιότητας και οδήγησαν στην ανακάλυψη 70 αρχαιολογικών θέσεων, από τις οποίες οι 31 εξελίχθηκαν σε μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας σωστικές ανασκαφές. Παρότι η μελέτη του υλικού βρίσκεται ακόμη σε προκαταρκτικό στάδιο, είναι εμφανής η διαχρονική ανθρωπινή παρουσία στην περιοχή, με φάσεις που χρονολογούνται από τη νεολιθική έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο.

Τα σημαντικότερα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών εντοπίζονται σε κυρίως τρεις θέσεις:

Στο Σούνιο ήρθαν στο φως οικιστικά κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων (εικ. 1). Τα κινητά ευρήματα, κυρίως η κεραμική, οδηγούν στη νεώτερη νεολιθική περίοδο, ενώ λίθινα εργαλεία και κατάλοιπα λιθοτεχνικής δραστηριότητας θα μπορούσαν να συσχετιστούν και με την πρώιμη εποχή του χαλκού. Η πρώιμη εποχή του σιδήρου, από την άλλη, αντιπροσωπεύεται από ταφικό πίθο που εντοπίστηκε στα βαθύτερα στρώματα βυζαντινού νεκροταφείου στο Γρήγορο.

Στον Πολύσιτο ανασκάφηκε τμήμα φρουρίου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 2), το οποίο σχετίζεται με τη δραστηριότητα του Φιλίππου Β' στην περιοχή και συνδέεται με ανάλογη οχυρωματική κατασκευή στη θέση Σουκίστρα του Κοπτερού στην Π.Ε. Ροδόπης (Τσιμπίδης-Πεντάζος 1969, 40). Το φρούριο είναι τετράπλευρο, υπολογιζόμενων διαστάσεων 150x155 μ. Αποκαλύφθηκαν τμήματα της ανατολικής και της νότιας πλευράς, καθώς και δύο πύργοι, στον έναν από τους οποίους υπάρχει κτιστή κόγχη. Τα δομικά στοιχεία του είναι μεγάλες ποταμίσιες κροκάλες χωρίς συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε διαταραγμένο αρχαιολογικό στρώμα. Το φρούριο αυτό βρίσκεται έξω από τη χώρα των Αβδήρων και έρχεται να προσθέσει σημαντικά στοιχεία για τις οχυρωματικές εγκαταστάσεις των αρχαίων χρόνων και τις δυνάμεις που τις κατασκεύασαν (πρβλ. Καλλιντζή 2011, 1.257-1.258). Λόγω της σημασίας του ευρήματος πραγματοποιήθηκε υπόγεια διάτρηση (boring), ώστε να μην καταστραφεί το κτήριο από τα έργα διάνοιξης της τάφρου για την εγκατάσταση του ΤΑΡ.

Στην περιοχή του Σουνίου, σε διάφορα σημεία, εντοπίστηκαν οικιστικά και εργαστηριακά κατάλοιπα του 1ου, 2ου, 3ου και 4ου αι. μ.Χ. Πρόκειται για τμήματα μεγάλης αγροικίας και



2.  
Πολύσιτος.  
Οχυρωματική κατασκευή  
του 4ου αι. π.Χ.

Polysitos.  
4th c. BC fortress

### Introduction

One of the main goals of the local Ephorate of Antiquities regarding the construction of the Trans Adriatic Pipeline (TAP) in the Xanthi Regional Unit, was to avoid trenching through areas where the presence of antiquities had been ascertained. Said goal was achieved to a great extent, thanks to the excellent collaboration with TAP's people in charge of planning. Thus, we were genuinely surprised to still unearth a great number of sites of archaeological interest in areas traversed by the pipeline (Καλλιντζή et al. 2017).

It must be noted that our hitherto archaeological knowledge about the part of the plain of Xanthi traversed by TAP was mainly based on surveys performed in the context of the Archaeological Service's administrative needs. This means that they consisted mainly of sporadic inspections rather than targeted pre-excitation researches or excavations. This fact, in conjunction with contemporary geographical terrain -that is largely a result of extensive alluvial deposits, land consolidation schemes, flood control works and other man-made interventions- is responsible for the seeming rarity of archaeological finds. The removal of original building material, modern activities and long-term impact disasters are also to blame.

Hence, the pipeline's trench was excavated to the level used in antiquity bringing to light 70 archaeological sites, of which 31 underwent larger or smaller rescue excavation. Even though the study of the material is still at a very early stage, phases from the Neolithic to the Post-Byzantine period are evident, indicating continuous habitation over a broad timespan. Rescue excavations in three sites have given finds of major importance:

At Sounio, prehistoric domestic remains came to light (fig. 1). Movable finds, mainly pottery, indicate the Late Neolithic period, whereas stone tools as well as evidence of stone carving

could also be associated with the Early Bronze Age. A funerary pithos recovered in the deeper layers of a Byzantine cemetery at Grigoro, on the other hand, dates back to the Early Iron Age. At Polysitos, section of a fortress dating to the 2nd half of the 4th century BC (fig. 2) was excavated. It is associated with Philip II and his activities in the area and relates to a similar defensive structure at the site Soukistra in the Kopteros area of the Rodopi Regional Unit (Τσιμπιδης-Πεντάζος 1969, 40). The fortress is quadrilateral, measuring approximately 150x155m, as calculated. Excavations have uncovered parts of the east and the south side as well as two towers, one of which features a built apse. It was built of large river pebbles with no bonding agent. Inside the fortress a disturbed archaeological deposit came to light. The fortress is located outside the territory of Abdera and adds significant data on fortifications in antiquity, as well as the authorities that commissioned them (Cf. Καλλιντζή, 2011, 1.257-1.258). Due to the significance of the find, the boring method of pipeline installation (underground drilling) was used, so as to prevent damage.

In various sites near Sounio, domestic and artisanal remains dating to the 1st, 2nd-3rd and 4th centuries AD were found scattered. They include sections of a large farmhouse and potter's kilns built there after the farmhouse was abandoned. The site lies within the limits of the *chora*, the surrounding territories of land, of the city of Topeiros and is associated with *Via Egnatia* (Καλλιντζή 2011, 1.279-1.281), as well as with burial mounds.

At Grigoro, a Middle-Byzantine cemetery was unearthed, comprising pit- and cist-graves. A small single-nave church, possibly cemeterial, the foundations of which were fragmentarily uncovered at Polysitos, is most likely associated with this cemetery. The building itself appears to have been destroyed by fire. Remains of a workshop and disposal pits have also been found near the cemetery, but their relation to the burial use of the site remains unclear. Another find of the same era is a vertically placed pithos, discovered at Tektonas, originally used either for storing products or collecting water, and later for disposal.

Evidence of the Post-Byzantine period in the area is attested by a rectangular oblong building at Polysitos, the partial excavation of which prevents its identification as a church. Aside from the abovementioned reliably dated finds, trenching works for the pipeline brought to light a series of additional archaeological sites that, at present, cannot be easily dated. In



**3. Κοσσός.**  
**Στρώμα που πιθανώς σχετίζεται με λειτουργία μεταλλουργικού κλιβάνου**

Kossos.  
 Layer possibly associated with the operation of a metallurgic kiln

κεραμικούς κλιβάνους που κατασκευάστηκαν μετά την εγκατάλειψή της. Η θέση ανήκει στη χώρα της Τοπείρου και συνδέεται με την Εγνατία Οδό (Καλλιντζή 2011, 1.279-1.281) καθώς και με ταφικούς τύμβους.

Στο Γρήγορο αποκαλύφθηκε νεκροταφείο των μεσοβυζαντινών χρόνων με λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους. Με αυτό ενδέχεται να σχετίζεται μονόκωρος ναΐσκος, πιθανότατα κοιμητηριακός, αποσπασματικά θεμέλια του οποίου βρέθηκαν στον Πολύσιτο. Το κτήριο φαίνεται ότι καταστράφηκε από πυρκαγιά. Στην περιοχή του νεκροταφείου εντοπίστηκαν εργαστηριακά κατάλοιπα και απορριμματικοί λάκκοι, ο συσχετισμός των οποίων με την ταφική χρήση του χώρου δεν είναι απόλυτα εμφανής. Στην ίδια εποχή χρονολογείται και ένας πίθος, τοποθετημένος κάθετα, που αρχικά θα είχε χρησιμοποιηθεί για αποθήκευση προϊόντων ή και ως συλλεκτήρας νερού, ενώ σε δεύτερη χρήση ως αποθέτης. Εντοπίστηκε στον Τέκτονα.

Η μεταβυζαντινή περίοδος στην περιοχή, και συγκεκριμένα στον Πολύσιτο, αντιπροσωπεύεται από επίμηκες, ορθογώνιο κτήριο, η αποσπασματική ανασκαφή του οποίου δεν επιτρέπει την ταύτισή του με ναό.

Εκτός από τα παραπάνω ευρήματα που είναι ασφαλώς χρονολογημένα, οι εργασίες διάνοιξης της τάφρου μάς προσέφεραν μια σειρά θέσεων που επί του παρόντος δύσκολα μπορούν να χρονολογηθούν. Σε μία από αυτές, στον Κοσσό, η λειτουργία μεταλλουργικού κλιβάνου πιστοποιείται από τη μεγάλη συγκέντρωση πηνίων, σκωριών, ανθράκων και υαλοποιημένων υλικών (εικ. 3). Θα σταθούμε ιδιαίτερα σε έναν αριθμό υδραγωγείων

κατασκευασμένων από πήλινα, κυλινδρικά αρθρωτά στελέχη (κιούγκια)<sup>1</sup> που βρέθηκαν στις περιοχές Πηγάδια, Βαφέικα, Φελώνη, Τέκτονας και Κοσσός.

Η εσωτερική διάμετρος των αγωγών κυμαίνεται γύρω στα 10-15 εκ. Σε κάποιους χρησιμοποιείται κονίαμα για στεγανοποίηση, ενώ δεν είναι άγνωστη η σταθεροποίησή τους με χρήση λίθων και πλίνθων. Σε μία περίπτωση τα στελέχη ήταν διπλά και στερεωμένα μεταξύ τους στο επίπεδο έδρασης με ασβεστοκονίαμα. Η ύπαρξη σε δύο περιπτώσεις δύο παράλληλων αγωγών (εικ. 4) πιθανόν να οφείλεται σε επισκευή ή επανασχεδιασμό του συστήματος. Παρότι άμεσες χρονολογικές ενδείξεις δεν υπάρχουν, διαθέτουμε ικανά στοιχεία για τοποθέτηση των υδραγωγείων στη μεταβυζαντινή περίοδο. Η περίοδος αυτή για την πεδιάδα της Ξάνθης χαρακτηρίζεται από μεγάλη ανάπτυξη με κέντρο τη Γενισέα (πρβλ. Δαδάκη 2003). Καθώς δεν είναι επαρκώς μελετημένη, ενώ και τα δεδομένα της ύδρευσης των οικισμών μάς είναι εντελώς άγνωστα<sup>2</sup>, είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη η αποκάλυψη αυτών των εννέα υδραγωγείων. Και αυτό γιατί δείχνουν οργάνωση και μέριμνα από τον κοινοτικό ή τον κρατικό μηχανισμό για επίλυση υδρευτικών προβλημάτων, καθώς και προσπάθεια για τιθάσευση των φυσικών πόρων και βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων.

**Κωνσταντίνα Καλλιντζή**

**Σούνιο. Αγροικία**

Κατά τη διάρκεια των έργων διαμόρφωσης της Ζώνης Εργασίας και της διάνοιξης της τάφρου για την εγκατάσταση του ΤΑΡ, ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον παρουσίασε το τμήμα στην αγροτική περιοχή Σουνίου Π.Ε. Ξάνθης, όπου εντοπίστηκαν συνολικά 15 σημεία με κατάλοιπα αυτοκρατορικών και υστερορωμαϊκών χρόνων. Στην πλειονότητα των θέσεων αποκαλύφθηκαν πενιχρά υπολείμματα στρωμάτων καταστροφής ή μεμονωμένα κινητά ευρήματα<sup>3</sup>.

Ωστόσο, σε μόνο μία περίπτωση διατηρήθηκαν εκτεταμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα αποτελέσματα της προκαταρκτικής μελέτης των οποίων θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

**1.** Για ανάλογα έργα στην περιοχή, βλ. Καλλιντζή 2011, 1.260-1.261, όπου αναφέρονται όλα τα μέχρι τότε γνωστά παραδείγματα. Γενικά για τα υδραγωγεία αυτού του τύπου, βλ. Παπαθανασίου 2003. **2.** Πρβλ. Καλλιντζή 2011, 1.261-1.262, όπου σχολιάζεται η σπανιότητα των υδραγωγείων. **3.** Ορισμένες από τις θέσεις παρουσιάζονται στον Κατάλογο Αρχαιολογικών Θέσεων της παρούσας έκδοσης και συνολικά στο Χρυσάφη 2017 (υπό έκδοση).



#### 4. Φελώνη. Τμήματα παράλληλων αγωγών

Feloni.  
Parts of parallel pipes

one of them, at Kossos, a large concentration of spools, slag, charcoal and vitrified materials bears witness to the presence of a metallurgic kiln (fig. 3). Of particular interest are a number of aqueducts made of articulated cylindrical clay water pipes<sup>1</sup>, found at the sites Pigadia, Vafeika, Feloni, Tektonas and Kossos.

The inner diameter of the pipes ranges between 10 and 15cm. Some of them contain mortar as insulation agent, whereas stones and bricks are used for stabilisation. In one example, the pipes were double; the two parts were fixed together on the ground with lime mortar. There were also two cases of two parallel pipes (fig. 4), which may have resulted due to repair or redesign of the entire network.

Despite the lack of direct chronological evidence, there is sufficient evidence to suggest that the aqueducts date to the Post-Byzantine period. That is a time of major growth for the plain of Xanthi, with the town of Genisea at its centre (cf. Δαδάκη 2003), which is yet to be researched, as well as the water supply system for local settlements, for which there is not any available information<sup>2</sup>. Therefore discovery of these nine aqueducts was particularly appreciated, because they attest to an organised community or authority that managed to resolve water supply issues problems, control natural resources, and improve living conditions.

#### *Konstantina Kallintzi*

#### **Sounio. Farmhouse**

The rural area of Sounio in the Xanthi

Regional Unit emerged as a site of particular archaeological interest during the clearing of Working Zone and trenching works for the installation of TAP. Specifically, a total of 15 sites were identified in Sounio, with remains dating back to the Imperial and Late Roman period. Most of the sites, however, yielded meagre remnants of destruction layers or individual movable finds<sup>3</sup>.

There was only one site where extensive architectural remains were preserved. The results of their preliminary study will be presented below. It should be mentioned that the site is located within arable land, which means that mechanical ploughing has most likely completed the destruction of the archaeological remains that began after the location was abandoned.

Excavations uncovered sections of walls that belong to three buildings and workshop structures at a depth of 0.30m from ground level and at an altitude of 28m (fig. 5). The walls rest, in most cases, on a solid layer of shingles, artificially arranged, probably for insulation purposes. The walls are built, without the use of binding material, with river boulders which are abundant in the nearby areas; to this day, many torrents still flow down from the ravines of Rodopi into the plain. Only one course of stones has been preserved at foundation level. Two main phases were confirmed at the site, one belonging to the 2nd-3rd c. AD and the other dating to the 4th c. AD. However, certain additional finds extend the timeframe from the 1st to the 5th c. AD. From east to west, the following finds were retrieved at the site: Building 1 is associated with artisanal activities. The preserved finds include blocks of stone forming part of a destroyed wall (T10), four disposal pits (Λ4-Λ7), an unidentified stone structure (K5) and sections of kilns (K3 and K6). Kiln K3 conforms to the cylindrical type Ib (Cuomo di Caprio 1971-1972. Hasaki 2002, 9-10. pl II). Its underground heating chamber has been preserved. Further east and at a distance of one metre, the remains of a kiln (K6) were brought to light. They may belong to K3 as well.

Pits Λ4-Λ7, as evidenced by their content, were intended for the disposal of ash produced in copious amounts during the use of the kilns.

**1.** For similar works in the region see Καλλιντζή 2011, 1.260-1.261, in which reference to all known examples is made. For aqueducts of this type in general, see Παπαθανασίου 2003. **2.** Cf. Καλλιντζή 2011, 1.261-1.262 in which the rarity of aqueducts is discussed **3.** Some of the sites are presented in the List of Archaeological Sites in this publication and in their entirety in Χρυσάφη 2017 (forthcoming).



**5. Σούνιο, αγροικία.  
Αεροφωτογραφία της αγροικίας και των εργαστηριακών καταλοίπων**

Sounio, farmhouse.  
Aerial view of the buildings and workshop remains

Η έκταση αποτελεί τμήμα αγρού που καλλιεργείται και πιθανότατα η μηχανική άρση να ολοκλήρωσε το έργο της καταστροφής που είχε αρχίσει μετά την εγκατάλειψη της θέσης. Στο πλαίσιο της αρχαιολογικής ανασκαφής, στο σημείο αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων που ανήκουν σε τρία κτήρια και εργαστηριακές κατασκευές, σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια και σε υψόμετρο 28 μ. (εικ. 5). Οι τοίχοι εδράζονται τις περισσότερες φορές πάνω σε συμπαγές στρώμα χαλικιών, διαμορφωμένο τεχνητά, προφανώς για λόγους στεγανότητας. Είναι κατασκευασμένοι -χωρίς συνδετικό υλικό- από μεγάλες ποταμίσιες κροκάλες, οι οποίες βρίσκονται άφθονες στις γύρω εκτάσεις, καθώς ακόμη και σήμερα υπάρχουν πολλοί χείμαρροι που κατεβαίνουν από τις ρεματιές της Ροδόπης και διατρέχουν την πεδιάδα. Σώζεται μόνο μία σειρά λίθων στο επίπεδο της θεμελίωσης.

Διαπιστώθηκαν δύο κύριες χρονολογικές φάσεις, του 2ου-3ου αι. μ.Χ. και του 4ου αι. μ.Χ. Ωστόσο, περιορισμένα ευρήματα επεκτείνουν το χρονολογικό πλαίσιο χρήσης του χώρου από τον 1ο έως και τον 5ο αι. μ.Χ. Συγκεκριμένα, στη θέση αποκαλύφθηκαν από τα ανατολικά προς τα δυτικά τα εξής:

Το κτήριο 1 συνδέεται με εργαστηριακές δραστηριότητες. Σώζονται λίθοι από καταστραμμένο τοίχο (Τ10), τέσσερις απορριμματικοί λάκκοι (Λ4-Λ7), αδιάγνωστη λίθινη κατασκευή (Κ5) και τμήματα κλιβάνων (Κ3 και Κ6). Ο Κ3 ανήκει στον τύπο κυκλικού κλιβάνου Ib (Cuomo di Caprio 1971-1972. Hasaki 2002, 9-10, πίν. II). Διατηρήθηκε ο υπόγειος θάλαμος θέρμανσης. Ανατολικότερα και σε απόσταση ενός μέτρου αποκαλύφθηκαν υπολείμματα κλιβάνου (Κ6) που δεν αποκλείεται

να προέρχονται από τον Κ3.

Οι λάκκοι Λ4-Λ7, όπως συμπεραίνεται από το περιεχόμενό τους, αποτελούσαν χώρους απόθεσης στάχτης, η οποία προέκυπε σε μεγάλες ποσότητες κατά τη χρήση των κλιβάνων. Από την περιοχή προέρχονται δύο λύχνοι του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ. με παρόμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά. Ανήκουν στην παραγωγή άγνωστου εργαστηρίου, πιθανότατα τοπικής εμβέλειας, που φαίνεται ότι μιμείται και συνδυάζει στοιχεία γνωστών εργαστηρίων. Μεταξύ των κτηρίων 1 και 2 μεσολαβεί έκταση χωρίς αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, με ελάχιστη κεραμική. Δυτικότερα αποκαλύφθηκαν τμήματα δέκα τοίχων (Τ1-Τ6, Τ8, Τ9, Τ11 και Τ12) που ανήκουν σε δύο κτήρια (κτήρια 2 και 3). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κτήριο 2. Σώζονται δύο αρχιτεκτονικές φάσεις και χώροι που ταυτίζονται με αίθριο, στοά, πιθεώνα κ.ά. Το κάτω μέρος του κλιβάνου μαρτυρά και εδώ εργαστηριακή δραστηριότητα.

Έξι βάσεις πεσσών ή κιόνων, με κατεύθυνση Α-Δ περίπου, διατάσσονται στη νότια πλευρά δύο στοών σωζόμενου μήκους 20 μ. και 10 μ. και εσωτερικού πλάτους 3,40 μ., που επικοινωνούν με αίθριο ή αυλή. Τις στοές διαχωρίζει εγκάρσιος τοίχος. Δεν είναι βέβαιο εάν πρόκειται για αίθριο με περιστύλιο ή για αυλή με στοά μόνο στη μία πλευρά.

Με το κτήριο 2 σχετίζονται δύο απορριμματικοί λάκκοι και δύο πιθάκια που βρέθηκαν κομμένα στη μέση και τοποθετημένα όρθια, πιθανότατα για τη συγκέντρωση νερού. Στον λάκκο 1 (Λ1) βρέθηκε πήλινη πεντάεδρη σφραγίδα με οπή ανάρτησης (εικ. 6) και στον πίθο 1 (Π1) επιτραπέζιο αγγείο από πρασινωπή υαλόμαζα που χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ.

Νότια της δυτικής στοάς αποκαλύφθηκαν πέντε πίθοι τοποθετημένοι κάθετα, ελλειπείς στο ανώτερο τμήμα τους. Πρόκειται για πιθεώνα που σχετίζεται με προγενέστερη φάση.

Αντίθετα, μεταγενέστερη προσθήκη φαίνεται να αποτελεί λίθινη κατασκευή διαστάσεων 2x2 μ. Από το στρώμα καταστροφής του μικρού αυτού χώρου προέρχονται χάλκινο ομοίωμα ποδιού, χάλκινη πόρπη του 4ου αι. μ.Χ. (εικ. 7), χάλκινο δαχτυλίδι-κλειδί, σιδερένιο κλειδί, τμήματα περικαρπίων από υαλόμαζα, ψήφοι περιδεραίων, καθώς και σύνολο 122 χάλκινων νομισμάτων, τα οποία στην πλειονότητά τους αποτελούν κοπές της Κωνσταντίνειας δυναστείας, κυρίως του Κωνσταντίου Β' (337-361 μ.Χ.) και ένα Ιουλιανού Β' (360-363 μ.Χ.). Αρκετά παλαιότερα χρονολογείται νόμισμα

4. Η ταύτιση των νομισμάτων πραγματοποιήθηκε από τη συνάδελφο Κυριακή Χατζηπροκοπίου.

Two lamps from the 4th-5th century AD with similar morphological features were also unearthed in the area. They were probably produced by an unknown local workshop that appears to have been imitating and combining elements of other known workshops.

Buildings 1 and 2 are interposed by a stretch of land without architectural remains, in which scarce pottery was found.

Further west, sections of 10 walls were unearthed (T1-T6, T8, T9, T11 and T12), belonging to two buildings (Buildings 2 and 3). Building 2 is of particular interest. Two architectural phases are preserved, including spaces identified as atrium, portico, *pitheon* (storeroom) etc. The unearthing of the lower part of a kiln, indicates artisanal activity in this case as well.

Six bases for pillars or columns, with loose E-W orientation, are arranged along the south side of two porticos, whose preserved length is 20m and 10m respectively and their inner width is 3.40m. The porticos are connected to an atrium or courtyard and divided by a transverse wall. It is not certain whether the space served as a peristyle atrium or a courtyard with a portico on one side.

Associated with Building 2 are two disposal pits and two jars cut in the middle and placed upright, possibly as water collectors. A clay five-sided seal featuring a hole for mounting was recovered in Pit 1 (Λ1), (fig. 6), while a serving vessel made of greenish glass paste was found in Pithos 1 (Π1) and dates back to the 4th c. AD.

To the south of the west portico, five vertically placed pithoi were unearthed, their upper part missing. They belonged to a *pitheon* (storeroom), associated with an earlier phase of the building.

In contrast, the 2x2m stone structure appears to be a later addition. The destruction layer of this small space yielded a bronze model of a foot, a bronze fibula of the 4th c. AD (fig. 7), a bronze ring-key, an iron key, parts of glass-paste bracelets, necklace beads, as well as an assemblage of 122 bronze coins. In their majority, these coins were issued under the reign of the Constantinian dynasty, namely by Constantius II (337-361 AD), while another one was issued under Julian II (360-363 AD). Much earlier is a coin issued under Rhoemetalces I (11 BC-12 AD)<sup>4</sup>.

The two wall sections conventionally named

Building 3 actually belong to the same complex as Building 2, as they share the same orientation and foundation level.

Part of the space formed between the two walls is occupied by a potter's kiln (K2), the underground chamber of which has been preserved and features a central combustion corridor (fig. 9). The lateral walls and grate supports are made of bricks. There are three transverse walls on each long side forming lateral channels. South of the kiln, the remains of the ignition corridor were found. It belongs to type IIb, as classified by Cuomo di Caprio (1971-1972). The kiln was transferred to the archaeological site of Abdera under the supervision of the engineer Dimitris Korres, an endeavour also financed by the TAP. Finally, to the west of the buildings, a section of a curved wall was unearthed, possibly associated with an enclosure wall.

Movable finds unearthed in Building 3 include clay pinakia (plates), skyphoi and cups, oinochae and table amphorae, 59 fragments of glass vases, cooking pots, lamps, amphorae and pithoi, millstones, loomweights, glass bracelets, rings and necklace beads, figurines, counters and a signet-ring depicting a striding lion (fig. 8). Apart from the assemblage of 122 coins, an additional 17 bronze coins were retrieved.

In summary, it must be noted that the site is significant, yet so far unknown in the context of the area's archaeological topography. Buildings and structures are scattered over 700sq.m and interposed by open spaces to the east and west. Judging by the nature of the movable finds as well as the remains found *in situ*, it would be plausible to consider that the buildings were originally part of a house, whereas a more artisanal character prevailed in later years.

Bearing in mind the up to date facts, it should be noted that 2km to the north of the area, at the sites Mikro Chorafi and Platoma, lies a settlement dating to the Imperial-Late Roman period (Καλλιντζή 2011, 142-150). Nearer, at about 700m to the NW, at the site Spanotopos, two burial mounds have been unearthed, most likely of the Imperial period, supporting the view that there was a farmhouse in the area. Due to the long distance from the 'city' (*asty*) of Abdera (more than 20km), it would be reasonable to associate them with the *chora* of Topeiros (Καλλιντζή 2011, 150-

4. The coins were identified by the colleague Kyriaki Chatziprokopiou.

**6.  
Σούνιο, αγροικία.  
Πήλινη σφραγίδα**

Sounio, farmhouse.  
Clay stamp





7.  
Σούνιο, αγροικία.  
Χάλκινη πόρπη  
του 4ου αι. μ.Χ.

Sounio, farmhouse.  
4th c. AD bronze fibula



8.  
Σούνιο, αγροικία.  
Σφραγίδα-δακτυλιόλιθος  
με παράσταση λέοντος σε  
βηματισμό

Sounio, farmhouse.  
Signet-ring depicting striding lion

Ροιμπτάλη Α' (11 π.Χ. - 12 μ.Χ.)<sup>4</sup>.

Τα δύο τμήματα τοίχων που συμβατικά ονομάστηκαν κτήριο 3 ανήκουν στο ίδιο συγκρότημα με το κτήριο 2, καθώς έχουν παρόμοιο προσανατολισμό και επίπεδο έδρασης.

Τμήμα του χώρου που δημιουργείται μεταξύ των δύο τοίχων καταλαμβάνει κεραμικός κλίβανος (Κ2), από τον οποίο σώζεται ο υπόγειος θάλαμος με κεντρικό διάδρομο καύσης (εικ. 9). Τα πλευρικά τοιχώματα και τα υποστρώματα της εσχάρας είναι κατασκευασμένα από πλίνθους. Σε κάθε μακρά πλευρά υπάρχουν τρία εγκάρσια τοιχώρια που σχηματίζουν πλευρικούς διαύλους. Νότια του κλιβάνου σώζονται υπολείμματα του διαδρόμου πυροδότησης. Ανήκει στον τύπο IIb του *Cuomo di Caprio* (1971-1972). Ο κλίβανος μεταφέρθηκε στον αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων, υπό την καθοδήγηση του μηχανικού Δημήτρη Κορρέ και με δαπάνη του ΤΑΡ. Τέλος, δυτικά των κτηρίων αποκαλύφθηκε τμήμα καμπύλου τοίχου, που πιθανώς σχετίζεται με περίβολο.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται πήλινα πινάκια, σκύφοι και κύπελλα, οινοχόες και επιτραπέζιοι αμφορείς, 59 τμήματα γυάλινων αγγείων, χύτρες, λύχνιοι, αμφορείς και πίθοι, μυλόπετρες, υφαντικά βάρη, γυάλινα περικάρπια, δακτυλίδια και ψήφοι περιδεραίου, ειδώλια, πεσσοί και σφραγίδα-δακτυλιόλιθος με παράσταση λέοντος σε βηματισμό (εικ. 8). Εκτός από το σύνολο των 122 νομισμάτων, βρέθηκαν επιπλέον 17 χάλκινα νομίσματα.

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε ότι πρόκειται για σημαντική θέση, άγνωστη μέχρι τώρα στην αρχαιολογική τοπογραφία της περιοχής. Τα κτίσματα και οι κατασκευές εντοπίζονται σε έκταση 700 τ.μ., με ενδιάμεσους ελεύθερους χώρους ανατολικά και δυτικά. Εξετάζοντας τον χαρακτήρα των κινητών και *κατά χώραν* καταλοίπων, θα θεωρούσαμε πιθανή την αρχική χρήση των εγκαταστάσεων ως κατοικίας, ενώ σε μεταγενέστερη χρονική φάση φαίνεται ότι επικρατεί ο εργαστηριακός χαρακτήρας των εγκαταστάσεων.

Ανατρέχοντας στα μέχρι σήμερα δεδομένα επισημαίνουμε την ύπαρξη οικισμού των αυτοκρατορικών - υστερορωμαϊκών χρόνων βορειότερα, σε απόσταση 2 χλμ., στις θέσεις Μικρό Χωράφι και Πλάτωμα (Καλλιντζή 2011, 142-150). Πλησιέστερα, σε απόσταση 700 μ. προς τα βορειοδυτικά, στη θέση Σπανότοπος, έχουν εντοπιστεί δύο ταφικοί τύμβοι, πιθανότατα των αυτοκρατορικών χρόνων, οι οποίοι ενισχύουν την υπόθεση ύπαρξης αγροικίας στην περιοχή. Λόγω της μεγάλης απόστασης από το *άστυ* των Αβδήρων (περισσότερα από 20 χλμ.), είναι εύλογη η σύνδεσή τους με τη *χώρα* της Τοπείρου (Καλλιντζή 2011,

150-157). Οι δύο ταφικοί τύμβοι αλλά και τα οικιστικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στο πέρασμα του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου σχετίζονται αναμφίβολα με τη διέλευση της αρχαίας Εγνατίας Οδού από την περιοχή και τη σημασία των ρωμαϊκών χειρσαίων δικτύων επικοινωνίας, τα οποία ενισχύονται ήδη από τον 1ο αι. π.Χ.

Επιπλέον, η μεταβολή του διοικητικού συστήματος με τη μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού και την κατάργηση του θεσμού της πόλης-κράτους θα πρέπει να επέφερε αλλαγές στη διανομή της γης, δημιουργία μεγάλων αγροκτημάτων αλλά και νέων οικισμών, κατά τον 3ο και τον 4ο αι. μ.Χ., στο μικρό αυτό τμήμα της ρωμαϊκής επαρχίας Ροδόπης, της Διοίκησης Θράκης (*Dioecesis Thracia*).

Αν και οι περιορισμοί που έθετε το πλάτος της εκσκαφής εντός του πλαισίου των πέντε μέτρων του έργου δεν ευνοούν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, θεωρούμε ότι τα δεδομένα μάς παραπέμπουν στην ταύτιση των καταλοίπων με αγροικία. Η έκταση του αγροκτήματος στο οποίο ανήκε η εγκατάσταση δεν είναι εφικτό να προσδιοριστεί. Από την άλλη πλευρά, η στήριξη της υπόθεσης σχετικά με την ύπαρξη οικισμού στη θέση θα απαιτούσε εντοπισμό αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε μεγαλύτερη έκταση. Εξετάζοντας, τέλος, το σύνολο των μεμονωμένων ευρημάτων στην περιοχή του Σουνίου κατά μήκος του ΤΑΡ θα μπορούσαμε να σημειώσουμε την ανάπτυξη εργαστηριακών δραστηριοτήτων στη γεινιάζουσα με την Εγνατία πεδινή έκταση, μετά την κατασκευή της οδού και κατά τη διάρκεια λειτουργίας της.

### *Μαρία Χρυσάφη*

#### **Αρχαιολογικά κατάλοιπα στο Γρήγορο**

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για τον ΤΑΡ στην περιοχή, εντοπίστηκαν σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα (εικ. 10). Η θέση βρίσκεται 800 μ. νοτιοανατολικά του σύγχρονου οικισμού Γρήγορο του Δήμου Αβδήρων, δίπλα στη δυτική όχθη χειμάρρου. Κατά τους θερινούς μήνες η κοίτη του είναι στεγνή, αλλά τον χειμώνα, που ο υδροφόρος ορίζοντας ανεβαίνει λόγω των έντονων βροχοπτώσεων, μετατρέπεται σε ορμητικό χείμαρρο. Κατά συνέπεια, η σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες λόγω των συνεχών πλημμυρισμών του ανασκαφικού χώρου.

9.  
Σούνιο, αγροικία.  
Κεραμικός κλίβανος

Sounio, farmhouse.  
Ceramic kiln



157). The two burial mounds, but also the domestic remains uncovered along TAP's route, relate unquestionably to the ancient *Via Egnatia* that traversed the region. They also attest to the significance of the Roman terrestrial communication routes, which were reinforced as early as the 1st c. BC.

In addition, the administrative reforms introduced by Diocletian and the abolition of the city-state regime, must have brought about changes in the distribution of land: it has probably led to the creation of large farms, as well as new settlements during the 3rd and the 4th c. AD in this small part of the Roman province of Rodopi, then known as *Dioecesis Thraciae*.

Due to the specifications of the project, we could only excavate along five metres of land, which doesn't favour safe conclusions. However, we believe that the available data allow for the identification of the site as the remains of a farmhouse, despite the fact that the size of the farm it belonged to cannot be determined. On the other hand, in order to argue that the site used to accommodate a settlement, more architectural remains should have been retrieved over a wider area. Finally, by examining all individual finds along the TAP's route in Sounio, we can assume that artisanal activities were developed across the flatland in the vicinity of *Via Egnatia*, following the construction of the road and during its operation.

**Maria Chrysafi**

#### **Archaeological remains at Grigoro**

During the construction of TAP in the region, significant archaeological remains were unearthed (fig. 10). This specific site lies 800m SE of the modern settlement of Grigoro in the Municipality of Abdera, next to the west bank of a torrent. During the summer its bed is dry, but in the winter, when heavy rainfalls raise the water table, it turns into a raging torrent. The rescue excavation in the area was conducted under exceptionally adverse conditions due to the continuous flooding of the excavation site.

#### **Archaeological remains of the Byzantine period**

In the east section of the excavated archaeological site, a cemetery of the Middle Byzantine period was brought to light at a depth of approximately 1.5-2.5m beneath ground level, extending up to 20m along the E-W axis and 30m along the respective N-S one. The east and west limits of the cemetery were confirmed. Trial trenching performed southwards did not yield any finds. It is possible, however, that the cemetery stretches northwards at an area that could not be excavated, as it was not included in the project's Working Zone. A total of 64 graves of adults and children were excavated. The majority of them were simple pit graves or were demarcated on one side by a course of rubble stones, whereas 19 cist graves with covering slabs were also unearthed (fig. 12). All graves had an E-W orientation. The deceased were laid on the ground, chiefly in a supine position,



**10. Γρήγορο. Αεροφωτογραφία του χώρου της ανασκαφής**

Grigoro.  
Aerial view of the excavation

**Αρχαιολογικά κατάλοιπα βυζαντινών χρόνων**

Στο ανατολικό τμήμα της αρχαιολογικής θέσης που ανασκάφηκε, σε βάθος περίπου 1,5-2,5 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και σε έκταση μήκους έως 20 μ. κατά τον άξονα Α-Δ και έως 30 μ. κατά τον άξονα Β-Ν, αποκαλύφθηκε νεκροταφείο των μεσοβυζαντινών χρόνων. Τα ανατολικά και τα δυτικά όρια του νεκροταφείου εντοπίστηκαν με βεβαιότητα. Δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν προς τα νότια δεν απέδωσαν ευρήματα. Ωστόσο είναι πιθανόν το νεκροταφείο να εκτείνεται προς Βορράν, όπου όμως δεν ήταν δυνατόν να επεκταθεί η ανασκαφή, καθώς δεν συμπεριλαμβανόταν στην περιοχή χωροθέτησης του έργου. Ερευνήθηκαν συνολικά 64 τάφοι ενηλίκων και παιδιών. Από αυτούς, οι περισσότεροι ήταν απλοί λακκοειδείς ή ορίζονταν από μια σειρά αργών λίθων, ενώ ανασκάφηκαν και 19 κιβωτιόσχημοι τάφοι με καλυπτήριες πλάκες (εικ. 12). Όλοι είχαν προσανατολισμό κατά τον άξονα Α-Δ. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι στο έδαφος, οι περισσότεροι σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος του κορμού ή λυγισμένα στην κοιλιά και στο στήθος. Οι περίπου μισοί τάφοι περιείχαν κτερίσματα, τα οποία ήταν κυρίως κοσμήματα: γυάλινες, οστέινες και πήλινες χάντρες περιδεραιών, χάλκινα και αργυρά ενώτια (εικ. 11), γυάλινα και χάλκινα ψέλια και χάλκινα δαχτυλίδια. Κανένας δεν περιείχε νόμισμα.

Όλοι οι τάφοι δείχνουν μια διάθεση φροντίδας της τελευταίας κατοικίας με απλά, διαθέσιμα μέσα. Η πύκνωση και η αραίωση των σημείων χρήσης του χώρου μάς επιτρέπουν να ομαδοποιήσουμε ορισμένες από τις ταφές, που ενδεχομένως μαρτυρούν δομή οικογενειακών τάφων. Το νεκροταφείο χρονολογείται βάσει των κοσμημάτων στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Εξάιρεση αποτελεί η παρουσία πι-

θανού τεφροδοχείου. Στο βόρειο άκρο του νεκροταφείου εντοπίστηκε *in situ*, σε οριζόντια θέση, μέσα σε λάκκο, πήλινο πιθοειδές αγγείο με διακόσμηση από οριζόντιες και κυματοειδείς, αδρές εγχαράξεις στο άνω τμήμα του σώματος. Το αγγείο περιέβαλλε στα βόρεια πρόχειρος λιθοσωρός. Χρονολογείται στον 8ο-9ο αιώνα μ.Χ. και σχετίζεται πιθανότατα με προγενέστερη χρήση του χώρου για τον ίδιο σκοπό.

Δυτικά από το νεκροταφείο, αλλά και στην περιοχή του νεκροταφείου σε κατώτερο επίπεδο, αποκαλύφθηκαν συνολικά 59 κυκλικό, ως επί το πλείστον, λάκκοι διαφόρων διαστάσεων. Πολλοί από αυτούς θα μπορούσαν λόγω του περιεχομένου τους (θραύσματα αγγείων -μαγειρικών στην πλειονότητά τους-, πήλινα σφονδύλια, τμήματα κεράμων, σιδηρόμαζες κ.λπ.) να χαρακτηριστούν απορριμματικοί. Σε μία περίπτωση, στον λάκκο Λ52, εντοπίστηκε ταφή ζώου (ενδεχομένως κατοικιδίου, σκύλου) (εικ. 13). Διάσπαρτες στον χώρο εντοπίστηκαν κατασκευές, όπως δάπεδο στρωμένο με λίθινες πλάκες ανάμεσα στις οποίες υπήρχε μολόπετρα αλλά και υπολείμματα μικρών κλιβάνων, τα οποία μαρτυρούν κάποια περιορισμένη εργαστηριακή δραστηριότητα. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν εντοπίστηκαν.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται τμήματα χειροποίητων αγγείων τελειωμένων στον αργό τροχό, τα περισσότερα από τα οποία φέρουν κτενωτή διακόσμηση, πήλινα δισκοειδή και αμφικωνικά σφονδύλια με γωνία στη μέση, ακόνια, θραύσματα πήλων, ψηφίδες από υαλόμαζα κ.λπ. Τα παραπάνω ευρήματα αποτελούν συνήθη στοιχεία του υλικού πολιτισμού των Σλάβων και χρονολογούνται στον 8ο-9ο αι. μ.Χ. Σε όλη την έκταση της ανασκαφής βρέθηκαν συνολικά 12 χάλκινα νομίσματα, από τα οποία ταυτίστηκαν τα επτά. Πρόκειται για φόλλεις Βασιλείου Α' (868-879), Ρωμανού Α' (913-959), Κωνσταντίνου Ι'



**11. Γρήγορο, τάφος 52. Ζεύγος αργυρών ενωτίων των μεσοβυζαντινών χρόνων**

Grigoro, grave 52.  
Pair of silver earrings of the Middle Byzantine period



**12.**  
**Γρήγορο.**  
**Συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων**  
**στο ΝΑ τμήμα του νεκροταφείου**

Grigoro.  
 Cluster of cist graves at the SE part of  
 the cemetery

with their arms parallel to the torso or folded over the abdomen and chest. About half of the graves were furnished with grave goods that consisted mainly of jewellery: necklace beads made of glass, bone and clay; bronze and silver earrings (fig. 11); glass and bronze bracelets; and bronze rings. None of them contained coins.

All graves attest to efforts made to take good care of the last residence of the deceased, by using simple available means. The dense and sparse arrangement of the graves in different areas of the cemetery enables the grouping of some of the burials that possibly indicate a layout of family graves. Based on the jewellery, the cemetery dates to the Middle Byzantine period, with the exception of a possible cremation urn. At the north end of the cemetery a clay pithoid vase was recovered *in situ*, horizontally placed inside a pit. The upper part of its body is decorated with horizontal and undulating coarse incisions. To the north, the vase was surrounded by a stone pile. It dates to the 8th-9th c. AD and is possibly associated with an earlier funerary use of the site.

To the west of the cemetery -and also within it at a lower level- a total of 59 pits were unearthed, mostly circular and of varying dimensions. Given their contents (fragments of vases -cooking vessels in their majority- clay whorls, parts of roof tiles, iron lumps etc.),

many of them could be identified as disposal pits. In one case, in Pit A52 the burial of a domestic animal (possibly a dog) (fig. 13) was unearthed. Structures were found scattered across the site, such as a floor paved with stone slabs, between which lay one millstone, and remains of small kilns, attesting to some kind of small-scale artisanal activity. No architectural remnants were found.

Movable finds include parts of hand-made vases finished on slow-turning wheel, most of which bear combed decoration, clay disc-shaped and carinated biconical spindle whorls, whetstones, fragments of pithoi, beads made of glass paste etc. The abovementioned finds are typical of the material culture of the Slavs and date to the 8th-9th c. AD. A total of 12 bronze coins were also found, seven of which have been identified. These were folles issued under Basil I (868-879), Romanus I Lecapenus (913-959), Constantine I (1059-1067), Basil II and Constantine VIII (976-1025), as well as Class A anonymous folles (969-1028). A 1st c. BC coin minted in Maroneia was also recovered.

**Archaeological remains of the Iron Age**

At the north part of the excavation, between Squares E1 and E8 and at a lower level, at a depth of about 3m from ground level, a large pointed-bottomed funerary pithos was found horizontally placed (fig. 14). Scarce bones were



### 13. Γρήγορο. Ταφή ζώου

Grigoro.  
Animal burial

(1059-1067), Βασιλείου Β΄ και Κωνσταντίνου Η΄ (976-1025) και ανώνυμους φύλλεις, Class A (969-1028). Εξάφραση αποτελεί ένα νόμισμα Μαρώνειας του 1ου αι. π.Χ.

#### **Αρχαιολογικά κατάλοιπα της εποχής του σιδήρου**

Στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής, ανάμεσα στα τετράγωνα Ε1 και Ε8 και σε χαμηλότερο επίπεδο, σε βάθος περίπου 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε μεγάλος ταφικός οξυπύθμενος πίθος, τοποθετημένος οριζόντια (εικ. 14). Από το εσωτερικό του περισυλλέχθηκαν ελάχιστα οστά. Τα κτερίσματα περιλάμβαναν αβαφές, χειροποίητο, κυτρωειδές αγγείο, τμήμα σιδερένιου εγχειριδίου και δύο πήλινα, αμφικωνικά σφονδύλια. Το ένα από αυτά φέρει στικτή διακόσμηση. Τα κτερίσματα και ο πίθος χρονολογούνται στην εποχή του σιδήρου, με πιθανότερη χρονολόγηση στον 9ο ή τον 8ο αι. π.Χ. Συγκεντρώσεις κεραμικής της ίδιας εποχής βρέθηκαν διάσπαρτες και σε άλλα σημεία του ανασκαμμένου χώρου. Ο ταφικός αυτός πίθος δεν φαίνεται να αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση, καθώς υπολείμματα τάφου της ίδιας εποχής εντοπίστηκαν τυχαία σε μικρή απόσταση προς τα ΒΑ, μέσα στην κοίτη του χειμάρρου. Από εκεί περισυλλέχθηκαν τμήματα αβαφών χειροποίητων αγγείων (κύπελλα και πρόχοι). Παρόμοια ευρήματα έχουν αποκαλυφθεί δυτικότερα, μέσα στη σημερινή, διαμορφωμένη κοίτη του ποταμού Κόσυνθου.

#### **Συμπεράσματα**

Στο Γρήγορο, τα ανασκαφικά δεδομένα στη θέση

αυτή αποκάλυψαν άγνωστη μέχρι τώρα αρχαιολογική θέση, την ιστορία της οποίας, παρά το πρώιμο στάδιο της μελέτης του υλικού, είναι δυνατόν να σκιαγραφήσουμε. Παρουσιάζει ανθρώπινη δραστηριότητα από την πρώιμη εποχή του σιδήρου. Στη συνέχεια, η θέση εγκαταλείπεται. Το νόμισμα Μαρώνειας του 1ου αι. π.Χ. ίσως υποδηλώνει σύντομη ανθρώπινη παρουσία στους υστεροελληνιστικούς χρόνους. Η περιοχή ξαναχρησιμοποιείται ως χώρος πρόχειρης εγκατάστασης και εργαστηριακής δραστηριότητας πιθανότατα από σλαβικά φύλα που καταφθάνουν στην περιοχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήδη από τον 6ο αι. μ.Χ., αλλά κυρίως κατά τον 7ο, τον 8ο και τον 9ο αι. και στη συνέχεια εκχριστιανίζονται σταδιακά. Σύμφωνα με τη μαρτυρία των νομισμάτων, η εγκατάσταση του Γρήγορου θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Προβληματική προς το παρόν παραμένει η συσχέτισή της με το νεκροταφείο που αναπτύχθηκε ανατολικότερα. Οικισμός σχετιζόμενος με το νεκροταφείο δεν εντοπίστηκε. Ωστόσο είναι πιθανή η σχέση του με οικιστικά κατάλοιπα της ίδιας εποχής που εντοπίστηκαν κοντά στον σύγχρονο οικισμό του Πολυσίτου και σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου προς τα ανατολικά.

Η παρουσίαση της θέσης στο Γρήγορο βασίζεται στην προκαταρκτική εξέταση του υλικού. Η συστηματική έρευνα και μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων θα επιβεβαιώσει ή θα διαφοροποιήσει τα πρώτα αυτά συμπεράσματα.

*Κυριακή Χατζηπροκοπίου*



**14.**  
**Γρήγορο.**  
**Ανασκαφή ταφικού πίθου της**  
**εποχής του σιδήρου**

Grigoro.  
Excavation of a burial pithos of the  
Iron Age

collected from its interior. Retrieved grave goods include an unglazed hand-made pot-shaped vase, part of an iron dagger and two biconical clay whorls – one of which bearing dotted decoration. The grave goods and pithos date back to the Iron Age, possibly around the 9th-8th c. BC. Concentrations of pottery of the same time period were found scattered across other parts of the excavated site. Evidently, this funerary pithos is not an isolated example, as remnants of a contemporary grave were accidentally discovered at a short distance and to the NE of the site, within the torrent bed. Parts of unglazed hand-made vases (cups and prochoi) were retrieved from there. Similar finds have been unearthed further west, in the riverbed of Kosynthos as it stands today.

**Conclusions**

Excavations in the area of Grigoro have brought to light a hitherto unknown archaeological site that is already telling its story, despite the early stages of study: It speaks of human activity dating back to the Early Iron Age. Then the site is abandoned. The 1st c. BC Maroneia-minted coin may be

suggestive of a brief period of habitation during the time, i.e. the Late Hellenistic period. The site appears to be used once again for temporary settlement and artisanal activity most likely by Slavic tribes. Slavs started arriving to lands belonging to the Byzantine Empire as early as the 6th c. AD, but mainly during the 7th-8th c. and gradually converted to Christianity. Based on the numismatic evidence, the settlement at Grigoro can be dated to the Middle Byzantine period. For the time being, however, its relation to the cemetery located further east remains problematic. A settlement associated with the cemetery is yet to be found, but it is possible that said cemetery is connected to contemporaneous residential remains that have been found near the modern settlement of Polysitos, at a distance of about 1km to the east.

The presentation of the site at Grigoro has been based on the preliminary examination of the material. Systematic research and study of the excavation data will either confirm or dispute these initial conclusions.

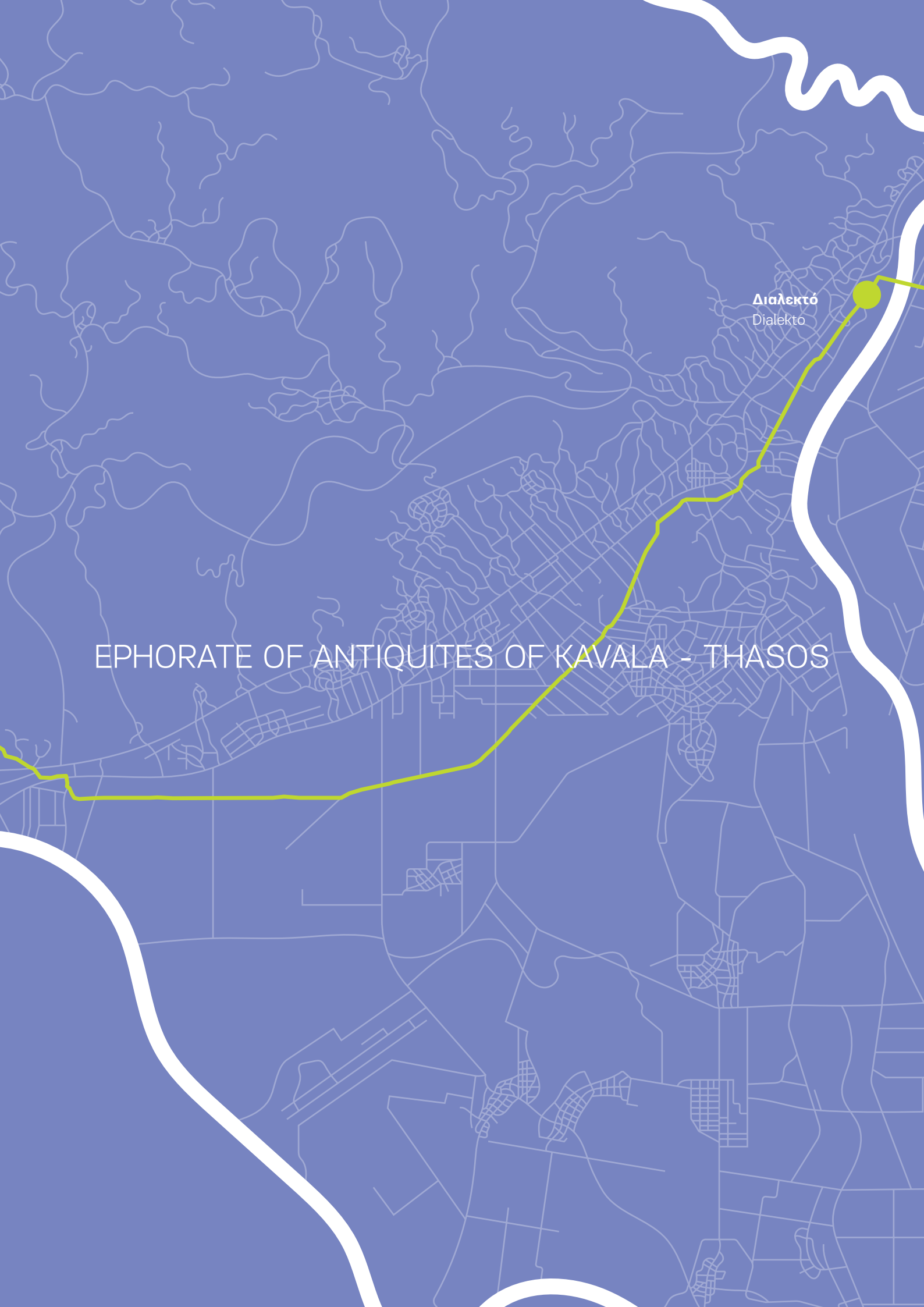
**Kyriaki Chatziprokopiou**

**Κρηνίδες**  
Krinides

**Φίλιπποι**  
Philippi

**Ζυγός**  
Zygos

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ - ΘΑΣΟΥ



Διαλεκτό  
Dialekto

# ΕΦΟΡΑΙΟ ΑΝΤΙΚΙΤΗΡΕΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ - ΘΑΣΟΣ



### 1.

#### Διαλεκτό. Αεροφωτογραφία της ανασκαφής

Dialekto.  
Aerial view of excavation

#### Εισαγωγή

Η πορεία του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ) εισέρχεται στην Π.Ε. Καβάλας στο ύψος της σημερινής Τ.Κ. Παραδείσου. Στη συνέχεια διασχίζει την προσχωσιγενή πεδιάδα της Χρυσούπολης και μερικά χιλιόμετρα ανατολικά της Καβάλας ανηφορίζει τον ορεινό όγκο της Λεκάνης, για να κατηφορίσει έπειτα στην πεδιάδα της Δράμας - Φιλίππων. Ο ΤΑΡ διέρχεται ανατολικά από την αρχαία πόλη των Φιλίππων σε απόσταση 2,5 χλμ. από τα ανατολικά τείχη της, με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ, ακολουθώντας τις παρυφές των τεναγών των Φιλίππων έως τα όρια της περιοχής με την Π.Ε. Δράμας.

Στο πλαίσιο των εργασιών κατασκευής του ΤΑΡ στην Π.Ε. Καβάλας πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές στις Τ.Κ. Διαλεκτού, Ζυγού και Φιλίππων, στις σημαντικότερες από τις οποίες γίνεται αναφορά παρακάτω.

#### Νεκροταφείο παλαιοχριστιανικής εποχής στο Διαλεκτό

Η συγκεκριμένη θέση ανασκάφηκε σε πεδινή έκταση στην αγροτική περιφέρεια της Τ.Κ. Διαλεκτού του Δήμου Νέστου. Σε βάθος 0,50 μ. από το επίπεδο του εδάφους αποκαλύφθηκε τοίχος σε μήκος 12 μ. και ύψος 0,80 μ. έως 0,90 μ. Ο τοίχος διασχίζει εγκάρσια όλο το πλάτος της Ζώνης Εργασίας, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, ενώ συνεχίζεται και στα δύο άκρα του εκτός αυτής (εικ. 1). Είναι κτισμένος με αργολιθοδομή και λασποκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στη μία όψη φέρει επίχρισμα από εύθρυπτο ασβεστοκονίαμα (εικ. 2), στο οποίο υπάρχουν χαράξεις σε σχήματα που παραπέμπουν αδρομερώς στο σύμβολο του ιχθύος. Σε ένα σημείο ο τοίχος παρουσιάζει μεταγενέστερη επέμβαση.

Βόρεια του τοίχου και σε μια έκταση πλάτους 12 μ. και μήκους 70 μ. αποκαλύφθηκαν, σε βάθος από 0,60 μ. έως 1,20 μ., συνολικά 63 ταφές και

δέκα κρανία (εικ. 3). Πρόκειται για ελεύθερες ταφές, με γενικό προσανατολισμό Δ-Α (με το κεφάλι προς τη Δύση). Η κατάσταση διατήρησής τους κυμαίνεται από πολύ καλή έως πολύ κακή. Αποκαλύφθηκαν ανδρικές, γυναικείες και παιδικές ταφές, με τα σώματα σε ύπτια θέση και τα άνω άκρα τοποθετημένα στην περιοχή της λεκάνης, του στήθους ή παράλληλα με το σώμα. Δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα στις ταφές, παρά μόνο ελάχιστη κεραμική στην επίχωσή τους. Το έδαφος στο οποίο εντοπίστηκαν είναι κατά το πλείστον ανοιχτόχρωμο, αμμώδες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταφή 58. Πρόκειται για γυναικεία ταφή, ελεύθερη, σε καλή κατάσταση. Μεταξύ των κάτω άκρων εντοπίστηκαν οστά βρέφους, προσανατολισμού Α-Δ (με το κεφάλι προς την Ανατολή).

Ταφές εντοπίστηκαν και εκτός του πλάτους του ανασκαφικού χώρου, γεγονός που υποδηλώνει ότι το νεκροταφείο εκτείνεται προς όλες τις πλευρές, σε μεγαλύτερη έκταση από την ανασκαφείσα.

Στον ανασκαφικό χώρο εντοπίστηκαν επίσης δύο αποθέτες. Ο πρώτος αποθήτης βρέθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής, όπου το έδαφος είναι γκριζωπό, λασιώδες και συμπαγές – σε αντίθεση με το ανοιχτόχρωμο, αμμώδες που συναντάται στην υπόλοιπη τομή. Εντοπίστηκαν αρκετή ποσότητα κεραμικής γκριζωπού και κοκκινωπού πηλού (χειίλη, βάσεις, λαβές, εγχάρακτα, με καύση, τροχήλατα όστρακα), ίχνη καύσης, ένα χάλκινο νόμισμα, ένας χάλκινος σταυρός (κόσμημα), σιδερένια καρφιά και δύο σιδερένια μαχαιριδία. Τα όρια του αποθέτη δεν εντοπίστηκαν, καθώς η συνέχεια του εισέρχεται προς τα δυτικά στο άσκαφτο τμήμα.

Ο δεύτερος αποθήτης εντοπίστηκε εντός της τάφρου του αγωγού, στα βόρεια του ανασκαφικού χώρου. Πρόκειται για μια ζώνη οκτώ μέτρων κατά μήκος της τομής, που ξεκινά από τη βόρεια παρειά, και πιο συγκεκριμένα σε απόσταση 5,10-13,10 μ. από αυτήν, και εκτείνεται σε όλο το πλάτος της τάφρου (5 μ.). Στη ζώνη αυτή το χώμα παρουσιάζει διαφοροποίηση, καθώς εμφανίζεται πολύ σκούρο γκριζωπό και ιδιαίτερα σκληρό. Εντοπίστηκαν ένα χάλκινο νόμισμα και ένα τμήμα μαρμάρου (πιθανόν σήμα ταφής) εντός της ανατολικής παρειάς. Επίσης, σε όλη την έκταση της ζώνης εντοπίστηκαν μικρή ποσότητα κεραμικής και κεραμίδων, ζωικά οστά και ίχνη καύσης.

Συμπερασματικά, πρόκειται για νεκροταφείο που, με βάση τα ευρήματα, τοποθετείται στην παλαιοχριστιανική εποχή, ενώ ο τοίχος που εντοπίστηκε πιθανόν να αποτελούσε μέρος του περιβόλου του νεκροταφείου. Στην άμεση περιοχή του ευρήματος δεν υπάρχει εντοπισμένος αρχαίος οικισμός. Ο πλησιέστερος οικισμός είναι



**2.**  
**Διαλεκτό.**  
**Εξωτερική όψη του**  
**τοιχίου του νεκροταφείου**

Dialekto.  
Outer view of cemetery wall

**Introduction**

The route of the Trans Adriatic pipeline (TAP) enters the Kavala Regional Unit near the modern community of Paradeisos. It then traverses the alluvial plain of Chrysoupoli and, a few kilometres east of Kavala, ascends the Lekani Mountains then downhill to the plain between Drama and Philippi. The TAP passes east of the ancient city of Philippi, at a distance of 2.5km from its eastern walls, with a SE-NW orientation, along the edges of the marshlands of Philippi, all the way to the borders of the Drama Regional Unit.

In the context of construction works for TAP in the Kavala Regional Unit, excavations were conducted in the local communities of Dialekto, Zygos and Philippi, the most important of which are discussed below.

**Early Christian cemetery at Dialekto**

The excavated site lies at a flatland in the rural community of Dialekto of the Municipality of Nestos. At a depth of 0.50m from ground level a wall was unearthed, 12m long and 0.80-0.90m high. The wall traverses the full width of the pipeline's Working Zone, with a NE-SW orientation, and continues beyond its limits on either side (fig. 1). It is built of rubble with mud mortar as binding medium. One face is coated with brittle lime mortar (fig. 2), on which incisions roughly resembling the symbol of ichthys (Christian fish) are visible. A section of the wall has undergone later intervention. North of the wall, in an area 12m wide and 70m long, a total of 63 burials and ten skulls were recovered at a depth ranging from 0,60m to 1.20m (fig. 3). These were free burials with a W-E orientation (the head facing westwards). Their state of preservation varies from very good to very poor. The excavation yielded male,

female and child burials: the deceased were laid in a supine position, with the upper limbs positioned in the pelvic area, the chest or parallel to the body. No grave goods were retrieved in the burials, with the exception of scant amount of pottery in their deposit. The soil in which they were found was mostly light-coloured and sandy. Of particular interest is Burial 58, a free burial of a female that was preserved in good condition. Between the two lower limbs, the bones of an infant were uncovered, with an E-W orientation (the head to the east). Burials were also found outside the width of the excavated site, a fact indicating that the cemetery extended beyond the excavated area in all directions.

Two disposal pits were also unearthed within the excavated area. The first was found in the NW section of the trench, where the soil was greyish, muddy and compact, in contrast to the light-coloured sandy earth of the rest of the trench. A substantial amount of pottery was retrieved (rims, bases, handles of vases, potsherds with incised decoration, showing evidence of combustion or coming from wheel-made vessels), of greyish and reddish clay. Other finds include traces of combustion, a bronze coin, a bronze cross (jewel), iron nails, and two small iron knives. The borders of the disposal pit could not be determined, as it extended westwards to the unexcavated section. The second disposal pit was found within the pipeline's trench, north of the excavated site. This is an eight-metre zone along the trench, starting at the north face, and more specifically at a distance of 5.10 to 13.10m from it, and stretching along the entire width of the trench (5m). The soil in this zone is different, namely dark grey and particularly hard. A bronze coin and a marble fragment (possibly part of a grave marker) were found within the east face of the wall. Throughout this zone, a small quantity of pottery and roof tiles, animal remains and traces of combustion have been found.

In conclusion, based on the archaeological remains, the site was identified as an Early Christian cemetery; the wall possibly formed part of its enclosure. No ancient settlement has been located in the immediate vicinity. The nearest settlement is Topeiros, near the modern village of Paradeisos, which was founded in the Roman period, and served as station along *Via Egnatia* and seat of a diocese until the 7th c. AD, when it was destroyed by Slavic incursions (Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1989, 587).



3.

Διαλεκτό.

Γενική άποψη του νεκροταφείου

Dialekto.

General view of the cemetery



Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας - Θάσου | Ephorate of Antiquities of Kavala - Thasos



#### 4. Ζυγός. Γενική άποψη του νεκροταφείου

Zygos.  
General view of the cemetery

η Τόπειρος, στην περιοχή της Τ.Κ. Παραδείσου. Πρόκειται για πόλη που ιδρύθηκε τη ρωμαϊκή περίοδο, η οποία αποτελούσε σταθμό επί της Εγνατίας Οδού και έδρα επισκοπής μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ., οπότε και καταστράφηκε από σλαβικές επιδρομές (Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1989, 587).

#### Νεκροταφείο υστεροβυζαντινής εποχής στον Ζυγό

Δίπλα στην κοίτη ενός ρέματος, σε πεδινή θέση που ανήκει στην αγροτική περιφέρεια του Ζυγού, εντοπίστηκε τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου. Αποκαλύφθηκαν σε επάλληλα στρώματα συνολικά 18 τάφοι (εικ. 4), οι οποίοι είναι λακκοειδείς και καλύπτονται με κεραμίδες ή πλακαρούς λίθους ή δεν φέρουν κάλυψη. Περιείχαν ταφές δέκα ενήλικων ατόμων και 13 παιδιών ή βρεφών. Οι 12 ήταν ακτέριστοι, ενώ οι υπόλοιποι έφεραν ως μοναδικό κτέρισμα ένα χάλκινο περιάπτο στον λαιμό. Η ανεύρεση εφυσωμένου αγγείου υποδεικνύει τη χρονολόγηση του νεκροταφείου στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

#### Ευρήματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή των Φιλιππων

##### Κτήριο III ρωμαϊκών χρόνων

Σε βάθος 0,15-0,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε επιμήκης χώρος, ο οποίος ορίζεται από τρεις τοίχους (εικ. 5). Η βόρεια πλευρά, η οποία σώζεται σε όλο της το μήκος, βαίνει παράλληλα με τη βόρεια παρειά του σκάμματος του αγωγού και κατά τόπους βρέθηκε κατεστραμμένη. Κάθετα στον βόρειο τοίχο προσκολλώνται ακόμη δύο τοίχοι που χωρίζουν το κτήριο εγκάρσια σε τρεις ανισο-

μεγέθεις χώρους, εκ των οποίων μεγαλύτερος είναι ο μεσαίος. Ακόμη ένας τοίχος, επίσης κάθετος στον βόρειο, ανήκει σε δεύτερη φάση. Οι τοίχοι του κτηρίου έχουν πλάτος 0,55 μ., είναι κτισμένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, και αποκαλύφθηκαν σε ύψος τριών-τεσσάρων σειρών. Εντός του μεσαίου χώρου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Φιλιππων που τοποθετείται στα χρόνια του αυτοκράτορα Αυγούστου (27 π.Χ. έως 14 μ.Χ.), ενώ εντός του ανατολικού χώρου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Μάρκου Αυρηλίου (170-171 μ.Χ.).

Δυτικά του δυτικού τοίχου του κτηρίου και σε απόσταση 3,45 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου, κατά τόπους κατεστραμμένου (εικ. 5 αριστερά). Έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 3,30 μ. και μέγιστο σωζόμενο πλάτος 1,75 μ., ενώ φαίνεται ότι εκτείνεται και πέραν του νοτίου ορίου της τομής. Είναι κατασκευασμένο από μια σειρά αργών λίθων μικρού και μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι εδράζονται στο χώμα. Μεταξύ του λιθόστρωτου και του δυτικού τοίχου εντοπίστηκε *in situ* τμήμα πίθου διαμέτρου 1,30 μ., το μισό τμήμα του οποίου βρίσκεται εντός της νότιας παρειάς του σκάμματος. Η περιοχή που ορίζεται στα δυτικά από το λιθόστρωτο και στα ανατολικά από τον τοίχο θα μπορούσε να θεωρηθεί χώρος με πιθανή χρήση πιθεώνα, όπως υποδηλώνουν και αρκετά τμήματα πίθων μαζί με τις κεραμίδες στέγασης που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής.

Ανατολικά του ανατολικού τοίχου του κτηρίου αποκαλύφθηκε καμπύλος τοίχος που συνεχίζεται προς Βορράν εκτός του σκάμματος (εικ. 5 δεξιά). Η σχέση του με το υπόλοιπο κτήριο καθώς και η χρήση του παραμένουν δυσερμήνευτες.

##### Λιθόστρωτος δρόμος

Αποκαλύφθηκε σε ολόκληρο το πλάτος των 5 μ. της τάφρου του αγωγού και σε συνολικό μήκος περίπου 25 μ. (εικ. 6). Είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κροκάλες μικρού και μεσαίου μεγέθους, ενώ ανάμεσά τους παρεμβάλλονται τμήματα λαξευμένων μαρμάρων, όστρακα αγγείων και σπασμένοι κέραμοι (εικ. 7). Σε μεγάλο μέρος του το λιθόστρωτο σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, ενώ σε κάποια σημεία είναι τελείως κατεστραμμένο. Επάνω από το λιθόστρωτο αυτό (αρχαιότερο λιθόστρωτο) υπήρχε στρώμα με αργούς λίθους μεγαλύτερου μεγέθους αναμεμιγμένους με τμήματα μαρμάρων, πολλά από τα οποία ήταν σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Το αρχαιότερο λιθόστρωτο βρέθηκε σε βάθος 2,35 μ., ενώ το υπερκείμενο αυτού στρώμα σε βάθος 2 μ. Η διαδοχική στρώση με λίθους διαφόρων μεγεθών καταδεικνύει ότι πρόκειται πιθανόν για υποστρώματα οδού. Σε βάθος 0,98 μ. από την επιφάνεια του εδά-



**5. Φίλιπποι.**  
**Αεροφωτογραφία του κτηρίου III**

Philippi.  
Aerial view of building III

**Late Byzantine cemetery at Zygos**

Next to a streambed, in a lowland that forms part of the rural area of Zygos, a section of an organised cemetery was uncovered. A total of 18 graves were unearthed, in successive layers (fig. 4). The cemetery consists of pit graves either covered by tiles or flat stones, or left uncovered. They contained the burials of ten adults and 13 children or infants. Twelve of them lacked grave goods, whereas the rest were furnished with only a bronze pendant found around the neck of the deceased. Based on a glazed vase retrieved, the cemetery can be dated to the Late Byzantine period.

**Finds of the Hellenistic and Roman period in the area of Philippi**

**Roman Building III**

At a depth of 0.15-0.25m from ground level, an oblong space was unearthed, demarcated by three walls (fig. 5). The north side, whose total length is preserved, runs parallel to the north face of the pipeline's trench and was found destroyed in places. Two more walls, perpendicular to the north wall, divide the building into three unequal spaces, with the middle one being the larger. One more wall, also perpendicular to the north wall, belongs to a second building phase. The walls of the building are 0.55m wide, were built of rubble stones and lime mortar, and were uncovered to a height of three or four courses. Inside the central space of the building a bronze coin minted at Philippi was found, dating back to the reign of Emperor Augustus (27 BC – 14 AD), whereas inside the east space a bronze coin

issued under Marcus Aurelius was recovered (170-171 AD).

To the west of the western wall of the building, at a distance of 3.45m, a section of a stone-paved floor was brought to light, destroyed in places (fig. 5 left). Its maximum preserved length is 3.30m and its maximum preserved width is 1.75m, and apparently extends beyond the south edge of the trench. It is built of one course of small and medium-sized rubble stones that rest on the soil. Between the stone-paved floor and the western wall a section of a pithos was unearthed *in situ*. The pithos is 1.30m in diameter and half of it was found inside the southern wall of the trench. The area demarcated by the stone-paved floor on the west and the wall on the east, could be a *pitheon* (storeroom), as indicated by the presence of several fragments of pithoi along with the roof tiles found in the destruction layer.

To the east of the eastern wall of the building a curved wall was exposed that continues northwards, beyond the trench (fig. 5 right). Both its correlation with Building III and its use remain obscure.

**Stone-paved road**

The excavated section of the road is approximately 25m long and 5m wide, thereby occupying the entire width of the pipeline's trench (fig. 6). The road is built of rubble stones, as well as small and medium-sized pebbles interposed by fragments of carved marble, potsherds and shattered roof tiles (fig. 7). Most of it is preserved in very good condition, while some parts are totally destroyed. The stone-paved surface (earlier stone-pavement) was superimposed by a layer of larger rubble stones, mixed with marble fragments, many of which constituted broken architectural members. The earlier stone-pavement was unearthed at a depth of 2.35m, whereas the overlaid layer at a depth of 2m. The successive paving with stones of various sizes indicates that these were possibly road substrates.

At a depth of 0.98m from ground level, at the eastern border of the aforementioned find, one more stone-paved surface was exposed, built of small stones and iron lumps. The unearthed section is about 5m wide with a N-S orientation and extends beyond the five-metre wide trench, on either side. Beneath this second stone-pavement a section of a crudely built wall was exposed. The wall has a NW-SE orientation, its maximum preserved width is 0.84m and its maximum preserved height is 0.44m (as confirmed by a small trial trench that was excavated at its south side that did not yield



## 6. Φίλιπποι. Αεροφωτογραφία του λιθόστρωτου δρόμου

Philippi.  
Aerial view of paved road

φους, στο ανατολικό όριο του προαναφερόμενου λιθόστρωτου, εντοπίστηκε ακόμη ένα λιθόστρωτο, κατασκευασμένο με μικρές πέτρες και σιδηρόμαζες. Αποκαλύφθηκε σε πλάτος περίπου 5 μ., με κατεύθυνση Β-Ν, ενώ συνεχίζεται ένθεν και ένθεν της τάφρου των 5 μ. Κάτω από αυτό το δεύτερο λιθόστρωτο αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου πρόχειρης κατασκευής. Ο τοίχος αυτός έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, μέγιστο πλάτος 0,84 μ. και μέγιστο ύψος 0,44 μ., όπως έδειξε και η μικρή δοκιμαστική τομή που έγινε στη νότια πλευρά του – χωρίς όμως να αποκαλυφθεί άλλη σειρά λίθων βαθύτερα.

Είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται λίγα σπασμένα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε μόνο χώμα, ενώ ανάμεσα στους λίθους βρέθηκαν και αρκετές σιδηρόμαζες. Ο τοίχος φαίνεται να οριοθετεί το υποκείμενο λιθόστρωτο, καθώς δεν εντοπίστηκε λιθόστρωτο ανατολικά του τοίχου.

Στα δυτικά, το αρχαιότερο λιθόστρωτο οριοθετείται από τμήμα τοίχου με προσανατολισμό Β-Ν που βρέθηκε σε βάθος 2,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και παράλληλα με το λιθόστρωτο. Το πλάτος του είναι 0,47 μ. και είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους, με διαμορφωμένο μέτωπο στα δυτικά. Το σωζόμενο μήκος του είναι 1,5 μ. Σε δοκιμαστική τομή που έγινε παράλληλα με τη δυτική όψη του δεύτερου αυτού τοίχου και του λιθόστρωτου, εμφανίστηκε ο υδροφόρος ορίζοντας, ενώ σε απόσταση 2,50 μ. από τη βόρεια παρειά βρέθηκε, σε βάθος 0,10 μ. από την επιφάνεια του ανασκαφικού τετραγώνου, τμήμα ορθογώνιου, επιμήκους ξύλου, πλάτους 0,12 μ. Το ξύλο εκτείνεται σε ολόκληρο το πλάτος της δοκιμαστικής τομής και βρέθηκε τοποθετημένο οριζοντίως. Σχεδόν επάνω στο επίπεδο του αρχαιότερου λιθόστρωτου εντοπίστηκε χάλκινο

νόμισμα Θεσσαλονίκης που τοποθετείται μετά το 88 π.Χ. Στον εμπροσθότυπο εικονίζεται κεφαλή Ιανού, ενώ στον οπισθότυπο δύο Κένταυροι που καλπάζουν προς αντίθετες κατευθύνσεις, καθώς και η επιγραφή *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ*.

Επίσης βρέθηκε πεσμένο ανάποδα ένα μαρμάρينو οδόσημο με την επιγραφή *Η ΟΔΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ* σε δύο στίχους. Το οδόσημο είναι κατασκευασμένο από γκρίζο, χονδρόκοκκο μάρμαρο και έχει συνολικό ύψος 0,69 μ., μέγιστο πλάτος 0,30 μ. και μέγιστο πάχος 0,23 μ. Από τον τρόπο που είναι επεξεργασμένο φαίνεται ότι το ορθογώνιο, λειασμένο τμήμα του στο επάνω μέρος (ύψους 0,24 μ.), το οποίο φέρει και την επιγραφή, ήταν ορατό, ενώ το υπόλοιπο που έχει οξεία απόληξη ήταν τοποθετημένο μέσα στο έδαφος.

Η κεραμική που συλλέχθηκε περιλάμβανε κυρίως τμήματα κυτροειδών αγγείων, έμβολα και λαβές μεγάλων αμφορέων, αλλά και λίγα τμήματα λεπτών, επιτραπέζιων σκευών –κυρίως πινακίων και σκυφιδίων-, κάποια από τα οποία φέρουν ερυθρό επίχρισμα. Το σύνολο της κεραμικής καλύπτει, κυρίως, το διάστημα ανάμεσα στον 1ο αι. π.Χ. και τον 2ο αι. μ.Χ.

### **Κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικής εποχής**

Ο κιβωτιόσχημος τάφος<sup>1</sup>, με προσανατολισμό Α-Δ, είναι κατασκευασμένος με τέσσερις μαρμάρινες λιθοπλίνθους (μία σε κάθε πλευρά) που διαμορφώνουν τα τοιχώματα, χωρίς συνδετικό υλικό, και δύο καλυπτήριες πλάκες (εικ. 8). Οι λιθοπλίνθοι των τοιχωμάτων έχουν μέγιστο μήκος 1,72 μ. στη βόρεια και τη νότια πλευρά, και 0,62-0,64 μ. στην ανατολική και τη δυτική, στενή πλευρά, ενώ το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,14 έως 0,28 μ.

Το μέγιστο μήκος της καλυπτήριας πλάκας είναι 2,06 μ., το μέγιστο πλάτος 0,85 μ. και το μέγιστο πάχος 0,20 μ. Το κρανίο βρέθηκε σε σχετικά μικρό βάθος, 0,27 μ. από τη βόρεια καλυπτήρια

1. Ο τάφος βρίσκεται εντός των ορίων του προϊστορικού οικισμού που εντοπίστηκε στη θέση αυτή (βλ. παρακάτω). Για την κατασκευή του είχε ανοιχθεί λάκκος μέσα στα στρώματα του προϊστορικού οικισμού.



## 7. Φίλιπποι. Λεπτομέρεια του λιθόστρωτου

Philippi.  
Detail of paved road

another course of stones at a deeper level). The wall is built of small and medium-sized rubble stones, with a few shattered marble architectural members in between. The binding material is soil, whereas among the stones several iron lumps were found. Evidently, the wall sets the limit of the underlying stone-paved surface, as the latter does not continue east of the wall.

To the west, the oldest cobblestone is demarcated by a section of a wall with a N-S orientation, excavated at a depth of 2.2m, which runs parallel to the pavement. It is 0.47m wide, built of small and medium-sized rubble stones, with a shaped front on the west. Its preserved length is 1.5m. A trial trench excavated along the west side of the wall and the cobblestone exposed the water table, while at a distance of 2.50m from the north face, a section of an elongated rectangular piece of wood, 0.12m wide, was unearthed at a depth of 0.10m. The wood was horizontally positioned, occupying the entire width of the trial trench.

At almost the same level of the earlier stone-paved surface, a bronze coin minted at Thessaloniki was found, dating back to the years after 88 BC. The obverse depicts the head of Janus, and the reverse two Centaurs galloping in opposite directions; along with the inscription ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ("of Thessaloniki"). In addition, a marble road marker was found upside down, bearing the inscription Η ΟΔΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ("the road of Demeter") arranged in two lines.

The road marker is made of coarse-grained grey marble and stands 0.69m high, while its maximum width is 0.30m and its maximum thickness 0.23m. Judging from the way it has been worked, it seems that the visible part of the marker was the rectangular polished top part that bore the inscription (0.24m in height), whereas the rest that featured a pointed end was fixed into the ground.

The pottery collected include mainly parts of pot-shaped vases, pointed bases and handles of large amphorae, but also a few fragments of fine table vessels, chiefly pinakia (dishes) and small skyphoi, some of which are coated with red slip. The pottery covers the period from the 1st c. BC to the 2nd c. AD.

### **Hellenistic cist grave**

The cist grave<sup>1</sup> consists of four blocks of marble serving as walls (one on each side), with no binding agent, and two covering slabs (fig. 8). The maximum length of the stone blocks comprising the walls is 1.72m on the north and south side, and 0.62-0.64m on the east and west narrow sides, whereas their width ranges from 0.14m to 0.28m. The grave has an E-W orientation.

The maximum length of the covering slab is 2.06m, its maximum width 0.85m, and maximum thickness 0.20m. The skull was found at a relatively shallow depth (0.27m from the north covering slab), near the grave's SE corner. It was not found in its original position

1. The grave is outside the limits of the prehistoric settlement that was located at this site (see below). For its construction a pit had been excavated in the layers of the prehistoric settlement.



8.

**Φίλιπποι.**

**Ο ελληνιστικός κιβωτιόσχημος τάφος μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής**

Philippi.

The Hellenistic cist grave after its excavation

πλάκα, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου. Όπως διαπιστώθηκε δεν βρισκόταν *in situ*, αλλά είχε μετακινηθεί ελαφρώς χαμηλότερα από το επίπεδο της γνάθου, η οποία και βρίσκεται *in situ* στη βορειοανατολική γωνία. Τα κάτω άκρα, αντίθετα, βρέθηκαν *in situ*. Από το μέγεθος των οστών και της λεκάνης συνάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για ανδρική ταφή. Τα κτερίσματα του τάφου συνίστανται σε μία στελεγγίδα και φύλλα από χρυσό στεφάνι βελανιδιάς.

**Κτήριο I ρωμαϊκών χρόνων**

Σε βάθος 0,50 μ. από το φυσικό έδαφος αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι που ορίζουν έναν χώρο πλάτους 5,52 μ., με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Η άλλη διάσταση δεν ορίστηκε, καθώς οι τοίχοι συνεχίζονται εκτός της τάφρου του αγωγού (εικ. 9). Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,50 μ. και αποκαλύφθηκαν σε ύψος 3-4 σειρών λίθων (0,55 μ.). Είναι κτισμένοι με μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και λευκό, εύθρυπτο κονίαμα. Ίχνη δαπέδου δεν εντοπίστηκαν, ούτε και ενιαίο στρώμα καταστροφής, παρά ελάχιστοι λίθοι και τεμάχια κεράμων. Η βορειοδυτική γωνία του κτηρίου επικάθεται σε αρχαιότερο τοίχο κατεύθυνσης Α-Δ, από τον οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα μήκους 2,70 μ. και πλάτους 0,60 μ. Φαίνεται να ορίζει χώρο που εκτείνεται προς Βορράν, εκτός της τάφρου. Στα κινητά ευρήματα

συγκαταλέγονται 15 χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ., ελάχιστα καρφιά και αβαφής κεραμική.

**Κτήριο II ρωμαϊκών χρόνων**

Αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι ενός κτηρίου το οποίο φαίνεται να συνεχίζεται τόσο προς Βορράν όσο και προς Νότον εκτός της τάφρου. Οι χώροι του κτηρίου διατάσσονται στον άξονα Α-Δ (εικ. 10). Οι δύο εξ αυτών επικοινωνούν μεταξύ τους. Ορίζονται με τοίχους πλάτους 0,50 μ., ενώ από τους τοίχους που ορίζουν τη βόρεια και τη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε μόνο η εσωτερική παρειά. Οι τοίχοι αποκαλύφθηκαν σε ύψος τριών έως τεσσάρων σειρών λίθων. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη δαπέδου, ούτε ενιαίο στρώμα καταστροφής, παρά μόνο ελάχιστες πέτρες και τεμάχια κεράμων μέσα σε ασβεστοκονίαμα. Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν αβαφή κεραμική, νομίσματα και καρφιά.

**Τμήμα τοίχου ρωμαϊκών χρόνων**

Σε απόσταση 20,60 μ. από το κτήριο II αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, πλάτους 0,50 μ. και κατεύθυνσης Β-Ν, που συνεχίζεται ένθεν και ένθεν του πλάτους των πέντε μέτρων της τάφρου του αγωγού. Ο τοίχος εκτείνεται παράλληλα προς τους τοίχους του κτηρίου II και θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι οριοθετεί το αίθριο μιας τυπικής αγροικίας.



**9.**  
**Φίλιπποι.**  
**Αεροφωτογραφία του κτηρίου I**

Philippi.  
Aerial view of building I

but it had moved slightly lower than the level of the mandible that was recovered *in situ* in the north-eastern corner. In contrast, the lower limbs were indeed found *in situ*. The size of the bones and the pelvis indicate that it was a male burial. The grave goods consisted of a strigil and gold leaves from an oak wreath.

**Roman Building I**

At a depth of 0.50m from the topsoil three walls were unearthed that demarcate a space 5.52m wide with a NE-SW orientation. As the three walls extend beyond the pipeline's trench, the fourth dimension was not determined (fig. 9). The walls are 0.50m thick and were excavated to a height of 3-4 stone courses (0.55m). They are built of small and medium-sized rubble stones and brittle white mortar. No evidence of a floor or a single destruction layer was found, with the exception of very few stones and fragments of roof tiles. The NW corner of the space rests upon an earlier wall with an E-W orientation of which a section, 2.70m long and 0.60m wide, was uncovered. Apparently, it defines a space that extends northwards, beyond the trench. The movable finds include 15 bronze coins dating from the 1st c. BC to the 1st c. AD, scant nails and plain pottery.

**Roman Building II**

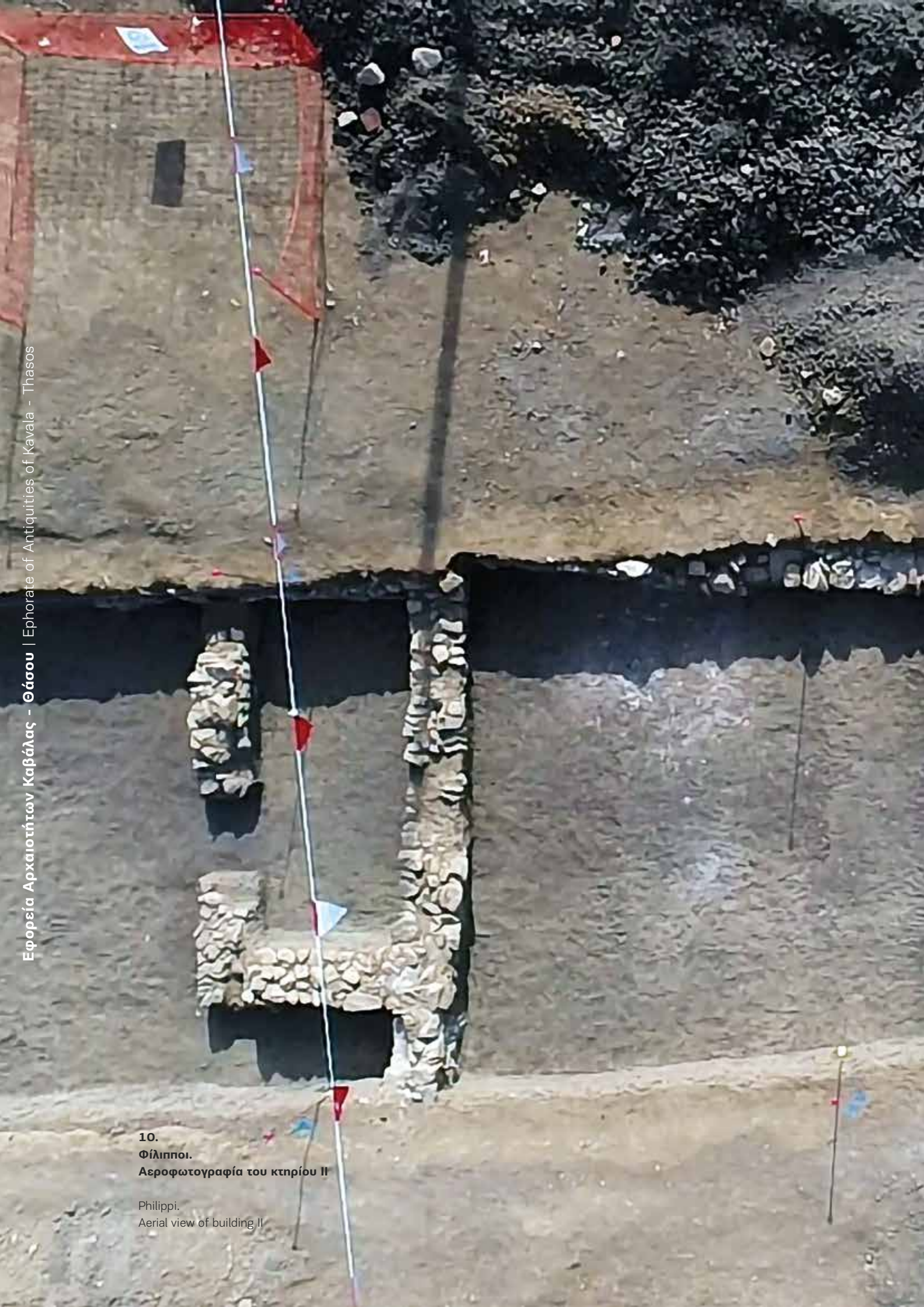
Three spaces were excavated with E-W alignment, forming part of a building that seems to continue both to the north and the south of the trench (fig. 10). Two of them communicated with each other. They are demarcated by walls 0.50m wide, whereas only the inner surface of the walls that define the north and the south side was exposed. The walls were uncovered to a height of three to four stone courses. No traces of a floor or a single destruction layer were found, apart from very few stones and fragments of roof tiles in lime mortar. The movable finds include plain pottery, coins and nails.

**Section of a Roman wall**

At a distance of 20.60m from Building II, a section of a low wall, 0.50m wide, with a N-S orientation was unearthed, continuing on either side of the five-metre wide trench. The wall runs parallel to the walls of Building II and it could be argued that it demarcates the atrium of a typical farmhouse.

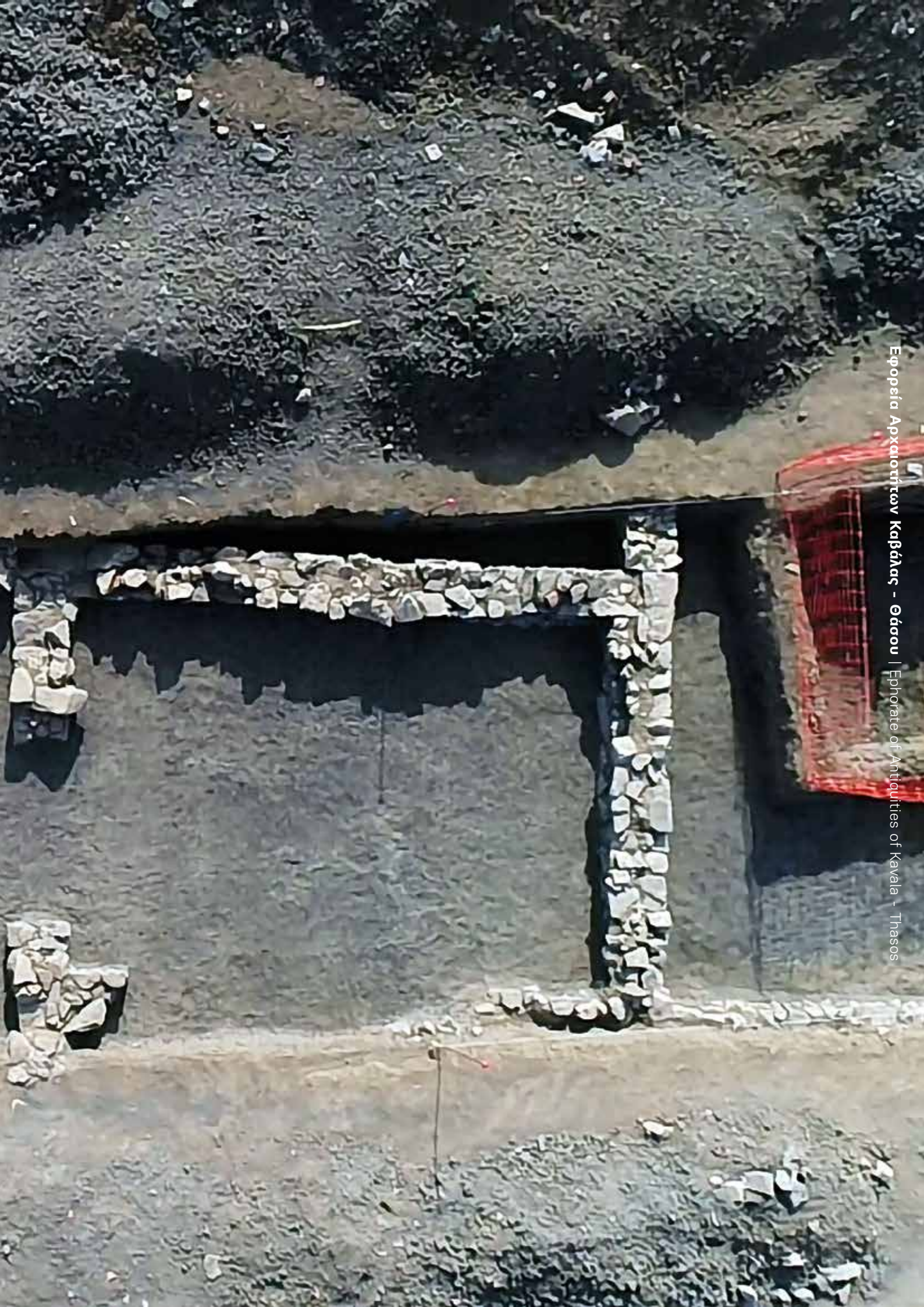
**Conclusions**

The buildings excavated in the area of Philippi are of inferior construction, whereas the thickness of the walls is suggestive of the existence of timber-roofs. However, they all share approximately the same orientation and



10.  
Φίλιπποι.  
Αεροφωτογραφία του κτηρίου II

Philippi.  
Aerial view of building II





### Συμπεράσματα

Τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στην περιοχή των Φιλίππων είναι ευτελούς κατασκευής, ενώ το πάχος των τοίχων υποδηλώνει χώρους ξυλόστεγους. Έχουν, ωστόσο, σχεδόν τον ίδιο προσανατολισμό και τον ίδιο χρονικό ορίζοντα χρήσης (1ος αι. π.Χ. έως 2ος αι. μ.Χ.). Αποτελούν, ενδεχομένως, αγροτικές κατοικίες αποίκων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων το 42 π.Χ.<sup>2</sup>.

Αν και τα κινητά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν κατά την αφαίρεση της φυτικής γης σε όλο το μήκος της διαδρομής του αγωγού στην περιοχή είναι αρκετά σε ποσότητα, η αραιή χωροθέτηση των κτισμάτων δεν συνηγορεί στην ένταξή τους σε vicus (κώμη). Ο προσανατολισμός τους, ωστόσο, και η γραμμική τους διάταξη, σε συνδυασμό με το λιθόστρωτο, ενδεχομένως υποδηλώνουν έναν δρόμο που συνέδεε την τοπική κώμη των vicani Satriceni<sup>3</sup> με το κύριο οδικό σύστημα. Παράλληλα, η ανεύρεση του αρχαιότερου λιθόστρωτου και ο τάφος υποδηλώνουν τη χάραξη οδών στη θέση αυτή ήδη από την ελληνιστική εποχή<sup>4</sup>.

### Προϊστορικός οικισμός στην περιοχή των Φιλίππων

Σε μήκος περίπου 110 μέτρων ανασκάφηκε τμήμα εκτεταμένου οικισμού της ύστερης νεολιθικής περιόδου. Η θέση βρίσκεται μερικές εκατοντάδες μέτρα ανατολικά του γνωστού προϊστορικού οικισμού Ντικιλί Τας<sup>5</sup>. Η διέλευση του αγωγού τέμνει κατά μήκος τον οικισμό, ο

ο οποίος εκτείνεται ένθεν και ένθεν της τάφρου. Σε όλη αυτήν την έκταση, η οποία σχηματίζει ένα ελαφρό έξαρμα στο έδαφος, ανασκάφηκαν αλληπάλληλα δάπεδα από πηλό, θερμικές κατασκευές και αποθέτες, και εντοπίστηκαν τα όρια δύο, τουλάχιστον, σπιτιών με κυκλική κάτοψη. Τα σπίτια πρέπει να ήταν κτισμένα με πασσάλους και πλίνθους, ενώ ανάμεσά τους μεσολαβούσαν ελεύθεροι χώροι (εικ. 12). Τα στρώματα αυτά έδωσαν άφθονη κεραμική, τέχνηρα, λεπίδες και ειδώλια (εικ. 11).

### Σταυρούλα Δαδάκη



#### 11. Φίλιπποι. Κινητά ευρήματα από τον προϊστορικό οικισμό

Philippi.  
Movable finds from the prehistoric settlement

2. Για τα όρια της χώρας των Φιλίππων, βλ. Rizakis 2006, 123-130, με αναφορές στην παλαιότερη βιβλιογραφία. 3. Ο οικισμός αναφέρεται σε επιτύμβια επιγραφή που βρέθηκε τη δεκαετία του 1930 στη θέση Αμπέλια, κοντά στην παλαιά οδό Καβάλας - Δράμας, δηλαδή περίπου στην περιοχή διέλευσης του αγωγού. Η επιγραφή έχει δημοσιευτεί από τον P. Collart (1930, 376-391). 4. Η ταύτιση του τμήματος του δρόμου αυτού με τη ρωμαϊκή Εγνατία, η πορεία της οποίας από τους Φιλίππους προς την Καβάλα θεωρητικά τέμνεται από την πορεία του αγωγού, είναι υπό συζήτηση. 5. Ο γνωστός προϊστορικός οικισμός στη θέση Ντικιλί Τας («ορθή πέτρα»), όνομα που οφείλεται στο παρακείμενο επιβλητικό επιτύμβιο μνημείο του Ρωμαίου λεγεωνάρη C. VIBIUS, αποτελεί έναν από τους καλύτερα ανασκαμμένους προϊστορικούς οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας. Καταλαμβάνει την κορυφή ενός χαμηλού λόφου στις παρυφές του έλους της πεδιάδας, σε θέση που ελέγχει τη χερσαία επικοινωνία προς τα ενδότερα. Εμφανίζεται να είναι η αρχαιότερη μέχρι στιγμής ανθρώπινη εγκατάσταση στη λεκάνη της Δράμας - Φιλίππων. Η έρευνά του άρχισε στις αρχές του 20ού αι. από τη Γαλλική Σχολή Αθηνών και συνεχίζεται μέχρι σήμερα ως ελληνογαλλικό πρόγραμμα συνεργασίας. Βλ. Treuil 2004.



**12.**  
**Φίλιπποι.**  
**Προϊστορικός οικισμός.**  
**Λεπτομέρεια από κατασκευές**

Philippi.  
 Prehistoric settlement.  
 Detail of structures

their use covers the same timespan (1st c. BC-2nd c. AD). They, possibly, belonged to the rural dwellings of the settlers who occupied the area after the foundation of the Roman colony of Philippi in 42 BC<sup>2</sup>.

Even though sufficient amounts of movable finds were collected after the removal of the topsoil throughout the length of the trench, the sparse arrangement of the buildings is not indicative of them belonging to a *vicus* (settlement). However, their orientation and the linearity of their arrangement in conjunction with the presence of the cobblestone possibly suggest a road that connected the local *vicus Satricenus*<sup>3</sup> with the main road network. Simultaneously, the unearthing of the earlier cobblestone and the grave denote the presence of roads at this site as early as the Hellenistic period<sup>4</sup>.

**Prehistoric settlement in the area of Philippi**

Part of a large settlement of the Late Neolithic period was excavated over an area 100m long. The site is situated a few hundred metres east of the known prehistoric settlement Dikili Tash<sup>5</sup>. Bisected lengthwise by the pipeline, the settlement stretches beyond the trench on either side. Throughout this area, where the terrain gently rises, successive layers of floors made of clay, thermal structures and disposal pits were excavated. In addition, the limits of at least two houses, circular in plan, were determined. The dwellings were possibly built of stakes and bricks interposed by open spaces (figs 12). These layers yielded large quantities of pottery, artefacts, blades and figurines (fig. 11).

**Stavroula Dadaki**

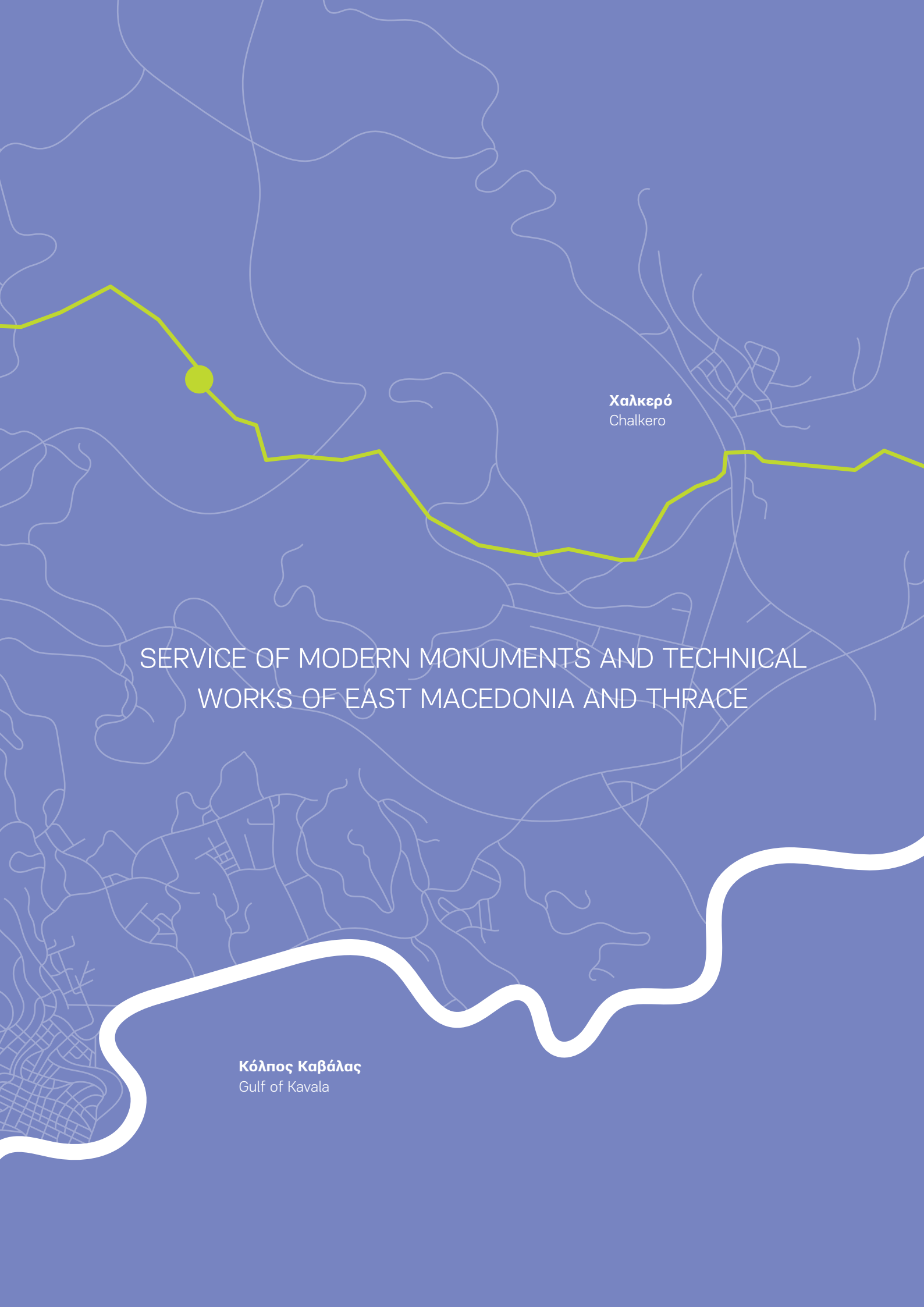
**2.** On the boundaries of the Philippi area see Rizakis 2006, 123-130, with references to earlier bibliography. **3.** The settlement is mentioned in a grave stele found in the 1930s at the site Ampelia in the vicinity of the old highway that connected Kavala and Drama, near the trench of the pipeline. The inscription was published by P. Collart (1930, 376-391). **4.** The identification of the section of this road with the Roman *Via Egnatia*, whose course from Philippi to Kavala is theoretically intersected by the pipeline, is a point in question. **5.** The known prehistoric settlement at Dikili Tash ("standing stone"), that owes its name to the nearby imposing funerary monument of the Roman legionary C. VIBIUS, constitutes one of the best excavated prehistoric settlements of eastern Macedonia. It occupies the top of a low hill on the edges of the plain's wetland at a site that controlled land communication with the interior. So far it seems to be the earliest human settlement in the Drama - Philippi basin. Its excavation began in the early 20th c. by the French School at Athens and continues to this day as a Greco-French collaboration project. See Treuil 2004.

**Ζυγός**  
Zygos

**Αμυδαλεώνας**  
Amygdaleonas

**ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΩΝ  
ΕΡΓΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ**

**Καβάλα**  
Kavala



**Χαλκερό**  
Chalkero

SERVICE OF MODERN MONUMENTS AND TECHNICAL  
WORKS OF EAST MACEDONIA AND THRACE

**Κόλπος Καβάλας**  
Gulf of Kavala

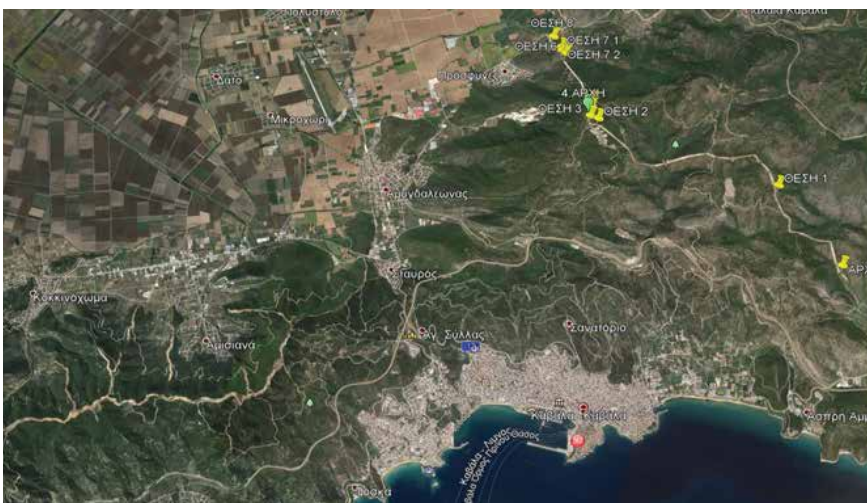


**1. Π.Ε. Καβάλας.**  
**Χάρτης του Γ.Ε.Σ. με τις θέσεις των 10 οχυρών**

Kavala Regional Unit.  
Map of the Hellenic Army General Staff showing the locations of the 10 forts

**2. Π.Ε. Καβάλας.**  
**Οι οκτώ θέσεις των οχυρών επί της πορείας διέλευσης του αγωγού**

Kavala Regional Unit.  
The eight sites of the forts located on the pipe route



### Εισαγωγή

Το 2016, κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του ΤΑΡ στην περιοχή του ορεινού όγκου του Νομού Καβάλας, εντοπίστηκαν αποσπασματικά ίχνη οχυρωματικών δομών σε οκτώ καταγεγραμμένες θέσεις. Οι θέσεις αυτές, έπειτα από σειρά αυτοψιών της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης και παράλληλη βιβλιογραφική έρευνα, αναγνωρίστηκαν ως αξιόλογα δείγματα στρατιωτικής αρχαιολογίας που χρονολογούνται μεταξύ 1914-1915, κατά τις επιχειρήσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο των δεσμεύσεων της εταιρείας ΤΑΡ (όπως αυτές οριοθετούνται και περιγράφονται στο σχετικό Γενικό Μνημόνιο Συναντίληψης και Συνεργασίας που η εταιρεία έχει υπογράψει με το ΥΠΠΟΑ), ακολούθησε στενή και αδιάλειπτη συνεργασία μεταξύ του ΤΑΡ, της εργολήπτριας εταιρείας του και των υπηρεσιών του ΥΠΠΟΑ.

Το αποτέλεσμα της εν λόγω συνεργασίας ήταν

κατ' αρχήν η άρτια τεχνικά εφαρμογή της διέλευσης του αγωγού από τις θέσεις διασταύρωσής του με τις ιστορικές οχυρωματικές δομές (δύο τελικώς στον αριθμό), χωρίς να προκληθεί η παραμικρή βλάβη σε αυτές. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν καταγραφή και αποτύπωση όλων των οχυρωματικών δομών που επηρεάζονταν από τη διέλευση του αγωγού. Υπολείπονται η σύνταξη και η εφαρμογή μελετών στερέωσης, αποκατάστασης, ανάδειξης και προβολής των οχυρών, που θα καλυφθούν μέσω Πολιτιστικής Χορηγίας του ΤΑΡ προς το ΥΠΠΟΑ.

Η αρχική αξιολόγηση των ευρημάτων και η εποπτεία του έργου μέχρι τις αρχές του 2018 πραγματοποιήθηκαν από την τότε Προϊσταμένη της Υπηρεσίας, Αδριανή Διαγουμά, Πολιτικό Μηχανικό - Ανασπλώτρια. Το 2017, ο Θεόδωρος Πριγγόπουλος, Αρχιτέκτων - Ανασπλώτης, προστέθηκε στην εποπτεία του έργου, την οποία ανέλαβε στη συνέχεια, από τη θέση του Προϊσταμένου, με τη συμβολή του Συντηρητή Αρχαιοτήτων Μιχαήλ Καραβελίδη.

### Θεόδωρος Πριγγόπουλος

### Τα οχυρά του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Π.Ε. Καβάλας

Οι οχυρωματικές δομές που εντοπίστηκαν στα όρια της Π.Ε. Καβάλας αποτελούν συμπληρωματικά οχυρωματικά έργα στις επί των συνόρων οχυρώσεις που κατασκευάστηκαν κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με στόχο την απώθηση των βουλγαρικών δυνάμεων. Οι εργασίες κατασκευής των οχυρών εκτιμάται ότι ξεκίνησαν το καλοκαίρι του 1914 και ολοκληρώθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1915. Κατασκευάστηκαν για να εξασφαλίσουν χρόνο στην ελληνική κυβέρνηση ώστε να μεταφέρει στρατεύματα στην περιοχή μέσω του λιμανιού της πόλης (Καβάλας), σε περίπτωση που οι Βούλγαροι περνούσαν τις οχυρώσεις των συνόρων (Αννόπουλος 2017, 49). Την κατασκευή τους ανέλαβε το Φρούριο Θεσσαλονίκης. Κατασκευάστηκαν συνολικά δέκα οχυρά στα οποία -σύμφωνα με σχετικό χάρτη του Γενικού Επιτελείου Στρατού (Γ.Ε.Σ.)- δόθηκε αλφαβητική σήμανση από το Α έως το Κ (εικ. 1). Περίπου εκατό χρόνια μετά την ολοκλήρωσή τους, τα φρούρια αυτά ήρθαν στην επικαιρότητα, καθώς η αρχική χάραξη για τη διέλευση του ΤΑΡ διερχόταν μέσα από τμήματα οχυρωματικών δομών, διασταυρώνοντάς τες σε οκτώ διαφορετικές θέσεις<sup>1</sup>.

1. Μεγάλο μέρος των πληροφοριών αντλήθηκε από το αρχείο της ΥΝΜΤΕΑΜΘ.

3.

Π.Ε. Καβάλας.

Θέση 1. Η λιθοδομή της αμυντικής γραμμής

Kavala Regional Unit.

Site 1. The stone wall of the defensive line



### Introduction

In 2016, during construction works for the TAP pipeline in the mountainous area of the Kavala Regional Unit, evidence of fortification structures was identified in eight specific locations. Following a series of inspections by the Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace, and parallel research of relevant literature, these sites were recognized as significant examples of military archaeology dating to 1914-1915, i.e. during World War I operations in the area.

Consequently, in the context of TAP's commitments (as stipulated and described in the relevant General Memorandum of Understanding and Cooperation signed by the company and the Greek Ministry of Culture and Sports),

a close and continuous collaboration followed between TAP, its contractor, and the competent services of the Ministry.

This collaboration led to the technically successful traversal of the pipeline from its crossings with historical fortification structures (a total of two, eventually), without any disturbance. At the same time, all fortifications affected by the passage of the pipeline were recorded and designed. Pending, lastly, is the drafting and implementation of special studies for the consolidation, restoration and promotion of the fortifications; these will be funded by TAP via a cultural sponsorship to the Ministry of Culture and Sports.

The initial evaluation of the finds and the supervision of the works until the beginning of 2018 was carried out by the then Director of the competent Service, Andriani Diagouma, Civil Engineer - Conservator. In 2017, Theodoros Priggopoulos, Architect - Conservator, was added to the supervision team, which he later took over as Director, with the contribution of Michael Karavelidis, Conservator of Antiquities.

*Theodoros Priggopoulos*

### World War I forts in the Kavala Regional Unit

The defensive structures that located within the Kavala Regional Unit are ancillary fortification works on existing border fortifications built during World War I to repel Bulgarian forces.

4.

Π.Ε. Καβάλας.

Θέση 1. Δύο αναβαθμοί που καλύπτονται με οριζόντιες πλάκες δημιουργούν το θρανίο του οχυρού

Kavala Regional Unit.

Site 1. Two rows of benches covered by horizontal slabs





**5. Π.Ε. Καβάλας.  
Θέση 5. Πανοραμική άποψη της οχυρωματικής δομής**

Kavala Regional Unit.  
Site 5. Panoramic view of the fortification structure

**Αποκαλυφθέντα τμήματα**

Οι θέσεις αυτές προσδιορίστηκαν με αριθμητική σήμανση από το 1 έως το 8 σύμφωνα με την κατεύθυνση του αγωγού από ανατολικά προς δυτικά (εικ. 2). Κατόπιν σειράς συναντήσεων και διαβουλεύσεων ανάμεσα στην ανάδοχη εταιρεία και τις αρμόδιες Υπηρεσίες<sup>2</sup> του Υπουργείου Πολιτισμού, αποφασίστηκε η αποφυγή διασταύρωσης του αγωγού με τις θέσεις 2, 3, 4, 6, 7 και 8, με τον αγωγό τελικώς να διασταυρώνεται με τα οχυρά στις θέσεις 1 (εικ. 3, 4, 12) και 5 (εικ. 5-8, 13). Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού, καθώς και ανασκαφική διερεύνηση με σκοπό την εύρεση θεμελίωσης των δομών, ώστε να ξεκαθαρίσει η εικόνα των επιφανειακών ευρημάτων. Κατόπιν πραγματοποιήθηκε διάτρηση του εδάφους, στη στάθμη περί των 2,50 μ. κάτω από τη βάση (θεμέλιο) έκαστης οχυρωματικής κατασκευής, και ο αγωγός διήλθε υπογείως.

Επισημαίνεται πως η αριθμητική σήμανση δεν παρουσιάζει σχέση ή ταύτιση με την αρχική σήμανση των οχυρών από το Γ.Ε.Σ. Επιχειρήθηκε ταυτοποίηση των οκτώ θέσεων στα δέκα οχυρά, αλλά η μεγάλη έκταση κάθε οχυρού δημιουργεί αμφιβολίες για την ακριβή αναγνώριση κάθε θέσης, χωρίς να είναι ξεκάθαρο αν αποτελούν μέρος ενός ή περισσότερων συγκεκριμένων οχυρών. Ωστόσο αναγνωρίζεται ως πιθανότερη εκδοχή οι ανεσκαμμένες θέσεις να συμπίπτουν

με μία ή περισσότερες από τις θέσεις Γ, Δ, Ε, Ζ και Η, με την περαιτέρω διερεύνηση να κρίνεται απαραίτητη.

**Κατασκευαστικά χαρακτηριστικά**

Από τις ανασκαφές προέκυψαν περισσότερα στοιχεία για τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οχυρωματικών δομών της Καβάλας αλλά και την οχυρωτική τεχνική της εποχής γενικότερα. Σύμφωνα με το Γενικό Επιτελείο Στρατού: «Οχυρωτική είναι η τέχνη της χρησιμοποίησης έργων προσαρμοσμένων επί του εδάφους, υπό τη μορφή εμποδίων, σκεπάστρων και προκαλυμμάτων, με σκοπό την αύξηση ισχύος του στρατεύματος διαμέσου της παθητικής αντίστασης» (Αννόπουλος 2017, 39). Ο ορισμός αυτός περιγράφει σε μεγάλο βαθμό και τις οχυρωματικές κατασκευές των οχυρών της Καβάλας, οι οποίες αποτελούνταν κυρίως από χωματουργικά έργα, διαχώματα, οπισθοχώματα και λίθινες κατά βάση κατασκευές, όπως λίθινους προμαχώνες με σκέπαστρα, ορύγματα επικοινωνίας και διέλευσης στον φυσικό βράχο, και αργολιθοδομή με πιθανή ύπαρξη πηλοκονιάματος ως συνδετικού υλικού. Αποτελούνταν επίσης από δύο οχυρωματικές γραμμές, με τη δεύτερη ψηλότερα από την πρώτη, και εσωτερικά αυτών -στην εσωτερική παρειά- από δύο λίθινους αναβαθμούς, τον έναν ψηλότερα από τον άλλον, για διαβάθμιση της κάλυψης, με αποτέλεσμα τα οχυρά να φτάνουν

<sup>2</sup> Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θρακίας, Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας.



**6.**  
**Π.Ε. Καβάλας.**  
**Θέση 5. Άποψη του προμαχώνα/  
χαρακώματος: λιθοδομές**

Kavala Regional Unit.  
Site 5. View of the fort/trench:  
stonewalls

The construction of these fortifications probably commenced in the summer of 1914 and was completed in September 1915, enabling the Greek Government to buy time and transfer troops to the area via the port of Kavala, in case the Bulgarians broke through the border fortifications (Αννόπουλος 2017, 49). Construction was undertaken by the Thessaloniki Fortress Command, with a total of ten forts being built, alphabetically labelled from A to K, according to the relevant map of the Hellenic Army General Staff (HAGS) (fig. 1).

Nearly one hundred years after their completion, these forts are brought to the limelight, as TAP's initial route traversed certain sections of these fortification structures. Specifically, the pipeline intersected them at eight different sites<sup>1</sup>.

#### **Located sections**

The excavated sites were numerically labelled from 1 to 8, along the direction of the pipeline from east to west (fig. 2). Following a series of meetings and consultation between TAP's contractor and the competent authorities of the Hellenic Ministry of Culture<sup>2</sup>, it was decided to avoid the intersection of the pipeline with sites 2, 3, 4, 6, 7 and 8. Meaning that in the end, TAP only crosses sites 1 (figs 3, 4, 12) and 5 (figs 5-8, 13). Clearing and trenching works were subsequently conducted, in order to locate the foundations of the structures and identify any surface finds. The boring method was then used and the pipeline was installed at a depth of approximately 2.50m beneath the base (foundation) of each fortification structure.

It must be noted that the numerical labelling is not associated or identified with the original labelling of the forts by the Hellenic Army General Staff. Additionally, although it was attempted to identify the eight sites with the ten forts, this was unfeasible; the large size of each fort renders it difficult to exactly identify and/or determinate each site as part of just one or more forts. The most likely possibility, though, is that the excavated sites are identified as one or more of the sites Γ, Δ, Ε, Ζ and Η. Further investigation, however, is deemed necessary.

#### **Construction features**

Excavations brought to light additional evidence for the construction features of the defensive structures in Kavala, as well as general fortification techniques used at the time. According to the Hellenic Army General Staff "Fortification is the art of making use of land-based structures that take the form of barriers, shelters and covers with the aim to reinforce military power through passive resistance" (Αννόπουλος 2017, 39). This definition largely applies to the defensive structures of the forts of Kavala that mainly consisted of earthworks, traverses, embankments, as well as mainly stone-made installations, such as stone bastions with covers, communication trench-

**1.** Much of the information was derived from the archives of the Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace. **2.** Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace, Ephorate of Antiquities of Kavala.



7.  
Π.Ε. Καβάλας.  
Θέση 5. Άποψη του προμαχώνα/  
χαρακώματος: αναβαθμοί  
(θρανία)

Kavala Regional Unit.  
Site 5. View of the fort/trench:  
benches

σε πλάτος τα δύο με τρία χιλιόμετρα (Δούβας 1993, 58). Επίσης, πίσω από τη δεύτερη αμυντική γραμμή ανάσχεσης βρέθηκαν τετραγωνικές οχυρωματικές κατασκευές.

Γενικότερα, τα οχυρά της Καβάλας ταιριάζουν με τις τυπικές οχυρωματικές κατασκευές της εποχής εκείνης (π.χ. τουρκικό οχυρό στο Μπιζάνι Ιωαννίνων, 1910. Τάσιος – Σταμουλάκης – Τζούμας 2006, 2-5). Σύμφωνα επίσης και με το αρχείο της Υπηρεσίας και την εισήγηση με θέμα «Εντοπισμός και τεκμηρίωση οχυρώσεων στην ορεινή Καβάλα, διασταυρούμενων με τον αγωγό και τη Ζώνη Εργασίας του Διαδριατικού Αγωγού (ΤΑΡ)» της Ανδριανής Διαγουμά, Π.Ε. Πολιτικών Μηχανικών του ΥΠΠΟΑ, κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι οχυρώσεις της εποχής στην Ελλάδα είχαν κυρίως αμυντικό ρόλο, περιοριζόμενες στη «μάχη των χαρακωμάτων», με τα οχυρά της Καβάλας να εξυπηρετούν παρόμοιο σκοπό.

#### Ο ρόλος των οχυρών

Τα οχυρά είναι κατασκευασμένα σε νοτιή «τρι-

γωνική» δομή, που ξεκινά από το Οχυρό Α (στον λόφο του ακρωτηρίου Σπαθί, πίσω από το λιμάνι της Νέας Καρβάλης) και επεκτείνεται -με Β-ΒΑ προσανατολισμό- προς το Οχυρό Δ, όπου είναι και η κορυφή της «τριγωνικής» δομής (εικ. 9). Στη συνέχεια, από το Δ έως το Κ, ακολουθούν Ν-ΝΑ κατεύθυνση έως τη θάλασσα, στο λιμάνι των Ελευθερών. Τα οχυρά Α, Β και Γ αποσκοπούσαν αφενός στην προστασία της πόλης από τα ανατολικά, αφετέρου στην παρεμπόδιση των εισβολέων από τα δυτικά και βόρεια προς τη Θράκη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Οχυρό Α, που εξυπηρετούσε διπλό σκοπό, καθώς από τα ανατολικά επόπτευε το θαλάσσιο πέρασμα προς τον κόλπο της Νέας Καρβάλης και από τα δυτικά ήλεγχε την περιοχή της Άσπρης Άμμου. Τα οχυρά Δ, Ζ, Ε, Η και Η1, από την άλλη, «κλειδωναν» από τα δυτικά τον ορεινό όγκο της Λεκάνης και προστάτευαν τον κύριο οδικό άξονα από Δράμα, στο ύψος των οικισμών Αμυγδαλεώνα και Σταυρού. Τα οχυρά Θ, Ι και Κ, τέλος, ήλεγχαν την κοιλάδα μεταξύ του όρους Συμβόλου και του Παγγαίου, τα ορεινά περάσματα, καθώς και την παραλιακή ζώνη (Αννόπουλος 2017, 39).

Τελικά τα οχυρά δεν ολοκληρώθηκαν πλήρως, λόγω έλλειψης πόρων, και δεν εξυπρέτησαν ποτέ τον σκοπό τους, καθώς παραδόθηκαν στους Βουλγάρους αμαχητί τον Αύγουστο του 1916. Λέξεις χαραγμένες πάνω σε πετρώματα μαρτυρούν μερική χρήση τους περί το 1927, έκτοτε όμως εγκαταλείφθηκαν οριστικά και με τα χρόνια καλύφθηκαν από χώμα και βλάστηση.

#### Οι λόγοι της κατασκευής και η στρατηγική αξία των οχυρών στην άμυνα της χώρας

Με την υπογραφή της Συνθήκης του Βουκουρεστίου (10 Αυγούστου 1913), η Ελλάδα διπλασίασε τα εδάφη της. Οι νέες συνθήκες σήμαιναν ότι η χώρα συνόρευε πλέον και με τη Βουλγαρία, η οποία ήταν δυνητικά επικίνδυνη για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας, καθώς ήταν γνωστό ότι είχε βλέψεις προς τα ελληνικά εδάφη. Σε περίπτωση πολέμου αποτελούσε τον πλέον επικίνδυνο εχθρό, καθώς είχε αξιόλογο στρατό, μεγαλύτερο από τον ελληνικό, και μπορούσε να επιστρατεύσει και να αναπτύξει επιθετική δύναμη σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Η Ελλάδα, αντίθετα, δεν διέθετε αρκετά εφεδρικά στρατεύματα οπλιτών στον μόνιμο πληθυσμό της περιοχής, ούτε μπορούσε να μεταφέρει στρατεύματα αρκετά γρήγορα για να αντιμετωπίσει την απειλή. Εξάλλου, σιδηροδρομικό δίκτυο που να συνδέει τη Νότια Ελλάδα με τη Μακεδονία δεν υπήρχε και, ακόμα και αν είχε προηγηθεί γενική επιστράτευση, η μεταφορά των στρατευμάτων θα καθυστερούσε. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο Διευθυντής της Επιτελικής Διευθύνσεως



8.  
Π.Ε. Καβάλας.  
Θέση 5. Άποψη του προμαχώνα/  
χαρακώματος: ενισχυμένες θέσεις  
μάχης

Kavala Regional Unit.  
Site 5. View of the fort/trench: rein-  
forced battle positions

es carved out of the bedrock and rubblework with indications of clay mortar used as binding agent. They also comprised two defensive lines, the second of which being on a higher level than the first. Two stone terraces, arranged at different levels, made up their interior. This double line of defence offered varying degrees of protection, and as a result the width of the forts range from two to three kilometres (Δούβας 1993, 58). In addition, behind the second line of defence, square fortification structures were found.

The forts of Kavala are generally typical of contemporary defensive structures (such as the Turkish fort of Bizani in Ioannina, 1910. Τάσιος – Σταμουλάκης – Τζούμας 2006, 2-5). Furthermore, according to the Service archive and the report “Location and documentation of fortifications in mountainous Kavala, intersecting with the route and the working zone of the Trans Adriatic Pipeline (TAP)” compiled by Andriani Diagouma, civil engineer of the Hellenic Ministry of Culture and Sports, the

role of Greek fortifications during World War I was mainly defensive and restricted to accommodating ‘trench warfare’. The forts of Kavala as well did indeed serve a similar purpose.

### **The role of the forts**

The forts of Kavala are arranged along an imaginary triangle that starts at Fort A (on the hill at Cape Spathi, behind the port of Nea Karvali) and stretches towards Fort Δ, which serves as the apex of said triangle, with a N-NE orientation (fig. 9). Forts Δ to K extend to the sea with a S-SE orientation, up to the port of Eleftheres. Forts A, B and Γ, on the one hand, protected the city from the east and, while also averting invaders from the west and north headed towards Thrace. Fort A is a characteristic example of a fortification structure serving a dual purpose: from the east it oversaw the sea passage to the gulf of Nea Karvali, and from the west it controlled the area of Aspri Ammos. On the other hand, Forts Δ, Z, E, H and H1 blocked the Lekani Mountains from the west and protected the main road from Drama, near the settlements of Amygdaleonas and Stavros. Finally, Forts Θ, Ι and Κ controlled the plain between Mt. Symvolo and Mt. Pangaio, the mountain passes, as well as the coastline (Αννόπουλος 2017, 39).

In the end, the forts of Kavala were not completed, due to shortage of funds, and never fulfilled their function, as they were surrendered without a fight to the Bulgarians in August 1916. Words engraved on rocks bear testimony to their partial use around 1927. Since then, however, they were permanently abandoned and covered by vegetation over the years.

### **The reasons for constructing the forts and their strategic significance for the country’s defense**

Due to the Treaty of Bucharest (August 10, 1913) Greece doubled its territory. As of then, the country was sharing a border with Bulgaria, which was potentially dangerous to Greek territorial integrity. It was widely known that the new neighbour had its sights on Greek territories. In the case of a war breaking out, Bulgaria would constitute the most threatening enemy for Greece; it boasted a powerful and larger army than the respective Greek one, while the country could conscript and deploy its armed forces within a very short time. In contrast, Greece did not have adequate reserve troops among its permanent population nor could transfer its soldiers fast enough to confront any impending threat. On top of that, there was no railway network connecting southern Greece

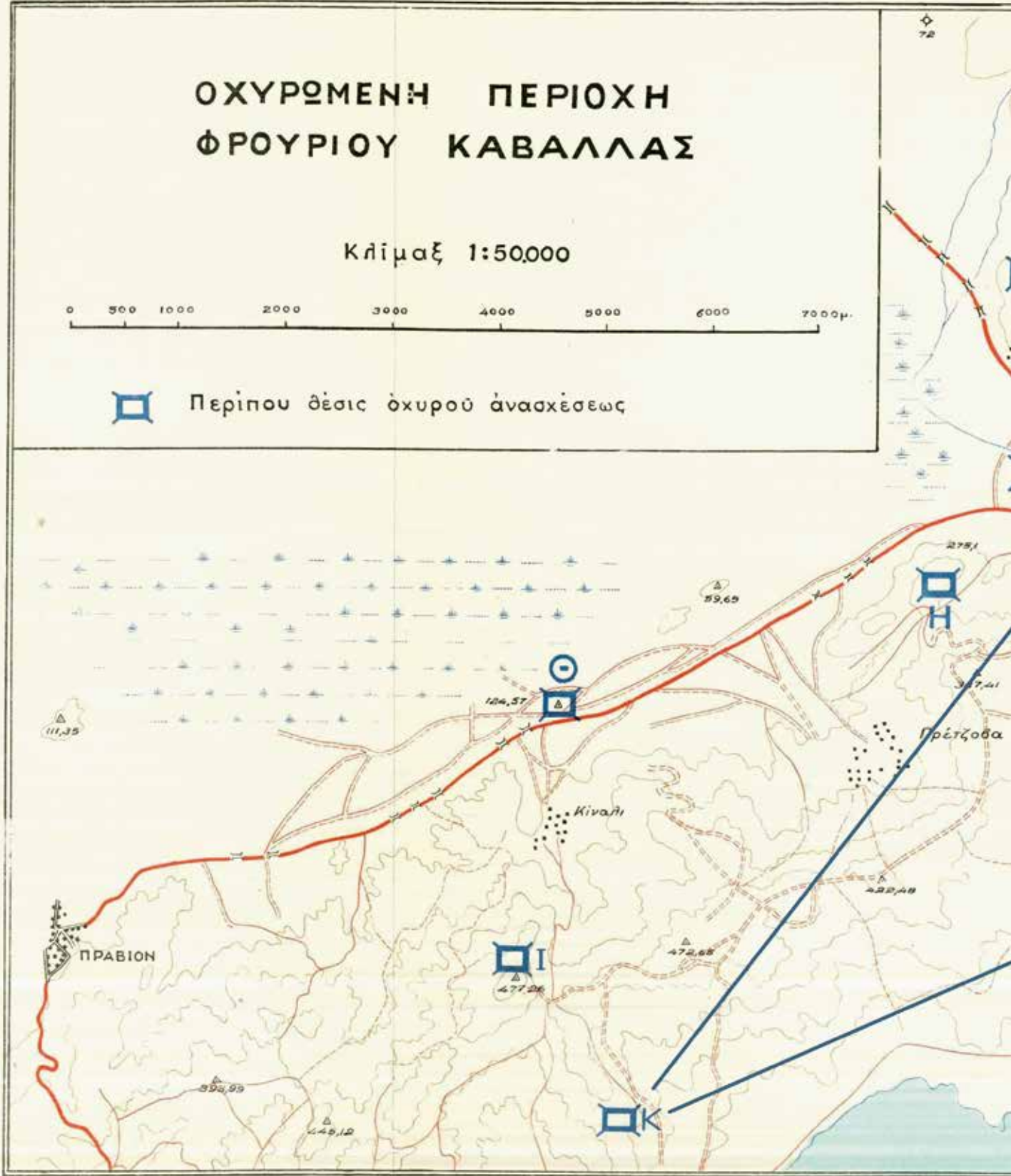
ΓΕΝΙΚΟΝ ΕΠΙΤΕΛΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΟΥ  
ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ

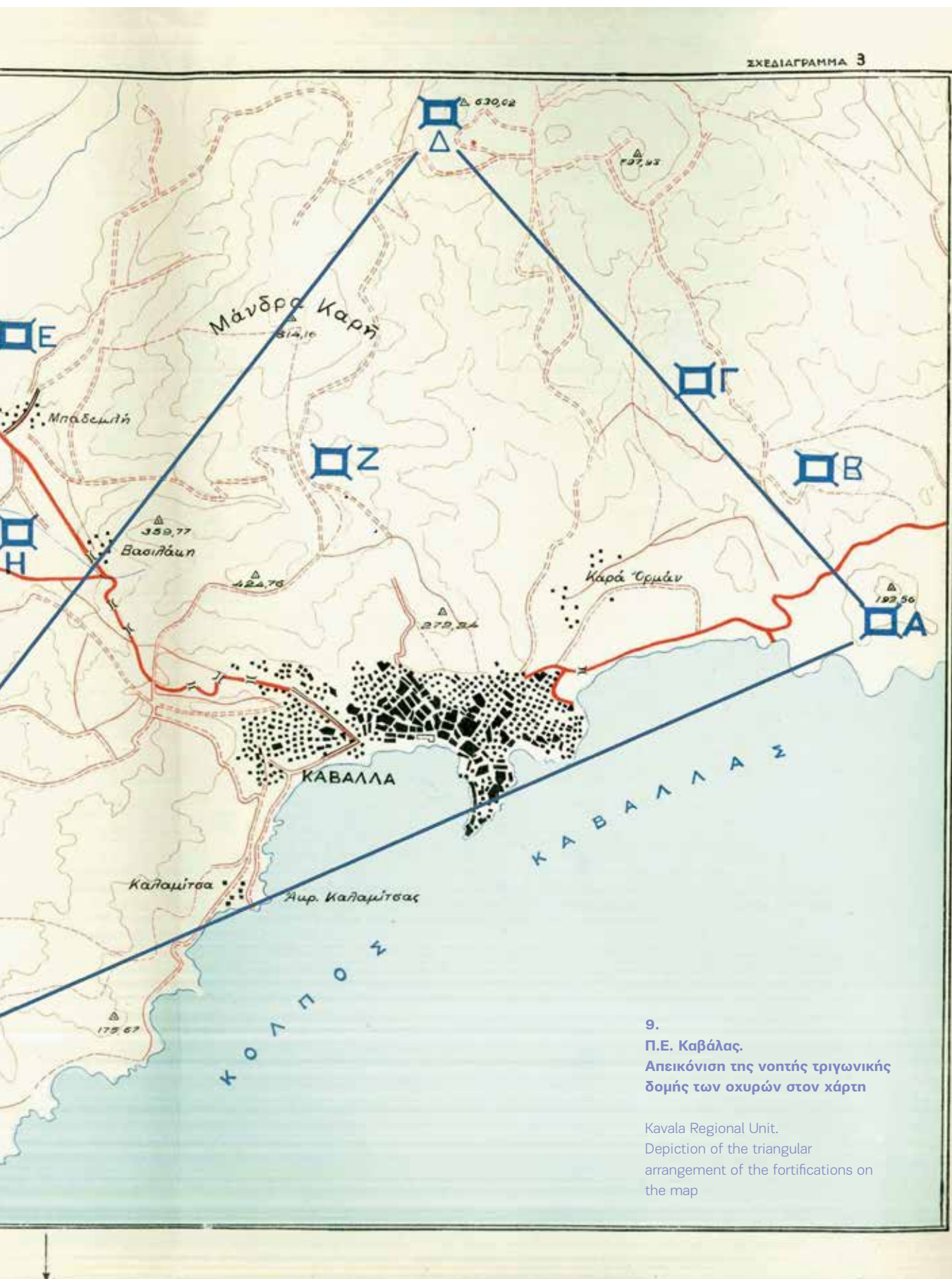
# ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΑΣ

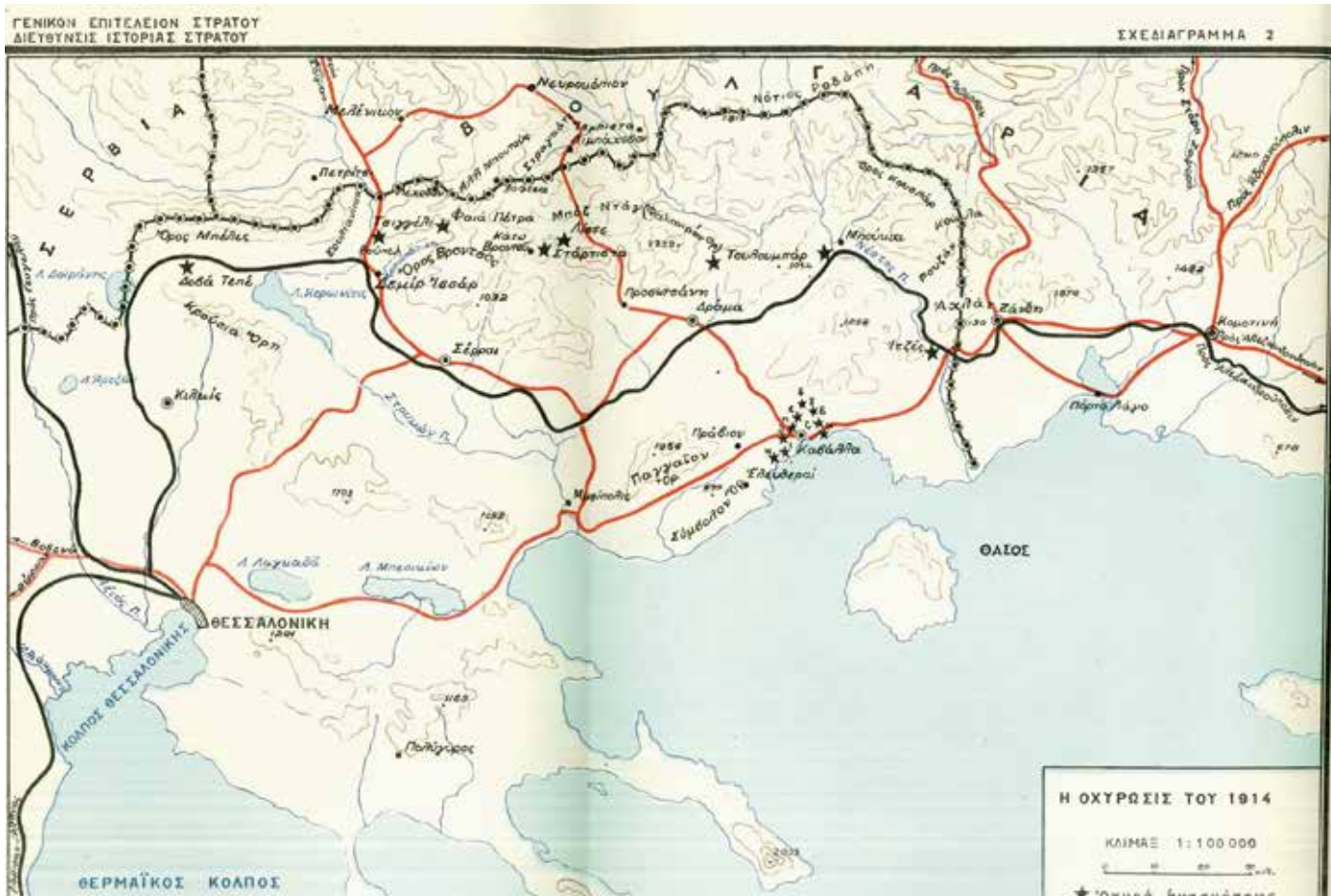
Κλίμαξ 1:50,000



 Περίπου θέσις ὄχυρου ἀνασχέσεως







10.  
Π.Ε. Καβάλας.  
Απεικόνιση της οχύρωσης της  
Μακεδονίας κατά το έτος 1914

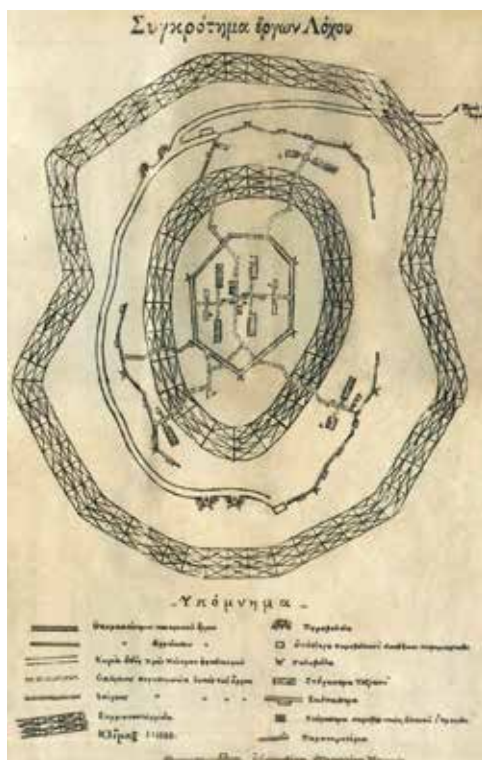
Kavala Regional Unit.  
Map showing the fortifications of  
Macedonia in 1914

Ιωάννης Μεταξάς πρότεινε την άμεση οχύρωση των 222 χιλιομέτρων που αποτελούσαν τα σύνορα με τη Βουλγαρία (Δούβας 1993, 34-35). Το αμυντικό σχέδιο της Ελλάδας περιλάμβανε την οχύρωση των συνόρων σε όλες τις διαβάσεις απ' όπου θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί βουλγαρική εισβολή. Είναι προφανές ότι η ασφάλεια των αστικών κέντρων και των πεδιάδων της Ανατολικής Μακεδονίας ήταν υψίστης σημασίας, διότι η απώλειά τους θα σήμαινε άμεσο κίνδυνο για τη Θεσσαλονίκη. Κατέστη επίσης εμφανές ότι, λόγω των ειδικών συνθηκών, μία και μόνη αμυντική γραμμή θα ήταν ανεπαρκής, διότι ένα ρήγμα σε μονάχα ένα σημείο σύντομα θα οδηγούσε στην απώλεια ολόκληρης της Ανατολικής Μακεδονίας. Προτάθηκε, λοιπόν, η δημιουργία μιας δεύτερης, εσωτερικής αμυντικής γραμμής, η οποία θα αποτελούσε προμαχώνα ευρείας κλίμακας και αφενός θα λειτουργούσε ως υποστήριξη των οχυρώσεων της μεθορίου με εφόδια, πυρομαχικά και στρατιώτες, αφετέρου θα καθυστερούσε τη βουλγαρική εισβολή αρκετά, ώστε να προλάβει η ελληνική κυβέρνηση να διεξαγάγει επιστράτευση και να μεταφέρει αρκετά στρατεύματα στη Βόρεια Ελλάδα. Στην ουσία, αυτή η δεύτερη αμυντική γραμμή θα περιλάμβανε φρούρια που θα βασίζονταν σε οχυρωματικές κατασκευές μόνιμου χαρακτήρα, οι οποίες με το αδιάκοπο σφυροκόπημα του Πυροβολικού, των πολυβόλων και των πυρών

του Πεζικού θα ανέκοπταν τον εχθρό και θα οδηγούσαν στη ζωτική καθυστέρηση που χρειαζόταν ο κρατικός μηχανισμός για να κινητοποιηθεί. Κεντρικό ρόλο στην άμυνα θα είχαν τα πυροβόλα όπλα. Επομένως, ίσως ο κυριότερος ρόλος των οχυρώσεων ήταν η προστασία του Πυροβολικού, το οποίο πίσω από τα χαρακώματα θα έπρεπε να συνεχίσει ανενόχλητο να βάλλει εναντίον του εχθρού για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Όσον αφορά στη δεύτερη γραμμή άμυνας για την προστασία της Ανατολικής Μακεδονίας, η Καβάλα ήταν η προφανής επιλογή. Η θέση της έδινε στην πόλη τη δυνατότητα να αποκρούσει κάθε επίθεση που θα προερχόταν από την κατεύθυνση της Ξάνθης, της Φιλιππούπολης, του Παγγαίου και της Δράμας. Ακόμα και αν η συνοριακή γραμμή χανόταν, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί απόβαση και αντεπίθεση του Ελληνικού Στρατού μέσα από την πόλη της Καβάλας και του λιμανιού της, ώστε να ανακαταληφθούν οι χαμένες περιοχές (εικ. 10) (Δούβας 1993, 36-37. Αννόπουλος 1917, 45-47). Τα έργα της οχύρωσης της Καβάλας ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1914 και περιλάμβαναν περίκλειστα οχυρά ημιμόνιμης κατασκευής, τα οποία ιδρύθηκαν στην ορεινή περιοχή που βρίσκεται στα περίχωρα της πόλης, σε απόσταση 8-15 χιλιομέτρων από αυτήν. Η κατασκευή τους έγινε υπό την επίβλεψη αξιωματικών του Μηχανικού

11.  
Π.Ε. Καβάλας.  
Ενδεικτική κάτοψη οχυρού του  
Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη  
Μακεδονία

Kavala Regional Unit.  
Indicative plan of World War I fortifica-  
tion in Macedonia



with Macedonia; meaning that even if a general call to arms was issued, the transportation of troops would be delayed. Under these circumstances, Ioannis Metaxas, the Head of the Operations Directorate of the Hellenic Army Staff Service proposed the immediate fortification of the Greek-Bulgarian borders that extended along 222 kilometres (Δούβας 1993, 34-35). Greek defence plans foresaw the fortification of every passage from which a Bulgarian invasion could be launched, along the borders. It is obvious, that of utmost significance was the ensuring the safety of the urban centres and plains of eastern Macedonia, as their potential loss would imminently endanger Thessaloniki. Moreover, it was made clear that the particular circumstances rendered insufficient a single line of defence, as just one breach could speedily lead to the loss of the entire region of eastern Macedonia. Therefore, it was proposed to add a second line of defence to serve as a large-scale bastion ready to provide supplies, ammunition and soldiers to the border fortifications, while also significantly delaying any Bulgarian invasion in order for Greece to levy and transfer its troops to northern Greece. In effect, this meant that the second line of defence would include forts based on permanent fortifications that would halt the enemy attack with continuous battering by the artillery, machine guns and infantry fire. This would subsequently lead to the delay of the advance, so desperately needed to set the state apparatus in motion. Heavy artillery would play a key role in this scenario. Hence, the main function of

the forts was probably to defend the artillery, thus allowing it to uninterruptedly continue firing against the enemy for as long as possible. As for the second line of defence for the protection of eastern Macedonia, Kavala was an obvious choice. Its location enabled the city to thwart any attack launched from the directions of Xanthi, Philippopolis (Plovdiv), Mt. Pangaiio and Drama. And even if the border was lost, the Greek army would still be able to land at the port of Kavala and retaliate from inside the city, so as to regain any lost territories (fig. 10) (Δούβας 1993, 36-37. Αννόπουλος 1917, 45-47).

The construction of the fortifications of Kavala commenced in January 1914 and involved semi-permanent enclosed forts built on the mountainous area at the outskirts of the city, at a distance of 8-15 kilometres. They were built by civilian workers, supervised by officers of the Engineer Battalion of the Thessaloniki Fortress. A total of ten alphabetically named (A, B, Γ, Δ, E, Z, H, Θ, I, K) forts were constructed, their total length occupying over 30 kilometres. The reason behind this type of construction was typical of the time, i.e. the early days of World War I. Namely, they were built at a distance from one another that allowed both successful crossfire and connection with lesser structures. This way, the forts would jointly form a 'death zone' that could curb the onslaught of even a major military power. The forts were enclosed, manned by one or two companies, while also being protected by unfenced structures (fig. 11). Blockhouses were situated either between the unfenced and the enclosed works or outside the unfenced structures. A transport network was also built, connecting the fort complex with the city, for the fortification's speedy and coordinated operation. Greece's border forts, as well as the Kavala ones were equipped with a large number of machine guns, captured by the Hellenic Army as spoils of the Balkan Wars (Δούβας 1993, 37-38. Αννόπουλος 2017, 48-49).

### **German-Bulgarian invasion and the fate of the forts**

In 1916, Greece was deeply divided as regards its stance towards the World War I. Until September 22, 1915, the country's Prime Minister, Eleftherios Venizelos, supported that Greece ought to join the war as members of the Entente. King Constantine I, on the other hand, maintained close relations with German leadership and strongly believed in the eventual victory of the Central Powers. Even though Greece did not actively participate in the war

του Φρουρίου Θεσσαλονίκης και με την εργασία ιδιωτών εργατών. Κατασκευάστηκαν συνολικά δέκα οχυρά, που ονομάστηκαν αλφαβητικά (Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι και Κ). Η συνολική τους έκταση υπερέβαινε τα 30 χλμ. Η κατασκευαστική λογική τους, τυπική των απαρικών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα ήθελε σε τέτοια απόσταση μεταξύ τους, ώστε τα πυρά τους να αλληλεπικαλύπτονται και να συνδέονται με μικρότερης σημασίας έργα. Με αυτόν τον τρόπο, τα οχυρά θα λειτουργούσαν συνεργατικά το ένα με το άλλο και θα δημιουργούσαν ανάμεσά τους μια «ζώνη θανάτου», ικανή να αναγκάσει ακόμα και μια μεγάλη στρατιωτική δύναμη να σταματήσει την προέλασή της. Τα οχυρά ήταν περίφρακτα και περιλάμβαναν επάνδρωση ενός λόχου ή διλοχίας, ενώ παράλληλα προστατεύονταν από άφρακτα έργα (εικ. 11). Τα πυροβολεία βρίσκονταν είτε ανάμεσα στα άφρακτα και τα περιφραγμένα έργα είτε έξω από τα άφρακτα έργα. Για τη γρήγορη και συντονισμένη λειτουργία της οχύρωσης κατασκευάστηκε συγκοινωνιακό δίκτυο που συνέδεε το οχυρωματικό συγκρότημα με την πόλη. Τα οχυρά της μεθορίου, καθώς και αυτά της Καβάλας, εξοπλίστηκαν με πλήθος πολυβόλων που ο Ελληνικός Στρατός είχε αποκτήσει ως λάφυρα κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (Δούβας 1993, 37-38. Αννόπουλος 2017, 48-49).

### **Η εισβολή των Γερμανο-Βουλγάρων και η τύχη των οχυρών**

Το 1916 βρίσκει την Ελλάδα βαθύτατα διχασμένη όσον αφορά στη στάση που θα έπρεπε να ακολουθήσει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, πρωθυπουργός της Ελλάδας έως τις 22 Σεπτεμβρίου 1915, υποστήριζε πως η χώρα έπρεπε να εισέλθει άμεσα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, ενώ αντίθετη άποψη είχε ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με την ηγεσία της Γερμανίας και πίστευε ακράδαντα στην επερχόμενη νίκη των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Αν και η Ελλάδα δεν συμμετείχε ενεργά στον πόλεμο -και θεωρητικά ήταν ουδέτερη-, οι δυνάμεις των Συμμάχων είχαν ήδη αποβιβαστεί σε ελληνικό έδαφος από τον

Σεπτέμβριο του 1915<sup>3</sup>. Μέσα σε αυτό το κλίμα πολιτικής αστάθειας, η Ελλάδα, η οποία κατείχε πολύ σημαντική γεωστρατηγική θέση, δεν ήταν δυνατόν να αποφύγει την εμπλοκή (Λεονταρίτης 1978, 29-35).

Η εισβολή των γερμανο-βουλγαρικών στρατευμάτων -αν και αρχικά περιορισμένης έκτασης- ξεκίνησε τον Μάιο του 1916, όταν στρατεύματα παραβίασαν τα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα και κατέλαβαν το οχυρό Ρούπελ χωρίς καμία ελληνική αντίσταση. Την ίδια εποχή περίπου, έπειτα από πίεση των Συμμάχων, έγινε και αποστράτευση του στρατεύματος μετά την κηρυχθείσα (τον Σεπτέμβριο του 1915) επιστράτευση. Το Δ΄ Σώμα Στρατού, με ζώνη ευθύνης την Ανατολική Μακεδονία, δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει την απειλή (Ομηρίδης-Σκυλίτσης, Α. 1958. 63-68. Λεονταρίτης, 1978, 35).

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στην Καβάλα, τα οχυρωματικά έργα δεν είχαν τελειώσει στα μισά οχυρά, ενώ το Πυροβολικό ήταν σχεδόν ανύπαρκτο. Το Πεζικό, το οποίο ήταν υπεύθυνο για την άμυνα των οχυρών, ήταν ελάχιστο και τα πολυβόλα δεν βρίσκονταν στην προβλεπόμενη θέση τους σύμφωνα με το οργανόγραμμα. Τα οχυρά ήταν επανδρωμένα μόνο με 35 αξιωματικούς και 250 οπλίτες, και η δύναμη αυτή ήταν επιφορτισμένη με την ολοκλήρωση των οχυρωματικών έργων εκστρατείας, παράλληλα με την οργάνωση της αντίστασης.

Τον Αύγουστο του 1916, ο διοικητής του Δ΄ Σώματος, συνταγματάρχης Χατζόπουλος, ζήτησε οδηγίες για την αντιμετώπιση της απειλής. Σε μια προσπάθειά της να διαπραγματευτεί με τους Συμμάχους, η κυβέρνηση αποφάσισε να προβάλλει αντίσταση και ο υπουργός Στρατιωτικών στις 7 Αυγούστου (όταν ξεκίνησε μαζική βουλγαρική εισβολή στην Ανατολική Μακεδονία) απάντησε: «Ουδέν οχυρόν συνόρων θέλετε παραδώσει εις ουδέναν, ούτε θέλετε εκκενώσει άνευ ειδικής ημών διαταγής την οποίαν θέλετε προκαλέσει, μόνον όταν παρουσιασθή το ζήτημα». Οι διαπραγματεύσεις, ωστόσο, της κυβέρνησης με τους Συμμάχους για ακόμα μία φορά δεν απέδωσαν καρπούς και οι διαταγές του

**3.** Τον Σεπτέμβριο του 1915, επειδή διαφαινόταν ότι η Βουλγαρία θα προσχωρούσε στο στρατόπεδο των Κεντρικών Αυτοκρατοριών με σκοπό να επιτεθεί εναντίον της Σερβίας, η Ελλάδα βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση, διότι με αμυντική συμφωνία είχε αναλάβει στρατιωτικές υποχρεώσεις έναντι της συμμαχού Σερβίας. Επειδή ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αμφιταλαντευόταν να υπογράψει το διάταγμα επιστρατεύσεως, με την οποία η Ελλάδα θα παρείχε στρατιωτική κάλυψη στη Σερβία, ο πρωθυπουργός Βενιζέλος κάλεσε τους Αγγλογάλλους να αποβιβαστούν σε ελληνικό έδαφος και να συνδράμουν εκείνοι τη Σερβία. Αν και τελικά ο Κωνσταντίνος υπέγραψε την επιστράτευση, η χώρα δεν κήρυξε τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας, συμμαχού της Γερμανίας, ούσα δέσμια της ουδετερόφιλης πολιτικής του βασιλιά (η οποία πάντως ευνοούσε τη Γερμανία) και της ακλόνητης πίστης του στην τελική γερμανική νίκη. Εντός αυτού του πλαισίου η Ελλάδα θα έπρεπε πάση θυσία να αποφύγει την ένοπλη σύρραξη, ακόμα και αν το έδαφός της δεχόταν επίθεση από τη Βουλγαρία, όπως πράγματι συνέβη.

-and was theoretically neutral- the troops of the Allies had already landed on Greek soil since September 1915<sup>3</sup>. Within this climate of political instability Greece, given its significant geostrategic location, could not avoid involvement (Λεονταρίτης 1978, 29-35).

The invasion of the joined German and Bulgarian forces -although initially limited- was launched on May 1916, when troops breached the Greek-Bulgarian borders and seized Fort Roupel without resistance. During the same time, following pressure exerted by the Allies, the conscripted Greek army was demobilised after being levied in September 1915. Therefore the IV Army Corps, responsible for the defence of eastern Macedonia, was in no position to cope with the threat (Ομηρίδης-Σκυλίτσος 1958, 63-68. Λεονταρίτης 1978, 35).

With reference to Kavala in particular, fortification works had remained incomplete in half of the forts, while artillery was almost inexistent. In addition, the infantry forces in charge of the defence of the forts were also negligible, while the machine guns were not mounted in their intended position as per the relevant organisational chart. The forts were manned by a mere 35 officers and 250 soldiers, who comprised the force that was tasked both with completing the fortifications and defending the enemy attack.

In August 1916, Colonel Hatzopoulos, Commander of the IV Army Corps, asked for instructions to deal with the threat. In its attempt to negotiate with the Allies, the Greek government decided to resist and on August 7 (when the massive Bulgarian invasion of eastern Macedonia was launched) the Minister of Military Affairs replied: "No border fort shall be surrendered, nor evacuated unless a special order is issued if such matter arises". Nevertheless, yet again negotiations with the Entente allied forces proved futile and orders were reversed, partly because the government was convinced by German guarantees that the major urban centres of Serres, Drama and Ka-

vala would not be raided (Ομηρίδης-Σκυλίτσος 1958, 138). It should be noted, however, that immediately after the invasion the Bulgarian army proceeded with the looting and persecution of the resident population.

New orders issued between August 15th and 18th had all divisions withdraw to their bases, while also calling for the removal of all war material from the borders. The Commander of the Kavala Fortress asked permission to mobilise the reservists in the area and requested immediate assistance by the fleet. On 21 August he was instructed not to enlist any reservists and not to use violence. Simultaneously, measures had to be taken to reassure the frightened population, while he was also informed that the fleet would provide no support. During those days, the Bulgarians cut off communications and confined Greek troops to the major cities in the area. The region of eastern Macedonia had been conquered essentially without resistance. Scattered military units retreated to Kavala with great difficulty, followed by civilians. On August 23, the British Consul announced the naval blockade of Kavala by the Allied fleet and threatened that loss of the forts would lead to the lack of bare essentials for the city. Within that same day the Bulgarians occupied fort Δ, and by the time instructions were received from the Greek government, fort E had already been seized as well. The following day (August 24) the Bulgarians conquered the pass of Stavroupoli, as well as forts I, Z and H. On August 25, 1916, all forts around Kavala had been captured. The Commander of the IV Army Corps relinquished them without resistance, having received the unequivocal order to avoid conflict before communications broke down (Δούβας 1993, 92-99).

As regards the fate of the Greek troops, a number of soldiers took refuge in Thasos and southern mainland Greece, but most of them were captured. The war material was surrendered to the Germans and Bulgarians, while the Greek soldiers and officers were moved by train

---

3. In September 1915 it had become evident that Bulgaria would join the Central Powers aiming to attack Serbia. Greece therefore found itself in a very difficult situation, because it had military obligations deriving from a defense pact towards its ally Serbia. King Constantine, however, hesitated to sign the levy decree that would offer Serbia Greece's military assistance. Hence, Greek Prime Minister Eleftherios Venizelos invited the British and French forces to land on Greek territory, in order for them to help Serbia instead. Despite the fact that Constantine eventually signed the decree, the country did not wage war on Bulgaria, Germany's ally, due to the king's neutral stance. A stance that actually favoured Germany, as Constantine was certain of its victory. Given the above, Greece had to avoid armed conflict at all costs, even if it was invaded by Bulgaria – as was the case in the end.

## 12.

## Π.Ε. Καβάλας.

## Θέση 1. Αποτύπωση της οχυρωματικής δομής

Kavala Regional Unit.

Site 1. Plan of the fortification structure



στρατεύματος αντικαταστάθηκαν εν μέρει διότι η κυβέρνηση αρκέστηκε στις εγγυήσεις των Γερμανών ότι οι εισβολείς δεν θα εισέρχονταν στις μεγάλες πόλεις Σέρρες, Δράμα και Καβάλα (Ομηρίδης-Σκυλίτσης, Α. 1958, 138). Πάντως πρέπει να αναφερθεί ότι οι βουλγαρικές δυνάμεις, αμέσως μετά την εισβολή, προέβησαν σε λεπλασίες και διώξεις του μόνιμου πληθυσμού. Στις 15-18 Αυγούστου, νέες διαταγές έδιναν εντολή σε όλες τις μεραρχίες να αποσυρθούν στις έδρες τους, ενώ παράλληλα θα έπρεπε να αποσυρθεί όλο το πολεμικό υλικό από τη συνοριακή γραμμή. Ο διοικητής του Φρουρίου της Καβάλας ζήτησε άδεια να επιστρατεύσει τους εφέδρους της περιοχής, καθώς και άμεση ενίσχυση από τον στόλο. Στις 21 Αυγούστου του δόθηκε εντολή να μην επιστρατεύσει κανέναν έφεδρο και να μη χρησιμοποιήσει βία. Παράλληλα, θα έπρεπε να ληφθούν μέτρα για την καθυσίαση του έντρομου πληθυσμού, ενώ πληροφορήθηκε επίσης ότι δεν επρόκειτο να ενισχυθεί από τον στόλο. Τις ίδιες μέρες οι Βούλγαροι απέκοψαν όλες τις επικοινωνίες και περιόρισαν όλα τα στρατεύματα στις μεγάλες πόλεις της περιοχής. Η Ανατολική Μακεδονία είχε ουσιαστικά κατακτηθεί χωρίς αντίσταση. Οι διάσπαρτες στρατιωτικές μονάδες υποχώρησαν προς την Καβάλα με μεγάλες δυσκολίες, ενώ τους ακολούθησε άμαχος πληθυσμός. Στις 23 Αυγούστου, ο Βρετανός πρόξενος ανακοίνωσε τον ναυτικό αποκλεισμό της Καβάλας από τον συμμαχικό στόλο και απείλησε ότι αν τα οχυρά χάνονταν, η πόλη θα αποκοπτόταν από τα απαραίτητα αγαθά. Μέσα στην ίδια μέρα, οι Βούλγαροι κατέλαβαν το Οχυρό Δ και μέχρι να ληφθούν οδηγίες από την κυβέρνηση καταλήφθηκε και το Οχυρό Ε. Την επόμενη μέρα (24 Αυγούστου), οι Βούλγαροι κατέλαβαν τον αυχένα της Σταυρούπολης και τα οχυρά Ι, Ζ και Η. Στις 25 Αυγούστου 1916, όλα τα οχυρά γύρω από την Καβάλα είχαν καταληφθεί. Ο διοικητής του Δ' Σώματος, έχοντας σαφή εντολή από την κυβέρνηση να αποφύγει τη σύγκρουση και έχοντας απολέσει κάθε επικοινωνία με αυτήν, παρέδωσε τα οχυρά της Καβάλας χωρίς αντίσταση (Δούβας 1993, 92-99).

Όσον αφορά στην τύχη του στρατεύματος, ένα ποσοστό κατάφερε να διαφύγει στη Θάσο και την παλιά Ελλάδα, το μεγαλύτερο μέρος όμως των στρατιωτών αιχμαλωτίστηκε. Το πολεμικό υλικό παραδόθηκε σε γερμανο-βουλγαρικά χέρια και οι Έλληνες στρατιώτες και αξιωματικοί μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς στην πόλη Γκέρλιτς της Γερμανίας, όπου και παρέμειναν ως «φιλοξενούμενοι» μέχρι το τέλος του πολέμου (Δούβας 1993, 99-104). Τα οχυρά δεν έπαιξαν κανέναν αποφασιστικό ρόλο στις πολεμικές επιχειρήσεις της χώρας. Οι Βούλγαροι κατά την υποχώρη-

σή τους κατέστρεψαν τα οχυρά με εσωτερική ανατίναξη και έτσι δεν έπαιξαν ρόλο ούτε στις μετέπειτα στρατιωτικές/αμυντικές επιχειρήσεις της χώρας (Βλασιδής 2016, 152).

**Η ιστορική σημασία των οχυρών**

Αν και η στρατιωτική σημασία των οχυρών της Καβάλας αποδείχτηκε μικρή στην πορεία και την έκβαση του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, η ιστορική σημασία τους παραμένει μεγάλη. Η κατασκευαστική λογική τους, η διάταξη των κτηρίων και των οχυρώσεων, καθώς και η τεχνολογία των δομικών υλικών που χρησιμοποιήθηκαν αποτελούν σημαντικά ιστορικά τεκμήρια που αξίζει να διατηρηθούν παρά τις φθορές που παρουσιάζουν. Οι σωζόμενες κατασκευές μάς δίνουν όχι μόνο πολύτιμες πληροφορίες για την πολεμική αρχιτεκτονική της εποχής, αλλά και για τη στρατιωτική ιστορία του Α' Παγκοσμίου Πολέμου γενικότερα. Μια μελλοντική ανασκαφική έρευνα και ολοκληρωμένη μελέτη στα οχυρά της Καβάλας ενδέχεται να δώσει πλήθος πληροφοριών για την υλικοτεχνική και κατασκευαστική δομή των οχυρών και για τη στρατηγική λογική τους, καθώς και για την καθημερινή ζωή των στρατιωτών που πέρασαν χρόνια επανδρώνοντάς τα. Η πιο σημαντική ωστόσο συνδρομή των οχυρών ίσως βρίσκεται στην ανασύνθεση της τοπικής Ιστορίας της περιοχής της Ανατολικής Μακεδονίας. Η αποτυχία της συνοριακής γραμμής και των οχυρών της Καβάλας να ανακόψουν την εισβολή οδήγησε σε δυσμενείς επιπτώσεις για τους κατοίκους της Ανατολικής Μακεδονίας. Σύντομα, μετά την κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας, επιβλήθηκαν διάφοροι περιορισμοί και καταπίεσεις από τον βουλγαρικό στρατό. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα που προέκυψε ήταν ο επισιτισμός του πληθυσμού. Σύμφωνα με έκθεση που κατέθεσε ο Έλληνας πρεσβευτής της Σόφιας, έως τον Απρίλιο του 1917 πέθαναν από αστία τουλάχιστον 6.000 άτομα μόνο στην περιοχή της Καβάλας. Χιλιάδες Έλληνες ηλικίας 18-60 ετών εκτοπίστηκαν στη βουλγαρική ενδοχώρα, όπου και παρέμειναν σε άθλιες συνθήκες μέχρι και το τέλος του πολέμου. Πολλοί από αυτούς δεν κατάφεραν να επιστρέψουν στην Ελλάδα, ενώ εκείνοι που επέστρεψαν έφτασαν στοιβαγμένοι, άρρωστοι και αντιμετώπιζοντας έντονη επισιτιστική κρίση. Αυτή ήταν μόνο η απαρχή μιας θλιβερής περιόδου για την Ανατολική Μακεδονία. Οι διαδοχικές κρίσεις του Μεσοπολέμου και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου που ακολούθησαν οδήγησαν στη μακροχρόνια παράταση της κοινωνικής και οικονομικής ανισορροπίας για τα επόμενα 30 χρόνια (Μιχαηλίδης 2011).

Μαρία Τερζάκη, Νικόλαος Χολέρης



**13.**  
**Π.Ε. Καβάλας.**  
**Θέση 5. Αποτύπωση της**  
**οχυρωματικής δομής**

Kavala Regional Unit.  
Site 5. Plan of the fortification structure

to the city of Görlitz in Germany where they remained as 'guests' until the end of the war (Δούβας 1993, 99-104). The forts played no major role in the country's war effort. Neither did they play any role in any subsequent Greek military operations, as the Bulgarians blew them up upon retreat (Βλασιδής 2016, 152).

***The historical significance of the forts***

Even though the Kavala forts proved to be insignificant from a military point of view, regarding the course and outcome of World War I, their historical importance remains high. Their construction philosophy, the arrangement of the various buildings and fortifications, as well as the technology of building materials constitute significant historical evidence; and as such, they should be preserved despite deterioration. The surviving structures offer valuable insight not only into the warfare architecture of the time, but also into the military history of World War I in general. A subsequent excavation and comprehensive study of the Kavala forts may therefore provide rich information about the materials, the technique and the structure of the forts, their strategic features, as well as the daily life of the soldiers who manned them for years.

The most significant contribution of the forts, however, probably lies in how they contributed

to the reconstruction of the local history of eastern Macedonia. The failure of the border-line and the Kavala forts to halt the invasion led to negative consequences for region's local population. Soon after the conquest of eastern Macedonia, the Bulgarian army imposed a series of restrictions and oppressions. Yet, the most serious problem was feeding the population. According to a report by the Greek Ambassador in Sofia, by April 1917 at least 6.000 people had died of starvation in the Kavala area alone. In addition, thousands of Greeks, aged 18-60 years, were displaced to the Bulgarian mainland where they lived in appalling conditions until the end of the war. Many of them did not manage to return back home. And even the ones that did, arrived heaped together, sick and facing yet another severe food crisis. This was just the beginning of a dreadful period for eastern Macedonia. The successive crises of the interwar period and World War II that followed, led to an ongoing social and economic imbalance for the next 30 years (Μιχαηλίδης 2011).

***Maria Terzaki, Nikolaos Choleris***

**Π.Ε. Δράμας**  
Drama Regional Unit

**Φωτολίβος**  
Fotolivos

**Μαυρολεύκη**  
Mavrolefki

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΡΑΜΑΣ

**Συμβολή**  
Synvoli

**Π.Ε. Σερρών**  
Serres Regional Unit

**Καλαμπάκι**  
Kalampaki

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF DRAMA

**Καλαμώνας**  
Kalamonas

**Π.Ε. Κοβόλας**  
Kavala Regional Unit

**1. Καλαμπάκι, προϊστορικός οικισμός. Νεολιθική ορθογώνια κατασκευή**

Kalabaki, prehistoric settlement.  
Rectangular Neolithic structure



## Εισαγωγή

Στην Π.Ε. Δράμας αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες κυρίως στις περιοχές Καλαμπακίου, Καλαμών, Μαυρολεύκης και Φωτολίβου, οι οποίες παρουσιάζονται παρακάτω.

### Καλαμπάκι. Προϊστορικός οικισμός

Κατά τις αρχαιολογικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στην Π.Ε. Δράμας για το έργο του ΤΑΡ το καλοκαίρι του 2016, εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα προϊστορικού οικισμού στη θέση Συκιά Τεπέ, στην περιοχή του Καλαμπακίου. Η θέση ήταν ήδη γνωστή στην αρχαιολογική έρευνα ως προϊστορική τούμπα, δεν είχε όμως διερευνηθεί ανασκαφικά. Η σωστική ανασκαφή διήρκεσε από τον Φεβρουάριο έως τον Νοέμβριο του 2017, κάλυψε έκταση ενός στρέμματος και έφτασε σε βάθος 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ανασκάφηκαν, σε 40 τομές πλάτους 5 μ., αλληπάλληλα στρώματα κατοίκησης της νεώτερης νεολιθικής, της χαλκολιθικής και της πρώιμης εποχής του χαλκού. Η αρχαιολογική επίκωση ήταν πλούσια σε ευρήματα και δίνει, αν και αποσπασματικά, την εικόνα ενός οικισμού με επιμελημένα κτίσματα και μεγάλη παραγωγή σε χρηστικά αντικείμενα και τέχνεργα. Εντοπίστηκαν στην αρχική θέση τους τμήματα από πήλινα δάπεδα και θερμικές κατασκευές, φούρνοι και εστίες (εικ. 1-2). Βρέθηκαν επίσης πολλές μάζες πηλού που έφεραν αποτυπώματα κλαδιών και καλαμιών, καθώς και απανθρακωμένα κομμάτια ξύλου που προέρχονται από τους πασσάλους των κτισμάτων.

Στην κεραμική του Καλαμπακίου κυριαρχούν τα ανοικτά αγγεία, τα καδόσχημα, οι φιάλες και τα κύπελλα, που χρησιμοποιούνται στην παρασκευή και την κατανάλωση τροφίμων και ποτών. Υπάρχουν επίσης σκεύη για την

αποθήκευση και τη μεταφορά των προϊόντων. Όπως υποδεικνύει ο μεγάλος αριθμός διακοσμημένων, γραπτών και εγχάρακτων, αγγείων, η κεραμική είχε έντονα συμβολικό χαρακτήρα αποτυπωμένο στα διακοσμητικά μοτίβα της. Άλλες κατηγορίες κινητών ευρημάτων είναι τα λίθινα και τα οστέινα εργαλεία, ο εξοπλισμός της υφαντικής που περιλαμβάνει σφονδύλια για το γνέσιμο και υφαντικά βάρη για τον αργαλειό, καθώς και τα ειδώλια. Τα τελευταία, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, εντυπωσιάζουν με τον μεγάλο αριθμό τους αλλά και την ποικιλία των μεγεθών, των τύπων και των μορφών που αναπαριστούν (εικ. 4).

### Καλαμπάκι. Νεκροταφείο

Κατά τη διάρκεια της όδευσης του ΤΑΡ στην περιοχή του Καλαμπακίου Δράμας εντοπίστηκε νεκροταφείο και ακολούθησε σωστική ανασκαφή. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 65 ταφές και 26 ανακομιδές οστών σε δύο επίπεδα που εντοπίστηκαν σε αντίστοιχα στρώματα επίκωσης (εικ. 8).

Οι ταφές εντοπίστηκαν σε παράλληλη διάταξη, με προσανατολισμό Α-Δ και με το κρανίο στο δυτικό πέρας της ταφής. Ακόμη και στην περίπτωση επάλληλων ενταφιασμών, παρατηρείται ικανοποιητική διευθέτηση χωροταξικά. Σε αρκετές ταφές εντοπίστηκε ανακομιδή οστών πολύ κοντά στη νεώτερη ταφή, ενώ σε ορισμένες άλλες ενταφιασμός δύο ή τριών ατόμων, πιθανόν λόγω συγγένειας. Αρκετοί σκελετοί ήταν αποσπασματικοί και κάποιοι έφεραν ισχυρές κρανιακές κακώσεις. Σχεδόν το σύνολο των τάφων είναι απλοί λάκκοι, χωρίς περιμετρική οριοθέτηση με λίθους. Μόνο σε μία ταφή βρέθηκε κατά χώραν λίθος σήμανσης πίσω από το κρανίο, καθώς και κατάλοιπα τοιχωμάτων από λίθους και κεράμους.

Όσον αφορά στα ευρήματα, η κεραμική που εντοπίστηκε ήταν ελάχιστη και κυρίως αβαφής χρηστική, με εξαίρεση μικρό αριθμό ευφαιλωμένων οστράκων. Στις γυναικείες ταφές υπήρχαν κοσμήματα: χάλκινα ενώτια, ψέλια, δαχτυλίδια (εικ. 5). Σε δύο ταφές βρέθηκαν σιδερένια αντικείμενα, κυρίως ήλιοι από το ξύλινο φέρετρο ανάμεσα στα κάτω άκρα, και σε μία περίπτωση ένα σιδερένιο κλειδί.

### Καλαμώνας. Κιβωτιόσχημος τάφος

Κατά τη διάρκεια μηχανικής εκσκαφής για τη διάνοιξη της τάφρου πλησίον της επαρχιακής οδού Καλαμώνας - Αγίου Αθανασίου, εντοπίστηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος υστεροκλασικών χρόνων που οριοθετείται με πλάκες γνευσίου και έχει προσανατολισμό Δ-Α. Οι σωζόμενες εξωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν 1x1,5 μ., ενώ το εσωτερικό



**2. Καλαμπάκι, προϊστορικός οικισμός. Νεολιθικές θερμικές κατασκευές**

Kalabaki, prehistoric settlement. Neolithic thermal structures

**Introduction**

Important antiquities were located in the Drama Regional Unit, mainly in the areas of Kalabaki, Kalamonas, Mavrolefki and Fotolivos. These are presented below.

**Kalabaki. Prehistoric settlement**

During archaeological work carried out in the Drama Regional Unit, in the context of implementing the TAP project, in the summer of 2016, domestic remains of a prehistoric settlement were unearthed at the site Sykia Tepe near Kalabaki. The site was already known to archaeologists as a prehistoric *toumba*, but had never been excavated before. The rescue excavation lasted from February to November 2017, extended over 1,000sq.m, and reached 3m in depth from ground level. Successive layers of habitation were investigated in 40 trenches 5m wide, dating to the Late Neolithic and the Chalcolithic period, as well as the Early Bronze Age.

The archaeological deposit was rich in finds delineating -albeit fragmentary- the presence of a settlement with carefully built dwellings and a large production of utilitarian objects and artefacts. Sections of clay floors and thermal installations, ovens and hearths (figs 1-2) were located *in situ*. In addition, numerous clay lumps were found bearing imprints of branches and reeds on their surface, as well as pieces of charred wood from the posts of the structures. The pottery retrieved at Kalabaki is dominated by open vessels (bucket-shaped vases, phialae and cups, used for the preparation and consumption of food and drinks; also, vessels intended for the storage and transportation of products. As evidenced by the large number of decorated, painted and incised vases, the pottery exhibited a strong symbolic character – as reflected in its decorative motifs. Other

categories of movable finds involve tools made of stone or bone, weaving equipment including spindle whorls and loomweights, as well as figurines. The latter, both anthropomorphic and zoomorphic, impress with their large quantity but also the diversity of size, types and figures they represent (fig. 4).

**Kalabaki. Cemetery**

During trenching works for TAP in the area of Kalabaki in Drama, a cemetery was located and a rescue excavation followed. A total of 65 burials and 26 cases of secondary depositions were unearthed, in two different levels in respective deposit layers (fig. 8).

The burials were laid parallel to each other, with an E-W orientation and the skull of the deceased at the west end of the burial. Even in the case of successive interments, the spatial arrangement remains satisfactory. In several cases, secondary depositions were located very close to the most recent burial, whereas in certain examples two or three bodies were found buried together, presumably due to kinship. A number of skeletons were fragmentary, and some showed signs of severe head injuries. All the graves are simple pits, without stone borders. In a single case, a stone marker has been found *in situ*, behind the skull, as well as remains of walls built of stones and ceramic tiles.

Regarding the finds, the unearthed pottery was scarce and consisted mainly of undecorated utilitarian wares, with the exception of a small number of glazed potsherds. The female burials featured jewels: bronze earrings, bracelets and rings (fig. 5). Iron objects were found in two graves, mainly nails from the wooden coffin, between the lower limbs, and an iron key in one case.

**Kalamonas. Cist grave**

During trenching with the use of a mechanical excavator near the regional road that connects Kalamonas and Agios Athanasios, a rectangular cist grave with a W-E orientation was uncovered. Dating to the Late Classical period, it was demarcated by gneiss slabs. The preserved outer dimensions of the grave were 1x1.5m, whereas its inner width reached 0.65m. During the removal of the deposit, significant finds were collected. These include, among others, part of a bronze ladle (fig. 3) alongside potsherds of a black-glazed krater with red-figure decoration (fig. 7). At the burial level, the skeletal remains of the lower part of one body were found accompanied by several grave goods: iron sword, bronze strainer with

**3.  
Καλαμώνας,  
κιβωτιόσχημος  
τάφος.  
Χάλκινη αρύταινα**

Kalamonas, cist grave.  
Bronze ladle



**4.  
Καλαμπάκι,  
προϊστορικός  
οικισμός.  
Νεολιθικό ειδώλιο**

Kalabaki, prehistoric  
settlement.  
Neolithic figurine



**5.  
Καλαμπάκι,  
νεκροταφείο.  
Βυζαντινό ψέλιο**

Kalabaki, cemetery.  
Byzantine bracelet





6.  
Καλαμώνας,  
κιβωτιόσχημος  
τάφος.  
Χάλκινος κάδος

Kalamonas, cist grave.  
Bronze situla



7.  
Καλαμώνας,  
κιβωτιόσχημος  
τάφος.  
Ερυθρόμορφος  
κρατήρας

Kalamonas, cist grave.  
Red-figure krater



8.  
**Καλαμπάκι, νεκροταφείο.  
Βυζαντινές ταφές**

Kalabaki, cemetery.  
Byzantine burials

του πλάτους έφτανε τα 0,65 μ. Κατά την αφάι-  
ρηση της επίχωσης συλλέχθηκαν αξιόλογα  
ευρήματα, μεταξύ των οποίων τμήμα χάλκινης  
αρύταινας (εικ. 3) και συνανήκοντα όστρα-  
κα μελαμβαφούς κρατήρα με ερυθρόμορφη  
διακόσμηση (εικ. 7). Στο επίπεδο της ταφής  
αποκαλύφθηκε *κατά χώραν* το κάτω τμήμα των  
σκελετικών λειψάνων ενός ατόμου, καθώς και  
αρκετά κτερίσματα: σιδερένιο ξίφος, χάλκινος  
πθμός με διακοσμημένες απολήξεις, χάλκινος  
κάδος (εικ. 6) και μελαμβαφής κάρναρος.

**Καλαμώνας. Καλυβίτης τάφος**

Περίπου 350 μ. δυτικότερα του κιβωτιόσχη-  
μου τάφου είχε εντοπιστεί ακόμη μία ταφή,  
φτωχότερη και πολύ απλή στην κατασκευή  
της. Πρόκειται για έναν καλυβίτη τάφο, σε  
βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους,  
με εφαπτόμενο σε αυτόν ένα κλειστό αβαφές  
αγγείο. Ο τάφος διαμορφώνεται με τρεις κα-  
μπύλες κεράμους, από τις οποίες οι καλυπτή-  
ριες φέρουν διακοσμητικό μοτίβο με καμπύλες  
αυλακώσεις. Μία ήταν τοποθετημένη επί του  
εδάφους, στο μέσον της οποίας υπήρχαν συ-  
γκεντρωμένα τα λίγα σκελετικά κατάλοιπα που  
διασώθηκαν, ενώ οι άλλες δύο εδράζονταν  
σε αυτήν, τοποθετημένες αντωπά σε σχήμα  
Λ και αποτελώντας την κάλυψη του τάφου.  
Τα μοναδικά κτερίσματα της ταφής ήταν το  
αβαφές αγγείο που προαναφέραμε, μάλλον  
πρόχους, και ένα νόμισμα. Ο τάφος πιθανόν  
χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

**Μαυρολεύκη. Λιθόστρωτη οδός**

Τον Μάρτιο του 2017, κατά την παρακολού-  
θηση των εργασιών διάνοιξης της τάφρου του  
αγωγού, μικρής κλίμακας σωστική ανασκαφή  
αποκάλυψε τμήμα λιθόστρωτης βυζαντινής  
οδού (εικ. 9). Το οδόστρωμα εμφανίστηκε σε  
βάθος 0,80 έως 1 μ., διασχίζοντας διαγωνίως  
τον άξονα όδευσης του αγωγού. Το πλάτος  
του δρόμου είναι περίπου 5,50 μ.  
Η οριοθέτηση του δρόμου γίνεται με κάθε-  
τους, ορθογώνιους λίθους, από τους οποίους

διασώζονται *κατά χώραν* μόνο ελάχιστοι στο  
δυτικό πρηνές. Η δυτική πλευρά παρουσιάζει  
αραιή και χαλαρή διάταξη των λίθων, που ίσως  
οφείλεται στη φθορά από τον χρόνο και τη  
χρήση. Στο νοτιοδυτικό τμήμα, στρώση από  
μικρού μεγέθους βότσαλα διαμορφώνει την  
επιφάνεια χρήσης, ενώ το υπόστρωμα απο-  
τελείται από σκούρο, γκριζωπό και συμπαγές  
χώμα, πάχους 10 έως 12 εκ. Αντιθέτως, το  
ανατολικό ήμισυ της λιθόστρωσης εμφανίζει  
καλύτερη κατάσταση διατήρησης. Η πυκνή  
επιφανειακή διάταξη μεγάλων και μεσαίων λί-  
θων σε διπλή στρώση τής προσδίδει συνολικό  
πάχος 25 έως 30 εκ. Το οδόστρωμα σχηματί-  
ζει ελαφρά διόγκωση, ώστε να διευκολύνεται  
η διοχέτευση των νερών της βροχής από τη  
στέψη του δρόμου προς τα ρείθρα.

Τα ευρήματα που συλλέχθηκαν κατά την απο-  
κάλυψη της οδού ήταν μόνο λιγοστή αδρή  
κεραμική, ένας χάλκινος δακτύλιος και δύο  
χάλκινα νομίσματα βυζαντινής περιόδου. Η  
διερεύνηση με δοκιμαστικές τομές στα δυτικά  
του δρόμου δεν αποκάλυψε ακίνητα ευρήμα-  
τα που θα μπορούσαν να σχετίζονται με την  
οδική αρτηρία.

**Μαυρολεύκη. Απορριμματικοί λάκκοι**

Νοτιοδυτικά του χωριού Μαυρολεύκη Δράμας  
αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα σε  
μορφή λάκκων, σε κάρναβο 12 ανασκαφικών  
τομών πλευράς 5 μ. και συνολικής έκτασης  
300 τ.μ. (εικ. 10). Εντοπίστηκαν 23 κυκλικοί  
λάκκοι, οι οποίοι εμφανίζονται ως πρόχειροι  
απορριμματικοί χωρίς επίχρισμα, με διάμετρο  
από 1,50 έως 2 μ. οι μεγαλύτεροι και 0,50  
έως 0,75 μ. οι μικρότεροι. Στο εσωτερικό  
τους περιείχαν συγκεντρώσεις πηλομαζών,  
αποθέσεις κεραμικής, ελάχιστα πήλινα και  
λίθινα αντικείμενα, καθώς και πολυχρησι-  
μοποιημένα εργαλεία. Επίσης εντοπίστηκαν  
τρία χάλκινα νομίσματα βυζαντινών χρόνων,  
μία χάλκινη περόνη (εικ. 12), αρκετά τμήματα  
αγγείων ανοικτού και κλειστού τύπου (εικ.  
14), κυρίως κύπελλα, οινοχόες και σκύφοι,

decorated ends, bronze situla (fig. 6) and black-glazed kantharos.

#### **Kalamonas. Tile-covered grave**

Approximately 350m further to the west of the cist grave, one more burial was unearthed, less luxurious, and plain in its construction. It was a tile-covered grave (*kalyvitis*) at a depth of 1m from ground level, with an adjoining undecorated closed vase. The grave consists of three curved roof tiles, of which the covering ones bear an incised decorative motif of curved grooves. One tile was laid onto the ground, with a few skeletal remains preserved in the middle, while the other two rested on it, mounted diagonally and facing each other in an L-shaped configuration. These served as the grave's cover. The sole grave goods of the burial were the abovementioned undecorated vase, possibly a jug, and a coin. The grave probably dates to the Roman period.

#### **Mavrolefki. Stone-paved road**

In March 2017, during monitoring of the pipeline trenching works, a small-scale rescue excavation exposed a section of stone-paved Byzantine road (fig. 9). The road surface was unearthed at a depth of 0.80 to 1m and diagonally traversed the pipeline's Right of Way. The road is approximately 5.50m wide and demarcated by vertical rectangular blocks of stone, of which very few are preserved *in situ* on the west slope. The stones of the west side are sparsely and loosely arranged, which possibly results from deterioration caused by aging and use. In the south-western section, the road surface is formed by a layer of small pebbles, while the substrate consists of dark greyish and

compacted soil, 10 to 12cm thick. In contrast, the east half of the stone-paved surface is better preserved. Total thickness ranges from 25 to 30cm as a result of the dense arrangement of large and medium-sized stones in a double layer. The road surface displays a gentle upward curve, so as to facilitate rainwater drainage from its crown to the gutters.

Collected finds include few examples of coarse pottery, a bronze ring and two bronze Byzantine coins. Investigation through trial trenches to the west of the road did not yield immovable finds that could be associated with the road.

#### **Mavrolefki. Disposal pits**

Southwest of the Mavrolefki village, in Drama region, archaeological remains were unearthed in the form of pits, within a grid of 12 archaeological trenches, 5m-long each, occupying an area of 300sq.m in total (fig. 10). Twenty-three shoddy disposal pits were brought to light, circular in plan and without coating, ranging in diameter from 1.50 to 2m for the larger pits, and from 0.50 to 0.75m for the smaller ones. They contained concentrations of clay lumps, pottery deposits, very few clay and stone objects, as well as heavily-used tools. In addition, three bronze Byzantine coins, a bronze pin (fig. 12), several fragments of open and closed vases (fig. 14) -mainly cups, oinochoai and skyphoi- and few glazed pottery were recovered. In just one case, a human burial was unearthed in a pit, with the deceased found in a compressed position, without any grave goods. At a distance of about 200m, a smaller concentration of similar pits was excavated, covering an area of 75sq.m. Their diameter ranged from 1 to 1.50m and they contained stone piles, a few examples of wheel – and hand-made pottery, animal remains, lumps of clay, as well as several concentrations of carbonized material. From the movable findings, a bronze coin minted at Tragilos in the early 4th c. BC is worth mentioning. It bears Hermes on the obverse and four quadrants featuring the name of the issuing city (*ethnikon*) TPAI on the reverse (fig. 11).

#### **Fotolivos. Disposal pits**

A rescue excavation conducted at the site of Fotolivos in Drama, involved 39 trenches, in an E-W orientation, occupying 975sq.m. A mechanical excavator uncovered 59 circular pits beneath the natural off-white sandy soil, of which three accommodated human skeletal remains. Their diameter ranges from 0.45 to 2.10m and they were covered by dark brown clayey soil with few fire traces. A small quan-

## 9.

### Μαυρολεύκη.

### Λιθόστρωτη οδός

Mavrolefki.

Stone-paved road





**10. Μαυρολεύκη, απορριμματικοί λάκκοι.**  
**Αεροφωτογραφία της ανασκαφής**

Mavrolefki, disposal pits.  
Aerial view of the excavation

καθώς και ελάχιστη εφυσωμένη κεραμική. Σε μόνο μία περίπτωση αποκαλύφθηκε εντός λάκκου μία ακτέριστη ανθρώπινη ταφή σε συνεσταλμένη στάση.

Σε απόσταση περίπου 200 μ. ανασκάφηκε μικρότερη συγκέντρωση παρόμοιων λάκκων σε έκταση 75 τ.μ., διαμέτρου 1 μ. οι μικρότεροι και μέχρι 1,50 μ. οι μεγαλύτεροι. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν λιθωσσοροί, λίγη τροχήλατη και χειροποίητη κεραμική, αρχαιοζωικά κατάλοιπα, πηλόμαζες και αρκετές συγκεντρώσεις απανθρακωμένου υλικού. Από τα κινητά ευρήματα χρήζει αναφοράς ένα χάλκινο νόμισμα Τραγίλου, των αρχών του 4ου αι. π.Χ., με Ερμή στον εμπροσθότυπο και τέσσερα τεταρτημόρια με το εθνικό ΤΡΑΙ στον οπισθότυπο (εικ. 11).

**Φωτολίβος. Απορριμματικοί λάκκοι**

Σε σωστική ανασκαφή στη θέση Φωτολίβος Δράμας ανασκάφηκαν 975 τ.μ., σε 39 τομές με κατεύθυνση Α-Δ. Με εκσκαφικό μηχάνημα αποκαλύφθηκε το υπόλευκο, αμμώδες φυσικό χώμα, μέσα στο οποίο εμφανίστηκαν 59 κυκλικοί λάκκοι, τρεις από τους οποίους περιείχαν ανθρώπινα σκελετικά λείψανα. Η διάμετρος των λάκκων κυμαίνεται από 0,45 έως 2,10 μ., οι οποίοι καλύπτονταν με σκούρο καστανό αργιλώδες χώμα με λίγα ίχνη καύσης. Η ανασκαφή των λάκκων απέδωσε μικρή ποσότητα αβαφούς και εφυσωμένης κεραμικής (εικ. 13), καθώς και ελάχιστα οστά ζώων. Από τις τρεις «ταφές», στις δύο, που σώζονταν σε κακή κατάσταση, οι νεκροί βρέθηκαν σε συνεσταλμένη θέση, ενώ στην τρίτη, που εμφάνιζε καλύτερη κατάσταση διατήρησης των οστών, ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, με τα άνω άκρα σταυρωμένα στο στήθος. Από τα ευρήματα της θέσης ξεχώριζαν λιγοστά χάλκινα νομίσματα, χάλκινα κοσμήματα, πυρήνες πυριτόλιθου, σφονδύλια και σιδερένια καρφιά.

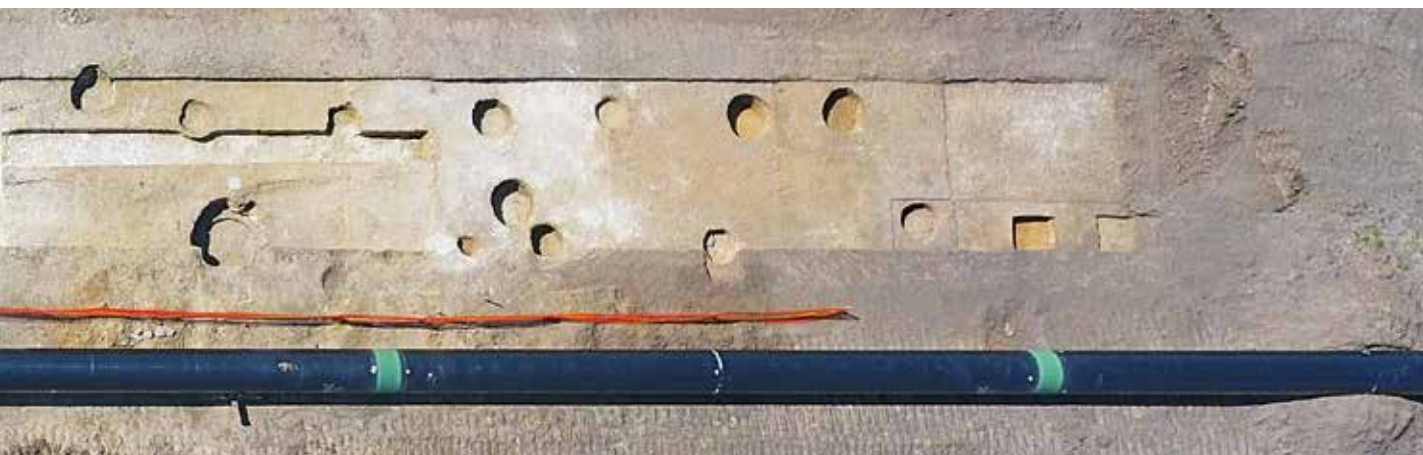
**Φωτολίβος. Λιθόκτιστος αγωγός**

Στη θέση Φωτολίβος εντοπίστηκε επίσης λίθινη κατασκευή συνολικού μήκους 16 μ., μέγιστου σωζόμενου πλάτους 0,65 μ. και μέγιστου σωζόμενου ύψους 0,30 μ. (εικ. 15). Η κατασκευή αποτελείται από δύο τοιχεία με τέσσερις σειρές δόμων, παράλληλα μεταξύ τους, πάχους περίπου 0,20 μ. το καθένα, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Η δόμωσή τους ήταν πρόχειρη και δεν εντοπίστηκαν ίχνη κονιάματος ή άλλου συνδετικού υλικού. Μεταξύ των δύο τοιχείων υπήρχε κενό 25 εκ., στο οποίο είχαν τοποθετηθεί λίθοι κάλυψης από γνεύσιο. Στη φάση της διερεύνησης κατά τόπους του κενού μεταξύ των δύο τοιχείων εντοπίστηκε στρώμα αμμώδους χώματος, πάχους 10 εκ., και κάτω από αυτό στρώμα αργιλώδους χώματος. Ωστόσο δεν εντοπίστηκε το δάπεδο της κατασκευής. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται μόνο ελάχιστα όστρακα ατυπικής κεραμικής και ένα υφαντικό βάρος.

**Ευστράτιος Παπαδόπουλος**

**Καλαμώνας. Ελληνιστικό εργαστήριο ημίτομων σκύφων**

Τον Φεβρουάριο του 2017, κατά τη διάρκεια των εργασιών για την όδευση του ΤΑΡ, εντοπίστηκε εργαστήριο κεραμικής υστεροελληνιστικών χρόνων στην περιοχή του Καλαμώνας Δράμας, σε απόσταση περίπου 10 χλμ. δυτικά της αρχαίας πόλης των Φιλιππων. Η αρχαιολογική έρευνα δεν μπόρεσε να αποκαλύψει τους εργαστηριακούς χώρους εξαιτίας των χωροταξικών περιορισμών της οριοθέτησης του αγωγού. Εντούτοις, τα ευρήματα αποτέλεσαν σημαντικά τεκμήρια της παρουσίας ενός εύρωστου αγγειοπλαστείου του 2ου αι. π.Χ. Σύμφωνα με την αρχαία τοπογραφία, η περιοχή του Καλαμώνας προσδιορίζεται στα βορειοανατολικά όρια της Ηδωνίδος, όπου αρκετές κώμες και αγροικίες των ελληνιστικών και, ιδίως, των ρωμαϊκών χρόνων απλώνονταν



tity of undecorated and glazed pottery wares was also recovered (fig. 13), as well as very few animal bones. Two of the three “burials” found are preserved in poor condition, with the bodies found in a compressed position, while the preservation state of the bones was better in the third, with the deceased being laid in a supine position, arms crossed over the chest, and a SW-NE orientation. The finds of the site include a few bronze coins, bronze jewels, flint cores, whorls, and iron nails.

#### **Fotolivos. Stone-built conduit**

Also located at the site Fotolivos was a 16 m-long stone structure, whose maximum preserved width was 0.65m and maximum preserved height was 0.30m (fig. 15). The structure is composed of two low walls of four courses of stones, parallel to each other, about 0.20m thick each, and with a NE-SW orientation. They are roughly constructed, exhibiting no traces of mortar or any other binding agent. A 25cm-wide gap between the two walls was covered by gneiss slabs. Investigation of the gap brought to light a layer of clayey soil superimposed by a 10cm-thick layer of sandy soil. However, no floor was located. The movable finds include very few potsherds of atypical pottery and a loomweight.

#### **Efstratios Papadopoulos**

#### **Kalamonas. Workshop of mould made cups**

In February 2017, during construction works for TAP, a pottery workshop dating back to the Late Hellenistic period was found in the area of Kalamonas, in Drama, at a distance of about 10km west of the ancient city of Philippi. Archaeological research could not uncover the facilities of the workshop due to the pipeline’s spatial restrictions; nevertheless, the finds bear testimony to the presence of a rather pros-

perous 2nd c. BC pottery workshop.

According to ancient topography, the area of Kalamonas is placed on the NE boundaries of the Edonis area, where several settlements and farmhouses of the Hellenistic and, mainly, the Roman period were scattered alongside *Via Egnatia* that connected Amphipolis with the city (*asty*) of Philippi and with Neapolis (Farrington 2008, p. 76-97). Hence, it seems that the presence of a local pottery workshop served the needs of a large area of settlements west of Philippi. Archaeological excavations brought to light several workshop remains: deposits of clay lumps, remnants of a potter’s kiln, sites for the processing of clay and vessels, a *pitheon* (storeroom), but also significant movable finds such as clay moulds for hemispherical bowls, parts of small relief bowls and a plethora of potsherds of luxurious fine pottery, but also wares of everyday use. The abundant water and clay deposits in the area establish the existence and intense activity of a local Hellenistic workshop meeting the needs of a demanding local clientele. Similar regional pottery workshops featuring kilns and sites for the processing of vessels and moulds have been located across the region of Macedonia, at Aegae (Φάκλαρης 1997, p. 193-200), Petres (Αδάμ-Βελένη 2005, p. 375), Filotas (Μοσχάκης 2000), Stobi (Anderson-Stojanovic 1992), Thessaly (Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου 1992) and Halkidiki (Σοφούλη 2017), whereas indications of local production have also been found in Aiani, Thessaloniki, Edessa and Amphipolis.

Among the movable finds of the Kalamonas workshop are a section of a potter’s kiln, part of a stone bench, possibly serving clay processing, as well as pits used for cleaning clay. Visible -albeit heavily disturbed- were the kiln’s successive layers of bricks composing its north low wall, of which a part 1.10m long and 0.80m high was unearthed. The remaining part of the kiln continued beyond the excavation trench

**11.**  
**Μαυρολεύκη,**  
**απορριμματικοί**  
**λάκκοι.**  
**Χάλκινο νόμισμα**

Mavrolefki, disposal  
pits.  
Bronze coin



**12.**  
**Μαυρολεύκη,**  
**απορριμματικοί**  
**λάκκοι.**  
**Χάλκινο κόσμημα**

Mavrolefki, disposal  
pits.  
Bronze jewel



**13.**  
**Φωτολίβος,**  
**απορριμματικοί**  
**λάκκοι.**  
**Βυζαντινή πρόχους**

Fotolivos, disposal pits.  
Byzantine jug



**14.**  
**Μαυρολεύκη,**  
**απορριμματικοί**  
**λάκκοι.**  
**Κρατήρας τοπικού**  
**εργαστηρίου**

Mavrolefki, disposal  
pits.  
Crater from a local  
workshop



## 15. Φωτολίβος. Λιθόκτιστος αγωγός

Fotolivos. Stone-built duct



πλησίον της διέλευσης της Εγνατίας Οδού, που συνέδεε την Αμφίπολη με το *άστυ* των Φιλίππων και τη Νεάπολη (Farrington 2008, 76-97). Συνεπώς, η παρουσία ενός τοπικού εργαστηρίου κεραμικής φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες μιας μεγάλης περιοχής κωμών δυτικά των Φιλίππων. Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως αρκετά εργαστηριακά κατάλοιπα: απόθεση πηλομαζών, λείψανα κεραμικού κλιβάνου, χώρους επεξεργασίας πηλού και αγγείων, πιθεώνα, αλλά και σημαντικά κινητά ευρήματα, όπως πήλινες μήτρες ημίτομων σκύφων, τμήματα ανάγλυφων σκυφιδίων και πληθώρα οστράκων λεπτής, πολυτελούς κεραμικής αλλά και κεραμικής καθημερινής χρήσης. Η αφθονία νερού και αργιλωδών αποθέσεων στην περιοχή υποστηρίζει την παρουσία και την έντονη δράση ενός τοπικού εργαστηρίου των ελληνιστικών χρόνων που θα ανταποκρινόταν στις ανάγκες ενός απαιτητικού κοινού. Παρόμοια περιφερειακά μακεδονικά εργαστήρια παραγωγής κεραμικής, με εύρεση κεραμικών κλιβάνων, χώρων επεξεργασίας των αγγείων και μητρώων, έχουν εντοπιστεί στις Αιγές (Φάκλαρης 1997, 193-200), στις Πέτρες (Αδάμ-Βελένη 2005, 375), στον Φιλώτα (Μοσχάκης 2000), στους Στόβους (Anderson-Stojanovic 1992), στη Θεσσαλία (Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1992) και στη Χαλκιδική (Σοφούλη 2017), ενώ ενδείξεις για τοπική παραγωγή υπάρχουν επίσης στην Αιανή, τη Θεσσαλονίκη, την Έδεσσα και την Αμφίπολη.

Ανάμεσα στα ακίνητα ευρήματα του εργα-

στηρίου στον Καλαμώνα συγκαταλέγονται αποσπασματικό τμήμα ενός κλιβάνου, τμήμα λίθινου εδράνου που ίσως εξυπηρετούσε την επεξεργασία του πηλού, αλλά και λάκκοι καθαρισμού του πηλού. Από τον κλιβάνο ήταν διακριτές, αλλά σε εικόνα έντονης διαταραχής, οι επάλληλα στρωμένες πλίνθοι του βόρειου τοιχείου του, που εμφανίστηκαν σε μήκος περίπου 1,10 μ. και ύψος 0,80 μ., ενώ το υπόλοιπο τμήμα του κλιβάνου εισχωρούσε στην παρειά της τομής και δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί.

Πλησίον και ανατολικά του κλιβάνου αποκάλυφθηκε χώρος απόθεσης μεγάλης ποσότητας πηλομαζών από καθαρή πορτοκαλόχρωμη πλαστική άργιλο, η οποία αποτελούσε την πρώτη ύλη των κεραμικών<sup>1</sup>. Η πρόχειρη λίθινη κατασκευή, το έδρανο που υπήρχε ανατολικά της περιοχής πηλομαζών, κατασκευασμένο από αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό, αποκαλύφθηκε αποσπασματικά (εικ. 16). Οι δύο σωζόμενοι τοίχοι του, σε κάτοψη ορθής γωνίας, διαστάσεων 5,90x2 μ. και μέγιστου πάχους 1 μ., δεν αποκλείεται να όριζαν ορθογώνιο χώρο του εργαστηριακού συγκροτήματος. Η γειτνίασή του με την πρώτη ύλη ενισχύει τον συσχετισμό του με την προετοιμασία του πηλού και την κατασκευή ή το στέγνωμα των αγγείων<sup>2</sup>. Εξωτερικά του εδράνου βρέθηκαν άφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης, λίγα όστρακα χρηστικής κεραμικής, κυρίως σκυφίδια και οινοχόες, υφαντικά βάρη (αγνύθες), καθώς και έξι χάλκινα νομίσματα που χρονολογούνται από τον 2ο αι. π.Χ. έως και τον 4ο αι. μ.Χ., τοποθετώντας τη δραστηριότητα του εργαστηρίου σε μια μακρά περίοδο έως τα χρόνια του ρωμαϊκού αποικισμού (Σαμσάρης 1976, 78-84, 146-8, 169 κ.ε.).

Στο χωροταξικό πλαίσιο του ίδιου εργαστηρίου αγγειοπλαστικής εντάσσονται και επτά αβαθείς κυκλικόι λάκκοι, ανοιγμένοι στο φυσικό καστανοκίτρινο, αργιλώδες έδαφος. Τα τοιχώματά τους ήταν διαμορφωμένα πρόχειρα και σχεδόν όλοι είχαν τις ίδιες διαστάσεις, με διάμετρο που έφτανε το 1-1,50 μ. και βάθος το 0,50 μ. Από τη μορφολογία των ορυγμάτων γίνεται αντιληπτό πως προορίζονταν για την επεξεργασία του πηλού, ωστόσο ένα από αυτά περιείχε απορρίμματα μεταλλουργικής δραστηριότητας. Σχεδόν περιμετρικά των

<sup>1</sup>. Εργαστηριακή απόθεση μαζών καθαρού πηλού που χρησίμευε για την κατασκευή ιδιαίτερων πήλινων αντικειμένων. Βλ. επίσης Φάκλαρης 1983, 211. Δρούγου 2009. <sup>2</sup>. Για αντίστοιχους χώρους και κατασκευές σε εργαστήρια κεραμικής, βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000 και 2008. Σιαμανίδης 2000. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004.



**16.**  
**Καλαμώνας, ελληνιστικό**  
**εργαστήριο.**  
**Λίθινο έδρανο**

Kalamonas, Hellenistic workshop.  
 Stone bench

and was therefore not investigated. At a close distance to the east of the kiln, a disposal space was unearthed containing a large quantity of clay lumps of pure orange plastic clay, which served as raw material for the production of ceramics<sup>1</sup>. The stone structure, namely the bench that lay east of the clay lumps, made of rubble without binding material, was partly unearthed (fig. 16). It is possible that its two preserved walls that meet at a right angle, measuring 5.90x2m and with a maximum thickness of 1m, delineated a rectangular space of the workshop complex. Its proximity to the raw material reinforces the connection of the site to the preparation of the clay and the making or drying process of the vases<sup>2</sup>. Outside of this structure lay abundant fragments of roof tiles, a few potsherds coming from utilitarian vessels, mainly small bowls and oinochoai, loomweights, as well as six bronze coins dating from the 2nd to the 4th c. AD, thus attesting to a broad timespan to the activity of the workshop, up to the time of the Roman colonisation (Σαμσόρης 1976, p. 78-84, 146-8, 169 ff). The site of the pottery workshop also encompassed seven shallow circular pits, dug in the brownish-yellow clayey ground. Their walls were roughly set and nearly all shared the same dimensions, 0.50m deep and with a diameter reaching 1-1.50m. Judging by the form of the pits, it becomes clear that they were intended for the processing of clay, nevertheless one of

them contained metallurgical waste. Around the pits, four large storage jars (pithoi) were found half preserved *in situ* (fig. 17); they had been repeatedly repaired with lead clamps. Parts of other pithoi were also located within the lateral surfaces of the trenches, bearing witness to a *pitheon* (storeroom) that belonged to the workshop. Originally, the pithoi must have been used for storing the raw material and gradually, after the site ceased to be used as workshop, they served disposal purposes – as evidenced by the large quantity of shattered vases and other materials found in them<sup>3</sup>. Dominant, in terms of quantity, among the movable finds were clay vases of everyday use, mainly undecorated. All types that were popular during the Hellenistic period are represented, such as skyphoi, oinochoai, ladles, amphoriskoi and Macedonian amphorae, pinakia (plates) and cooking pots. A significant category of movable finds consists of very few lamps<sup>4</sup> and potsherds of moulded bowls with a variety of relief decoration (Rotroff 1982, p. 19, 26). Many of the collected potsherds belong to undecorated pottery wares of everyday use, yet there were also examples of fine luxuriously made vases. The black-glazed vases include mainly large and small bowls, pyxides (Καλλίν 2012, 158-179) to a lesser extent, while fragments of small bowls and plates<sup>5</sup>, made of high-quality orange clay with lustrous red burnish, of the eastern *terra sigillata* type have been found<sup>6</sup>. Finally, “West Slope” pottery

**1.** Artisanal disposal of lumps of pure clay used for making special clay objects. See also Φάκλαρης 1983, p. 211. Δρούγου 2009. **2.** For similar spaces and structures in pottery workshops, see Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000 & 2008. Σιαμανίδης 2000. Τρακοσσοπούλου-Σαλακίδου 2004. **3.** Similar finds of pits and *pitheones* in pottery workshops are mentioned in the above bibliography. **4.** For the lamps of Macedonia, see Δρούγου 1992. **5.** For parallel finds of pinakia (plates), see Σταμούδη 2000, p. 161-172. **6.** For *terra sigillata* pottery and its dating in Macedonia, see Hayes 1991. Malamidou 2005.

17.

### Καλαμώνας, ελληνιστικό εργαστήριο. Πίθος

Kalamonas, Hellenistic workshop.  
Pithos



λάκκων εντοπίστηκαν κατά χώραν τέσσερις πίθοι διατηρημένοι κατά το ήμισυ (εικ. 17), οι οποίοι έχουν δεχτεί επανειλημμένες επισκευές με μολύβδινους συνδέσμους, ενώ στις παρειές των ανασκαφικών τετραγώνων εντοπίστηκαν και αρκετά συνανήκοντα τμήματα άλλων πίθων, μαρτυρία ενός πιθεώνα που ανήκε στο εργαστήριο. Η χρήση των πίθων πρέπει να ήταν κατ' αρχάς αποθηκευτική για την πρώτη ύλη και σταδιακά, μετά τη διακοπή λειτουργίας του χώρου, μετατράπηκε σε απορριμματική, γεγονός που αποδεικνύεται από την απόθεση πολλών σπασμένων αγγείων και άλλων υλικών στο εσωτερικό τους<sup>3</sup>.

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα πρωτεύουσα θέση, από άποψη ποσότητας, κατέχουν τα πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης, κυρίως αβαφή, με εκπροσώπηση σχεδόν όλων των δημοφιλών κατηγοριών των ελληνιστικών χρόνων, όπως οι σκύφοι, οι οινοχόες, οι αρυτήρες, οι αμφορίσκοι και οι μακεδονικοί αμφορείς, τα πινάκια και τα μαγειρικά σκεύη. Σημαντική ενότητα μεταξύ των κινητών ευρημάτων αποτελούν ελάχιστοι λύχννοι<sup>4</sup> και όστρακα σκυφιδίων με ποικίλο ανάγλυφο διάκοσμο (Rotroff 1982, 19, 26). Πολυπληθής ομάδα οστράκων που συνελέγη ανήκει σε αβαφή κεραμική καθημερινής χρήσης, χωρίς να λείπουν δείγματα από λεπτά αγγεία πολυτελούς κατασκευής. Στα μελαμβαφή αγγεία κυριαρχούν μικροί και μεγάλοι άωτοι σκύφοι, λιγότερο οι πυξίδες (Καλλίνη 2012, 158-179), ενώ βρέθηκαν επίσης τμήματα σκυφιδίων και πινακίων<sup>5</sup> από πορτοκαλόχρωμο πηλό καλής ποιότητας, με στιλπνό κοκκινωπό γάνωμα κατηγορίας terra sigillata ανατολικού τύπου<sup>6</sup>. Τέλος, η κεραμική

της κατηγορίας «Δυτικής κλιτύος» (Malamidou 2005, υποσ. 13) εκπροσωπείται από ένα μοναδικό εύρημα διακοσμημένου αμφορίσκου τοπικού εργαστηρίου.

Τα σημαντικότερα, ωστόσο, ευρήματα του εργαστηρίου συνιστούν οι πήλινες μήτρες για την κατασκευή ημίτομων σκύφων. Από την περιουλογή θραυσμάτων πήλινων μητρών, που βρέθηκαν σε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής στο βορειοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού καννάβου, αποκαταστάθηκαν δύο μήτρες που έφεραν φυτικό διάκοσμο (εικ. 18) και μία τρίτη με αφηγηματική παράσταση σκηνών από την τραγωδία του Ευριπίδη «Ιφιγένεια η εν Αυλίδι». Στο μέταλλο της βάσης δύο εξ αυτών μάς αποκαλύπτεται ένα αξιοσημείωτο στοιχείο, ίσως το όνομα του ίδιου του τεχνίτη-κεραμέα (ΣΙΜΟC), εμπλουτίζοντας περαιτέρω την προσωπογραφία των ελληνιστικών κεραμικών εργαστηρίων. Επιπλέον διασώθηκαν τμήματα και άλλων μητρών με αποσπασματικές εικονιστικές συνθέσεις, επιγραφές και φυτικό διάκοσμο. Η ανεύρεση μητρών υποστηρίζει την ιδέα τοπικής παραγωγής ανάγλυφων σκύφων, πιθανόν υπό την επιρροή του επίσημου κέντρου παραγωγής τους, της μακεδονικής πρωτεύουσας της Πέλλας. Το εικάζουμε καθώς διακρίνονται σαφείς ομοιότητες στη διακόσμηση αλλά και διαφορές, που παραπέμπουν τόσο στην παρουσία τοπικών μιμήσεων όσο και στην εξαγωγή αγγείων ή μητρών από τα μεγάλα κέντρα παραγωγής προς την περιφέρεια (Ακαμάτης 1993). Βάσει τυπολογικών στοιχείων και παράλληλων ευρημάτων από άλλες ανασκαφικές θέσεις κυρίως της Μακεδονίας, η χρονολόγηση των αγγείων-προϊόντων του εργαστηρίου κεραμικής στον Καλαμώνα τοποθετείται στο διάστημα από το β' μισό του 2ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Εάν μάλιστα συμπεριλάβουμε και τα νομισματικά δεδομένα της ανασκαφής ως χρονολογικά κριτήρια χρήσης του χώρου, τότε θα πρέπει να αναφερθούμε σε ένα χρονικό πλαίσιο αρκετά ευρύ, από το γ' τέταρτο του 2ου αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ., εικάζοντας ότι το εργαστήριο μπορεί να εγκαταλείφθηκε πριν ή μετά τη μάχη των Φιλίππων, το 42 π.Χ., όταν η περιοχή δέχτηκε τα πρώτα κύματα αποίκων, η εγκατάσταση των οποίων στη λεκάνη της Δράμας θα επέφερε πιθανόν και αλλαγές στις στρατηγικές της τοπικής οικονομίας.

**Ευστράτιος Παπαδόπουλος,  
Ευαγγελία Παϊσίδου**

<sup>3</sup>. Εντοπισμός λάκκων και πιθεώνα αναφέρεται στην παραπάνω βιβλιογραφία για αντίστοιχα εργαστήρια κεραμικής. <sup>4</sup>. Για τα λυχνάρια της Μακεδονίας, βλ. Δρούγου 1992. <sup>5</sup>. Για παράλληλα ευρήματα πινακίων, βλ. Σταμούδη 2000, 161-172. <sup>6</sup>. Για την terra sigillata και τη χρονολόγηση των αγγείων της στη Μακεδονία, βλ. Hayes 1991. Malamidou 2005.

(Malamidou 2005, note 13) is represented by a single find: a locally produced decorated amphoriskos.

The most important finds retrieved in the workshop were the clay moulds used for making hemispherical relief bowls. From the collection of fragments of clay moulds found across an extended destruction layer in the NE section of the excavation grid, two examples were restored bearing decoration of vegetal motifs (fig. 18), and a third one adorned with scenes from Euripides' tragedy "Iphigenia in Aulis". The medallion at the base of two of these moulds reveals a noteworthy element: the name possibly of the potter himself (ΣΙΜΟC / SIMOS), thus further enriching available information on Hellenistic pottery workshops. Furthermore, parts of other moulds have also been preserved, with fragmentary representational compositions, inscriptions and floral decoration. The retrieval of the moulds establishes the theory of local production of relief bowls, possibly under the influence of the official production centre for these ceramics, i.e. the Macedonian capital of Pella. This is supported by the striking similarities, as well as differences, in decoration that suggest both the existence of local imitations and the export of vases or moulds from the major production centres to the regions (Ακαμάτης 1993).

Based on typological elements and parallel finds from other excavated sites, mainly in Macedonia, the vases produced at the Kalamonas pottery workshop can be dated from

the second half of the 2nd c. to the early 1st c. BC. Furthermore, if numismatic data collected during the excavation are also taken into consideration as chronological criteria, then the timespan is quite extended: from the third quarter of the 2nd c. BC to the 4th c. AD, presuming that the workshop was probably abandoned before or after the Battle of Philippi in 42 BC, when the region received the first influx of settlers whose settlement in the Drama basin must have brought about changes in the strategies of the local economy.

*Efstratios Papadopoulos, Evangelia Paisidou*

**18.**  
**Καλαμώνας,**  
**ελληνιστικό**  
**εργαστήριο.**  
**Μήτρα ανάγλυφου**  
**σκύφου**

Kalamonas, Hellenistic  
workshop.  
Relief bowl mould



**Π.Ε. Σερρών**  
Serres Regional Unit

**Καλά Δένδρα**  
Kala Dendra

**Μητρούσι**  
Mitrousi

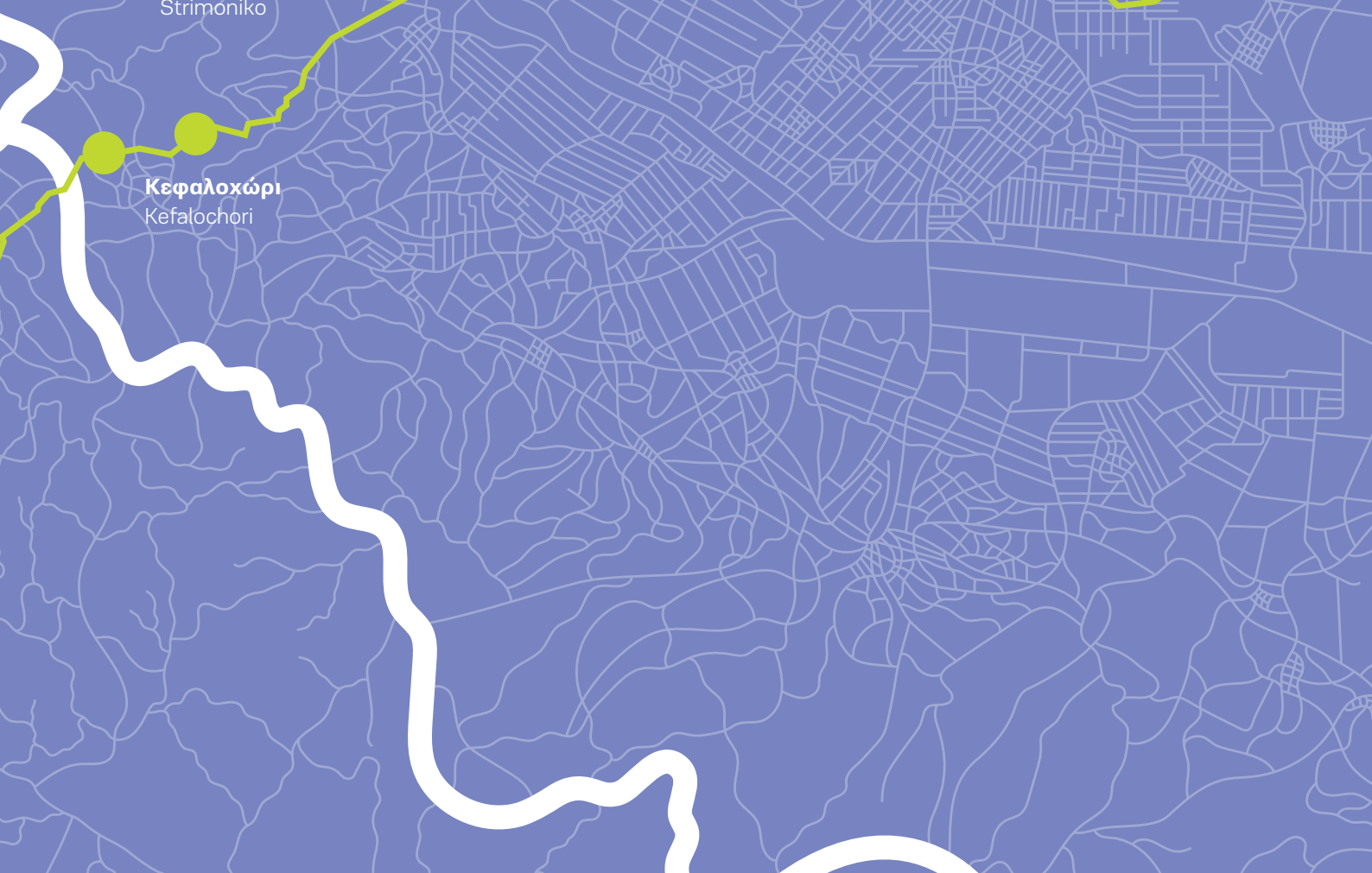
**Σέρρες**  
Serres

**Νέος Σκοπός**  
Neos Skopos

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

**Στρυμονικό**  
Strimoniko

**Κεφαλοχώρι**  
Kefalochori



**Π.Ε. Δράμας**  
Drama Regional Unit

# EPHORATE OF ANTIQUITIES OF SERRES

**Πεντάπολη**  
Pentapoli

**Αλιστράτη**  
Alistrati

**Τούμπα**  
Toumba

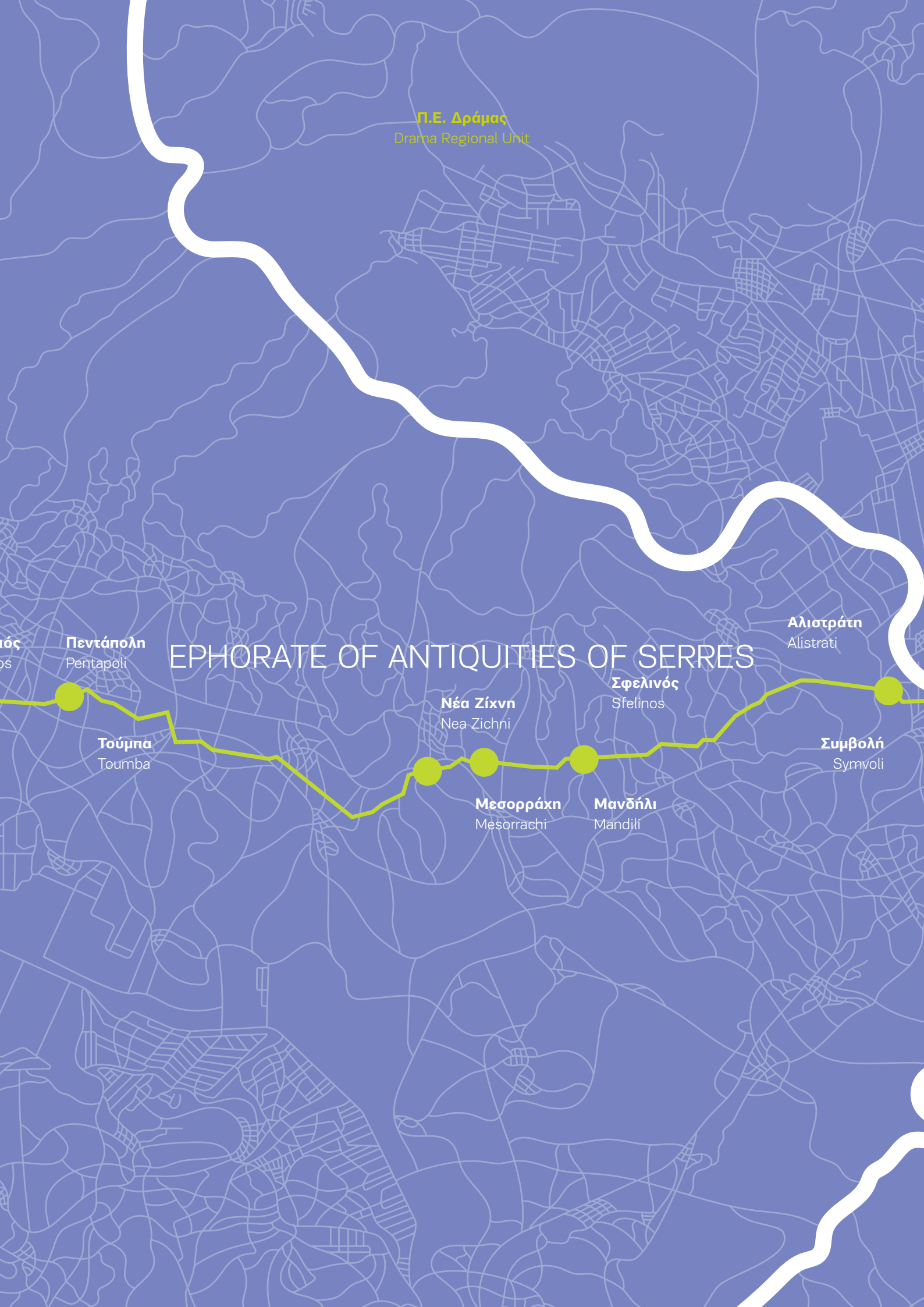
**Νέα Ζίχνη**  
Nea Zichni

**Σφελινός**  
Sfelinos

**Συμβολή**  
Symvoli

**Μεσοράχη**  
Mesorrachi

**Μανδύλι**  
Mandili





## 1. Συμβολή. Αεροφωτογραφία του νεκροταφείου

Symvoli.  
Aerial view of the cemetery

### Εισαγωγή

Ο Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου ΤΑΡ διήλθε τα διοικητικά όρια της Π.Ε. Σερρών σε μήκος περίπου 90 χλμ. Η κατασκευή του έργου ξεκίνησε το καλοκαίρι του 2016 και ήδη από την παρακολούθηση των πρώτων εργασιών στην τυπική Ζώνη Εργασίας και των συνοδών έργων εντοπίστηκαν αρχαιότητες σε διάφορες θέσεις. Οι σωστικές ανασκαφές, μεγαλύτερης ή μικρότερης κλίμακας, ξεκίνησαν το 2017 και ολοκληρώθηκαν το 2018, δίνοντας την ευκαιρία να αποκαλυφθούν αρχαιότητες που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς χρόνους έως τη βυζαντινή εποχή. Ειδικότερα, σε περιοχές όπως η Συμβολή, το Μανδύλι, η Μεσορράχη, η Νέα Ζίχνη, ο Νέος Σκοπός, η Πεντάπολη και το Κεφαλοχώρι, οι διενεργηθείσες ανασκαφές συμπλήρωσαν τον αρχαιολογικό χάρτη της Π.Ε. Σερρών είτε με την ανακάλυψη νέων είτε με την επιβεβαίωση ήδη εντοπισμένων θέσεων. Αποκαλύφθηκαν οικιστικές εγκαταστάσεις με ευρήματα της νεώτερης νεολιθικής εποχής στις θέσεις Μανδύλι και Μεσορράχη, νεκροταφεία της εποχής του σιδήρου στο Κεφαλοχώρι, των ρωμαϊκών και των πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Πεντάπολη και τη Συμβολή αντιστοίχως, απορριμματικοί λάκκοι-αποθέτες με κεραμική των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων στη Νέα Ζίχνη, και πιθεώνας των ρωμαϊκών χρόνων στη Μεσορράχη.

Στο πλαίσιο συνοπτικής παρουσίασης των ανεσκαμμένων θέσεων, η αναφορά στις θέσεις γίνεται με βάση τη γεωγραφική ένταξή τους στους αντίστοιχους δήμους, έχοντας ως αφετηρία τα ανατολικά όρια της Π.Ε. Σερρών.

### Δήμος Αμφίπολης

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή της Συμβολής αποκάλυψε τμήμα νεκροταφείου σε πλαγιά χαμηλού λόφου, στα δυτικά του ποταμού Αγγίτη<sup>1</sup>. Ήδη από τις ερ-

γασίες χάραξης του άξονα όδευσης του αγωγού άρχισαν να εντοπίζονται μεμονωμένες ταφές, που οδήγησαν στη δέσμευση της περιοχής για τη διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας. Χαράχθηκαν συνολικά 30 ανασκαφικές τομές και αποκαλύφθηκαν 70 ταφές και τρεις λάκκοι (εικ. 1). Κατά τις εργασίες αποδόμησης εντοπίστηκαν ακόμη πέντε τάφοι. Η πλειονότητα των ταφών (49/75) είχαν κατεύθυνση στον άξονα Α-Δ, 18 ταφές είχαν κατεύθυνση στον άξονα Β-Ν, δύο ταφές είχαν κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και μία ΒΑ-ΝΔ. Τυπολογικά υπερτερούν οι λακκοειδείς τάφοι με κάλυψη από λίθινες πλάκες και ενίοτε τμήματα κεράμων, ενώ ακολουθούν οι απλοί λακκοειδείς και οι κεραμοσκεπείς. Περίπου μία στις τρεις ταφές ήταν κτερισμένη με θησαυρό νομισμάτων και πήλινα αγγεία (απλές τριφυλλόσχημες οinoχοΐσκες, κύπελλα). Τα νομίσματα είναι των αυτοκρατόρων Καρακάλλα, Σεπτιμίου Σεβήρου, Λικινίου, Βαλερίου, Μαξιμιανού, Κωνσταντίνου Α΄ και Κωνσταντίου Β΄ και χρονολογούνται από τον 2ο μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. (Sear 1981, αρ. 3410, 3440, 3601. RIC II, 41, 70, αρ. 222, 223, 498. RIC VI, 427, πίν. 8, 32b, 357-358, 67b. Gaebler 1935, πίν. XX, 10).

### Δήμος Νέας Ζίχνης

Ο μεγαλύτερος αριθμός των σωστικών ανασκαφών, μεγάλης και μικρής κλίμακας, υλοποιήθηκε εντός των γεωγραφικών ορίων του Δήμου Νέας Ζίχνης, καθώς η πορεία του αγωγού διέσχισε τον δήμο κατά μήκος και διήλθε πλησίον αρκετών εντοπισμένων αρχαιολογικών θέσεων.

Στις περιοχές της Αλιστράτης και της Λευκοθέας εντοπίστηκαν αντιστοίχως ένας λακκοειδής ακτέριστος τάφος, που έφερε κάλυψη από λίθινες, ακατέργαστες πλάκες, και ένας κιβωτιόσχημος, συλημένος τάφος, από τον οποίο περισυλλέχθηκαν ένα χάλκινο νόμισμα, ένα μεταλλικό αντικείμενο και ελάχιστη ποσότητα κεραμικής. Μεγάλης έκτασης σωστική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στις νότιες υπώρειες προϊστορικής τούμπας, η οποία είναι γνωστή ως «Τούμπα Μανδηλίου». Η τούμπα χρονολογείται στην ύστερη εποχή του χαλκού και βρίσκεται περίπου 2,2 χλμ. νοτιοδυτικά του σύγχρονου ομώνυμου οικισμού σε υψόμετρο 219 μ. (Τόλια-Χριστάκου 2009, 435-444). Εντός της τάφρου όδευσης του αγωγού χαράχθηκαν 47 τομές σε τρία πλατώματα, όπου εντοπίστηκαν οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων, όπως 14 ταφές, 39 λάκκοι, κυρίως απορριμματικοί, τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου, τμήματα δαπέδων τριών

1. Το 1997 κατά τις εργασίες κατασκευής του αγωγού φυσικού αερίου της ΔΕΣΦΑ, που χωροθετείται νοτίως του αγωγού ΤΑΡ, είχαν εντοπιστεί τρεις ακτέριστοι λακκοειδείς τάφοι (αρχείο της πρώην ΙΗ΄ ΕΠΚΑ).

## Introduction

The route of the Trans Adriatic Pipeline (TAP) within the boundaries of the Serres Regional Unit extends along 90 km. Construction works in the area began in the summer of 2016 and, already during the monitoring of the preliminary works and accompanying activities in the pipeline's Right of Way, antiquities were located in various sites.

Rescue excavations, of a smaller or larger scale, commenced in 2017 and were completed in 2018, thus enabling the Ephorate to unearth antiquities dating from the prehistoric times to the Byzantine period. Specifically, in areas such as Symvoli, Mandili, Mesorrachi, Nea Zichni, Neos Skopos, Pentapoli and Kefalochori, the excavations enriched the archaeological map of the Serres Regional Unit in two ways – via the discovery of new sites and by corroborating the existence of known ones. The excavations brought to light houses with finds from the Late Neolithic period at the sites Mandili and Mesorrachi; cemeteries dating to the Iron Age at Kefalochori; Roman and Early Byzantine cemeteries at Pentapoli and Symvoli, respectively; disposal pits with pottery of the Archaic and Classical periods at Nea Zichni; and a Roman *pitheon* (storeroom) at Mesorrachi.

In the following brief presentation of the excavated sites, their reference is geographical, i.e. on the basis of the respective Municipality each site belongs to, starting from the east border of the Serres Regional Unit and moving westwards.

## Municipality of Amphipolis

The excavation that was carried out in the area of Symvoli brought to light part of a cemetery on a low hillside to the west of the River Aggitis<sup>1</sup>. Individual burials in the area had been identified as early as the planning phase of the pipeline's route, leading to a rescue excavation: a total of 30 trenches were dug, yielding 70 burials and three pits (fig. 1). During deconstruction work, five more graves were unearthed. The majority of the graves (49/75) had an E-W orientation, whereas eighteen were aligned from N to S, two burials had a NW-SE orientation and one a NE-SW. In terms of typology, predominant were pit graves covered by stone slabs and occasionally fragments of roof tiles, followed by simple pit and tile-roofed graves. About one in three burials was furnished

with a hoard of coins and clay vessels (simple small trefoil oinochoae, cups). The coins were issued under the emperors Caracalla, Septimius Severus, Licinius, Valerius, Maximian, Constantine I and Constantius II, and date from the 2nd to the 4th c. AD (Sear 1981, no 3410, 3440, 3601. RIC II, 41, 70, no 222, 223, 498. RIC VI, 427, pl. 8, 32b, 357-358, 67b. Gaebler 1935, tafel XX, 10).

## Municipality of Nea Zichni

The largest number of rescue excavations, larger or smaller, was performed in the Municipality of Nea Zichni, as the pipeline's route crossed the municipality lengthwise and near several confirmed archaeological sites.

A pit grave that did not contain grave goods, covered by slabs of unworked stone, and a looted cist grave in which a bronze coin, a metal object and scant pottery were recovered, were located in the areas of Alistrati and Lefkothea, respectively.

A large-scale rescue excavation took place in the south foot of a prehistoric burial mound, known as the "Mandili Toumba". The burial mound dates back to the Late Bronze Age and is situated about 2,200m southwest of the present-day homonymous settlement, at an altitude of 219m (Τόλια-Χριστάκου 2009, 435-444). Forty-seven trenches were excavated within the pipeline's trench over three levels, in which domestic and burial remains dating to both prehistoric and historical times were unearthed. These include 14 burials, 39 pits mainly serving disposal purposes, a section of pebbled floor, sections of floors of three thermal installations, architectural remains that belonged to eight walls, and a fragmentary jar (fig. 2).

In trenches 1, 2, 1a and 2a, six disposal pits dug into the sandstone terrain were unearthed, while 41 possible postholes were found around them. The interior of the pits yielded parts of clay lumps with evidence of wattle, stone tools (flint blades, ground stone tools) and potsherds of hand-made vases, several of which bear plastic rope-like or impressed decoration, fingerprints, and high-quality polish. This was possibly the location of a pile dwelling that was probably destroyed by fire.

The burials were located in trenches 15, 15a, 16 and 17, in plain pits with an E-W orientation. Most of the skeletons were found in

<sup>1</sup> In 1997 during the construction of the pipeline of the Hellenic Gas Transmission System Operator (DESFA), located south of TAP, three pit graves had been unearthed lacking grave goods (archive of the former 18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities).

θερμικών κατασκευών, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οκτώ τοίχων και αποσπασματικά σωζόμενο πιθάρι (εικ. 2).

Στις τομές 1, 2, 1α και 2α εντοπίστηκαν έξι απορριμματικοί λάκκοι, διανοιγμένοι εντός του φυσικού ψαμμιτικού εδάφους, ενώ περιμετρικά τους αποκαλύφθηκαν 41 πιθανές πασσαλότρυπες. Από το εσωτερικό των λάκκων περισυλλέχθηκαν τμήματα από πηλόμαζες με ίχνη καλάμωσης, λίθινα εργαλεία (λεπίδες πυριτόλιθου, τριπτά εργαλεία) και όστρακα χειροποίητων αγγείων, αρκετά από τα οποία φέρουν πλαστική σχοινοειδή ή εμπίεστη διακόσμηση, αποτυπώματα δαχτύλων και στίλβωση καλής ποιότητας. Πιθανή είναι η ύπαρξη πασσαλόπηκτης οικίας, η οποία ίσως καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Οι ταφές εντοπίστηκαν στις τομές 15, 15α, 16 και 17. Πρόκειται για λακκοειδείς ταφές με κατεύθυνση Α-Δ. Οι περισσότεροι σκελετοί εντοπίστηκαν σε ύπτια θέση, με το κεφάλι στα ανατολικά και τα άνω άκρα σταυρωμένα στο ύψος της κοιλιάς. Όλοι οι τάφοι ήταν ακτέριστοι, με την εξαίρεση ενός στον οποίο βρέθηκαν χάλκινα κοσμήματα.

Στις τομές 29, 30, 31 και 32 εντοπίστηκαν τα θεμέλια έξι τοίχων. Πιθανότατα οι τρεις τοίχοι (3, 4 και 5) όριζαν δύο χώρους. Μεταξύ των τοίχων 3 και 5 αποκαλύφθηκαν επάλληλοι λιθοσωροί, ενώ η κεραμική που περισυλλέχθηκε από τα ανώτερα στρώματά τους περιλάμβανε όστρακα εφυσωμένων αγγείων, γυάλινα ψέλια και νομίσματα των βυζαντινών χρόνων. Στον διαμορφωμένο χώρο μεταξύ των τοίχων 4 και 5 εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής προγενέστερο των προαναφερθέντων τοίχων, ενώ ακόμα βαθύτερα εντοπίστηκαν τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες κυκλικού σχήματος και τρεις νέοι τοίχοι (6, 7 και 8). Το βοτσαλωτό δάπεδο και άλλοι δύο τοίχοι που εντοπίστηκαν στις τομές 34-35 εδράζονταν σε προϊστορικό στρώμα. Από τα μέχρι τώρα δεδομένα γίνεται αντιληπτό ότι τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις που χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή περίοδο<sup>2</sup>.

Στην ευρύτερη περιοχή του Μανδηλίου εντοπίστηκαν επίσης αρχιτεκτονικά λείψανα μικρής έκτασης, κατάλοιπα πήλινου αγωγού, περιοχή με πιθανούς λάκκους που περιείχαν οστά ζώων και όστρακα των βυζαντινών χρόνων, καθώς και

περιοχή με όστρακα αγγείων της νεολιθικής περιόδου, πηλόμαζες και πιθανές πασσαλότρυπες. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών και των συνοδών έργων στην τυπική Ζώνη Εργασίας του ΤΑΡ στην περιοχή του Σφελινού εντοπίστηκε και διερευνήθηκε λιθόστρωτο που έφερε στην επιφάνεια χρήση ποσότητα κεραμικής και ίχνη καύσης. Περίπου 50 μ. δυτικότερα εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν άλλοι δύο λιθοσωροί. Στον έναν από αυτούς συλλέχθηκαν θραύσματα κεράμων και λιγοστά όστρακα, ενώ κάτω από τον δεύτερο εντοπίστηκε όρυγμα στο φυσικό έδαφος με ελάχιστη κεραμική. Η διερεύνηση ακόμα ενός λιθοσωρού δεν απέδωσε κινητά ευρήματα, σε αντίθεση με δύο ορύγματα που απέδωσαν κεραμική των ιστορικών χρόνων. Σε κοντινή απόσταση από τους προαναφερθέντες λιθοσωρούς ερευνήθηκε περιοχή με πλείστα θραύσματα κεράμων, πλίνθων, λιγοστών οστράκων κεραμικής (πιθανότατα από πιθοειδές αγγείο), καθώς και λάκκος πληρωμένος με επίχωση φαιοκάστανου χρώματος και όστρακα πιθανότατα προϊστορικών χρόνων. Περίπου 100 μ. δυτικότερα διενεργήθηκε σωστική έρευνα, όπου εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, βοτσαλωτό δάπεδο (;) μικρής έκτασης και τεχνητό λάξευμα ημικυκλικού σχήματος. Από τις εργασίες και την αποδόμηση των τοίχων περισυλλέχθηκαν κεραμική, λίθινα εργαλεία και οστά ζώων. Πιθανότατα στην περιοχή να υπήρχαν οικιστικές εγκαταστάσεις των προϊστορικών χρόνων, καθώς πλησίον των ανωτέρω καταλοίπων και εντός της τάφρου όδευσης εντοπίστηκαν τμήμα πίθου και λάκκος-αποθήκης που περιείχε κεραμική της νεολιθικής εποχής.

Ο εντοπισμός μικρών εγκαταστάσεων με κεραμική της νεολιθικής εποχής συνεχίζεται δυτικότερα και στην περιοχή της Μεσορράχης<sup>3</sup>. Εντοπίστηκαν κυρίως τάφροι που πιθανότατα περιέκλειαν προϊστορικούς οικισμούς, τοίχοι από αργολιθοδομή και απορριμματικοί λάκκοι. Περισυλλέχθηκαν αβαφής κεραμική, όστρακα με αποτυπώματα ψάθας, με διακόσμηση μελανού επί ερυθρού (black on red) (εικ. 3), με γραφίτη, με εγχάρκτη διακόσμηση και ίχνη λευκής πάστας, όστρακα μελανοστεφούς (black topped) κεραμικής, πήλινα ειδώλια, οστέινα κοσμήματα και λίθινα εργαλεία. Παράλληλα, ο διαχρονικός χαρακτήρας της κατοίκησης στην περιοχή

<sup>2</sup>. Βρέθηκαν νομίσματα των ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων (Αυγούστου, Τραϊανού, Δομιτιανού, Γορδιανού Γ', Κωνσταντίνου Α', Ιουλιανού και ανώνυμος φόλλης της εποχής του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου). <sup>3</sup>. Στην ευρύτερη περιοχή της Μεσορράχης υπάρχουν δύο εντοπισμένες προϊστορικές θέσεις, μία της εποχής του χαλκού στον λόφο του Αγίου Γεωργίου και μία δεύτερη, νεολιθική, στον απέναντι λόφο και στα γύρω αγροτεμάχια (Γραμμένος 1975, 196. Γραμμένος – Φωτιάδης 1980, 23. Κουκούλη 1968, 360-1. Σαμαρής 1976, 179).



**2.**  
**Μανδύλι.**  
**Αεροφωτογραφία της**  
**ανασκαφής**

Mandili.  
Aerial view of the excavation

supine position with the head facing east and the arms crossed over the abdomen. All lacked grave goods, with the exception of one which contained bronze jewellery.

In trenches 29, 30, 31 and 32 the foundations of six walls were found. It is highly possible that the three walls (3, 4 and 5) demarcated two spaces. Between walls 3 and 5 successive piles of stones were exposed, whereas the pottery collected from their upper strata included potsherds of glazed vases, glass bracelets and Byzantine coins. In the space between walls 4 and 5 a destruction layer was excavated that predates the aforementioned walls, whereas a section of a floor composed of circular clay slabs and three new walls (6, 7 and 8) were found at an even greater depth. The pebbled floor and two more walls uncovered in trenches 34-35 rested on a prehistoric layer. From the hitherto collected data it becomes clear that the remains belong to two building phases that date back to the Late Roman and the Byzantine period<sup>2</sup>.

In the wider region of Mandili a few architectural remnants were also found, including remains of a clay pipe, an area with possible pits that contained animal bones and potsherds of the Byzantine period, as well as an area with Neolithic potsherds, clay lumps, and possible postholes.

During the excavations and accompanying works undertaken within TAP's Right of Way in the locality of Sfelinos, a stone-paved surface was unearthed, with some pottery and traces of combustion. Approximately 50m westwards, two more piles of stones were excavated. In

one of them, fragments of roof tiles and a few potsherds were retrieved, whereas underneath the second pile a ditch was found containing scant pottery. The excavation of one more pile of stones did not yield movable finds, as opposed to two ditches in which pottery of historical times was uncovered. At a short distance of the abovementioned stone piles, abundant fragments of tiles, bricks, a few potsherds (possibly from a jar) and also a pit filled with a greyish-brown deposit and prehistoric, most likely, potsherds were found. About 100m further west, rescue excavations unearthed domestic remains, a limited pebbled floor (?) and a semi-circular artificial carving. Pottery, stone tools and animal bones were collected during the excavation works and the deconstruction of the walls. It is highly probable that prehistoric domestic structures were located in the area, since near the aforementioned remains and within the pipeline's trench a part of a jar and a disposal pit containing Neolithic pottery were exposed.

The identification of small settlements yielding Neolithic pottery continued further to the west, in the area of Mesorrachi<sup>3</sup>. Mainly unearthed were ditches that encircled prehistoric settlements, rubble walls and disposal pits. The collected finds included undecorated pottery; potsherds with imprints of straw and black-on-red painted decoration (fig. 3), graphite, incised decoration and traces of white paste; black-topped potsherds; terracotta figurines; bone jewels; and stone tools. Simultaneously, the enduring character of the habitation in the area was manifested by the discovery of a

**2.** Coins of the Roman - Late Roman period were found (issued under the emperors Augustus, Trajan, Domitian, Gordian III, Constantine I, Julian, as well as an anonymous follis from the reign of Basil II the Bulgar Slayer). **3.** In the wider region of Mesorrachi, two prehistoric sites were already known, one dating back to the Bronze Age, situated on Saint George's Hill, and a Neolithic one, occupying the opposite hill and the surrounding parcels of land (Γραμμένος 1975, 196. Γραμμένος - Φωτιάδης 1980, 23. Κουκούλη 1968, 360-1. Σμασάρης 1976, 179).



**3. Μεσορράχη.  
Κεραμική της νεώτερης  
νεολιθικής εποχής**

Mesorrachi.  
Late Neolithic pottery

αποδεικνύεται με την αποκάλυψη πιθεώνα των υστερορωμαϊκών-πρωτοβυζαντινών χρόνων, δυτικά της προαναφερθείσας προϊστορικής θέσης. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν απορριμματικοί λάκκοι, στρώμα καταστροφής με μεγάλη ποσότητα κεραμικής και δύο πίθοι *in situ*. Ένας τρίτος πίθος (βάση με τμήμα του σώματος) είχε εντοπιστεί κατά τις πρώτες εργασίες διάνοιξης της τάφρου. Πιθανότατα πρόκειται για εγκατάσταση εργαστηριακής χρήσης.

Η ευρύτερη περιοχή της Νέας Ζίχνης<sup>4</sup> απέδωσε τις περισσότερες ανασκαφές στο πλαίσιο των εργασιών κατασκευής του αγωγού. Κατά τις εργασίες εκσκαφής της τάφρου εντοπίστηκε κεραμοσκεπής τάφος, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου αποκολλήθηκε λόγω των εργασιών. Δύο χιλιόμετρα δυτικότερα εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν μικρής έκτασης αρχαιολογικό στρώμα με πίθο *in situ*, πηλόμαζες με αποτυπώματα κλαδιών και κεραμική των προϊστορικών χρόνων, ενώ ο εντοπισμός τμήματος πιθανότατα τάφρου αποτελεί ακόμη μία ένδειξη κατοίκησης της περιοχής ήδη από τη νεολιθική εποχή. Η τάφος ήταν σκαμμένη στο φυσικό υποκίτρινο έδαφος και εμφανίστηκε σε όλο το μήκος της τομής. Πέρα από τη μεγάλη ποσότητα οστράκων των νεολιθικών χρόνων (διακόσμηση μελανού επί ερυθρού, με εγχάρακτα μοτίβα με λευκή πάστα), από την τομή συλλέχθηκαν οστίνους πέλεκυς, οστείνια ψέλια και ζωικά κατάλοιπα. Περισσότερες ενδείξεις για τη νεολιθική περίοδο στην περιοχή έδωσε η διενέργεια δοκιμαστικών τομών, κατά τις οποίες δεν εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, ωστόσο απέδωσαν μεγάλη ποσότητα οστράκων, αρκετά εκ των οποίων φέρουν διακόσμηση μελανού επί ερυθρού, αρκετές πηλόμαζες και μικρό αριθμό εργαλείων, όπως λεπίδες πυριτόλιθου και τμήματα τριπτών εργαλείων.

Εκτός από τις νεολιθικές εγκαταστάσεις, στην περιοχή ήρθαν στο φως και στοιχεία που αφορούν τα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας. Σε σωστική ανασκαφή αποκαλύφθηκε αποσπασματικά διατηρημένη εγκατάσταση εργαστηριακής χρήσης των ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων, όπου ερευνήθηκαν οκτώ τοίχοι, δύο απορριμματικοί λάκκοι, τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου αύλειου χώρου και στρώμα καταστροφής. Παρατηρήθηκαν τρεις οικοδομικές φάσεις και μία πιθανή ανακατασκευή.

Επίσης, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκαν και δύο λιθωσωροί. Ο πρώτος απέδωσε μικρή ποσότητα κεραμίδων, οστράκων κεραμικής και έναν σιδερένιο ήλο. Ο δεύτερος αποτελούνταν από μεγάλους λίθους και κατά τη διερεύνησή του εντοπίστηκαν ίχνη καύσης και μικρή ποσότητα από πηλόμαζες. Η εύρεση του λιθωσωρού οδήγησε στη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στα βόρεια αυτού, όπου εντοπίστηκαν δύο αρχαιολογικά στρώματα με κεραμική της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, και κυκλικός απορριμματικός λάκκος με κεραμική που εντάσσεται χρονικά σε δύο φάσεις χρήσης, στην εποχή του χαλκού και την αρχαϊκή εποχή. Οι γνώσεις μας για τον αρχαιολογικό πλούτο της περιοχής διευρύνθηκαν και από τη διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας σε ομάδα επτά λάκκων, λαξευμένων στον φυσικό μαλακό ημίβραχο της περιοχής, πιθανώς με απορριμματική χρήση<sup>5</sup>. Ο λάκκος Α είχε κυκλικό σχήμα και περιείχε αρκετή κεραμική (ιωνική, ιωνίζουσα, κορινθιακή), δύο λίθινους πελέκεις και αρκετές πηλόμαζες με αποτυπώματα καλάμων. Οι λάκκοι Β και Β1 ήταν εφάπτομενοι, με τον Β1 να προϋπάρχει του λάκκου Β. Ο λάκκος Β περιείχε αρκετή κεραμική, από την οποία ξεχωρίζει τμήμα μελανόμορφης αττικής κύλικας με ιππέα. Αντίθετως, ο λάκκος Β1 περιείχε ελάχιστα οστά ζώων και όστρακα, αλλά και ένα ακέραιο μελαμβαφές κυάθιο. Στα δυτικά, ο λάκκος Γ, ωσειδούς σχήματος, είχε ελάχιστη κεραμική και οστά, ενώ και στο εσωτερικό του κυκλικού λάκκου Δ εντοπίστηκαν κεραμική και οστά. Τέλος, οι κυκλικό λάκκοι Ε1 και Ε2 εφάπτονταν μεταξύ τους, με τον ανατολικότερο (Ε1) να περιέχει περισσότερη κεραμική (αποτμήματα από το χείλος, το σώμα και τη λαβή κρατήρα) από τον Ε2. Στην ίδια ομάδα, άλλος ένας κυκλικός λάκκος ερευνήθηκε μεμονωμένα και χρονολογήθηκε, βάσει των κιντών ευρημάτων, στην αρχαϊκή περίοδο.

Περίπου 100 μ. δυτικότερα εντοπίστηκαν και

4. Οι περιοχές του Σφελινού, της Μεσορράχης και της Νέας Ζίχνης χαρακτηρίζονται από πληθώρα εντοπισμένων αρχαιολογικών θέσεων, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. 5. Δυτικά και ανατολικά της τάφρου, κατά τις εργασίες κατασκευής του έργου σε παρελθόντα χρόνο, είχαν επίσης εντοπιστεί όμοιες κατασκευές λαξευμένες στο φυσικό έδαφος.



#### 4. Νέα Ζίχνη. Ορύγματα-λάκκοι

Nea Zichni.  
Pits

storage room of the Late Roman - Early Byzantine period, to the west of the aforementioned prehistoric site. During excavation, disposal pits, a destruction layer with large quantities of pottery, and two pithoi were recovered *in situ*. A third pithos (the base and part of the body) had been unearthed during early trenching work. These finds most likely belong to some kind of workshop.

Most of the archaeological excavations conducted in Serres before the constructions works for the pipeline, took place in the wider region of Nea Zichni<sup>4</sup>. During trenching, a tile-roofed grave was found, the largest part of which was detached due to the works. Two kilometres further to the west, a small archaeological layer was uncovered, containing a pithos *in situ*, clay lumps with imprints of twigs, and prehistoric pottery. Also found was part of a ditch, which also attests to the area being inhabited as early as the Neolithic period. The ditch was dug into the yellowish ground and was exposed along the entire length of the archaeological trench. Aside from the large quantity of Neolithic potsherds (featuring black-on-red decoration with incised motifs filled with white paste), an axe, bracelets made of bone and animal remains were also collected from the trench.

More indications of the Neolithic period in the area come from trial trenching that did not yield domestic remains. Retrieved, however, were

large amounts of potsherds, several of which bear black-on-red painted decoration, several clay lumps, and a small number of tools, such as flint blades and parts of ground stone tools. Apart from the Neolithic settlements, excavations in the area also brought to light finds from the Late Antiquity. Specifically, a rescue excavation uncovered fragmentary remains of a workshop of the Roman - Late Roman period, in which eight walls, two disposal pits, a section of a pebbled floor of a courtyard and a destruction layer were excavated. Three building phases, as well as a possible reconstruction phase were also identified.

Also during excavation, two stone piles were unearthed. The first one yielded a small number of roof tiles, potsherds, and an iron nail. The second consisted of large stones; during investigation, traces of fire and a small amount of clay lumps were located. The unearthing of the pile of stones led to trial trenching to the north that yielded two archaeological layers with pottery of the Archaic and the Classical period and a circular disposal pit with pottery that belongs to two usage phases – the Bronze Age and the Archaic period.

Our knowledge on the area's archaeological wealth was further enriched by the rescue excavation that took place in a group of seven pits cut into the local soft semi-rock, possibly serving disposal purposes<sup>5</sup>. Pit A was circular in plan and contained a substantial amount of pottery (Ionic, Ionic-type, Corinthian), two stone axes, and several lumps of clay with imprints of reeds. Pits B and B1 were adjoining, with the latter predating the former. Pit B contained plenty of pottery fragments, among which a fragment of an Attic black-figure kylix depicting a rider stands out. In contrast, Pit B1 contained very few animal bones and potsherds, but also a small black-glazed kyathos preserved intact. To the west, the oval-shaped Pit Γ featured pottery and bones. The circular Pit Δ had similar contents. Finally, the circular Pits E1 and E2 were also adjoining, with the eastern pit (E1) containing more pottery than its western counterpart (fragments of the rim, body and handle of a krater). One more circular pit of the same group was separately excavated and, based on its movable finds, dates back to the Archaic period.

Approximately 100m further west, 31 more pits

4. The areas of Sfelinos, Mesorrachi and Nea Zichni are rich in archaeological sites, located within a short distance of each other. 5. Similar structures dug into the ground had also been unearthed to the west and east of the trench, during previous construction works for TAP.



**5.**  
**Πεντάπολη.**  
**Διπλή ταφή**

Pentapolis.  
Double burial

διερευνήθηκαν ακόμη 31 λάκκοι, στην πλειονότητά τους κυκλικής και ωοειδούς κάτοψης (εικ. 4). Ήταν ανοιγμένοι στο φυσικό έδαφος, με τοιχώματα σχεδόν κάθετα και διάμετρο διευρυνόμενη προς τα κάτω. Φαίνεται να είχαν απορριμματικό χαρακτήρα και πιθανότατα σχετίζονταν με κάποια μορφή κατοίκησης στην ευρύτερη περιοχή. Περιείχαν αργούς λίθους, κεραμική των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2012, 331, εικ. 16 α-β. Sparkes – Tallcott 1970, 263, 337, 362, αρ. 407, 1457, 1790), ηπλούς με αποτυπώματα καλάμων, αγνύθες, σιδερένια εργαλεία και νομίσματα.

Στην περιοχή του Θολού, κατά τις εργασίες δι-αμόρφωσης χώρου αποθήκευσης σωλήνων, εντοπίστηκε λακκοειδής τάφος, διαταραγμένος από τα μηχανήματα, που περιείχε κεραμική της μεταβυζαντινής περιόδου, ακέραιο τεφροδόχο αγγείο με έντονα ίχνη καύσης, θραύσματα οστών και όστρεα, καθώς και άλλος ένας τάφος, κιβωτιόσχημος, χωρίς κτερίσματα. Σε σωστική ανασκαφή εντός της τάφρου όδευσης του αγωγού αποκαλύφθηκαν τμήματα πήλινου αγωγού με διεύθυνση ΝΔ-ΝΑ, πιθανές πασσαλότρυπες και συγκέντρωση χειροποίητης κεραμικής.

#### **Δήμος Εμμανουήλ Παππά**

Στην περιοχή του χωριού Τούμπα, κατά τις εργασίες διάνοιξης ορύγματος ροής, εντοπίστηκε αποσπασματικά σωζόμενο αβαφές κυτροειδές αγγείο, το οποίο περιείχε μικρό αριθμό οστών. Επίσης εντοπίστηκε νεκροταφείο των υστερορωμαϊκών χρόνων (3ος-4ος αι. μ.Χ.) στη θέση «Περιστεριάς» στην περιοχή της Πεντάπολης<sup>6</sup>. Εντοπίστηκαν συνολικά δέκα τάφοι, οκτώ λακκοειδείς και δύο κιβωτιόσχημοι (εικ. 5). Για τη δημιουργία των τάφων είχαν αξιοποιηθεί οι φυσικές κοιλότητες του βραχώδους εδάφους. Η κατάσταση διατήρησης του σκελετικού υλικού ήταν κακή, καθώς τα οστά βρέθηκαν αναμειγμένα και σπασμένα. Οι τάφοι περιείχαν ως κτερίσματα αγγεία (κυρίως οινόχοες και κύπελλα), χάλκινα κοσμήματα και θησαυρούς με νομίσματα, μεταξύ άλλων, των αυτοκρατόρων Πρόβου, Μαξιμιανού, Διοκλητιανού, Γαλερίου, Κωνσταντίου Α΄ και Κωνσταντίου Β΄.

Στην περιοχή του Νέου Σκοπού<sup>7</sup>, κατά μήκος της νότιας παρειάς της τάφρου όδευσης, διερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος των όψιμων

αρχαϊκών χρόνων που περιείχε ελάχιστα οστά ατόμου παιδικής ή εφηβικής ηλικίας. Ήταν τοποθετημένος στον άξονα Β-Ν και είχε ως κάλυψη μεγάλες λίθινες πλάκες. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με χρυσή ατρακτόσχημη χάνδρα, χρυσό επιστόμιο και κορινθιακό εξάλειπτρο<sup>8</sup> με γραπτή ζώνη φυτικού, λωτόσχημου μοτίβου (εικ. 6).

#### **Δήμος Σερρών**

Μεταξύ των οικισμών Μητρουσίου και Προβατά εντοπίστηκαν, στην παρειά της τάφρου όδευσης, δύο λάκκοι ακανόνιστου σχήματος. Οι λάκκοι περιείχαν ηπλόμαζες, ίχνη καύσης, οστά και μεγάλη ποσότητα κεραμικής (όστρακα μαγειρικών και αποθηκευτικών αγγείων, με ίχνη κίτρινης και πράσινης εφυάλωσης και εγχάρακτα διακοσμητικά μοτίβα)<sup>9</sup>.

#### **Δήμος Ηράκλειας**

Στην ευρύτερη περιοχή της Ηράκλειας εντοπίστηκε και διερευνήθηκε τμήμα λιθόστρωτου δρόμου με διεύθυνση στον άξονα Β-Ν. Μικρή ποσότητα κεραμικής οθωμανικών χρόνων περισυλλέχθηκε κατά τις εργασίες καθαρισμού. Νέες αρχαιολογικές θέσεις εντοπίστηκαν και στην περιοχή του Κεφαλοχωρίου, οι οποίες εμπλούτισαν τις γνώσεις μας για αυτήν την ελάχιστα γνωστή περιοχή της Π.Ε. Σερρών. Ανατολικά του οικισμού του Κεφαλοχωρίου, σε χαμηλό λοφίσκο και δύσβατη περιοχή, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 18 λιθόκτιστοι περίβολοι και έξι αβαθείς λάκκοι. Οι περίβολοι είχαν σχεδόν κυκλική κάτοψη και στην πλειονότητά τους εφάπτονταν μεταξύ τους (εικ. 7). Ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών σε μονές ή διπλές σειρές δόμησης. Οι λίθοι εδράζονταν σε σκληρή αργιλώδη επίκωση ή στον φυσικό βράχο. Στο εσωτερικό των περισσότερων περιβόλων υπήρχε αναβαθμός, ενώ ο φυσικός βράχος αποτελούσε το δάπεδο των περιβόλων. Οι αβαθείς λάκκοι πιθανότατα περιβάλλονταν και αυτοί από λίθινους περιβόλους, που όμως δεν έχουν σωθεί. Τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα και δεν παρέχουν στοιχεία για τη χρονολόγηση ή τη χρήση των περιβόλων. Πιθανότατα επρόκειτο για ταφικές κατασκευές<sup>10</sup>. Δυτικότερα πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα η οποία αποκάλυψε ταφικά και οικιστικά κατάλοιπα, αποσπασματικά σωζόμενα λόγω

**6.** Τάφοι είχαν εντοπιστεί στην περιοχή και κατά τις εργασίες του αγωγού φυσικού αερίου ΔΕΣΦΑ (αρχείο της πρώην ΙΗ΄ ΕΠΚΑ). **7.** Στην περιοχή του Νέου Σκοπού εντοπίζεται η αρχαία Βέργη (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2000, 351-375). **8.** Ως προς τη διακόσμηση, βλ. Risser, 2001, 99, πίν. 21, αρ. 371.

**9.** Οι λάκκοι διερευνήθηκαν τμηματικά λόγω κατάρρευσης των πρηνών της τάφρου εξαιτίας των βροχοπτώσεων και της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα. **10.** Παρόμοιοι ταφικοί περίβολοι βρέθηκαν στη θέση «Κριαρίτσι» στη Συκιά Χαλκιδικής (Ασουχίδου – Μανταζή – Τσολάκης 1998, 269).



**6.**  
**Νέος Σκοπός.**  
**Κτερίσματα κιβωτιόσχημου**  
**τάφου**

Neos Skopos.  
 Grave goods from cist grave

were excavated, most of them circular or ovoid in plan (fig. 4). Their dug-out walls were almost vertical, with the diameter gradually widening downwards. It seems that they were disposal pits, associated most likely with some form of settlement in the wider region. They contained rubble stones, pottery of the Archaic and the Classical period (Κουκούλη-Χρυσονθάκη 2012, 331, figs 16 α-β. Sparkes – Tallcott 1970, 263, 337, 362, Nos 407, 1457, 1790), clays with imprints of reeds, loomweights, iron tools, and coins.

In the area of Tholos, during clearing works for the storage of TAP's line-pipes, a pit grave was found, disturbed by the construction equipment. It contained Post-Byzantine pottery, an intact cinerary urn with traces of combustion, fragments of bones, and seashells, and also a cist grave lacking grave goods. Rescue excavation conducted within the trench of the pipeline revealed parts of a clay conduit with a SW-SE orientation, possible postholes, and a concentration of hand-made pottery.

**Municipality of Emmanouil Pappas**

During excavations for a drainage ditch in the village of Toumba, a fragmentarily preserved unglazed pot-shaped vessel was unearthed, containing a small number of bones. In addition, a cemetery of the Late Roman

period (3rd-4th c. AD) was located at the site "Peristerias" in the area of Pentapoli<sup>6</sup>. A total of ten graves were unearthed, of which eight were pit graves and two cist ones (fig. 5). The natural cavities found in the rocky terrain were used to create the graves. The skeletal material was poorly preserved, as the bones were found disturbed and broken. The graves contained vessels as grave goods (mainly oinochoai and cups), bronze coins, and hoards of coins issued under the emperors Probus, Maximian, Diocletian, Galerius, Constantius I and Constantius II.

In the area of Neos Skopos<sup>7</sup>, a cist grave of the Late Archaic period was excavated along the south wall of the pipeline's trench. It contained very few bones belonging to a child or an adolescent. The grave had an N-S orientation and was covered with large slabs of stone. The deceased was accompanied by a gold spindle-shaped bead, a gold *epistomion* (mouth-plate) and a Corinthian *exaleiptron*<sup>8</sup> (container) with painted floral, lotus-shaped, decoration arranged in a band (fig. 6).

**Municipality of Serres**

Between the settlements of Mitrousi and Provatas, two irregular pits were found at the wall of the pipeline's trench. They contained clay lumps, traces of combustion, bones, and a large quantity of pottery (potsherds of cooking pots and storage vases with traces of yellow and green glazing, decorated with incised motifs)<sup>9</sup>.

**Municipality of Irakleia**

In the wider region of Irakleia, a section of a stone-paved road with an N-S orientation was investigated. A small quantity of Ottoman pottery was also collected during clearing works. New archaeological sites were also identified in the area of Kefalochori, thus enriching our knowledge on this relevantly unknown area of the Serres Regional Unit. East of the settlement of Kefalochori, on a low hill and difficult terrain, 18 stone-built enclosures and six shallow pits were excavated. The enclosures were almost circular in plan and, in their majority, adjoining to each other (fig. 7). They were built of rubble stones of varying size, forming sin-

**6.** Graves had been located in the area during the construction of the pipeline of the Hellenic Gas Transmission System Operators (DESFA) as well (archive of the former 18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities). **7.** Ancient Vergi is located in the area of Neos Skopos (Κουκούλη-Χρυσονθάκη 2000, 351-375). **8.** For the decoration, see Risser 2001, 99, pl. 21, no. 371. **9.** The pits were partly investigated due to the collapse of the trench's banks due to heavy rainfall and the increase in groundwater level.



## 7.

### Κεφαλοχώρι.

#### Αεροφωτογραφία λιθόκτιστων περιβόλων

Kefalochori.

Aerial view of stone-built enclosures

της διατάραξης των αρχαιολογικών στρωμάτων από σύγχρονα πυροβολεία και λαθρανασκαφές (εικ. 8). Η κεραμική από το σύνολο των τομών χρονολογείται κυρίως στην εποχή του χαλκού και του σιδήρου, ενώ βρέθηκαν και λίγα χάλκινα νομίσματα (SNG Cor., Macedonia, πίν. 31, αρ. 1222, 1225, 1227) και ακέραια μελαμβαφή αγγεία των ελληνοιστικών χρόνων (εικ. 9) (Rotroff 1997, 243-245, 292, αρ. 17, 20, 36, 460, σκ. 4, 6, 34 πίν. 2, 4, 46). Διερευνήθηκαν πέντε τάφοι ενηλίκων και παιδιών, οι οποίοι ήταν κιβωτιόσχημοι ή λαξευμένοι στον φυσικό βράχο. Στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συγκαταλέγονται τμήματα τοίχων, τμήματα δόρωσης (επίστρωσης πηλοκονιάματος), καθώς και λιθωσοροί. Η έρευνα στο σημείο αυτό δεν ολοκληρώθηκε λόγω αλλαγής της χάραξης οδευσης του αγωγού. Σε κοντινή απόσταση από την παραπάνω θέση, ύστερα από τον εντοπισμό 14 νομισμάτων των ρωμαϊκών χρόνων, κεραμικής και μιας κατασκευής από κεραμίδες, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, η οποία αποκάλυψε αβαθές όρυγμα με κάλυψη από τμήματα λακωνικών στρωτήρων. Δεν εντοπίστηκαν οστά και κτερίσματα στο εσωτερικό της κατασκευής, η οποία ερμηνεύτηκε ως ταφική.

Στην ίδια περιοχή πραγματοποιήθηκαν και άλλες σωστικές ανασκαφικές εργασίες, μικρής κλίμακας, οι οποίες αφορούσαν αρχικά στη διερεύνηση πήθου που απέδωσε λιγοστή κεραμική,

τμήματα μολύβδινων συνδέσμων επιδιόρθωσης και τμήματα πήλινου αγωγού. Ο εν λόγω πήθος φάνηκε ότι ανήκε σε συστάδα άλλων πέντε πήθων που εντοπίστηκαν ανατολικότερα και χρονολογούνται πιθανώς στην πρώιμη εποχή του σιδήρου. Οι πήθοι καλύπτονταν από αργούς λίθους και ήταν στερεωμένοι σε οριζόντια θέση. Είχαν πιθανότητα χρησιμεύσει ως ταφικά αγγεία, αν και δεν εντοπίστηκαν οστά στο εσωτερικό τους. Ωστόσο, στο εσωτερικό δύο πήθων εντοπίστηκαν ένα ακέραιο καθαρόσχημο αγγείο και τμήμα φιαλόσχημου αγγείου.

Στην περιοχή Σιβρί, δυτικά του οικισμού Κεφαλοχωρίου, κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών και σωστικής έρευνας εντοπίστηκαν: τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, πιθανότατα οθωμανικής περιόδου, και λακκοειδής τάφος λαξευμένος στο φυσικό έδαφος – από τον οποίο συλλέχθηκαν ελάχιστα οστά, κύπελλο και λύχνος, τμήματα τοίχων από αργολιθοδομή, μεγάλη ποσότητα κεραμικής, αγνύθες και νομίσματα των ελληνοιστικών χρόνων (SNG Cor., Macedonia I, πίν. L III, αρ. 1140-1141, πίν. L, αρ. 1075-1083). Πάντως, ο εντοπισμός και ευρημάτων νεωτέρων χρόνων συνηγορεί στην υπόθεση της διατάραξης των αρχαιολογικών στρωμάτων.

Τέλος, πλησίον των δυτικών ορίων της Π.Ε. Σερρών, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας, αποκαλύφθηκαν τμήμα δαπέδου από ερυθρωπό, αργιλώδες χώμα με φιλό χαλίκι, λιθωσορός και απορριμματικός λάκκος κάτωθεν του λιθωσορού. Στην επιφάνεια του δαπέδου εντοπίστηκαν μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων και κατασκευή από ερυθρό πηλόχωμα. Τα ανασκαφικά δεδομένα πιθανότατα συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης εγκατάστασης των προϊστορικών χρόνων, ενώ ο εντοπισμός ελάχιστων μελαμβαφών οστράκων και χάλκινου νομίσματος των ελληνοιστικών χρόνων υποδεικνύει τη χρήση της θέσης και στους ιστορικούς χρόνους.

*Δημητρία Μαλαμίδου, Νικολέττα Πυλαρινού, Πηνελόπη Μάλαμα*

## 8.

### Κεφαλοχώρι.

#### Αεροφωτογραφία της ανασκαφής

Kefalochori.

Aerial view of the excavation



gle or double courses. The stones rested on a hard, clayey deposit or on the bedrock. The interior of most of the enclosures featured a step, with the bedrock serving as their floor. The shallow pits were also surrounded by stone enclosures that have not been however preserved. There were very few movable finds, so neither the date nor the use of the enclosures can be established. Probably they were funerary structures<sup>10</sup>.

Further west, the archaeological excavation brought to light funerary and domestic remains, fragmentarily preserved due to fact that archaeological layers were disturbed by modern artillery and illicit excavations (fig. 8). The pottery retrieved dates back mainly to the Bronze and the Iron Age. Also found were a few bronze coins (SNG Cop., Macedonia, pl.31, nos 1222, 1225, 1227) and intact black-glazed vessels of the Hellenistic period (fig. 9) (Rotroff 1997, 243-245, 292, nos 17, 20, 36, 460, ill. 4, 6, 34, pl. 2, 4, 46). Five graves belonging to adults and children were investigated. They were either cist graves or carved into the bedrock. The architectural remains included sections of walls, clay daub, as well as stone piles. The excavation was not completed, because of the rerouting of the pipeline.

Within a short distance of the abovementioned site, following the retrieval of 14 Roman coins, pottery and a structure made of roof tiles, a rescue excavation was conducted that exposed a shallow ditch covered by fragments of Laconian flat tiles (*tegulae*). No bones or grave goods were found in the interior of the structure, which has been identified as funerary. In the same area, additional small-scale rescue excavations took place originally aiming at the investigation of a pithos, which yielded a small quantity of pottery, parts of lead repair rivets, and sections of a clay conduit. It appears that the pithos in question belonged to a cluster of five more pithoi located further

east, and possibly date back to the Early Iron Age. The pithoi were placed horizontally and covered by rubble stones. They most likely served as funerary vases, even though no bones were found in their interior. However, an intact kantharos-shaped vase and a fragment of a phiale-shaped vase were found in two of them. During trial trenching and rescue excavation in the area of Sivri, west of Kefalochori, the following were unearthed: a section of a stone-paved road, possibly of the Ottoman period; a pit grave dug in the ground, from which very few bones were retrieved, a cup and a lamp; sections of walls built of rubble; a large quantity of pottery; loomweights; and coins of the Hellenistic period (SNG Cop., Macedonia I, pl. L III, nos 1140-1141, pl. L, nos 1075-1083). The unearthing, however, of finds dating to later years supports the theory of the archaeological layers having being disturbed by modern activities.

Finally, a rescue excavation undertaken near the western boundaries of the Serres Regional Unit, brought to light a section of a floor made of reddish clayey soil and gravel, and a pile of stones over a disposal pit. A large number of stone tools, as well as a structure made of red clay soil, were found on the surface of the floor. The excavation data support the possibility of a prehistoric settlement located there, whereas the retrieval of scant black-glazed potsherds and a bronze Hellenistic coin attests to the use of the site during historical times as well.

**Dimitria Malamidou, Nikoletta Pylarinou, Penelope Malama**



<sup>10</sup>. Similar burial enclosures were unearthed at the site of “Kriaritsi” at Sykia in Halkidiki (Ασουκίδου – Μανταζή – Τσολάκης 1998, 269).

9.  
Κεφαλοχώρι.  
Μελαμφαβές αγγείο

Kefalochori.  
Black-glazed vessel





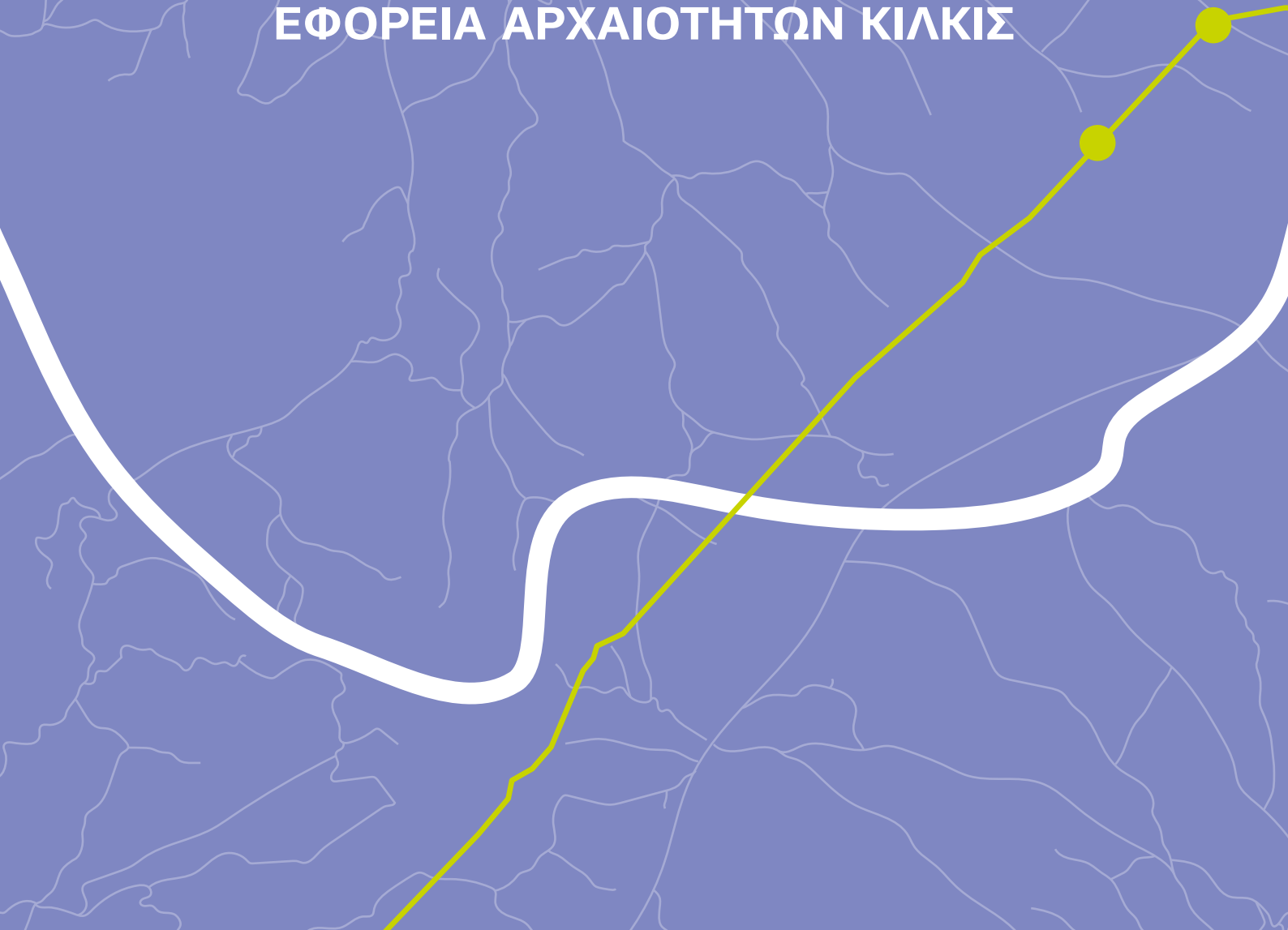
Π.Ε. Κιλκίς  
Kilkis Regional Unit

Ελληνικό  
Elliniko

Θεοδόσια  
Theodosia

Ίσωμα  
Isoma

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΙΛΚΙΣ



A map of the Ephorate of Antiquities of Kilkis, Greece. The map features a network of thin white lines representing roads and a thick white line representing a major boundary or road. A yellow line highlights a specific route or area within the region. The background is a solid blue color.

# EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KILKIS

Π.Ε. Θεσσαλονίκης  
Thessaloniki Regional Unit

### Εισαγωγή

Η παρουσία θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος κατά τη διάρκεια των κατασκευαστικών εργασιών του ΤΑΡ εντός των ορίων της Π.Ε. Κιλκίς υπήρξε ιδιαίτερα απρόσμενη. Συγκεκριμένα, κατά τη διάνοιξη της Ζώνης Εργασίας εντοπίστηκαν στις θέσεις Θεοδόσια και Ίσωμα τμήματα δύο οργανωμένων νεκροταφείων ρωμαϊκών χρόνων<sup>1</sup>, καθώς και ίχνη από δύο κτηριακές εγκαταστάσεις πιθανόν της ίδιας χρονολογικής περιόδου. Συνολικά, στη θέση Θεοδόσια διερευνήθηκαν 48 ταφικές κατασκευές και στη θέση Ίσωμα άλλες 42.

Ήρθαν στο φως αρκετά ευρήματα που συνόδευσαν τους νεκρούς στο μακρινό τους ταξίδι, όπως πήλινα και γυάλινα αγγεία, πήλινα λυχνάρια, χάλκινα νομίσματα και μικρός αριθμός κοσμημάτων, τα οποία περιμένουν ακόμη τη σειρά τους για να συντηρηθούν, να εκτεθούν και να διηγηθούν την Ιστορία του τόπου όπου βρέθηκαν.

### Ρωμαϊκό νεκροταφείο στη θέση Ίσωμα

Κατά την ανασκαφή που προηγήθηκε της εγκατάστασης του αγωγού ΤΑΡ ερευνήθηκε σε έκταση 600 τ.μ. τμήμα ρωμαϊκού νεκροταφείου. Εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου 850 μ. νοτιοανατολικά από τα όρια του σύγχρονου οικισμού Ίσωμα της Π.Ε. Κιλκίς.

Στο πλαίσιο της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά 42 ταφές, τρεις από τις οποίες ήταν έντονα διαταραγμένες, με αποτέλεσμα να μην προσφέρουν ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι Β-Ν και μόνο σε 12 περιπτώσεις είναι Α-Δ. Αναφορικά με την ταφική τυπολογία αναγνωρίζονται τρεις κύριες κατηγορίες:

1. Λακκοειδείς με σχιστολιθική ή κεραμοσκεπή κάλυψη (28 ταφικά σύνολα). Πρόκειται για ορύγματα ορθογώνιου σχήματος που διανοίγονταν στον φυσικό ψαμμιτικό βράχο, κάποιες φορές σε βάθος που πλησιάζει και το ένα μέτρο. Το 1/3 περίπου του συνόλου τους εμφανίζει επιμελημένο πυθμένα από στρωτήρες κεράμους και σπάνια διαμορφωμένο προσκέφαλο.

2. Κεραμοσκεπείς τάφοι στον τύπο του καλυβίτη (10 παραδείγματα). Για την κατασκευή της αμφικλινούς κάλυψης, που είναι άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο οξυκόρυφη, χρησιμοποιούνται στρωτήρες και καλυπτήριες κέραμοι. Η κάλυψη εδράζεται πάνω στο δάπεδο ορθογώνιου λάκκου που έχει λαξευτεί στον

φυσικό ψαμμιτικό βράχο, άλλοτε πιο ρηχό, όταν επρόκειτο για νεκρικές καύσεις, και άλλοτε βαθύτερο, για τις περιπτώσεις ενταφιασμού. Σε δύο ταφές σώζονται τμήματα πήλινου αγωγού για χόες, αποτελούμενου από λοξά τοποθετημένα ζεύγη πήλινων ημικυλινδρικών καλυπτήρων.

3. Την τελευταία κατηγορία ταφικού μνημείου αποτελεί ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, με επένδυση από λεπτές μαρμάρινες πλάκες στα τοιχώματα. Η σχιστολιθική του κάλυψη που εδραζόταν περιμετρικά σε κτιστά τοιχεία είχε εν συνεχεία σφραγιστεί με πυκνή στρώση αργών λίθων και κεράμων. Πέραν της αρχιτεκτονικής ιδιαιτερότητάς του, ο τάφος αυτός εμφανίζει ταυτόχρονα και την ιδιομορφία της πλήρους απουσίας αγγείων από το σύνολο των κτερισμάτων του, καθώς και τη μοναδική περίπτωση ανακομιδής.

Το κυρίαρχο έθιμο ταφής είναι ο ενταφιασμός και μόνο σε 12 περιπτώσεις διαπιστώθηκε καύση του νεκρού.

Οι ενταφιασμοί φιλοξενήθηκαν κυρίως σε λαξευτούς με σχιστολιθική κάλυψη τάφους, αλλά και σε τουλάχιστον δύο καλυβίτες. Οι νεκροί κατά κανόνα ενταφιάζονταν μεμονωμένα και μόνο σε μία περίπτωση έχουμε ανακομιδή. Ίχνη οστών διατηρήθηκαν σε ελάχιστες ταφές και επομένως η ύπτια θέση του νεκρού καθώς και η τοποθέτηση του κεφαλιού στον Βορρά και σπανίως στην Ανατολή προκύπτουν κατά κύριο λόγο από τη θέση των κτερισμάτων και των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών της ταφής.

Καύσεις εντοπίστηκαν μόνο σε κεραμοσκεπείς ταφές, όπου το καμένο υλικό εναποτέθηκε απευθείας στο δάπεδο του τάφου. Οι τάφοι στο σύνολό τους ήταν κτερισμένοι (εικ. 1) με χαρακτηριστικά για την εποχή αντικείμενα: πήλινα ανοιχτά αγγεία (φιάλες, κύπελλα, λυχνάρια και πινάκια) (εικ. 2), πήλινα κλειστά αγγεία (οινοχόες) (εικ. 3), τα οποία ωστόσο απουσιάζουν από τις νεκρικές καύσεις, γυάλινα αγγεία (κωνικό κύπελλο-λυχνία, μικροί σκύφοι, βολβόσχημο μυροδοχείο και ένα στον τύπο της φλάσκας) (εικ. 4), και νομίσματα χάλκινα, ασημένια και ένα χρυσό (aureus) κοπής Αλεξάνδρου Σεβήρου (224 μ.Χ.).

Οι θησαυροί και τα μεμονωμένα νομίσματα αποτελούν το συχνότερο κτέρισμα, με τον συνολικό αριθμό νομισμάτων να πλησιάζει τα επτακόσια. Τα κοσμήματα που συνόδευσαν τις ταφές είναι κυρίως χρυσά ενώτια, κρίκοι,

1. Οι θέσεις αυτές έχουν παρουσιαστεί στο Αρχαιολογικό Έργο για τη Μακεδονία και τη Θράκη για το έτος 2018 (ΑΕΜΘ 32, υπό έκδοση), σε συνεργασία με τους αρχαιολόγους Ελένη Κοτζαμποπούλου, Κλέα Δαραβίγκα, Χρήστο Αυγέρο και Μαρία Λαζοπούλου.



**1.**  
**Ίσωμα.**  
**Τάφος με**  
**τα κτερίσματα στη θέση**  
**όπου βρέθηκαν**

Isoma.  
 Grave and grave goods as  
 they were found

**Introduction**

The sites of archaeological interest located within the Kilikis Regional Unit during construction works for TAP can be characterised as particularly unexpected. More specifically, during the clearing of the working zone for TAP, sections of two organised Roman cemeteries

and evidence of two buildings that possibly belong to the same period were unearthed at the sites Theodosia and Isoma. A total of 48 funerary structures were excavated at Theodosia and another 42 at Isoma<sup>1</sup>.

Several finds were retrieved, such as grave goods that accompanied the deceased in their long journey: clay and glass vases, clay lamps, bronze coins and a small number of jewels. These finds have been collected and wait to be conserved, displayed and to narrate their story.

**Roman cemetery at Isoma**

During the excavation that preceded the installation of TAP, a section of a Roman cemetery covering 600sq.m was investigated. It was located at a distance of about 850m south-east of the modern village Isoma in the Kilikis Regional Unit.

A total of 42 burials were unearthed and investigated, three of which were heavily disturbed and, as a result, have not yielded reliable archaeological data. The graves have a N-S orientation with an the exception of 12 cases with E-W direction. In terms of typology, the graves are classified into three main categories:

1. Pit graves covered by schist slabs or tiles (28 burials). These consist of rectangular pits cut into the sandstone bedrock to a depth up to 1m in some cases. For approximately 1/3 of these graves, the floor is carefully lined with flat tiles (*tegulae*), rarely featuring a headstone.
2. Tile-covered graves (*kalyvites*) (10 examples). Flat tiles (*tegulae*) and covering tiles (*imbrices*) are used for the construction of the gabled roofs, that are variably pointed. The covering rests on the floor of a rectangular pit cut into the sandstone bedrock, either shallow in the case of cremation or deeper in the case of interment. Two burials preserve parts of a clay pipe used for libations, composed of slanting pairs of semi-cylindrical covering tile.
3. The last category features a single built cist grave, lined with fine marble slabs. The schist slabs used for its covering rested on the surrounding walls and were sealed with a layer of densely arranged rubble stones and roof tiles. In addition to its architectural particularity, this grave is also marked by the total lack of vases as grave goods and it contained the sole example of secondary deposition. Interment was the predominant burial practice, for only 12 cases of cremation have been

<sup>1</sup>. Both sites were presented at the Archaeological Work in Macedonia and Thrace for 2018 conference (AEMΘ 32, forthcoming) in collaboration with the archaeologists Eleni Kotzabopoulou, Klea Daravinga, Christos Avgeros and Maria Lazopoulou.



**2.**  
**Ίσωμα.**  
**Πήλινα αγγεία**

Isoma.  
Clay vessels



**3.**  
**Ίσωμα.**  
**Πήλινα κλειστά αγγεία**

Isoma.  
Clay closed vessels



**4.  
Ίσωμα.  
Γυάλινα αγγεία**

Isoma.  
Glass vessels



5.  
Ίσωμα.  
Αργυρά δακτυλίδια

Isoma.  
Silver rings

6.  
Ίσωμα.  
Δύο περιάπτα  
από γυναικεία ταφή

Isoma.  
Two pendants from  
female burial



ένα χάλκινο ψέλιο, ικανός αριθμός γυάλινων ψήφων, δύο αργυρά δακτυλίδια (εικ. 5), το ένα με επιχρυσωμένη έγγλυφη παράσταση Αρτέμιδος Ελαφηβόλου σε σάρδιο λίθο, και δύο περιάπτα (εικ. 6) που βρέθηκαν σε γυναικεία ταφή: ένα δηνάριο Δομιτιανού (86-91 μ.Χ.) που διαμορφώθηκε σε περιάπτο με την προσθήκη χρυσής στεφάνης, και ένα χρυσό σφυρήλατο στο οποίο εικονίζεται η θεά Τύχη (Fortuna) να κρατά πηδάλιο και κέρας Αμάλθειας, παράσταση που απαντά σε νομίσματα του 3ου αι. μ.Χ.

Από τα μεταλλικά αντικείμενα διατηρήθηκαν μικρή ποσότητα σιδερένιων καρφιών και ένα χάλκινο, καθώς και σιδερένια εγχειρίδια και ένα αργυρό περίτεχνο κοκλιάριο (εικ. 7).

Το νεκροταφείο χρονολογείται, σύμφωνα με τις νομισματικές ταυτίσεις που διαθέτουμε, κυρίως στον 3ο αι. μ.Χ.

### Ρωμαϊκό νεκροταφείο στη θέση Θεοδόσια

Στη θέση Θεοδόσια, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκε αρχαίο νεκροταφείο σε έκταση περίπου 250 τ.μ. Η θέση εντοπίστηκε σε απόσταση περίπου 3 χλμ. νοτιοανατολικά από τα όρια του σύγχρονου οικισμού Θεοδόσια της Π.Ε. Κιλκίς. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα μικρής κλίμακας. Συνολικά εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν 48 ταφικές κατασκευές (εικ. 11), από τις οποίες οι επτά ήταν έντονα διαταραγμένες, με αποτέλεσμα να μην προσφέρουν ασφαλή αρχαιολογικά δεδομένα. Οι υπόλοιπες 41 είχαν κυρίως κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ, λίγες ΒΔ-ΝΑ, ενώ ελάχιστες βρέθηκαν στον άξονα Α-Δ. Αναφορικά με την ταφική τυπολογία αναγνωρίζονται τέσσερις κύριες κατηγορίες:

1. Απλοί κεραμοσκεπείς (23 ταφικά σύνολα). Τα παραδείγματα αυτού του τύπου φέρουν ως κάλυψη επίπεδες κεράμους, οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις δεν διασώζονται ακέραιες. Σε δύο ταφές παρατηρήθηκε συσσώρευση αργών λίθων επάνω στις κεράμους της κάλυψης.
2. Κεραμοσκεπείς-καλυβίτες τάφοι (7 παραδείγματα), οι οποίοι φέρουν στην κάλυψη

καμπύλες και οριζόντιες κεράμους. Σε κάποιες περιπτώσεις καλύπτονται εν μέρει με αργούς λίθους.

Τόσο οι απλοί κεραμοσκεπείς όσο και οι κεραμοσκεπείς-καλυβίτες τάφοι έχουν τοποθετηθεί στο εσωτερικό ευρύτερου και βαθύτερου λάκκου, διανοιγμένου στο φυσικό έδαφος, τα ανώτερα τοιχώματα του οποίου έχουν επιχρισθεί με πηλό. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις τάφων απαντάται διαμόρφωση εσωτερικής, ορθογώνιας θήκης, με επιχρισμένη την εσωτερική επιφάνεια.

3. Λακκοειδείς (10 ταφικά σύνολα). Πρόκειται για αβαθή ορύγματα, ορθογώνιου ή ελλειψοειδούς σχήματος, τα οποία άλλοτε καλύπτονται με αργούς λίθους και άλλοτε με λίθινες πλάκες. Στους τελευταίους, μικροί αργοί λίθοι και θραύσματα κεράμων ορίζουν την άνω επιφάνεια του τάφου.

4. Την τελευταία κατηγορία ταφικού μνημείου αποτελεί μια αργολιθοδομική, ορθογώνια κατασκευή με συνδετικό κονίαμα, που κάλυπτε καλυβίτη τάφο κατασκευασμένο με τη σειρά του από σχιστολιθικές πλάκες, αντωπά τοποθετημένες.

Στο νεκροταφείο εφαρμόστηκαν τόσο η πρακτική του ενταφιασμού όσο και αυτή της καύσης, αν και η τελευταία υπερτερεί αριθμητικά. Από το σύνολο των διερευνημένων τάφων, οι 34 περιέχουν καύσεις, οι πέντε ενταφιασμούς, ενώ στο εσωτερικό δύο κεραμοσκεπών τάφων δεν εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα και κτερίσματα. Η νεκρική καύση απαντάται σε όλους τους απλούς κεραμοσκεπείς και κεραμοσκεπείς-καλυβίτες τάφους, καθώς και σε πέντε λακκοειδείς. Όλες οι ταφές με καύσεις είναι δευτερογενείς, δηλαδή η αποτέφρωση του σώματος δεν έγινε κατά χώραν, αλλά σε περιοχή, πιθανόν, έξω από το νεκροταφείο.

Αναφορικά με τις ταφικές καύσεις στους κεραμοσκεπείς και καλυβίτες τάφους, η τέφρα των νεκρών εναποτίθεται κατά κύριο λόγο εντός του λάκκου, επάνω στο δάπεδο. Σε έξι όμως περιπτώσεις γι' αυτόν τον σκοπό κατασκευάστηκε εντός του λάκκου πήλινη ορθογώνια θήκη, στο εσωτερικό της οποίας, επάνω στο δάπεδο, εναποτέθηκε η μεγαλύτερη ποσότητα της τέφρας, με μικρότερη διασπορά εκτός αυτής. Στις λακκοειδείς ταφές η καύση εναποτέθηκε στα χωμάτινα δάπεδα των τάφων, εκτός από δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες το ταφικό δάπεδο αποτελούνταν από στρωτήρες κεράμους.

Η κτέριση των νεκρών περιλάμβανε ως επί το πλείστον πήλινα αγγεία (εικ. 8), όπως πινακία, σκυφίδια, κύπελλα, οινοχόες, λίγους αμφορείς και ελάχιστα λυχνάρια καθώς και χάλκινα και ασημένια νομίσματα. Η συνήθεια



7.  
Ίσωμα.  
Αργυρό κοχλιάριο

Isoma.  
Silver spoon

confirmed.

The interments were accommodated mainly in pit-graves covered by schist slabs, but also in tile-graves, as in at least two cases. As a rule, the deceased were buried separately, as only one case of secondary deposition has been attested. Bone remains have been preserved in very few burials and, as a result, the supine placement of the body and the position of the head facing north and rarely east can be inferred mainly from the arrangement of the grave goods and the architectural features of the burial.

Cremations have been found only in tile-roofed graves, where the cremated remains have been deposited directly onto the floor of the grave. In their entirety, these graves contained burial gifts (fig. 1) comprising artefacts typical of the time period: pottery consisting of open type vessels (phiale, cups, lamps, pinakia) (fig. 2) and close type vessels (oinochoe) (fig. 3), the latter being absent in cremations, glass vessels (conical cup-lamp, small skyphoi, bulb-shaped unguentarium and one of the flask type) (fig. 4), and coins bronze, silver and a gold one (aureus) issued by Severus Alexander (224 AD). Coins, in hoards or individually, are the commonest grave good, with a total number of seven hundred findings. The jewels found furnishing the burials are mainly gold earrings, hoops, a bronze bracelet, several glass beads, two silver rings (fig. 5), one of them with a gilded intaglio in sard depicting Artemis Elaphebolos, and two pendants (fig. 6) found in a woman's burial: the first pendant was in fact a Domitian (86-91 AD) denarius turned into a pendant with the addition of a gold bezel, while the second was made of chased gold and depicts the goddess Fortuna holding a ship's rudder and the Horn of Plenty – a common depiction on coins of the 3rd c. AD.

Regarding metal artefacts, a small quantity of iron nails and a bronze one were found, as well as iron daggers and an elaborate silver spoon (fig. 7).

Based on monetary identifications, the cemetery is dated around the 3rd c. AD.

### Roman cemetery at Theodosia

During trenching at Theodosia, an ancient cemetery occupying nearly 250sq.m was brought to light. The site was located approximately 3km southeast of the present-day village of Theodosia, in the Kilkis Regional Unit, and a small-scale excavation followed. A total of 48 burial structures were unearthed and studied (fig. 11), of which seven were intensely disturbed, thus preventing the extraction of secure

archaeological data. The remaining 41 burials had a NE-SW orientation, a small number NW-SE, and very few were aligned with the E-W axis. In terms of typology, four main categories have been identified:

1. Simple tile-roofed graves (23 burials). These graves are covered by flat tiles, which in most cases have not been found intact. In two burials, rubble stones have also been found accumulated over the covering tiles.
2. Tile-graves with gabled roof (*kalyvites* – 7 examples), covered by curved and flat tiles. Rubble stones have also been used in some cases.

Both the simple tile-roofed graves and the *kalyvites* were found within a wider and deeper pit dug into the earth, its upper walls coated with clay. In addition, in certain instances, a rectangular inner case was formed, coated internally.

3. Pit graves (10 burials). These were shallow rectangular or ellipsoidal pits, covered either with rubbles or stone slabs. In the latter case, small rubble stones and fragments of tiles demarcate the upper surface of the grave.
4. The last category is represented by a single rectangular structure built of rubble bound with mortar, which covered a *kalyvitis* grave made of schist slabs facing each other.

Both interment and cremation were practised in the cemetery, although the latter is more prevalent. Out of all the excavated graves, 34 contain cremations, five accommodate interments, whereas in the interior of two tile-roofed graves there were no skeletal remains or grave goods to be recovered. Cremation is the burial practice applied in all tile-roofed graves, both simple and *kalyvites*, as well as in five pit graves. All burials containing cremations are secondary, which means that the body was not cremated *in situ*, but in an area possibly outside the cemetery.

With reference to the cremations in the tile-roofed graves and the *kalyvites*, the ashes of the deceased were deposited mainly on the floor inside the pit. However, in six cases, a rectangular clay case was made for that purpose within the pit: Ashes were deposited for their most part inside these cases, with a smaller quantity being dispersed outside. In pit burials cremation remains have been laid on the earth floor of the graves, with the exception of two graves where the floor was composed of flat tiles (*tegulae*).

The grave goods offered to the deceased included mainly clay vessels (fig. 8), such as pinakia (plates), small skyphoi, cups, oinochoe, a small number of amphorae and very few

## 8. Θεοδόσια. Πήλινα αγγεία

Theodosia.  
Clay vessels

της κτέρισης των νεκρών με νομίσματα είναι επίσης συνήθης. Σε όλους τους τάφους βρέθηκαν θησαυροί χάλκινων και ασημένιων νομισμάτων που αριθμούν συνολικά πάνω από 600 νομίσματα. Η κατάσταση διατήρησής τους στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν ιδιαίτερα κακή. Οι νομισματικές ταυτίσεις, ωστόσο, που διαθέτουμε χρονολογούν τις ταφές σε έναν ορίζοντα μεταξύ 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Σε αρκετές περιπτώσεις τα νομίσματα βρέθηκαν κολλημένα μεταξύ τους, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν τοποθετημένα σε δερμάτινο πουγκί (εικ. 10). Σε μία μάλιστα περίπτωση διατηρήθηκαν τμήματα του δέρματος.

Στα υπόλοιπα κτερίσματα (εικ. 9) συγκαταλέγονται πήλινες αγνύθες, αρκετοί χάλκινοι δακτύλιοι και κρίκοι, λίγα χάλκινα ψέλια, ένα ψέλιο από γαγάτη, χάλκινες περόνες και λίγες γυάλινες ψήφοι. Σε μόνο έναν τάφο βρέθηκαν δύο σιδερένια εγχειρίδια και ένα σιδερένιο εργαλείο. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα κτερίσματα στη συντριπτική τους πλειονότητα, κυρίως τα πήλινα, παρουσιάζουν έντονη θραύση, δίνοντας την εντύπωση μιας σκόπιμης καταστροφής.

Ενταφιασμοί πραγματοποιήθηκαν μόνο σε λακκοειδείς τάφους. Οι νεκροί ενταφιάστηκαν μεμονωμένα, επάνω στο δάπεδο, σε ύπτια θέση. Διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στον προσανατολισμό των κεφαλών, ενώ το εντοπισμένο σκελετικό υλικό παρουσίαζε έντονη αποσάθρωση.

Η ποσότητα των κτερισμάτων είναι σαφώς περιορισμένη σε σχέση με τις καύσεις. Οι νεκροί είναι κτερισμένοι, με ελάχιστα πήλινα αγγεία, κυρίως σκυφίδια, φιάλες, κύπελλα, οινόχοες και ένα λυχνάρι, τοποθετημένα, κατά κύριο λόγο, στα κάτω άκρα των νεκρών. Μόνο ένας νεκρός φορούσε χάλκινο δαχτυλίδι. Τα νομίσματα, που απαντώνται σε όλους τους τάφους, είναι τοποθετημένα στο ύψος των άνω άκρων και, όπως και στις περιπτώσεις των καύσεων, φαίνεται ότι βρίσκονταν αρχικά εντός δερμάτινου πουγκιού, ένα από τα οποία έκλεινε με κεράτινο πώμα (εικ. 10). Το νεκροταφείο χρονολογείται, σύμφωνα με τις νομισματικές ταυτίσεις που διαθέτουμε, κυρίως στον 3ο αι. μ.Χ.

### *Αναστάσιος Κεραμάρης*



9.  
Θεοδόσια.  
Κτερίσματα τάφων

Theodosia.  
Grave goods

lamps, as well as bronze and silver coins. The practice of accompanying the deceased with large amounts of coins is also largely attested. In all graves, hoards totalling 600 bronze and silver coins were retrieved; their preservation state was generally very poor. Based on the available monetary identifications, however, the burials can be dated between the 2nd and the 3rd c. AD. In some instances, the coins were found stuck together, an indication that they were placed inside a leather pouch (fig. 10). In fact, traces of leather have been preserved in one case.

The rest of the grave goods (fig. 9) include clay loomweights, several bronze rings and hoops, a few bronze bracelets, one bracelet made of jet stone, bronze pins and a few glass beads. One grave featured two daggers and an iron tool. It should be noted that, in their vast majority, the grave goods, particularly the clay artefacts, were severely broken, thus conveying the impression of having been intentionally destroyed.

Interments were exclusively found in pit graves. The deceased were buried separately, placed on the floor in a supine position. Differentiations

occur with regard to the orientation of the heads, whereas the skeletal material found was badly disintegrated.

The quantity of the grave goods in the interments is clearly smaller compared to cremations. The deceased are accompanied by very few clay vases, mainly small skyphoi, phialae, cups, oinochoe, and one lamp, placed, as a rule, next to the lower limbs of the body. Only one body was found wearing a bronze ring. The coins encountered in all graves were deposited near the upper limbs and, as in cremations, it seems that they were originally kept inside a leather pouch, one of which featured a cap made of horn (fig. 10). Judging by monetary identifications, the cemetery dates mainly back to the 3rd c. AD.

**Anastasios Keramaris**





10.

**Θεοδόσια.**

**Θησαυρός χάλκινων νομισμάτων.**

**Σώζεται το κεράτινο πώμα του  
δερμάτινου πουγκιού**

Theodosia.

Bronze coins hoard. The horn cap of  
the leather pouch has survived

**11.**  
**Θεοδόςια.**  
**Ρωμαϊκό νεκροταφείο**

Theodosia.  
Roman cemetery



**Π.Ε. Κιλκίς**  
Kilkis Regional Unit

**Π.Ε. Θεσσαλονίκης**  
Thessaloniki Regional Unit

**Βαθύλακκος**  
Vathylakkos

## ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**Νέα Μεσημβρία**  
Nea Mesimvria

**Άγιος Αθανάσιος**  
Agios Athanasios

**Αγκιάλος**  
Anchialos

A stylized map of the Thessaloniki region, rendered in white lines on a blue background. The map shows a network of roads and urban layouts. A prominent yellow line runs across the middle of the map, with a yellow dot marking a specific location. A thick white wavy line is visible at the top of the map.

# ΕΦΟΡΑΤΕ ΑΝΤΙΚΙΤΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

**Πεντάλοφος**  
Pentalofos

**Νεοχωρούδα**  
Neochorouda

## 1. Πεντάλοφος, οικισμός. Τοπογραφικό διάγραμμα των δύο επάλληλων φάσεων

Pentalofos, settlement.  
Topographical plan of the two  
successive phases

**Β Φάση**  
Phase B



**Α Φάση**  
Phase A



### Εισαγωγή

Το φθινόπωρο του 2016 ξεκίνησαν από το ύψος του οικισμού της Ευαγγελίστριας οι εργασίες για την εγκατάσταση του Αγωγού Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ) στην Π.Ε. Θεσσαλονίκης, οι οποίες ολοκληρώθηκαν ουσιαστικά μετά από έναν χρόνο. Η όδευση του αγωγού ακολουθούσε αρχικά μια δύσκολη πορεία, καθώς πέρασε τον ορεινό όγκο στις υπώρειες των Κρουσιών ώσπου να φθάσει στην πεδιάδα του Λαγκαδά και από εκεί να διασχίσει το Μεσαίο για να αγγίξει τον Γαλλικό ποταμό. Δυτικά του Γαλλικού κατευθύνθηκε προς τη Μεσημβρία και τη Χαλκηδόνα, για να δώσει τη σκυτάλη στην Π.Ε. Πέλλας. Αποκαλύφθηκαν ποικίλες νέες θέσεις, όπως π.χ. εργαστηριακή εγκατάσταση, οικισμός, νεκροταφεία και αγωγοί, που καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα από τη μέση νεολιθική περίοδο έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στο πρώτο τμήμα εντοπίστηκαν νέες θέσεις σε τρεις περιοχές: α. στον Λαχανά-Καρτερές, β. στην Άσσηρο και γ. στον Πεντάλοφο.

*Αναστάσιος Κεραμάρης, Άννα Παντή*

### Οικισμός της μέσης νεολιθικής περιόδου στον Πεντάλοφο Ωραιοκάστρου

Στις υπώρειες του ορεινού όγκου στην περιοχή του Μεσαίου, στο Ωραιόκαστρο, εντοπίστηκε μια άγνωστη έως τώρα θέση που χρονολογείται στη μέση νεολιθική περίοδο, ίσως και στη νεώτερη νεολιθική<sup>1</sup>. Εκτείνεται βόρεια του σύγχρονου οικισμού του Πεντάλοφου, νότια του οποίου είναι γνωστοί δύο αρχαιολογικοί χώροι: η Τούμπα Α και η τράπεζα στη θέση

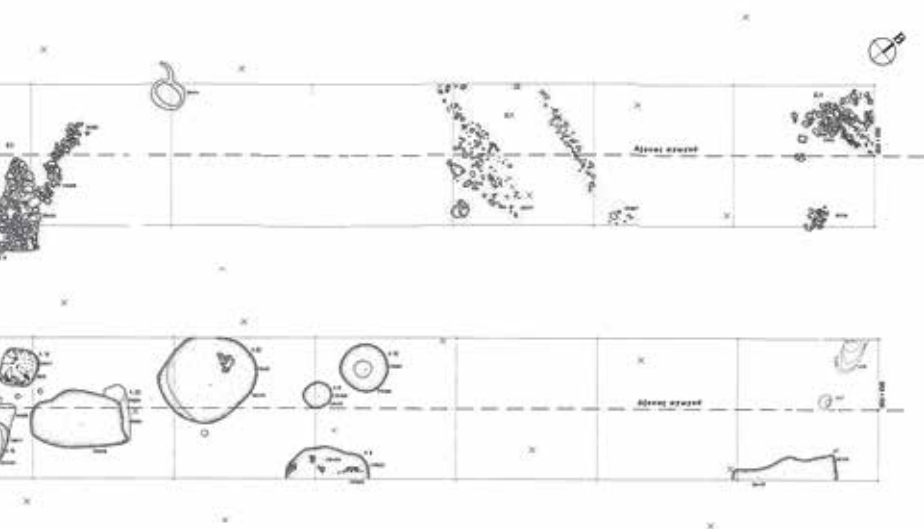
Σουσαμόμυλος στα ανατολικά, σε απόσταση 4,3 κλμ., και η Τούμπα Β στα δυτικά, σε απόσταση 3,4 κλμ. Η νέα αυτή θέση αναπτύσσεται στην απόληξη μιας έντονης κατωφέρειας, όπου διαμορφώνεται ένα φυσικό πλάτωμα ανάμεσα σε ήπιους ορεινούς όγκους, ενώ στα νότια ανοίγεται προς τον Θερμαϊκό κόλπο. Η θέση, φυσικά προστατευμένη, περικλειόμενη από δύο ρέματα που εξασφαλίζουν την παροχή νερού, καθίσταται πρόσφορη προς κατοίκηση.

Ο οικιστικός πυρήνας αναπτύσσεται στα βόρεια σε μήκος 70 μ. Νοτιότερα, κατά μήκος της δυτικής παρειάς του ερευνώμενου χώρου, εντοπίστηκε κοίτη χειμάρρου, ορατή και στο βόρειο άκρο του οικισμού. Τέλος, στο νότιο άκρο αποκαλύφθηκε τάφος αποσπασματικά, σε δύο τμήματα.

Διακρίνονται δύο οικιστικές φάσεις: Η ανώτερη αναπτύσσεται στην καστανή επίχωση, ενώ η υποκείμενη ξεκινά από το σκούρο καστανό στρώμα και εδράζεται στο φυσικό υπόλευκο, αργιλώδες έδαφος. Παρά την περιορισμένη έκταση της ανασκαφής κατά πλάτος, η οποία δυσχεραίνει την αποκατάσταση των κατόψεων των οικημάτων, η έρευνα απέδωσε ικανοποιητικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική και την οργάνωση του χώρου και στις δύο φάσεις.

Στην πρώτη, πρωιμότερη φάση τα οικιστικά κατάλοιπα αποτελούνται από ορύγματα (εικ. 1) που διακρίνονται σε δύο ομάδες: α) αυτά που έχουν μεγάλη διάμετρο, η οποία πλησιάζει ή ξεπερνά τα 3 μ., και β) εκείνα που έχουν διάμετρο 1-1,5 μ. Διαμορφώνονται τρεις συστάδες, με ελεύθερο χώρο μήκους 12 μ. και 34 μ. ανάμεσά τους. Η πρώτη συστάδα αποτελείται από τρεις λάκκους, δύο μεγάλων διαστάσεων, ο ένας με αναβαθμούς και ο τρίτος κυκλικού

<sup>1</sup> Η θέση αυτή έχει παρουσιαστεί στο Αρχαιολογικό Έργο για τη Μακεδονία και τη Θράκη για το έτος 2018 (ΑΕΜΘ 32 υπό έκδοση), σε συνεργασία με τις αρχαιολόγους Δ. Ισαακίδου, Α. Καγιούλη, Σ. Κόττη και Σ. Μηρόζου.



### Introduction

Construction works for the installation of the Trans Adriatic Pipeline in the Thessaloniki Regional Unit commenced in the fall of 2016 near the settlement of Evangelistria and were completed within a year. The route of the pipeline ran along difficult terrain, as it traversed the foot of the Krousia mountain range stretched to the Langadas plain, and from there crossed Mesaio village to reach Gallikos river. West of Gallikos, it headed towards Mesimvria and Chalkidona, and then entered Pella Regional Unit. Various new archaeological sites were unearthed, such as a workshop, a settlement, cemeteries, and water pipes, dating from the Middle Neolithic Period to the Post-Byzantine times. In the first section, new sites were located in three areas: a. Lachanas-Karteres, b. Assiros and c. Pentalofos.

*Anastasios Keramaris, Anna Panti*

### Middle Neolithic settlement at Pentalofos in Oraikastro

At the foot of the mountain in the vicinity of Mesaio, in Oraikastro, a yet unknown site has been located, dating back to the Middle Neolithic, possibly even the Late Neolithic period<sup>1</sup>. It extends north of the present-day settlement of Pentalofos, to the south of which two known archaeological sites are situated: Toumba A and the trapeza (a mound and surrounding bank) at the site Sousamomylos at a distance of 4.3km to the east, and Toumba B at 3.4km to the west. It lies at the end of a steep declivity, on a flatland formed between low mountains, whereas to the south it opens to the Thermaïc

Gulf. The naturally fortified site, encircled by two streams providing the necessary water, was suitable for habitation.

The settlement extended 70m to the north. Further southwards, along the west side of the excavated area, a streambed has been located, also visible at the north end of the settlement. Finally, at the south end, two sections of a ditch were partially uncovered.

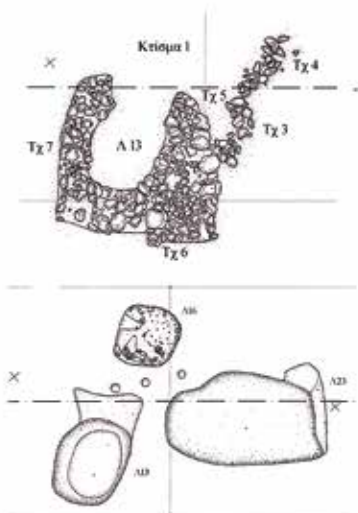
Two distinct building phases have been observed. The top phase extends within the brown deposit, whereas the underlying phase starts at the dark brown stratum and rests on the natural off-white clayey soil. Despite the small width of the excavated area, which makes it difficult to reconstruct the exact plan of the buildings, research has yielded satisfactory evidence for the architecture and the arrangement of space in both phases.

The building remains of the earlier phase consist of several pits (fig. 1) divided into two groups: a) large pits with diameter of 3m or more and b) small pits with diameter of 1 to 1.5m. They are arranged in three clusters, 12 and 34m away from each other. The first cluster comprises three pits; two of them are large, one features steps, and the third is circular in plan. The second cluster has four large and three smaller pits, while the third cluster consists of eleven, mainly small, ones, of which seven are quite densely arranged.

The larger pits, which are ellipsoidal with walls gradually converging towards the bottom and steps to provide access, are possibly associated with semi-underground pit-houses. As evidenced by the abundant lumps of clay found in their interior, that served as building material, the walls of the overground section of these dwellings were built of clay and wood branches and reinforced with stakes. The roofs must have been made from perishable organic materials. The floors are of hard beaten-earth. Occasionally, a domestic unit comprised two adjoining pits, with postholes demarcating the entry point from one room to the other, and featured hearths. In some cases, covered semi-outdoor spaces were arranged outside the dwellings with the aid of posts.

Of particular interest is the domestic unit of the three pits Λ13, Λ23 and Λ16 (fig. 2). Access to the larger and deeper pits was provided by steps; outside three postholes outline a roofed space. Not too far, the smaller shallow

<sup>1</sup> The site was presented at the Conference on Archaeological Work in Macedonia and Thrace, held in Thessaloniki in 2018 (*AEMΘ* 32 forthcoming), in collaboration with the archaeologists D. Isaakidou, A. Kagiouli, S. Kotti and S. Brozou.



**2. Πεντάλοφος, οικισμός. Σχεδιαστική αποτύπωση του κτίσματος 1 (β φάση) και της οικιστικής ενότητας των λάκκων Λ13, Λ23 και Λ16 (α φάση)**

Pentalofos, settlement.  
Plan of building 1 (phase b) and domestic unit of pits Λ13, Λ23, Λ16 (phase a)



**3. Πεντάλοφος, οικισμός. Φιάλη της μέσης νεολιθικής περιόδου από τον λάκκο Λ16**

Pentalofos, settlement.  
Vase of the Middle Neolithic period from pit Λ16

σχήματος. Η δεύτερη περιλαμβάνει τέσσερις ευμεγέθεις λάκκους και τρεις μικρότερους, και η τρίτη έντεκα ορύγματα μικρών ως επί το πλείστον διαστάσεων, εκ των οποίων επτά σε ιδιαίτερα πυκνή διάταξη.

Οι μεγαλύτερων διαστάσεων λάκκοι, ελλειψοειδούς σχήματος, με τοιχώματα που συγκλίνουν προοδευτικά προς τον πυθμένα και αναβαθμούς για την πρόσβαση, συνδέονται πιθανώς με ημιυπόγειες-υπόσκαφες οικίες, τα τοιχώματα του υπέργειου τμήματος των οποίων, όπως υποδεικνύει το άφθονο οικοδομικό υλικό από πηλόμαζες στο εσωτερικό τους, αποτελούνταν από πηλό με κλαδιά και ενισχύονταν με πασσάλους. Η στέγη θα ήταν κατασκευασμένη από οργανικά και φθαρτά υλικά. Το δάπεδό τους αποτελείται από σκληρό, πατημένο χώμα. Ενίοτε μία οικιστική ενότητα αποτελείται από δύο εφαπτόμενους λάκκους, όπου πασσαλότρυπες ορίζουν την είσοδο από τον έναν χώρο στον άλλον, ενώ υπάρχουν και εστίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εξωτερικά των οικημάτων διαμορφώνονταν ημιυπαίθριοι στεγασμένοι χώροι, με τη βοήθεια πασσάλων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικιστική ενότητα των τριών λάκκων Λ13, Λ23 και Λ16 (εικ. 2). Η πρόσβαση στους δύο μεγαλύτερους και βαθύτερους επιτυχανόταν με αναβαθμούς, εξωτερικά των οποίων τρεις πασσαλότρυπες διαμόρφωναν έναν στεγασμένο χώρο. Σε μικρή απόσταση ο μικρότερος αβαθής λάκκος (Λ16) κυκλικού σχήματος, τροφοπαρασκευαστικής χρήσης, εμπεριείχε εστία, με επιφάνεια από πηλό και ίχνη καύσης, καθώς και επιφάνεια εργασίας διαμορφωμένη από πατημένο πηλόχωμα και χαλίκια, όπου βρέθηκε φιάλη με διάτρητες λαβές (εικ. 3). Οι μικρότεροι λάκκοι με σχεδόν κατακόρυφα τοιχώματα είχαν πιθανώς αποθηκευτική-απορριμματική χρήση.

Ο τύπος της ημιυπόγειας κατοικίας είναι ιδιαίτερα κοινός στην περιοχή του Θερμαϊκού κόλπου, όπως στη Λητή<sup>2</sup>, τη ΔΕΘ, τη Θέρμη, τη Σταυρούπολη<sup>3</sup> αλλά και γενικότερα στα Βαλκάνια<sup>4</sup>.

Τα ευρήματα της φάσης αυτής περιλαμβάνουν μεγάλα μονόχρωμα αγγεία με σχοινοειδή διακόσμηση (εικ. 5), τμήματα μεγάλων κλειστών αγγείων δίχως στίλβωση, όπως κάθετες διάτρητες λαβές, πόδια από χύτερες, λεπτή ερυθρόχρωμη κεραμική με πολύ καλή στίλβωση<sup>5</sup>, κεραμική με ερυθρή διακόσμηση σε ερυθρό και καστανή σε λευκό, με παράλληλα από τη Λητή III και τη ΔΕΘ<sup>6</sup>, ζωικά οστά, πλήνους πεσσοί, τέχνηρα

από οστό και λίθο και τμήμα ειδωλίου.

Τα οικιστικά κατάλοιπα της δεύτερης φάσης εντοπίζονται ακριβώς στην ίδια θέση σε ανώτερο επίπεδο (εικ. 1). Τα υλικά δομής είναι ο λίθος, ο πηλός και οι κυλινδρικοί πάσσαλοι. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τρία οικήματα και δύο στρώματα καταστροφής. Μεταξύ των οικημάτων αναπτύσσονται και πάλι ελεύθεροι ανοικτοί χώροι για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών, όπως φανερώνουν οι τρεις θερμικές κατασκευές και τα αγγεία που βρέθηκαν *in situ*.

Οι χώροι που διαμορφώνονται είναι ορθογώνιας κάτοψης, με τοίχους χωρίς τάφρο θεμελίωσης. Οι τοίχοι των κτισμάτων 1 (εικ. 2) και 2 έχουν αργολιθοδομική υποδομή από ογκώδεις και μεσαίου μεγέθους λίθους με συνδετικό υλικό χώμα. Η ανωδομή τους αποτελούνταν από λίθους μικρότερων διαστάσεων και ωμές πλίνθους. Στο βόρειο τμήμα εντοπίστηκε το οίκημα 3, το οποίο διαφοροποιείται ως προς τον τρόπο δόμησης και το μέγεθος, καθώς αποτελείται από δύο τοίχους με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και εκτείνεται διαγωνίως έξω από τα όρια του σκάμματος. Ο βόρειος τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αραιά διατεταγμένους κυλινδρικούς πασσάλους που δεν μπηγόνταν στο έδαφος, και τα κενά πληρώνονταν με πλίνθους και στοιβαχτό πηλό. Η δόμηση του νότιου τοίχου ήταν διαφορετική, από αργούς λίθους και πλίνθους.

Στους τρεις διαμορφωμένους ανοικτούς χώρους αποκαλύφθηκαν ισάριθμες θερμικές κατασκευές<sup>7</sup> (εικ. 4), οι οποίες πρέπει να εξυπηρετούσαν ένα σημαντικό κομμάτι της καθημερινής ζωής, όπως η προετοιμασία της τροφής και το μαγείρεμα, δίχως να σχετίζονται με κάποιο συγκεκριμένο οίκημα, αλλά εκφράζοντας μια συλλογικότητα.

Στη χρονολόγηση της ύστερης φάσης δεν βοηθά ιδιαίτερα η μελέτη της κεραμικής, η οποία προέρχεται από μονόχρωμα αδρά αγγεία, η κεραμική ύλη των οποίων διακρίνεται από μεγάλα εγκλείσματα και πλούσιες ασβεστολιθικές προσμίξεις και παρουσιάζει έντονη διάβρωση. Μικρό ποσοστό προέρχεται από χονδρά αποθηκευτικά αγγεία με σχοινοειδή διακόσμηση, και ακόμη μικρότερο από ερυθρή στιλβωμένη κεραμική με λεπτά τοιχώματα και κάθετες, διάτρητες σωληνωτές λαβές δείγματα που σχετίζονται με τη μέση νεολιθική περίοδο. Τα οικιστικά κατάλοιπα και των δύο φάσεων του Πεντάλοφου, καθώς και τα υλικά δομής παρα-

2. Τζαναβάρη – Φίλης 2009, 369-370. 3. Grammenos – Kotsos 2006, 113. 4. Todorova 1995. 5. Ιντζέ 2011. 6. Pappa 2007, 269. 7. Αντίστοιχα παραδείγματα είναι γνωστά από τον Μακρύγαλο, βλ. Μπέσιος – Παππά 1990-1995, 20, και τον οικισμό στη Μικρή Βόλβη, βλ. Λιούτας – Κώτσος 2006, 242, εικ. 4.



**4.**  
**Πεντάλοφος, οικισμός.**  
**Η θερμική κατασκευή 2**

Pentalofos, settlement.  
Thermal structure 2



**5.**  
**Πεντάλοφος, οικισμός.**  
**Τμήμα αποθηκευτικού**  
**αγγείου με σχοινοειδή**  
**διακόσμηση**

Pentalofos, settlement.  
Fragment of storage jar with  
rope-like decoration

pit (Λ16), circular in plan, was intended for the preparation of food: it contained a hearth with clay surface and traces of fire, as well as a work surface made of beaten clay soil and gravel. A phiale with pierced handles has been found (fig. 3) there. The smaller pits, with almost vertical walls, were possibly used for storage and/or disposal.

The type of the underground dwelling is particularly widespread in the Thermaic Gulf region, at sites such as Lete I<sup>2</sup>, Thessaloniki International Fair, Thermi, Stavroupoli I<sup>3</sup>, but also across the Balkans in general<sup>4</sup>.

The finds of this phase include: large monochrome vessels with rope-like decoration (fig. 5); parts of large closed, unburnished vases, such as pierced vertical handles; legs of cooking pots; fine well burnished red-painted pottery<sup>5</sup>; pottery decorated in red colour on red background and in brown colour set against white background -drawing parallels those from Lete

III and the Thessaloniki International Fair sites<sup>6</sup> - animal bones; clay game pieces; artefacts made of bone and stone; and part of a figurine. The domestic remains of the second phase have been located on the exact same site at a higher level (fig. 1). Stone, clay, and cylindrical posts have been used as construction materials. Three dwellings and two destruction layers were partially unearthed. Between the buildings, open spaces are similarly arranged, serving everyday needs, as attested to by the three thermal installations and the vessels recovered *in situ*. The rooms are rectangular in plan. The walls have no foundation trenches. In Buildings 1 (fig. 2) and 2, the walls are made of massive and medium-sized rubble stones with soil as binding material. Their superstructure consisted of smaller stones and mud-bricks. Building 3, located at the north part of the trench, is different in both construction method and in size, as it has two walls with a NE-SW orientation and extends diagonally outside the trench. The north wall was made of sparsely arranged cylindrical posts that were not inserted into the ground, and the gaps were filled by bricks and piled clay. The south wall was different, was built, of rubble stones and bricks.

In each of the three outdoor spaces, a thermal installation came to light<sup>7</sup> (fig. 4). These must have served a significant purpose in everyday life, such as the food preparation and cooking. They are not exclusively associated with any individual building, thus denoting a collectivist attitude.

The effort to establish the date of the late phase is not particularly facilitated by the study of the pottery, which consists of monochrome coarse vases. Their material is characterised by large inclusions, rich limestone impurities, and intense erosion. A small percentage comes from thick storage jars with rope-like decoration, and an even smaller amount from red burnished pottery with thin walls and pierced tubular vertical handles, examples relating to the Middle Neolithic period.

The domestic remains of the two phases at Pentalofos, as well as the building materials can be compared to those of the settlement at Stavroupoli: Phases Ia and Ib of the Middle Neolithic period feature pit-houses, while Stavroupoli I, on the other hand, dating to the Late Neolithic period, has overground buildings, rectangular in plan, with thermal installations inside

**2.** Τζαναβάρη – Φίλης 2009, 369-370. **3.** Grammenos – Kotsos 2006, 113. **4.** Todorova 1995. **5.** Ιντζέ 2011. **6.** Pappa 2007, 269. **7.** Similar examples are known in Makrygialos, see Μπέσιος – Παππά 1990-1995, 20 and the settlement at Mikri Volvi, see Λιούτας – Κώτσος 2006, 242, fig. 5.

## 6. Πεντάλοφος, οικισμός. Άποψη της τάφρου στα νότια του οικισμού

Pentalofos, settlement.  
View of the ditch to the south of the settlement



ληλίζονται με εκείνα του οικισμού της Σταυρούπολης, όπου οι φάσεις Ia και Ib της μέσης νεολιθικής περιόδου παρουσιάζουν υπόσκαφες οικίες, ενώ η Σταυρούπολη I, που ανάγεται στη νεώτερη νεολιθική περίοδο, παρουσιάζει επίγειες κατοικίες ορθογώνιας κάτοψης με θερμικές κατασκευές τόσο στο εσωτερικό όσο και στους ελεύθερους χώρους<sup>8</sup>. Επιπλέον, κτίσματα με λίθινες θεμελιώσεις αλλά και πασσαλόπηκτα απαντούν κατά τη νεώτερη νεολιθική περίοδο στην τούμπα Τριλόφου<sup>9</sup>, ενώ κοινά χαρακτηριστικά παρουσιάζει και ο οικισμός της μέσης νεολιθικής περιόδου στα Σέρβια<sup>10</sup>. Προς το παρόν, λοιπόν, πιθανολογούμε ότι η δεύτερη φάση είτε ανάγεται επίσης στη μέση νεολιθική περίοδο είτε στην αρχή της νεώτερης νεολιθικής.

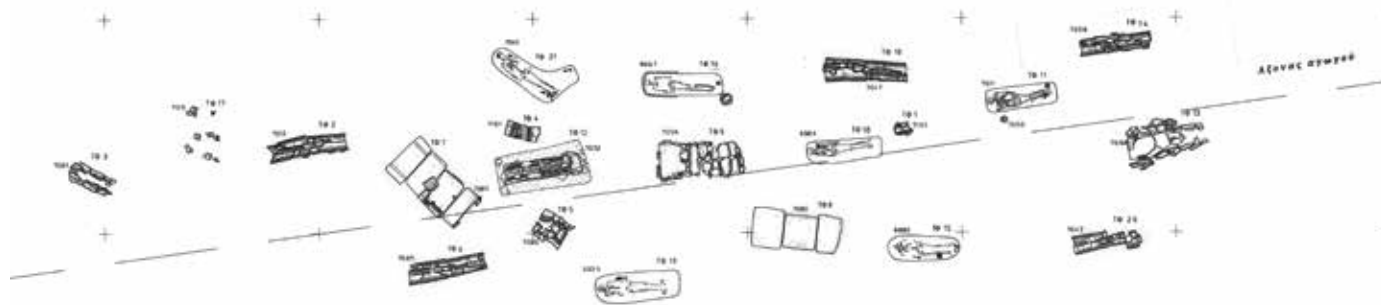
Είναι εμφανές ότι σε αρκετές περιπτώσεις η θέση των κατασκευών της μεταγενέστερης φάσης συμπίπτει με εκείνη των κατασκευών της πρωιμότερης. Προφανώς η καταστροφή της πρωιμότερης φάσης δεν επέτρεψε την επισκευή των οικημάτων και την επανάχρησή τους. Οι κάτοικοι εγκαταλείπουν τη δόμηση ημιυπόγειων οικιών αντικαθιστώντας τες με πιο ισχυρές κατασκευές από διαφορετικά υλικά δομής, αλλά παραμένουν στον ίδιο χώρο, αποδίδοντας έμφαση στη συνέχεια του νοικοκυριού και υποδεικνύοντας μια σχέση «ιδιοκτησίας». Ο οικισμός του Πενταλόφου αποτελεί ένα σπάνιο παράδειγμα επάλληλης κατοίκησης στον χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας, καταδεικνύοντας ότι οι εκτεταμένοι οικισμοί δεν αποτελούσαν αποκλειστικά εποχικές εγκαταστάσεις με μικρή διάρκεια χρήσης. Σε αντίθεση όμως με τον οικισμό της Σταυρούπολης, της Θέρμης

και των Βασιλικών, που χαρακτηρίζονται από οριζόντια μετατόπιση των σπιτιών κατά τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, οι δύο φάσεις του οικισμού του Πενταλόφου όχι μόνο αναπτύσσονται στον ίδιο χώρο αλλά και οι νέες κατασκευές καταλαμβάνουν ακριβώς τον ίδιο χώρο με τις παλαιότερες, δίνοντας έμφαση, όπως συμβαίνει και στα Σέρβια, στους ανοικτούς-ελεύθερους χώρους του οικισμού, οι οποίοι αποτελούσαν το κέντρο των δραστηριοτήτων των κατοίκων. Παρόμοια εικόνα κατά τη μέση νεολιθική περίοδο παρουσιάζει ο οικισμός του Σέσκλου<sup>11</sup>, πολλά κτήρια του οποίου παρουσιάζουν μακρά διάρκεια χρήσης είτε με ανακατασκευές είτε με προσθήκες. Προσπάθεια επαναχρησιμοποίησης του ίδιου χώρου απαντάται και στον οικισμό Selevac της Σερβίας, του τέλους της 6ης χιλιετίας<sup>12</sup>.

Η τάφος (εικ. 6), μήκους τουλάχιστον 134 μ., που αποκαλύφθηκε σε δύο τμήματα στο νότιο άκρο του οικισμού αποτελεί ένα όρυγμα επιμελώς κατασκευασμένο στα όρια του εκτεταμένου-επίπεδου οικισμού. Για την κατασκευή της διανοίχθηκαν επάλληλοι λάκκοι διαφόρων διαστάσεων. Οι παρείς της έχουν βαθμιδωτή διαμόρφωση. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν σχεδόν αντικριστά δύο τοιχεία αντιστήριξης των πρανών, από αργούς λίθους και πλιθιά. Στο βαθύτερο τμήμα της, ο πυθμένας έχει πληρωθεί με στρώμα καθαρής άμμου. Η επίκωση για την πλήρωσή της κυμαίνεται στα 2,80-3,40 μ. και διακρίνεται σε τρία στρώματα. Ήταν πλούσια σε οικοδομικό υλικό, καθώς και σε κινητά ευρήματα (μεγάλα τμήματα χριστικών αγγείων, όπου εμφανίζεται και αποτύπωμα ψάθας, και τμήματα φιαλών με ερυθρή και μαύρη στίλβωση ή και με ερυθρό επίχρισμα, όστρακα σε δεύτερη χρήση ως πώματα και σφονδύλια, όστρεα, οστά ζώων, λίθινα εργαλεία και πεσσοί σφενδόνας). Η κεραμική ανάγει πιθανώς τη διάνοξη της τάφρου στους χρόνους της μέσης νεολιθικής περιόδου.

Τάφοι εμφανίζονται συχνά σε οικισμούς του ελλαδικού χώρου ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική περίοδο σε πληθώρα θέσεων της Μεσογείου και του ευρύτερου βαλκανικού και ευρωπαϊκού χώρου. Η τάφος του Πενταλόφου παρουσιάζει κατασκευαστικές ομοιότητες με άλλα παραδείγματα τόσο της Μακεδονίας όσο και της Θεσσαλίας. Ενδεικτικά αναφέρονται οι τάφοι της Σταυρούπολης<sup>13</sup>, του Μακρύγαλου I<sup>14</sup>, της Λητής I<sup>15</sup>, των Σερβίων<sup>16</sup> και της Αψάλου στην Αλμωπία<sup>17</sup>.

8. Kotsos 2014, 317. 9. Γραμμένος – Σκουρτοπούλου 1992, 153. 10. Ridley et al. 2000, 22-42 και 71-75. 11. Elia 1982, 216-17. 12. Tringham – Krstic 1990. 13. Kotsos 2014, 317. 14. Μπέσιος – Παππά 1995, 174. 15. Παππά – Τζαναβάρα 2010, 208. 16. Mould – Warde 2000, 97, 104-105. 17. Χρυσοστόμου κ.ά. 2001, 514.



## 7. Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο. Κάτοψη της ανασκαφής

Nea Mesimvria, cemetery. Excavation plan

as well as outside<sup>8</sup>. Furthermore, buildings with stone foundations and pile dwellings are encountered during the Late Neolithic period at the tomba in Trilofos<sup>9</sup>, as well as in the Middle Neolithic settlement at Servia<sup>10</sup>. Therefore, for the time being, it is presumed that Phase II dates back to either the Middle Neolithic or the beginning of the Late Neolithic period.

It is obvious that in many cases the location of the structures of the later phase coincides with that of their earlier counterparts. Apparently, it has not been possible to repair and reuse the existing buildings of the earlier phase after their destruction. The inhabitants abandoned the construction of semi-underground dwellings, replacing them with more resilient structures made of different building materials. Still, they remained on the exact same site, laying emphasis on the continuity of the household and manifesting 'ownership'.

The settlement at Pentalofos constitutes a rare example of resettlement in Central Macedonia, demonstrating that the large settlements were not merely short-lived, seasonal installations. Nevertheless, contrary to the settlements at Stavroupoli, Thermi and Vasilika, characterised by the horizontal translocation of the houses during successive building phases, the two phases of the Pentalofos settlement not only developed in the same area, but the new structures occupied the exact same location with the earlier ones. This gave prominence to the open-air spaces of the settlement, as in the case of Servia, that functioned as the inhabitants' centre of activity.

The settlement at Sesklo displayed the same

features during the Middle Neolithic period<sup>11</sup>, i.e. many of its buildings were used over a long period of time following reconstructions or additions. The effort to reuse the same site is also encountered in the Selevac settlement in Serbia, dating to the late 6th millennium<sup>12</sup>. The ditch (fig. 6) that was unearthed in two parts at the south end of the settlement is a meticulous trench, at least 134m long, dug on the edges of the extensive flat settlement. Its construction entailed the digging of successive pits of various dimensions. Steps were arranged on its sides. In the interior, two low retaining walls were found almost facing each other, built of rubble stones and mud-bricks. In its deepest part, the bottom of the ditch had been filled with a layer of pure sand.

The filling of the ditch ranged between 2.80 and 3.40m and consisted of three layers. It was rich in building materials, as well as movable finds: large fragments of utilitarian vases, featuring mat impressions, and fragments of red- and black-burnished phialae or painted with red slip; potsherds reused as lids and whorls; shells, animal bones, stone tools, and sling bullets. Judging by the pottery, the ditch was possibly dug during the Middle Neolithic period.

Ditches appear frequently in Greek settlements since the Early Neolithic period and in numerous sites across the Mediterranean, the wider Balkan Peninsula and Europe. In terms of construction, the ditch at Pentalofos bears resemblance to other examples found in Macedonia as well as Thessaly. The ditches of Stavroupoli<sup>13</sup>, Makrygialos I<sup>14</sup>, Lete<sup>15</sup>, Servia<sup>16</sup> and Apsalos in Almopia<sup>17</sup> are indicatively mentioned.

8. Kotsos 2014, 317. 9. Γραμμένος – Σκουρτοπούλου 1992, 153. 10. Ridley et al. 2000, 22-42 και 71-75. 11. Elia 1982, 216-7. 12. Tringham – Krstic 1990. 13. Kotsos 2014, 317. 14. Μπέσιος – Παννά 1995, 174. 15. Παννά – Τζαναβάρα 2010, 208. 16. Mould – Warlde 2000, 97, 104-105. 17. Χρυσοστόμου κ.ά. 2001, 514.



**8.**  
**Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο.**  
**Τάφος 14**

Nea Mesimvria, cemetery.  
Grave 14

Η διάνοιξη τάφων δηλώνει μια διαρκή και επίπονη δραστηριότητα των ανθρώπων του οικισμού είτε για την οριοθέτησή του σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο είτε για την ενδοκοινοτική οργάνωση τόσο σε επίπεδους οικισμούς όσο και σε τούμπες. Ειδικότερα, στην περίπτωση της τάφρου του Πενταλόφου, το στρώμα άμμου που εντοπίστηκε στο κατώτερο επίπεδο

διαμορφώνει πιθανόν μια νέα διάσταση στην ερμηνεία του συγκεκριμένου έργου, το οποίο ίσως σχετίζεται με τη συγκέντρωση και την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων ή και του χειμαρρικού υλικού.

Ο οικισμός του Πενταλόφου έρχεται να προστεθεί στον περιορισμένο αριθμό θέσεων της μέσης νεολιθικής περιόδου που έχουν ερευνηθεί στην Κεντρική Μακεδονία και στον ευρύτερο βορειοελλαδικό χώρο, παρέχοντας σημαντικά νέα στοιχεία στην έρευνα, μολονότι η εικόνα του, όπως προέκυψε στο πλαίσιο της σωστικής ανασκαφικής διερεύνησης ενός μεγάλου έργου όπως η εγκατάσταση του Αγωγού Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ), μας αφήνει πολλά αναπάντητα ερωτήματα.

*Άννα Παντή*

### **Ρωμαϊκό νεκροταφείο στη Νέα Μεσημβρία**

Το καλοκαίρι του 2017, κατά τη διάρκεια των εσκαφικών εργασιών για το έργο Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ), σε απόσταση 2,7 χλμ. ΝΔ του σύγχρονου οικισμού Νέα Μεσημβρία, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου νεκροταφείου σε έκταση περίπου 225 τ.μ.<sup>18</sup>. Συνολικά αποκαλύφθηκαν και ερευνηθήκαν 21 τάφοι, σε ένα στρώμα, διευθετημένοι σε αραιή διάταξη και με ενιαίο προσανατολισμό Α-Δ (εικ. 7), με την εξαίρεση δύο περιπτώσεων με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Στον χώρο του νεκροταφείου αντιπροσωπεύονται όλα τα γνωστά είδη τάφων, οι οποίοι τυπολογικά κατανέμονται ως εξής:

1. Πέντε καλυβίτες: πρόκειται για τάφους κατασκευασμένους με κεράμους λακωνικού τύπου, αμφικλινώς τοποθετημένες και σε αρκετές περιπτώσεις διακοσμημένες με μοτίβα από αποτυπώματα δακτύλων. Συνήθως αργό λίθοι τοποθετούνται περιμετρικά στην έδραση των κεράμων για τη στήριξή τους.
2. Τέσσερις κεραμοσκεπείς: πρόκειται για ορθογώνιους αβαθείς λάκκους με οριζόντια κάλυψη από στρωτήρες κεράμους.
3. Τρεις κιβωτιόσχημοι: πρόκειται για τρεις διαφορετικές ταφικές κατασκευές. Συγκεκριμένα:
  - α. Τάφος 8, σε μορφή λάκκου, επενδυμένος και καλυμμένος με μαρμάρινες πλάκες. Στο δυτικό τμήμα του δαπέδου, το οποίο καλύπτεται με ασβεστοκονίαμα, διαμορφώνεται προσκέφαλο.
  - β. Τάφος 7, σε μορφή λάκκου, επενδυμένος με πλίνθους μόνο στις μακρές πλευρές και στο δά-

**18.** Ανασκαφικά διερευνήθηκαν κυρίως τα τμήματα των αρχαιοτήτων που έτυχε να εμπίπτουν στην πεντάμετρη ζώνη του ορύγματος που διανοίχθηκε για να υποδεχτεί τον αγωγό αερίου.

The construction of ditches manifests the continuous and arduous effort of the settlement's inhabitants to either mark its limits in relation to the surrounding space or to internally organise the community – in both flat settlements and *tombras*. More specifically, in the case of the Pentalofos ditch, the discovery of a layer of sand at the lower level possibly brings in a new dimension in the interpretation of this work, which could be associated with the collection and drainage of rainwater or material carried by torrent.

The settlement at Pentalofos is added to the limited number of sites of the Middle Neolithic period excavated in Central Macedonia and in northern Greece in general, offering significant new evidence to research. Still, however, what was revealed by the rescue excavation conducted as part of the major TAP project, leaves many questions unanswered.

**Anna Panti**

#### **Roman cemetery at Nea Mesimvria**

In the summer of 2017, during trenching works for TAP, a section of an ancient cemetery occupying an area of 225sq.m was exposed<sup>18</sup>. The site is situated approximately 2.7km SW of the modern settlement of Nea Mesimvria. A total

of 21 graves were unearthed and investigated, sparsely arranged in a single layer, with common E-W orientation (fig. 7), with the exception of two cases with a NW-SE orientation. All known types of graves are represented in the cemetery, as follows:

1. Five tile graves (*kalyvites*): they are made of roof tiles of Laconian type, sloping in opposite directions and, in several cases, decorated with fingerprint patterns. Usually, there is a border of rubble stones at the base of the tiles to support them.
2. Four tile-covered graves: they are shallow rectangular pits covered horizontally by flat roof tiles (*tegulae*).
3. Three cist graves: they correspond to three different burial structures. More specifically:
  - a. Grave 8 takes the form of a pit that has been lined and covered with marble slabs. The west section of the floor, which is covered by lime mortar, is arranged into a bedhead;
  - b. Grave 7 is a pit whose long sides and floor are lined with bricks. It is covered by four rectangular marble slabs;
  - c. Grave 12 is a pit built with rubble stones and lime mortar as binding medium, encasing a *kalyvitis* grave. The entire grave was coated with a thick layer of lime mortar.
4. Nine pit graves: these are mostly rectangular, the pits are dug into the earth, covered by slabs

#### 9. Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο. Ευρήματα από τον τάφο 14

Nea Mesimvria, cemetery.  
Findings from grave 14



<sup>18</sup>. The excavated antiquities involved those sections found within the 5-metre wide trench destined to receive the pipeline.



**10.  
Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο.  
Διπλός ενταφιασμός (τάφος 5)**

Nea Mesimvria, cemetery.  
Double burial (grave 5)



11.  
Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο.  
Τριπλός ενταφιασμός (τάφος 7)

Nea Mesimvria, cemetery.  
Triple burial (grave 7)

πεδο. Η κάλυψή του είναι λίθινη και αποτελείται από τέσσερις ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες. γ. Τάφος 12, σε μορφή λάκκου, χτισμένος με αργούς λίθους και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα, με εγκιβωτισμένο καλυβίτη. Όλος ο τάφος επικαλυπτόταν με ένα παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος.

4. Εννέα λακκοειδείς: πρόκειται για λάκκους σκαμμένους στο φυσικό έδαφος, συνήθως ορθογώνιου σχήματος, καλυμμένους με πλάκες και χώμα. Σε μία περίπτωση χρησιμοποιήθηκαν για κάλυψη τμήματα κορμών μαρμάρινων κιόνων. Το βασικό έθιμο ταφής στο νεκροταφείο είναι ο ενταφιασμός, όπου ο νεκρός εναποτίθεται στον τάφο σε ύπτια θέση, πάνω σε διαμορφωμένο δάπεδο ή σε χώμα, με το κεφάλι ανατολικά. Οι νεκροί κατά κανόνα ενταφιάζονται μεμονωμένα. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις διπλού ενταφιασμού (εικ. 10), τριπλού ενταφιασμού (εικ. 11) και ενταφιασμού μαζί με ανακομιδή. Οι τάφοι, ασύλητοι στην πλειονότητά τους, εμφανίζονται λιτοί ως προς τα κτερίσματα που φέρουν (εικ. 8). Από τους 21 τάφους που διερευνήθηκαν, οι 19 ήταν κτερισμένοι. Αποκαλύφθηκαν αντιπροσωπευτικά δείγματα από διάφορες κατηγορίες κτερισμάτων, όπως

πήλινα αγγεία (μυροδοχεία, πινάκια, κύπελλα, λυχνάρια, οινοχόες) (εικ. 9, 12, 13), κοσμήματα (δαχτυλίδια από χαλκό, σίδηρο ή υαλόμαζα, χάλκινες, οστίνες και σιδερένιες πόρπες) και σιδερένια καρφιά υποδημάτων (εικ. 14). Στους τάφους, μαζί με τα άλλα κτερίσματα, βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα που είχαν τοποθετηθεί ως χαρώνειοι οβολοί. Συνολικά βρέθηκαν 94 χάλκινα νομίσματα, από τα οποία ταυτίστηκαν 11 (Στόβοι επί Ιουλίας Δόμνας 193-217 μ.Χ., Στόβοι επί Καρακάλλα 198-217 μ.Χ., Θεσσαλονίκη επί Αλεξάνδρου Σεβήρου 222-235 μ.Χ., Θεσσαλονίκη επί Μακρίνου 217-218 μ.Χ., Θεσσαλονίκη επί Κόμμοδου 180-192 μ.Χ., Αυρηλιανός 270-275 μ.Χ., Μαξιμιανός 280-294 ή 296 μ.Χ., Διοκλετιανός 284-294 ή 296 μ.Χ., Θεσσαλονίκη επί Ελαγαβάλου 218-222 μ.Χ., Πρόβος 276-282 μ.Χ.).

Συνεπώς, το χρονολογικό πλαίσιο του νεκροταφείου τοποθετείται, σύμφωνα με τη νομισματική μαρτυρία, από τα τέλη του 2ου έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ.

#### Αναστάσιος Κεραμάρης

#### 12. Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο. Ευρήματα από τον τάφο 15

Nea Mesimvria, cemetery.  
Findings from grave 15



and soil. In one case, parts of marble column shafts have been used.

The main burial practice encountered is interment: the deceased is laid in supine position on a formed floor or directly onto the earth with the head to the east. As a rule, the deceased are buried individually. Nonetheless, there are also cases of double interment (fig. 10), triple interment (fig. 11), and an interment together with a secondary deposition.

In terms of their burial gifts, the graves were plain and unlooted in their majority (fig. 8). Of the 21 graves excavated, 19 were furnished with grave goods. Representative examples of various categories were recovered, such as clay vases (essential oil containers, pinakia [plates], cups, lamps, oenochoai) (figs 9, 12, 13), jewels (rings made of bronze, iron and glass paste; bronze, bone or iron fibulae), and iron nails of shoes (fig. 14). Bronze coins that had been deposited as Charon's obols were retrieved alongside the other grave goods. A total of 94

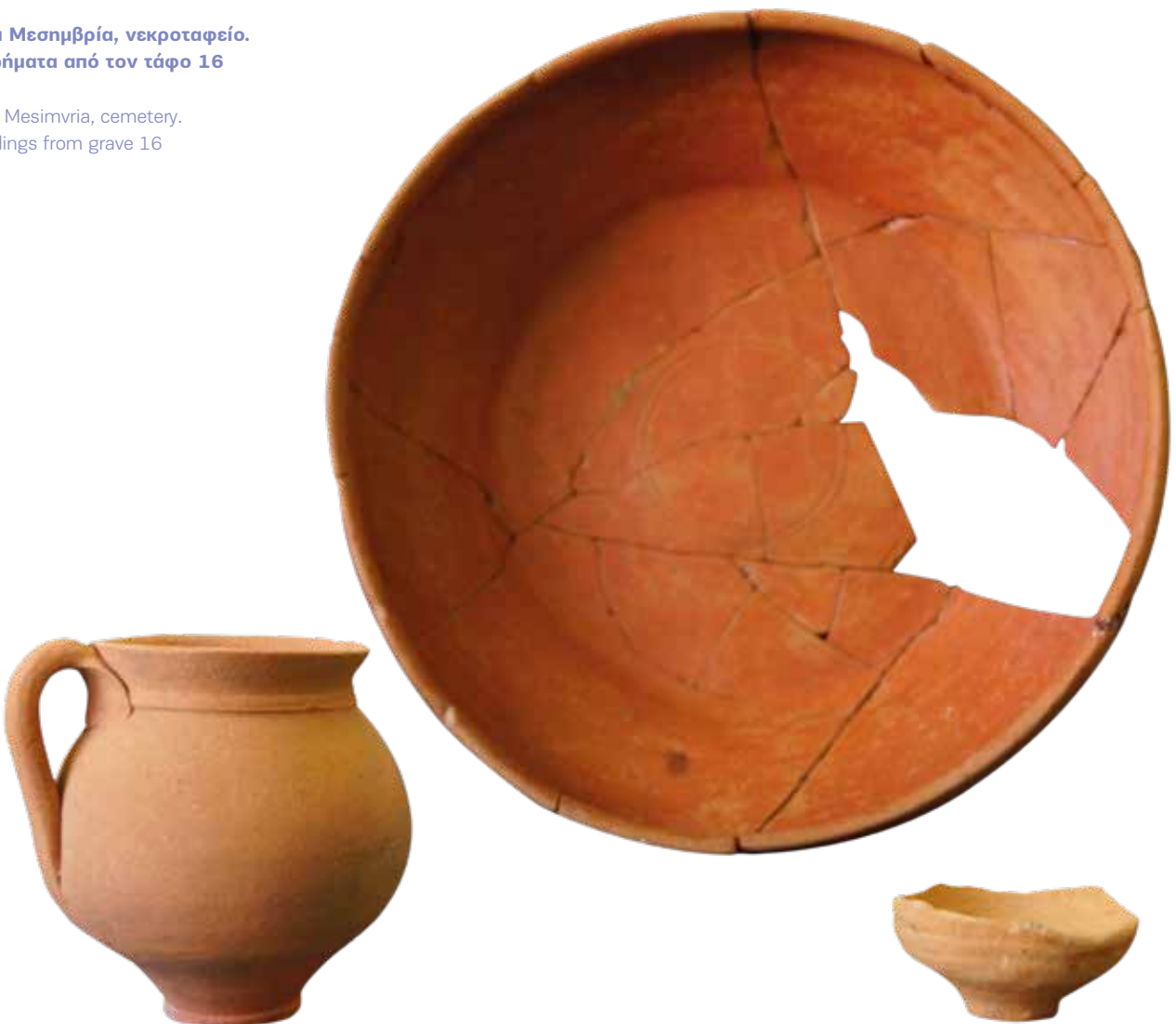
bronze coins have been found, of which eleven have been identified (Stobi under Julia Domna 193-217 AD, Stobi under Caracalla 198-217 AD, Thessaloniki under Severus Alexander 222-235 AD, Thessaloniki under Macrinus 217-218 AD, Thessaloniki under Commodus 180-192 AD, Aurelian 270-275 AD, Maximianus 280-294 or 296 AD, Diocletian 284-294 or 296 AD, Thessaloniki under Elagabalus 218-222 AD, Probus 276-282 AD).

Consequently, based on the numismatic evidence, the cemetery covers a timespan from the end of the 2nd to the end of the 3rd c. AD.

#### **Anastasios Keramaris**

### **13. Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο. Ευρήματα από τον τάφο 16**

Nea Mesimvria, cemetery.  
Findings from grave 16



14.  
Νέα Μεσημβρία, νεκροταφείο.  
Τάφος 19. Διακρίνονται οι σωροί  
των καρφιών δίπλα στα πόδια του  
νεκρού

Nea Mesimvria, cemetery.  
Grave 19. Two heaps of nails were  
found next to the feet of the deceased





Π.Ε. Πέλλας  
Pella Regional Unit

Λιποχώρι  
Lipochori

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΛΛΑΣ

Ριζό  
Rizo

Λουτροχώρι  
Loutrochori

Π.Ε. Ημαθίας  
Imathia Regional Unit

**Αξός**  
Axos

**Γιαννitsά**  
Giannitsa

**Μελίτσι**  
Melissi

# EPHORATE OF ANTIQUITIES OF PELLA

**Παραλίμνη**  
Paralimni

**Νεοχώρι**  
Neochori



## 1. Παραλίμνη. Αεροφωτογραφία του ανασκαφικού χώρου

Paralimni.  
Aerial view of the excavation  
area

### Εισαγωγή

Το έργο εγκατάστασης του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ) στην Π.Ε. Πέλλας ξεκίνησε τον Νοέμβριο του 2016 και ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2019. Ο αγωγός διέσχισε την Π.Ε. Πέλλας με διεύθυνση Α-Δ. Η διέλευσή του μας έδωσε την ευκαιρία να ερευνήσουμε και να συλλέξουμε στοιχεία για πολλές περιοχές και να διενεργήσουμε σωστική ανασκαφική έρευνα σε κάποιες θέσεις. Τον συντονισμό του έργου από πλευράς Εφορείας είχε η αρχαιολόγος Αναστασία Γεωργιάδου. Οι παρακάτω θέσεις που ανασκάφηκαν έδωσαν σημαντικά στοιχεία για την Ιστορία, τον πολιτισμό και την τοπογραφία της περιοχής:

1. Παραλίμνιος οικισμός στην Παραλίμνη. Εποχή του σιδήρου / αρχαϊκή εποχή και ύστερη ρωμαϊκή περίοδος.
2. Αρχαίος δρόμος στην Παραλίμνη. Ύστερη ρωμαϊκή περίοδος.
3. Κατάλοιπα γέφυρας στην Παραλίμνη. Ύστερη ρωμαϊκή περίοδος.
4. Οικιστικά στοιχεία (λάκκοι) στο Μελίσσι. Μεταβυζαντινή περίοδος.
5. Οικιστικά στοιχεία (λάκκοι απόρριψης) στο Ριζό. Νεολιθική εποχή.
6. Νεκροταφείο στο Λιποχώρι. Ρωμαϊκή περίοδος.
7. Κεραμικός κλίβανος στο Λουτροχώρι. Ιστορικοί χρόνοι.

### Ελισάβετ-Μπεττίνα Τσιγαρίδα

#### Παραλίμνη. Αρχαίος παραλίμνιος οικισμός

Ένας οικισμός με μακρά διάρκεια χρήσης εντοπίστηκε σε θέση εντός της αποξηραμένης λίμνης των Γιαννιτών, σε απόσταση 2 χλμ. ΝΔ του σύγχρονου οικισμού της Παραλίμνης και 6,5 χλμ. ΝΔ της αρχαίας αγοράς της Πέλλας, έπειτα από δοκιμαστικές τομές

που διενεργήθηκαν με αφορμή την εκτέλεση του έργου του ΤΑΡ.

Η σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε σε έκταση 3.500 τ.μ. (270X13 μ.). Ο κάνναβος είχε 54 τομές, αρχικά διαστάσεων 5X5 μ., οι οποίες στη συνέχεια για λόγους ασφαλείας διπλατυνθήκαν στα 13 μ. (εικ. 1). Η αρχαία επίκωση, πάχους 1-1,40 μ., εμφανιζόταν σε βάθος περίπου 0,70-1 μ. από την επιφάνεια. Το επίπεδο χρήσης του χώρου αποτελούσε το καστανό αργιλώδες χώμα πλημμυρικής προέλευσης που εμφανιζόταν σε βάθος 1,90-2,20 μ., στο οποίο ήταν διανοιγμένοι οι λάκκοι και οι πασσαλοοπές.

Οι οικιστικές φάσεις της εγκατάστασης ήταν τρεις, σύμφωνα με την εικόνα που διαμορφώθηκε έπειτα από μια πρώτη προκαταρκτική μελέτη μέρους μόνο της κεραμικής<sup>1</sup>. Πληρέστερη εικόνα για τη μορφή των οικημάτων προσφέρει η παλαιότερη φάση με αψιδωτά, πασσαλόπηκτα κτήρια που χρονολογούνται στη μέση και την ύστερη γεωμετρική εποχή. Διακρίθηκαν τρία κτίσματα του 8ου αι. π.Χ., εκ των οποίων τα δύο καλύτερα σωζόμενα αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου και το τρίτο στο δυτικό. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που επέτρεψαν την ανασύσταση της αρχιτεκτονικής μορφής των κτηρίων ήταν τα στρώματα καταστροφής οικοδομικών πηλών από την ανωδομή και οι πασσαλοοπές. Οι τοίχοι ήταν αψιδωτοί, διαμορφωμένοι στη νότια πλευρά, κατασκευασμένοι με πασσάλους, πλέγμα κλαδιών και επίστρωση πηλού. Τα κτήρια ήταν επιμήκη πλάτους 4-4,5 μ. με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Το μήκος τους δεν αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου, διότι εκτεινόταν εκτός ανασκαφικού χώρου, ήταν όμως μεγαλύτερο των 6 μ. και 8,30 μ. αντίστοιχα. Εντυπωσιάζει μάλιστα το γεγονός ότι τα δύο αυτά οικήματα ήταν κατασκευασμένα πάνω σε χωμάτινες, υπερυψωμένες «πλατφόρμες» που περιβάλλονταν από ένα δίκτυο με αύλακες και λάκκους (εικ. 2). Η χρήση αυτού του δικτύου ήταν διττή: αφενός για τη στεγανοποίηση του σπιτιού και αφετέρου για την περισυλλογή νερού, αφού η στάθμη του κατά τους χειμερινούς μήνες, λόγω της γειτνίασης με τη λίμνη ή έπειτα από βροχοπτώσεις, θα πρέπει να ανέβαινε έως το επίπεδο των σπιτιών. Στο τρίτο οίκημα του δυτικού χώρου βρέθηκαν *in situ* δύο αμφορείς, βυθισμένοι μερικώς στο έδαφος.

Ανάμεσα στα προαναφερθέντα κτίσματα ήρθαν στο φως μεγάλος αριθμός πασσαλοοπών και

1. Οι απόψεις στο παρόν άρθρο διατυπώνονται με κάθε επιφύλαξη, διότι βασίστηκαν στη μελέτη της μισής ποσότητας κεραμικής που ήρθε στο φως με την ανασκαφή.



## 2. Παραλίμνη. Δίκτυο με αύλακες και λάκκους του οικήματος της τομής 13

Paralimni.  
Grid of grooves and pits of  
the building in trench 13

### Introduction

Construction works for TAP in Pella Regional Unit commenced on November 2016 and was completed on February 2019. The pipeline traverses Pella Regional Unit with E-W orientation. Its route offered to the Ephorate the opportunity to investigate and collect archaeological evidence for many areas and conduct rescue excavations in a few sites. On behalf of the Ephorate, the process was coordinated by the archaeologist Ms. Anastasia Georgiadou.

The following excavated sites yielded significant evidence regarding the history, culture and topography of the area:

1. Lakeshore settlement at Paralimni. Iron Age/ Archaic and Late Roman periods.
2. Ancient road at Paralimni. Late Roman period.
3. Remains of a bridge at Paralimni. Late Roman period.
4. Domestic evidence (pits) at Melissi. Post-Byzantine period.
5. Domestic evidence (disposal pits) at Rizo. Neolithic era.
6. Cemetery at Lipochori. Roman period.
7. Ceramic Potter's kiln at Loutrochori. Historical times.

### *Elisavet-Bettina Tsigarida*

### Paralimni. Ancient lakeshore settlement

Following trial trenching conducted for the construction of TAP, a settlement was identified displaying a long period of habitation. It was located within the drained lake of Giannitsa, 2km to the southwest of the modern village of Paralimni and 6.5km southwest of the ancient Agora of Pella.

The Ephorate of Antiquities of Pella conducted a rescue excavation, covering an area of 3,500 sq.m (270x13m). The grid included 54 archaeological trenches originally measured 5x5m, which were later widened to 13m for safety reasons (fig. 1). The ancient deposit, 1-1.40m thick, was revealed at a depth of about 0.70-1m from ground level. The ancient ground level consisted of brown clayey soil of diluvian origin found at a depth of 1.90-2.20m, where pits had been dug and postholes opened. Based on the preliminary study of a part of the recovered pottery, there were three building phases of the settlement<sup>1</sup>. The earliest phase, that includes apsidal, pile dwellings dating back to the Middle and Late Geometric period, offers a more complete picture of the buildings. Three structures were found dated to the 8th c. BC, of which the two best preserved ones were unearthed in the east section of the excavated site, while the third was located in the west

<sup>1</sup> The views in this article are reservedly expressed, as they were based on the study of half of the quantity of the retrieved pottery.



### 3. Παραλίμνη. Υστερορωμαϊκός δρόμος

Paralimni.  
Late Roman road

μικρής έκτασης στρώματα οικοδομικών πηλών που σηματοδοτούν την ύπαρξη και άλλων πασσαλόπηκτων οικημάτων, δεν επέτρεψαν όμως την ανασύσταση της κάτοψής τους. Στη φάση του 8ου αι. π.Χ. εντάσσεται και ένας μεγάλος αριθμός αποθηκευτικών λάκκων με μεγάλων διαστάσεων πίθους και οπισθότμητες πρόχους στο εσωτερικό τους. Βρέθηκαν επίσης και άλλοι λάκκοι, περιβαλλόμενοι από μικρές κοιλότητες οικιακής ή εργαστηριακής χρήσης, και τέλος μεγάλοι λακκοειδείς σχηματισμοί εξόρυξης πηλώδους χώματος για την επίχριση των τοίχων.

Η διακοσμημένη κεραμική της γεωμετρικής φάσης είναι κυρίως σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια, οπισθότμητες πρόχοι με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση και διπλή λαβή, πιθαμοφορείς και βορειοελλαδικόι αμφορείς με ομόκεντρους κύκλους. Εκπροσωπείται, επίσης, η γκρίζα κεραμική, που περιλαμβάνει κυρίως φιαλόσχημα αγγεία και οινοχόες με στριφτές λαβές (εικ. 5).

Η δεύτερη φάση, της αρχαϊκής και της πρώιμης κλασικής εποχής, εμφανίζεται περίπου 0,50 μ. ψηλότερα από την προηγούμενη, στο δυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου. Τα κτήρια αυτής της περιόδου είναι επίσης πασσαλόπηκτα, όπως τεκμηριώνουν οι πασσαλοοπέδες και τα στρώματα οικοδομικών πηλών. Η κατάσταση διατήρησής τους, όμως, δεν επέτρεψε τον προσδιορισμό της μορφής τους. Με τα οικήματα συνδέονται σχεδόν πάντα στρώσεις κεραμικής με ολόκληρα αγγεία, αποθηκευτικοί λάκκοι με πίθους ή οξυύθμενους αμφορείς στο εσωτερικό τους και λάκκοι περισυλλογής νερού. Σε αρκετές περιπτώσεις, στο εσωτερικό των πίθων και των λάκκων νερού βρέθηκαν ακέραια τα αγγεία άντλησης.

Ανάμεσα στην κεραμική αυτής της εποχής αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη μεγάλου αριθμού αγγείων εισηγμένων από την Κόρινθο, την Αττική αλλά και από περιοχές του Ανατολικού

Αιγαίου. Ξεχωρίζουν τα αττικά ερυθρόμορφα και μελανόμορφα αγγεία, ένα εκ των οποίων με παράσταση πολεμιστών (εικ. 6), υψίποδες μελαμβαφείς κύλικες, κορινθιακοί σκύφοι και εξάλειπτρα, καθώς και εμπορικοί αμφορείς διαφόρων τύπων (Χίου, ομάδας Σάμου - Μιλήτου, Κορίνθου) (εικ. 7). Στην εγχώρια κεραμική της Μακεδονίας, από την άλλη, περιλαμβάνονται δίωτες τροπιδωτές λεκανίδες, μόνωτα ή δίωτα ερυθρά φιαλόσχημα αγγεία, κάναστρα με γραπτές ταινίες, αβαφείς όλπες και γκρίζα αγγεία της ύστερης εποχής του σιδήρου.

Η ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα επείσοκτης κεραμικής εμπορικών αμφορέων και αγγείων από απομακρυσμένες περιοχές αφενός, τα «ελαφράς» κατασκευής κτήρια με φθαρτά υλικά και χωρίς λίθινα θεμέλια αφετέρου, αλλά και η εγγύτητα με τη λίμνη μάς οδηγούν στην ταύτιση του οικισμού της Παραλίμνης με έναν παραλίμνιο σταθμό διακίνησης προϊόντων. Σταθμό που εξυπηρετούσε τις εμπορικές ανάγκες όλης της περιοχής της αρχαίας Βοτταίας, αλλά κυρίως του Αρχοντικού, μεγάλου αστικού κέντρου της περιοχής, η αρχαϊκή νεκρόπολη του οποίου έχει γίνει παγκοσμίως γνωστή (Chrysostomou 2011, 185, 207-216. Χρυσοστόμου - Χρυσοστόμου 2012, 366-387). Στο τέλος της πρώιμης κλασικής εποχής ο σταθμός της Παραλίμνης εγκαταλείπεται, πιθανότατα λόγω αύξησης των υδάτων της λίμνης. Δυνατότητα επανεγκατάστασης υπάρχει κατά την υστερορωμαϊκή εποχή, που αποτελεί την τρίτη και τελευταία φάση του οικισμού, από την οποία ωστόσο έχουν καταστραφεί ολοσχερώς, προφανώς κατά τις εργασίες αποξήρανσης της λίμνης, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Φαίνεται, όμως, ότι η εγκατάσταση της περιόδου περιορίζεται στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, από όπου προήλθε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων (κεραμική, νομίσματα και κεραμίδια). Με την υστερορωμαϊκή φάση σχετίζονται εξάλλου ο δρόμος και τα κατάλοιπα γέφυρας που αποκαλύφθηκαν επίσης στο πλαίσιο των εργασιών του ΤΑΡ, σε απόσταση 770 μ. ανατολικότερα.

### Παραλίμνη. Δρόμος και κατάλοιπα γέφυρας υστερορωμαϊκής εποχής

Σε απόσταση 1.800 μ. νότια του σύγχρονου οικισμού της Παραλίμνης και 6 χλμ. ΝΔ της αρχαίας Πέλλας, σε δύο γειτονικές θέσεις, επίσης εντός της αποξηραμένης λίμνης των Γιαννιτών, ήρθε στο φως κατά τη διάρκεια των εκσκαφών της τάφρου του αγωγού τμήμα υστερορωμαϊκού δρόμου μνημειακών διαστάσεων (εικ. 3), κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ, καθώς και κατάλοιπα σύγχρονης γέφυρας.

Η περιοχή που ερευνηθήκε ανασκαφικά, δι-

part. The destruction layers of building clays from the superstructure and the postholes were the architectural elements that enabled the reconstruction of the buildings: The walls formed an apse at the south side and were built of stakes, a mesh of tree branches and clay coating. The buildings were oblong, 4-4.5m wide, with a NW-SE orientation. Their full length was not confirmed, as it stretched outside the excavation site; however, they must have exceeded 6 and 8.30m, respectively. What is most impressive is the fact that both structures were built on raised earthen “platforms”, surrounded by a grid of grooves and pits (fig. 2). These grids served a dual purpose: on the one hand, they were used for the insulation of the dwelling and, on the other, for the collection of water, as its level during winter -and due to the neighbouring lake or following rainfall- would rise up to the houses’ level. In the third building, in the west section of the site, two amphorae were retrieved *in situ*, partially inserted into the ground. Between the aforementioned buildings, a large number of postholes and some layers of building clays were exposed, denoting the presence of more pile dwellings; nonetheless, the reconstruction of their ground plan has not been possible. From the 8th c. BC. phase, a large number of storage pits was also found, containing oversized pithoi and jugs with cut-away necks. Other pits were also unearthed, surrounded by small cavities of either domestic or artisanal function, as well as large pits for mining clayey soil that was used for coating walls.

The decorated pottery of the Geometric phase mainly consists of skyphoi with hanging semicircles; double-handled jugs with cut-away necks, decorated with painted bands; piriform jars; and north-Greek amphorae with concentric circles. Grey ware pottery is mainly represented by phiale-shaped vases and oinochoae with twisted handles (fig. 5).

The second phase, of the Archaic and the Early Classical period, lay approximately 0.50m higher than the earlier one in the west part of the excavated site. The buildings of this period are also pile dwellings, as evidenced by the postholes and the layers of building clays. Nonetheless, due to their state of preservation, it has not been possible to identify their form. Buildings are nearly always associated with layers of pottery including complete vases, storage pits containing pithoi and pointed amphorae, and pits for the collection of water. In several cases, pouring vessels were found intact inside the pithoi and the water pits.

Notably, the pottery of this phase includes a large number of vases imported from Corinth, Attica, as well as the eastern Aegean: Attic red-figure and black-figure vases, one of which is decorated with a warrior scene (fig. 6), black-glazed high-foot kylikes, Corinthian skyphoi and exaleiptra, as well as commercial amphorae of various types (Chios, Samos-Miletus group, Corinth) (fig. 7). On the other hand, the domestic pottery of Macedonia encompassed two-handled carinated lekanides, one or two handled red phialae-type vases, kanastra adorned with painted bands, unglazed olpae and grey ware vessels of the Late Iron Age.

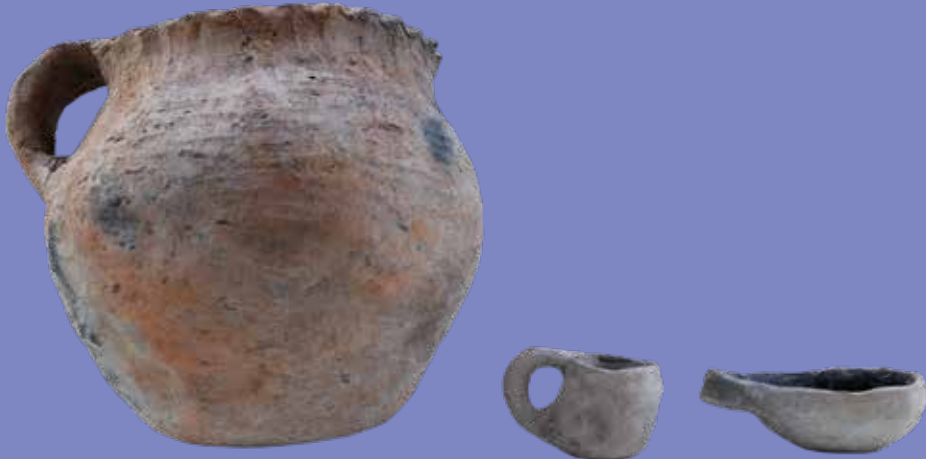
Judging by the especially large quantity of imported pottery comprising commercial amphorae and vases from remote areas, as well as the lightweight construction of buildings, made of perishable materials and lacking stone foundations, but also the close proximity to the lake, the settlement at Paralimni can be identified as a lakeside trading post. A post that served the needs of the entire region of ancient Bottiaea, but mostly Archontiko, a major urban centre in the area, the Archaic necropolis of which is widely known (Chrysostomou 2011, 185, 207-216. Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου 2012, 366-387).

In the Early Classical period, the trading post of Paralimni was abandoned, most likely due to the rise of the lake’s waters. During the Late Roman period, it became possible to resettle the site, hence the third and final phase of the settlement. However, architectural remains from this, later, phase were apparently utterly destroyed during the drainage of the lake. It seems though that the settlement of that period was confined to the west section of the excavated area, which yielded a large number of movable finds (pottery, coins and roof tiles). Furthermore, a road and remains of a bridge unearthed during construction work for TAP 770m further eastwards, are also associated with the same Late Roman phase.

#### 4. Παραλίμνη. Στρώση πεσμένων λιθοπλίνθων της υστερορωμαϊκής γέφυρας

Paralimni.  
Layer of fallen blocks from  
the Late Roman bridge





**5.  
Παραλίμνη.  
Αγγεία  
γεωμετρικής  
εποχής**

Paralimni.  
Geometric period  
pottery





6.  
Παράλιμνη.  
Μελανόμορφο αγγείο

Paralimni.  
Black-figure vase



7.  
Παράλιμνη.  
Αγγεία αρχαϊκής -  
πρώιμης κλασικής  
εποχής

Paralimni.  
Archaic and Early  
Classical pottery



#### 8. Παραλίμνη. Υστερορωμαϊκός αμφορέας

Paralimni.  
Late Roman amphora

αστάσεων 14Χ3 μ., δεν βρισκόταν εντός του αρχικού άξονα όδευσης του αγωγού, αλλά σε απόσταση περίπου 50 μ. βόρεια αυτού, επί εναλλακτικής όδευσης.

Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,05 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (εικ. 3). Είχε πλάτος 7 μ. και πάχος 0,80-0,90 μ. Το οδόστρωμα, πάχους 0,30 μ., είχε 7% κλίση προς τα άκρα για την απορροή των υδάτων. Αποτελούνταν από στρώση με κροκάλες μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, πακτωμένες ανάμεσα σε αργιλοαμμώδες χώμα και μικρά βότσαλα. Το υπόστρωμα, πάχους 0,55 μ., ήταν κατασκευασμένο με τουλάχιστον τρεις επάλληλες στρώσεις από κροκάλες, ανάμεσα στις οποίες υπήρχαν, επίσης, μικρά βότσαλα και χώμα. Το ιδιαίτερα μεγάλο πάχος και η έντονη κατωφέρεια του δρόμου προς τα άκρα ήταν απαραίτητα, προκειμένου να εξασφαλιστεί η στεγανότητά του σε περιόδους ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα της περιοχής.

Στις πλευρές του δρόμου και σε βάθος 1,70-2 μ. υπήρχε διπλή σειρά μεγάλων ορθογώνιων και τετράγωνων λίθων, ύψους 0,40 μ., οι οποίοι αφενός συγκρατούσαν τις επάλληλες στρώσεις των κροκαλών του δρόμου, αφετέρου δημιουργούσαν κράσπεδα κατά μήκος των άκρων. Η ανώτερη σειρά των λίθων της ανατολικής πλευράς ήταν πεσμένη στα ανατολικά του δρόμου. Δίπλα τους βρέθηκε γυάλινο κωνικό κύπελλο με την ανάγλυφη λατινική επιγραφή I\_ASN\_VIS, που χρονολογείται στο τέλος του 4ου - α' μισό του 5ου αι. μ.Χ. Η δεύτερη κατώτερη σειρά των λίθων δεν στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί εξ ολοκλήρου. Δίπλα σε αυτήν εντοπίστηκε, χωρίς να ερευνηθεί, στρώμα καταστροφής, έκτασης 3,50x3 μ., με πεσμένες κροκάλες του δρόμου και τέσσερις αμφορείς. Ένας από αυτούς είναι κτενωτός αιγαιακού τύπου του τέλους 4ου - α' μισού του 5ου αι. μ.Χ. (εικ.

8). Η υπόλοιπη κεραμική από το οδόστρωμα του δρόμου είναι της ίδιας εποχής, όπως και τα 215 χάλκινα νομίσματα, ανάμεσα στα οποία αναγνωρίστηκαν κάποια Θεοδοσίου II (402-450 μ.Χ.) και Μαρκιανού (450-457 μ.Χ.). Από τα νομίσματα, τα 177 αποτελούν θησαυρό που προφανώς έχασε κάποιος οδοιπόρος.

Ο δρόμος της Παραλίμνης χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή εποχή (α' μισό 5ου αι. μ.Χ.). Αποτελούσε κύρια οδική αρτηρία, διακλάδωση της Εγνατίας Οδού που κατά πάσα πιθανότητα συνέδεε την υστερορωμαϊκή-παλαιοχριστιανική αποικία της Πέλλας με τη Βέροια. Πρόκειται πιθανότατα για τον δρόμο του οποίου την ύπαρξη υπέθεσε ο Π. Χρυσσοστόμου, στηριζόμενος σε ενδείξεις κατοίκησης στην πεδιάδα της Βοττιαίας (μεταγενέστερα λίμνη Γιαννιτσών) (Χρυσσοστόμου 1997, 502).

Η σπουδαιότητα του ευρήματος, αφού πρόκειται για τον μοναδικό σε τόσο καλή κατάσταση δρόμο του 5ου αι. μ.Χ. που έχει αποκαλυφθεί έως σήμερα στην Π.Ε. Πέλλας, επέβαλε τη διατήρησή του σε κατάκωψη. Σε αναζήτηση, μέσω δοκιμαστικών τομών, εναλλακτικού τρόπου όδευσης του αγωγού βεβαιώθηκαν σε μήκος 100 μ. η συνέχεια του δρόμου προς τα ΝΔ και η ύπαρξη γέφυρας. Με αυτήν τη γέφυρα, που χρειαζόταν για τη διάβαση του Λουδία ποταμού, σχετίζονται τα κατάλοιπα μνημειακής κατασκευής που ήρθαν στο φως στην αρχική τάφρο του αγωγού.

Το είδος της κατασκευής αποσαφηνίστηκε με σωστική ανασκαφή μήκους 11 μ. και πλάτους 3 μ. Ειδικότερα βρέθηκαν τρεις σειρές ορθογώνιων λιθοπλίνθων προερχόμενων από κάποια τοξωτή κατασκευή μνημειακών διαστάσεων. Η πρώτη σειρά των λίθων, κυρίως σφηνοειδούς διατομής, με μήκος έως 1,50 μ., ήταν πεσμένη πάνω στη δεύτερη στρώση λιθοπλίνθων (εικ. 4). Μετά την απομάκρυνση των πρώτων, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο της Πέλλας, διαπιστώθηκε ότι οι λιθοπλίνθοι της δεύτερης σειράς, ύψους περίπου 0,50 μ., είχαν τον ίδιο προσανατολισμό με τον δρόμο και σχημάτιζαν ορθογώνιο χώρο (εικ. 9) εμβαδού περίπου 10 τ.μ., που είχε επικωθεί με ένα στρώμα κεραμικής και κεραμιδιών πάχους 0,30 μ. Ένας αμφορέας με αυλακώσεις και τα περισσότερα όστρακα χρονολογούνται στον 5ο αι. μ.Χ., στην ίδια με τον δρόμο εποχή.

Η τρίτη σειρά λιθοπλίνθων, που εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη φρεατίων άντλησης υδάτων στα δυτικά της κατασκευής σε βάθος 3-3,50 μ., δεν στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί λόγω του υδροφόρου ορίζοντα.

Η ύπαρξη των σφηνοειδών λίθων, καθώς και το γεγονός ότι η κατασκευή βρίσκεται στον

### Paralimni. Road and remains of a Late Roman bridge

During trenching for the TAP pipeline construction, a section of a Late Roman monumental road (fig. 3) with NE-SW orientation and remnants of a contemporary bridge came to light at two nearby sites, within the drained lake of Giannitsa as well, located 1.800m south of the present-day village of Paralimni, and 6 km southwest of ancient Pella. The excavated area measured 14x3m and did not interfere with the original route of the pipeline, since it was located approximately 50m to the north, on an alternative route.

The road was revealed at a depth of 1.05m from ground level (fig. 3). It was 7m wide and 0.80-0.90m thick. The road surface, 0.30m thick, featured a 7% cross slope for water runoff. It consisted of a layer of pebbles, medium and large-sized, solidly fixed in sandy-clay soil and shingles. The substrate was 0.55m thick, built of at least three successive layers of pebble also with shingles and soil in between. The excessive thickness and intense gradient of the road towards the edges were necessary to secure waterproofing when the groundwater levels rose.

On both sides of the road and to a depth of 1.70-2m, a double course of large rectangular and square blocks of stone, 0.40m high, was found. These blocks, on the one hand, supported the successive layers of pebble and, on the other hand, formed curbs along its edges. The upper course of the east side had fallen apart to east of the road. Next to the blocks a conical cup made of glass was recovered, bearing the Latin inscription *L\_ASN\_VIS* in relief. The cup dates back to the late 4th

- first half of the 5th c. AD. The lower course of stones was not fully exposed. Next to it, a destruction layer came to light, measuring 3.50x3m, with fallen pebbles coming off the road and four amphorae. This layer, however, was not investigated. One of the amphorae is combed Aegean type, and dates to the late 4th - first half of the 5th c. AD (fig. 7). The rest of the pottery retrieved from the road surface is of the same period, as are the 215 bronze coins found, some of them issued by Theodosius II (402-450 AD) and Marcian (450-457 AD). Of the coins, 177 comprise a hoard that some wayfarer apparently lost during their journey. The road at Paralimni dates back to the Late Roman period (1st half of the 5th c. AD). It was a main road, a branch of *Via Egnatia*, that most probably connected the Late Roman-Early Christian colony of Pella with Veroia. It is most likely the road whose existence was presumed by P. Chrysostomou, based on evidence of habitation in the plain of Bottiaea (later Giannitsa Lake) (Χρυσοστόμου 1997, 502).

The significance of this find, as it constitutes the sole 5th c. AD road discovered so far in such good condition in the Pella Regional Unit, imposed its backfilling for preservation purposes. In search of an alternative route for the pipeline through trial trenching, it was ascertained that the road continued for 100m further southwest, as well as the existence of a bridge. The bridge, which was necessary in order to cross Loudias River, relates to the remains of a monumental structure that came to light in the original trench of the pipeline. A rescue excavation, 11m long and 3m wide, clarified the features of the structure. More specifically, three courses of rectangular ashlar blocks were recovered, belonging to a monumental arched structure. The first course of mainly wedge-shaped blocks, reaching 1.50m in length, had fallen over the second course (fig. 4). Following the removal of the ashlars of the first course, which were transferred to the archaeological site of Pella, it was confirmed that the ashlar blocks of the second course, 0.50m high, had the same orientation with the road and formed a rectangle (fig. 9) of nearly 10 sq.m. In that area, a layer of pottery and 0.30m-thick roof tiles had been deposited. An amphora featuring grooves and the majority of the retrieved potsherds belong to the same period as the road, i.e. dating back to the 5th c. AD.

Due to groundwater, it was impossible to recover the third course of ashlars, found to the west of the structure at a depth of 3-3.50m

#### 9. Παραλίμνη. Ορθογώνιος χώρος της υστερορωμαϊκής γέφυρας

Paralimni.  
Rectangular space at the Late Roman bridge



άξονα του υστερορωμαϊκού δρόμου και είναι σύγχρονη με αυτόν οδήγησαν στην ταύτισή της με τοξωτή γέφυρα<sup>2</sup>. Ο ορθογώνιος χώρος θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί σε κάποιο βάθρο της. Ο μνημειακός δρόμος και τα κατάλοιπα της γέφυρας αποδεικνύουν τη σπουδαιότητα της υστερορωμαϊκής οδικής αρτηρίας Πέλλας - Βέροιας, η κατασκευή της οποίας στάθηκε δυνατή προφανώς επειδή αυτήν την περίοδο η περιοχή δεν καλυπτόταν από τα νερά της λίμνης (Χρυσοστόμου 1997, 502).

### *Αναστασία Γεωργιάδου*

#### **ΣΑΑΚ Αξού. Λάκκοι μεταβυζαντινών χρόνων στο Μελίσι**

Κατά την αφαίρεση του επιφανειακού χώματος από τον άξονα του αγωγού στο αγροτεμάχιο 436 του Αναδασμού Λίμνης Γιαννισίων (Τμήμα ΣΑΑΚ Αξού), εντοπίστηκε θέση αποτελούμενη από λάκκους ανοιγμένους σε προσχωσιγενή στρώματα, τα οποία πιθανότατα συνδέονται με την ύπαρξη της άλλοτε παρακείμενης λίμνης (εικ. 10). Ο υψηλός υδροφόρος ορίζοντας δεν επέτρεψε την πλήρη διερεύνηση των επιχώσεων. Η ανασκαφή ήταν πληρέστερη στο ανατολικό τμήμα. Οι λάκκοι ήταν κυκλοτερούς κάτοψης και μέγιστου βάθους 1,70 μ. Περιείχαν επίχωση γκρίζου χρώματος, στην οποία ήταν δύσκολο να διακριθούν αποθετικά επεισόδια, πολλούς άνθρακες μικρού μεγέθους, λίγα έως αρκετά όστρακα, ενώ βρέθηκαν και τμήματα δομικών υλικών (πηλοί). Σχετικά λίγα ήταν τα οστά. Αν και δεν έχει γίνει συντήρηση των ευρημάτων, φαίνεται ότι πολλά από τα όστρακα ανήκουν στα ίδια αγγεία. Σε μόνο μία περίπτωση βρέθηκε ένα ολόκληρο αγγείο. Οι επιχώσεις φαίνεται ότι είναι αποτέλεσμα απόρριψης και ίσως η θέση βρίσκεται στο όριο κάποιας εγκατάστασης. Η χρονολόγηση βασίζεται σε μια πρώτη εκτίμηση των ευρημάτων και υποδεικνύει χρήση του χώρου από τον 15ο αι. μ.Χ. και εξής.

#### *Στράτος Νανόγλου*

#### **Ριζό. Λάκκοι απόρριψης νεολιθικών χρόνων**

Στα νοτιοανατολικά του σύγχρονου οικισμού Ριζό του Δήμου Σκύδρας πραγματοποιήθηκε, ύστερα από τη διενέργεια δοκιμαστικών το-

μών, σωστική ανασκαφική έρευνα. Στον άξονα του αγωγού ερευνήθηκαν συνολικά πέντε ανασκαφικές τομές, διαστάσεων 5Χ5 μ., με ενδιάμεσο μάρτυρα 1 μ., αριθμημένες ΒΑ-ΝΔ κατά το λατινικό σύστημα αρίθμησης (εικ. 11). Στις τομές I, II και III η ανασκαφή επεκτάθηκε και στον μάρτυρα, κάτι το οποίο, βάσει των ανασκαφικών ενδείξεων, δεν κρίθηκε σκόπιμο για τις άλλες δύο τομές (IV και V).

Σε όλη την ερευνηθείσα περιοχή, στο επιφανειακό και στο αμέσως υποκείμενο στρώμα, διαταραγμένα ωστόσο από την άροση, εντοπίστηκε αβαφής κεραμική ιστορικών χρόνων (κυρίως οθωμανικής περιόδου). Το κυρίως, αδιατάρακτο, αρχαιολογικό στρώμα εντοπίζεται στις τομές I, II και III, με τις ενδείξεις να ξεκινούν από βάθος περίπου 70 εκατοστών και να φτάνουν στο 1,50 μ. Στο στρώμα αυτό, μαύρου χρώματος, ήρθε στο φως αρκετή χειροποίητη κεραμική (τμήματα κυρίως ανοιχτών αγγείων, φιαλών, κάποιων μικρών πιθαριών, ενός μεγάλου χυτροειδούς, κυπέλλων, πινακίου). Αποκαλύφθηκε επίσης μικρή ποσότητα οστών ζώων, δοντιών και κεράτων, καθώς και μικρός αριθμός πυριτολιθικών εργαλείων (λεπίδων και φολίδων), λίθινων εργαλείων και σφονδυλίων.

Στην ίδια επίχωση εντοπίστηκαν σημαντικές ποσότητες πηλομαζών, στην πλειονότητά τους άμορφες, όμως ορισμένες φαίνεται ότι προέρχονται από τοιχοποιία ή δάπεδο. Άλλα στοιχεία που να συνδέονται με κάποια σταθερή κατασκευή, πλην κάποιων αργών λίθων, όμως χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, δεν βρέθηκαν. Σε κάποια σημεία, τέλος, του ίδιου στρώματος εντοπίστηκαν ίχνη καύσης και ελήφθησαν δείγματα για περαιτέρω έρευνα. Για τον ίδιο λόγο αποσπάστηκαν από τη βόρεια παρειά της τομής II δύο δείγματα μικρομορφολογίας. Η παρουσία των παραπάνω ευρημάτων εντός της συγκεκριμένης επίχωσης αλλά και εντός των αβαθών λάκκων κάτω από αυτήν, χωρίς τον εντοπισμό κάποιων σταθερών κατασκευών, φανερώνει ένα επεισόδιο απόρριψης της νεώτερης νεολιθικής περιόδου, συνυφασμένο προφανώς με κάποιον παρακείμενο χώρο ανθρώπινης δραστηριότητας, στα βόρεια ή στα νότια του ερευνημένου χώρου. Όπως προκύπτει από τη στρωματογραφία, η εν λόγω αρχαιολογική επίχωση εκτείνεται τόσο προς τη μία όσο και προς την άλλη κατεύθυνση.

<sup>2</sup> Η υστερορωμαϊκή γέφυρα της Παραλίμνης δεν σχετίζεται με την αποκαλούμενη «γέφυρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου», η ύπαρξη της οποίας, σύμφωνα με μαρτυρίες, τοποθετείται 1 χλμ. δυτικότερα (Χρυσοστόμου 1997, 502).



10.  
ΣΑΑΚ Αξού.  
Λάκκοι 28 και 16

Axos SAAK.  
Pits 28 and 16

during drainage works.

The presence of wedge-shaped blocks of stone and also the fact that the construction lies along the axis of the Late Roman road and is contemporary to it, led to the assumption that it was an arched bridge<sup>2</sup>. The rectangular structure could have possibly been a pier foundation. The monumental character of the road and the remains of the bridge bear testimony to the significance of this Late Roman road artery connecting Pella and Veroia, which could not have been constructed unless at that period the area was not covered by lake water (Χρυσσοστόμου 1997, 502).

Following the proposal of the Ephorate of Antiquities of Pella and discussion of the matter at the Greek Central Archaeological Council, the remnants of the bridge were

backfilled. The pipeline was installed over these remains, after these were covered by geotextiles and sand bags.

*Anastasia Georgiadou*

### **Axos SAAK. Post-Byzantine pits at Melissi**

During the removal of topsoil from the pipeline's axis at land plot 436 of the Giannitsa Lake Land Consolidation (SAAK – Axos part), a site consisted of pits dug in alluvial layers was discovered, probably associated with the former neighbouring lake (fig. 10). The high groundwater levels prevented in-depth investigation of the deposits; the east section was more thoroughly excavated. The pits were circular in plan and dug to a maximum depth of 1.70m. They contained a grey deposit in which it was hard to discern stratigraphic events. Many small pieces of charcoal, a few or more potsherds and building materials (clay lumps) were also found. Bones, on the other hand, were relatively few. Even though the finds have not undergone conservation, it appears that many of the potsherds belong to the same vases. Only one vase was retrieved intact. It appears as though the deposits were the result of disposal and that the site was possibly situated at the border of a settlement. Dating is based on preliminary evaluation of the finds, suggesting use of the site from the 15th c. onwards.

*Stratos Nanoglou*

### **Rizo. Neolithic disposal pits**

Following trial trenching, a rescue excavation was undertaken at the southeast of the modern village of Rizo in Skydra Municipality. A total of five archaeological trenches, measuring 5x5m, with 1m wide balks, were dug along the axis of the pipeline and numbered from NE to SW according to the Latin numeral system (fig. 11). In trenches I, II and III the dig extended to the balks. This was not deemed necessary for the trenches IV and V, as per excavation indications.

Throughout the excavated area, in the topsoil and the underlying layer which had been disturbed by ploughing, undecorated pottery

2. The Late Roman bridge of Paralimni does not relate to the so-called “bridge of Alexander the Great” which, according to testimonies, was situated 1km further westwards (Χρυσσοστόμου 1997, 502).



**11.**  
**Ριζό.**  
**Αεροφωτογραφία**  
**της ανασκαφής**

Rizo.  
Aerial view of the excavation

**Λιποχώρι. Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων**

Στα ΝΑ του σύγχρονου οικισμού Λιποχώρι του Δήμου Σκύδρας πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, ύστερα από τον εντοπισμό αρχαιοτήτων κατά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος καλλιέργειας πάχους 0,30-0,40 μ. Η έρευνα δεν εστίασε σε όλο το μήκος του αγωγού, αλλά μόνο στις θέσεις όπου εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Πρόκειται για μια νέα αρχαιολογική θέση που προστίθεται στον αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής εμπλουτίζοντάς τον.

Συνολικά ερευνήθηκαν τέσσερα σημεία εντός των ορίων της αύλακας του αγωγού, διασπαρμένα στην προαναφερθείσα έκταση που αγγίζει σχεδόν τα 2,20 μ. σε μήκος. Ακόμη τέσσερα σημεία όπου οι εργασίες εκσκαφής απέδωσαν στοιχεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος δεν ερευνήθηκαν, καθώς βρίσκονταν εκτός των ορίων του άξονα του αγωγού.

Η έρευνα απέδωσε σε μικρά βάθη, μόλις 0,10 έως 0,20 μ. κάτω από το επιφανειακό στρώμα, μέσα στη σκληρή, φυσική, γκριζοκάστανη επίχωση, δύο λάκκους με κεραμική, έξι κεραμοσκεπείς τάφους (εικ. 12), καθώς και μία συμπαγή χαλκίστρωτη επιφάνεια, πιθανότατα οδόστρωμα, που όριζε υπαρκτά όρια της ζώνης χρήσης του νεκροταφείου. Η ύπαρξη του τελευταίου, που πιθανότατα εκτείνεται βορειότερα της τάφρου του αγωγού, συνδέ-

εται προφανώς με έναν παρακείμενο, άγνωστο ακόμη, οικισμό. Εκτιμάται ότι ο οικισμός αυτός, βάσει της εντός και εκτός των τάφων κεραμικής, θα πρέπει να είχε διάρκεια ζωής τουλάχιστον από τους υστεροελληνιστικούς έως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

**Νικόλαος Β. Παππάς**



**12.**  
**Λιποχώρι.**  
**Κεραμοσκεπείς τάφοι 4 και 5**

Lipochori.  
 Tile-roofed graves nos. 4 and 5

of historical times was recovered, chiefly of the Ottoman period. The main, undisturbed, archaeological layer was found in trenches I, II and III, with the indications starting at a depth of about 70cm and reaching 1.50m. This layer, consisting of black soil, yielded a relatively large quantity of hand-made pottery (fragments of mainly open vessels: phialae, a few small jars, a large pot-like vessel, cups, and a plate). A small number of animal bones, teeth and horn were also brought to light, as well as a few flint tools (blades and flakes), stone tools and whorls.

In the same deposit, substantial quantities of clay lumps, amorphous in their majority, were also unearthed, yet some of them seem to have originated from some kind of masonry or floor. Additional elements associated with a fixed structure, apart from some randomly arranged rubble stones, have not been found. Finally, in certain parts of the same layer, combustion residues were identified and samples were taken for further research. For the same reason, two samples were collected from the north face of archaeological trench II, to establish soil micromorphology.

The abovementioned finds located within this specific deposit and also inside shallow pits located underneath it, given the lack of any fixed structures, suggest a disposal event dating to the Late Neolithic period. This event is apparently associated with a neighbouring

site of human activity to the north or the south of the excavated area, since stratigraphy has shown that this archaeological deposit stretches towards both directions.

**Lipochori. Roman cemetery**

To the SE of the present-day village of Lipochori in Skydra Municipality, a rescue excavation was performed following the location of antiquities during the removal of the cultivated topsoil that was 0.30-0.40m thick. The excavation was focused on the parts of the pipeline trench where antiquities had been detected. This is a new archaeological site that enriches the archaeological map of the region.

A total of four locations were excavated within the limits of the pipeline trench, dispersed across the aforementioned land that extends for nearly 2.20m. Four additional locations in which the dig had yielded evidence of archaeological interest were not investigated, as they exceeded the pipeline's trench.

In the hard greyish-brown deposit lying beneath the topsoil at shallow depths of just 0.10 to 0.20m, the excavation brought to light two pits containing pottery, six tile-roofed graves (fig. 12), as well as a solid surface of gravel, possibly part of a road pavement, marking the limit of the cemetery. Said cemetery, which most likely stretches further north of the pipeline's trench, is probably associated with a neighbouring, albeit unknown, settlement. Based on the pottery found both inside and out of the graves, it is estimated that the settlement must have extended chronologically at least from the Late Hellenistic to the Late Roman period.

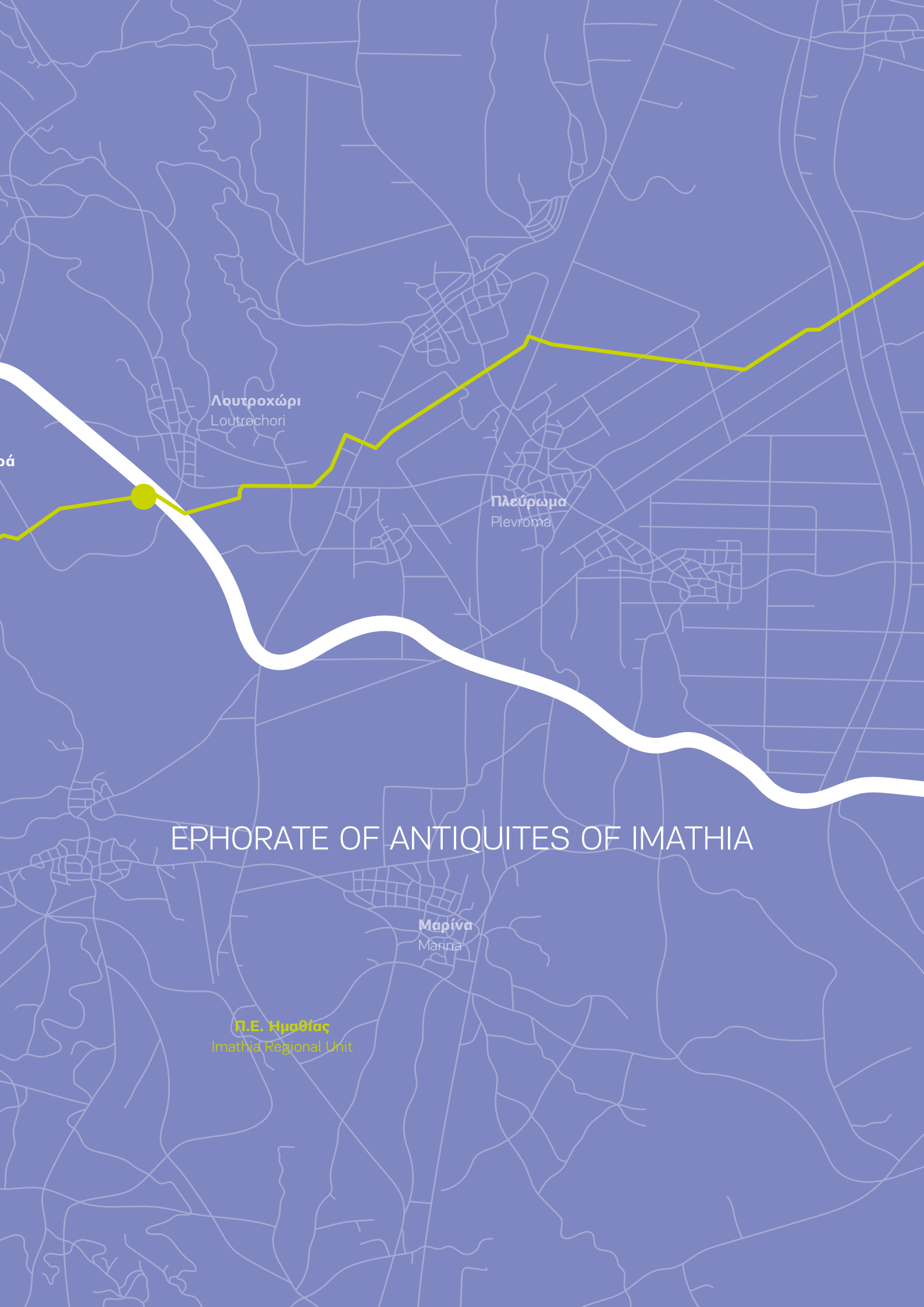
**Nikolaos V. Pappas**

Π.Ε. Πέλλας  
Pella Regional Unit

Πολλά Νερά  
Polla Nera

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΜΑΘΙΑΣ

Νάουσα  
Naousa



Λουτροχώρι  
Loutrochori

Πλεύρωμα  
Plevroma

Μαρίνα  
Marina

Π.Ε. Ημαθίας  
Imathia Regional Unit

# EPHORATE OF ANTIQUITIES OF IMATHIA



### 1. Πολλά Νερά. Γενική άποψη νεκροταφείου

Polla Nera.  
General view of cemetery

#### Εισαγωγή

Με αφορμή τη διάνοιξη τάφου για την τοποθέτηση του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ), που διατρέχει σε μήκος μόλις 3,2 χλμ. την Π.Ε. Ημαθίας, πραγματοποιήθηκαν επιφανειακή έρευνα και ακολούθως ανασκαφικές εργασίες σε δύο θέσεις οι οποίες απείχαν μεταξύ τους περίπου 300 μ. Στην πρώτη θέση που ερευνήθηκε εντοπίστηκε νεκροταφείο των υστερορωμαϊκών χρόνων, από το οποίο ανασκάφηκαν εννέα τάφοι. Αντίθετα, από τη δεύτερη θέση προέκυψε σχετικά μικρή ποσότητα κεραμικής μεταβυζαντινών χρόνων, χωρίς ωστόσο να αποκαλυφθούν κάποια σταθερά κατάλοιπα. Αμφότεροι οι χώροι στους οποίους πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες βρίσκονται μεταξύ των οικισμών Πολλών Νερών Ημαθίας και Λουτροχωρίου Πέλλας.

Η επιφανειακή έρευνα στην Π.Ε. Ημαθίας κατά μήκος της πορείας διέλευσης του αγωγού πραγματοποιήθηκε από πολυμελή ομάδα αρχαιολόγων της Υπηρεσίας, προκειμένου να διερευνηθεί ο χώρος για την ύπαρξη στοιχείων που πιθανόν να υποδεικνύουν ανθρωπινή δραστηριότητα.

Κατά την έρευνα αυτή εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν αρκετά θραύσματα αβαφούς κεραμικής, που χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή περίοδο έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια, καθώς και πολλά προϊστορικά αντικείμενα (πυρήνες και φολίδες) πελεκημένης λιθοτεχνίας σε χαλαζια, που ανάγονται στην παλαιολιθική περίοδο<sup>1</sup>. Στις θέσεις εντοπισμού των παραπάνω ευρημάτων πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές, από τις οποίες ωστόσο δεν προέκυψαν αρχαιότητες.

#### Νεκροταφείο υστερορωμαϊκών χρόνων πλησίον του οικισμού Πολλά Νερά

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για την τοποθέτηση του αγωγού ΤΑΡ αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου νεκροταφείου (εικ. 1) σε μια περιοχή με ήπια κλίση, κοντά στο χωριό Πολλά Νερά του Δήμου Νάουσας. Οι ανασκαφικές εργασίες που ακολούθησαν αποκάλυψαν εννέα τάφους, οι οποίοι τοποθετούνται στα παλιохριστιανικά χρόνια. Αναλυτικά, οι τάφοι αυτοί παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά:

Τάφος Ι (τομή Α1, τάφος 2): Ο νεκρός, με προσανατολισμό Α-Δ, είχε τοποθετηθεί απευθείας

<sup>1</sup>. Ευχαριστούμε τον εκλεκτό συνάδελφο αρχαιολόγο Γιάννη Μάνο για την ευγενική βοήθεια και την παροχή εμπειριστατωμένων πληροφοριών αναφορικά με τα προϊστορικά ευρήματα.



## 2. Πολλά Νερά. Τάφος Ι

Polla Nera.  
Grave I

### Introduction

During trenching works for the installation of the Trans Adriatic Pipeline (TAP), that runs only 3.2 km across Imathia Regional Unit, archaeological excavations were conducted in two locations situated at a distance of approximately 300m from each other. In the first site that was engaged, a cemetery dating to the Late Roman period was found and nine graves were excavated. In contrast, in the second site, a relatively small quantity of Post-Byzantine pottery was unearthed, without any fixed remains. Both sites lie between the settlements of Polla Nera in Imathia and Loutrochori in Pella.

The survey carried out in the Imathia Regional Unit along the pipeline's route was undertaken by a multi-member team of archaeologists of the Service, in order to investigate the site for the existence of evidence that may indicate human activity. During research several fragments of undecorated pottery dated from the Roman to the Post-Byzantine period were found and collected, as well as numerous prehistoric chipped stone objects (cores and flakes) made of rock crystal that belongs to the Palaeolithic period<sup>1</sup>. Excavation trenches dug at the sites at which the abovementioned finds were located, did not reveal any antiquities.

### Late Roman cemetery near Polla Nera

However, during trenching works for the TAP installation, an ancient cemetery (fig. 1)

was brought to light on a gentle slope near the village Polla Nera in the Municipality of Naousa. The excavation that followed brought to light nine graves that date back to the Early Christian period. The uncovered graves have the following features:

Grave I (excavation trench A1, grave 2): The deceased had been placed directly on the natural off-white calcitic substratum at an E-W orientation, inside a rudimentarily dug pit, the limits of which cannot be determined with precision. Its covering with tiles is rather unlikely, as no evidence has been found in support of this choice. The skeletal remains were preserved in relatively good condition enabling us to make observations in respect of the way the deceased was buried. The upper limbs of the body abutted onto the torso and aligned with it, whereas the wrists were found under the pelvis. In addition, the femurs were so close together that the knees nearly touched each other (fig. 2). The osteological material in general appeared intensely compact and "compressed" suggesting that the corpse was wrapped in textile. The deceased was accompanied by a heavily damaged vase placed next to the feet, and two bronze coins. One of the coins was found near the xiphoid process of the sternum (Aurelian, RIC V, I, 292, no. 244, issued in 274-275 AD, Siscia mint) buried in dark black soil, while the second (Licinius I, RIC VI, 515, no. 37b, issued in 308-310 AD,

---

1. We would like to extend our gratitude to our dear colleague Yannis Manos for his kind assistance and the provision of comprehensive information regarding the prehistoric finds.

### 3. Πολλά Νερά. Τάφος III

Polla Nera.  
Grave III



### 4. Πολλά Νερά. Πήλινο αγγείο

Polla Nera.  
Clay vessel

στο υπόλευκο ασβεστιτικό, φυσικό υπόστρωμα μέσα σε έναν υποτυπωδώς διανοιγμένο λάκκο, του οποίου τα όρια δεν είναι δυνατό να διευκρινιστούν με ακρίβεια. Η περίπτωση της κάλυψής του με κεράμους είναι ελάχιστα πιθανή, καθώς δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος που να συνηγορεί σε αυτήν την επιλογή. Τα σκελετικά κατάλοιπα είχαν διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση, επιτρέποντας ορισμένες παρατηρήσεις αναφορικά με τον τρόπο ταφής. Τα άνω άκρα του νεκρού εμφανίστηκαν σε πλήρη επαφή και ευθυγράμμιση με τον κορμό, ενώ οι καρποί βρέθηκαν κάτω από τη λεκάνη. Επιπλέον, τα μηριαία οστά εντοπίστηκαν τόσο κοντά μεταξύ τους, ώστε τα γόνατα να βρίσκονται σχεδόν σε επαφή (εικ. 2). Γενικά το όλο οστεολογικό υλικό παρουσίαζε τόσο συμπαγή και «συμπιεσμένη» εικόνα, ώστε να διατυπωθεί η υποψία της πιθανής περιτύλιξης της σορού με ύφασμα. Ο νεκρός συνοδευόταν από ένα ιδιαίτερα κατεστραμμένο αγγείο τοποθετημένο στα πόδια του και δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα βρέθηκε κοντά στην ξιφοειδή απόληξη του στέρνου (Αυρηλιανός, RIC V, I, 292, αρ. 244, κοπή 274-275 μ.Χ., νομισματοκοπείο Siscia) μέσα σε χώμα με έντονο μαύρο χρώμα, ενώ το δεύτερο (Λικίνιος Α', RIC VI, 515, αρ. 37b, κοπή 308-310 μ.Χ., νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης) μεταξύ της λεκάνης και του αριστερού χεριού, στο ύψος του καρπού.

Τάφος II (τομή Α1, τάφος 3): Πρόκειται για μικρό κεραμοσκεπή τάφο που δέχθηκε τη σορό ενός μικρού παιδιού. Ο προσανατολισμός της κατασκευής διαφοροποιείται κατά τι από όλους τους υπόλοιπους, αφού παρουσιάζει μια μετατόπιση

προς τα ΒΑ-ΝΔ. Μολοντί αρκετές από τις κεράμους παρουσίαζαν ίχνη διατάραξης, η ταφή στο εσωτερικό είχε διατηρηθεί σε αρκετά καλή κατάσταση. Εξωτερικά του τάφου και σε επαφή με τη μία στενή πλευρά, που αντιστοιχούσε στα πόδια του νεκρού, βρέθηκε ένα μικρό μόνωτο κύπελλο, ιδιαίτερα κατεστραμμένο, προφανώς ως προσφορά στο νεκρό παιδί ή ως κατάλοιπο κάποιας τελετουργίας ή ταφικού εθίμου. Στο κατεξοχήν ταφικό περιβάλλον ξεχωρίζει η εύρεση «χαρώνειου οβολού» στο στόμα του νεκρού. Πρόκειται για χάλκινο νόμισμα Λικινίου Α' (RIC VI, 484, αρ. 224a, κοπή 312 μ.Χ., νομισματοκοπείο Siscia). Στα δεξιά του δεξιού κάτω άκρου, στο ύψος του γονάτου, είχε εναποτεθεί τριφυλλόστομη οινόχνη (εικ. 4)<sup>2</sup>, ενώ κάτω από τον καρπό του δεξιού χεριού εντοπίστηκε επίσης χάλκινο νόμισμα (Λικίνιος Α', RIC VI, 484, αρ. 231a, κοπή 313 μ.Χ., νομισματοκοπείο Siscia). Σχεδόν στο μισό του μήκους του πήχη του ίδιου χεριού, περασμένο ψηλά, αποκαλύφθηκε χάλκινο ψέλιο (εικ. 12 μέσον), η διάμετρος του οποίου υποδεικνύει τη μικρή ηλικία της κατόχου του. Με την αφαίρεση της ωμοπλάτης του αριστερού χεριού, σε επαφή με τη μία κάθετη κέραμο, βρέθηκε και τρίτο χάλκινο νόμισμα (Μαξιμιανός, RIC VI, 531, αρ. 14, κοπή 294-298 μ.Χ., πιθανόν νομισματοκοπείου Ηράκλειας), ενώ κάτω από αυτό συνελέγησαν τα θραύσματα ενός ερυθροβαφούς αγγείου μικρών διαστάσεων.

Τάφος III (τομή Ν3, τάφος 2): Σε ένα αρκετά βαθύ όρυγμα στο φυσικό έδαφος, ο εν λόγω λακκοειδής τάφος περιείχε έναν εκτάδην νεκρό, ο οποίος είχε πιθανόν περιτυλιχθεί σε νεκρικό σάβανο, όπως υποδεικνύει η ανασκαφική ει-

<sup>2</sup> Επισημαίνεται η μαστοειδής απόφυση στην κορυφή της λαβής. Για παρόμοιο αγγείο, βλ. Χρυσοστόμου 2013, 348, 483-485, τύπος Α', αγγείο 1042.

Thessaloniki mint) between the pelvis and the left arm, near the wrist.

Grave II (excavation trench A1, grave 3): This was a tile-roofed grave that accommodated the body of a small child. The structure's orientation is slightly different compared to the other graves, namely NE-SW. Although several of the tiles showed signs of disturbance, the burial in the grave's interior was preserved in relatively good condition. Outside the grave and in direct contact with the narrow side that corresponded to the feet of the deceased, a small one-handed cup was found severely damaged, serving evidently as the last offering to the dead child or an element associated with a ritual or burial practice. Within the main burial context, it is noteworthy to mention the "Charon's obol", found at the mouth of the deceased, a bronze coin issued under Licinius I (RIC VI, 484, no. 224a, issued in 312 AD, Siscia mint). To the right of the right lower limb, near the knee, a trefoil oinochoe had been deposited (fig. 4)<sup>2</sup>, whereas under the wrist of the right hand a bronze coin has also been found (Licinius I, RIC VI, 484, no. 231a, issued in 313 AD, Siscia mint). In about the middle of the right forearm, a bronze bracelet (fig. 12 middle), worn high, was recovered. Its small diameter is indicative of the owner's young age. Following the removal of the left scapula, in direct contact with one of the vertical tiles, a third coin was retrieved (Maximianus: RIC VI,

531, no. 14, issued in 294-298 AD, Heraclea mint?), and, underneath, the fragments of a small, severely deteriorated, red-painted vase were exposed.

Grave III (excavation trench N3, grave 2): Inside the rather deep hollow of this pit grave dug into the earth, a deceased was laid at full length, possibly wrapped in a shroud, as evidenced by the excavation data (fig. 3). The body was accompanied by a slender piriform oinochoe (fig. 6 top)<sup>3</sup> found under the foot, and a severely damaged spherical cup found on the abdomen, just below the xiphoid process of the sternum. Also in this area, dark black soil was yet again detected, as in the case of Grave I, whereas an indecipherable coin (possibly issued under Constantine I) was uncovered near the jugular notch (the point at which the top part of the breastbone is connected to the two clavicles). To the right of the skull, a collection of artefacts was recovered consisting of a bronze coin, also indecipherable (possibly issued under Constantine I), a bronze disc, a knucklebone and a small iron key on a ring also made of iron.

Grave IV (excavation trench N2, grave 3): This was a pit grave which nonetheless was covered by a meticulously built structure composed of schist slabs, rubble stones and roof tiles (fig. 5). The central section of the grave was covered by a large oblong stone slab, whereas the narrow east side of the hollow had been lined with two overlapping large stones, vertically mounted. Around the central stone, smaller yet equally robust, schist slabs were meticulously piled, many of which featured neat surfaces and straight vertical edges. These stones were inclined towards the interior of the grave and the main slab. Large pieces of roof tiles had also been used in places, to fill the gaps between the stones. Their removal revealed a trefoil oinochoe (fig. 6 middle)<sup>4</sup> that abutted onto the narrow east side of the grave at the point where the lower limbs of the deceased were unearthed.

After the removal of the central slab, the skeletal remains of two people embracing each other were unearthed (fig. 9). The shorter of the two bodies had been placed on the left

## 5. Πολλά Νερά. Τάφος IV

Polla Nera.  
Grave IV



**2.** The mastoid lug at the top of the handle should be noted. For a similar vase, see Χρυσσοστόμου 2013, 348, 483-485, type A, vase 1042. **3.** On similar vases dated to the early 4th c., see Τζαναβάρη 2010, 448, 452, fig. 13. **4.** It is entirely covered by white slip against which circular motifs and a horizontal band rendered in red burnish are set. The vase conforms to the characteristics of type A oinochoae of Chrysostomou, encountered throughout the 4th c. (Χρυσσοστόμου 2013, 483 and 481-483 for the decoration).



κόνα (εικ. 3). Τη σορό συνόδευσαν οινοχόη με ραδινό απιόσχημο σώμα (εικ. 6 πάνω)<sup>3</sup> κάτω από το πέλαμα και ένα σφαιρικό κύπελλο -που παρουσιάζει μεγάλες απώλειες- στην κοιλιακή χώρα, λίγο πιο κάτω από την ξιφοειδή απόφυση του στέρνου. Στην ίδια περιοχή με τη θέση εύρεσης του δεύτερου αγγείου προέκυψε για ακόμη μία φορά έντονο μαύρο χρώμα, όπως στην περίπτωση του Τάφου Ι, ενώ χάλκινο δυσανάγνωστο νόμισμα (πιθανόν Κωνσταντίνου Α΄) αποκαλύφθηκε στην περιοχή της σφαγιτιδικής εντομής (σημείο ένωσης του άνω τμήματος του στέρνου με τις δύο κλείδες). Στα δεξιά του κρανίου εντοπίστηκε συγκέντρωση αντικειμένων αποτελούμενη από ένα χάλκινο, επίσης δυσανάγνωστο, νόμισμα (πιθανόν Κωνσταντίνου Α΄), ένα χάλκινο δισκάριο, έναν οστέινο αστράγαλο και μικρού μεγέθους σιδερένιο κλειδί περασμένο μέσα σε έναν επίσης σιδερένιο δακτύλιο. Τάφος ΙV (τομή Ν2, τάφος 3): Πρόκειται για λακκοειδή τάφο, ο οποίος ωστόσο καλυπτόταν από επιμελημένη κατασκευή αποτελούμενη από σχιστολιθικές πλάκες, αργούς λίθους και κεράμους (εικ. 5). Το κεντρικό τμήμα του τάφου καλυπτόταν από έναν μεγάλο μεγέθους επιμήκη λίθο, ενώ η ανατολική, στενή πλευρά του ορύγματος είχε επενδυθεί με δύο κάθετες και επάλληλα τοποθετημένες ογκώδεις πέτρες. Περιμετρικά του κεντρικού λίθου είχαν στοιβαχθεί με επιμέλεια μικρότερου μεγέθους, αλλά εξίσου ισχυρές σχιστολιθικές πλάκες, πολλές από τις οποίες παρουσίαζαν προσεγγμένες επιφάνειες και ευθείες κάθετες ακμές. Οι λίθοι αυτοί είχαν τοποθετηθεί με κλίση προς το εσωτερικό του τάφου και την κεντρική πλάκα. Κατά τόπους χρησιμοποιήθηκαν και μεγάλα τμήματα κεράμων προκειμένου να συμπληρώσουν τα κενά μεταξύ των λίθων. Με την απομάκρυνσή τους εντοπίστηκε τριφυλλόστομη οινοχόη (εικ. 6 μέσον)<sup>4</sup> σε επαφή με την ανατολική, στενή πλευρά του τάφου, και μάλιστα στο σημείο όπου αποκαλύφθηκαν τα κάτω άκρα των νεκρών. Πράγματι, με την αφαίρεση του κεντρικού λίθου εμφανίστηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα δύο ατόμων σε εναγκαλισμό (εικ. 9). Η πιο βραχύσωμη από τις δύο σορούς είχε τοποθετηθεί πάνω στην αριστερή πλευρά και κατά μήκος της δεύτερης και περισσότερο εύσωμης. Τα κρανία και

των δύο βρέθηκαν σε επαφή μεταξύ τους και, σύμφωνα με την ανασκαφική εικόνα, το βραχύσωμο άτομο είχε την κεφαλή του στραμμένη ευθεία προς τα ανατολικά, ενώ το κεφάλι του ψηλότερου νεκρού ήταν γερμένο προς τη δεξιά παρειά του πρώτου. Η ιδιαίτερα στενή επαφή των δύο σκελετών, καθώς και το γεγονός ότι τα άνω άκρα κάθε νεκρού σχεδόν εφάπτονταν στον κορμό, ενώ τα κάτω ακουμπούσαν μεταξύ τους στο ύψος των γονάτων, κάνουν πιθανή την υπόθεση οι δύο σοροί να είχαν τυλιχθεί στο ίδιο σάβανο. Επί του παρόντος δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν πρόκειται για γονέα και τέκνο ή συζυγικό ζεύγος, ή αν οι δύο νεκροί συνδέονταν με κάποιο άλλο είδος διαπροσωπικής σχέσης. Ανάμεσα στα οστά εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίνου Β΄ (κοπή 347-348 μ.Χ.). Σχεδόν όμοιο νόμισμα με το προηγούμενο, που χρονολογείται ακριβώς στην ίδια περίοδο (RIC VIII, 411, αρ. 104, νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης), βρέθηκε και εξωτερικά του τάφου μεταξύ των λίθων της ανατολικής πλευράς, χωρίς ωστόσο να είναι δυνατό να διευκρινιστεί αν σχετίζεται με τον υπό εξέταση τάφο ή τον παρακείμενο κατεστραμμένο Τάφο VII (βλ. παρακάτω). Τάφος V (τομή Α1, τάφος 4): Σε ένα σχετικά ευρύ και βαθύ όρυγμα, ανοιγμένο στο φυσικό έδαφος, εντοπίστηκε τάφος επενδυμένος με επίπεδες, σχιστολιθικές πέτρες, ο οποίος είχε δεχθεί την ταφή μίας εκτάδην σορού (εικ. 8). Ο παραπάνω τάφος είχε επαναχρησιμοποιηθεί πλέον της μίας φοράς, καθώς κατά την ανασκαφική διαδικασία αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός οστών -συμπεριλαμβανομένων και τριών κρανίων-, τα οποία είχαν τοποθετηθεί εξωτερικά της ανατολικής, στενής πλευράς του τάφου και περιμετρικά της νότιας σε σωρό (εικ. 10)· μεταξύ αυτών των ανακομιδών περιλαμβανόταν και ένα ανήλικο άτομο. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν ήλος υποδήματος και θραύσματα οινοχόης (εικ. 6 κάτω)<sup>5</sup>, η οποία ωστόσο παρουσιάζει έντονα ίχνη αποτυχημένης όπτησης, κάτι το οποίο δεν συνηθίζεται σε ταφές. Το γεγονός αυτό καθιστά δυσχερή την ερμηνεία της παρουσίας της στα ταφικά συγκείμενα. Επιπλέον βρέθηκε ένα αδιάγνωστο χάλκινο νόμισμα, το οποίο προφανώς συνόδευε μία από τις αποσυρμένες ταφές, καθώς και θραύσματα αγγείου.

## 6. Πολλά Νερά. Πήλινα αγγεία

Polla Nera.  
Clay vessels

3. Για παρόμοια αγγεία που χρονολογούνται στις αρχές του 4ου αι., βλ. Τζαναβάρη 2010, 448, 452, εικ. 13. 4. Φέρει σε ολόκληρη την επιφάνειά της λευκό επίχρισμα, στο οποίο προβάλλονται κυκλικά μοτίβα και οριζόντια ταινία από ερυθρό γάνωμα. Ανταποκρίνεται στα χαρακτηριστικά των οινοχοών τύπου Α΄ της Χρυσσοστόμου που κυριαρχεί σε όλο τον 4ο αι. (Χρυσσοστόμου 2013, 483 και 481-483 για τη διακόσμηση). 5. Τόσο το σχήμα όσο και ο γκρίζος πηλός του ευρήματος ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά δύο οινοχοών που βρέθηκαν στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης με αρ. κατ. ΒΚ 4506/2 και ΒΚ 4506/8 και οι οποίες καλύπτουν χρονικά την περίοδο από τα τέλη του 3ου αι. έως το α΄ τέταρτο του 4ου αι. Ναλπάντης 2003, 121.

side, parallel to the larger body. The skulls were found touching each other and, according to the excavation data, the head of the shorter person was facing straight east, whereas the other one tilted towards the right cheek of the shorter skeleton. The particularly close contact between the two skeletons and also the fact that the upper limbs of each body abutted onto the torso, while the lower limbs touched one another at knee level, lead to the assumption that the corpses had been wrapped in the same shroud. For the time being, it cannot be specified whether the relationship between the deceased was that of a parent and child or a couple; or they were connected by any other relationship. Between the bones, a bronze coin issued by Constantius II was retrieved (issued in 347-348 AD). A similar coin dating to the exact same period (RIC VIII, 411, no. 104, Thessaloniki mint) was found outside the grave between the stones of the east side, yet it cannot be ascertained if it is associated with the grave in question or the destroyed Grave VII nearby (see below).

Grave V (excavation trench A1, grave 4): In a relatively wide and deep pit dug into the earth, a grave was excavated, lined with flat schist slabs that contained an extended body (fig. 8). This grave had been reused more than once, as during excavation a large number of bones -including three skulls- were brought to light, placed outside the narrow east side of the grave and around the south side arranged in a pile (fig. 10). These secondary depositions included remains of a child. Between the bones, the nail of a shoe and fragments of an oinochoe were found (fig. 6 bottom)<sup>5</sup>. The vase shows strong signs of failed firing process, a trait uncommon for burial goods which consequently makes difficult to interpret its presence in a burial context. Moreover, an unidentified bronze coin was found, which apparently accompanied one of the older burials, and also fragments of a vase.

The outstretched skeleton, located *in situ* at an E-W orientation, represents the fourth and final use of the grave. The body, with the wrists

under the pelvis and the head slightly raised and tilting left, was possibly shrouded, since it showed signs of 'compression'. To the right of the head, a small open vase whose interior was finely coated with tar (fig. 7)<sup>6</sup> had been deposited, whereas an iron bracelet adorned the left wrist. During the dismantling of the grave, between the stones that lined its interior at the NW side, a bronze coin was retrieved, that preserves visible traces of textile on the obverse, serving apparently as grave good of a burial that predates the construction of the grave. Based on the depiction identified on the reverse, the coin was most likely issued under Constantine I (RIC VII, 254-256, issued in 319-320?), whereas its provenance from the mint of Arelatum (Arles) in France is ascertained.

Grave VI (excavation trench A2, grave 1): The grave had been dug into off-white calcitic substratum sealed by horizontally mounted roof tiles which, due to the load of the deposit, had broken and receded into the pit's interior. This, in conjunction with the fact that the skeletal remains had barely been covered by soil, leads to the assumption that the grave had not been filled with soil after the deposition of the body. At the narrow east side of the pit, a secondary deposition was unearthed, most likely including, apart from the human remains, the grave goods that accompanied the primary burial. The complicated excavation data resulting from the proximity and integration of the two burial assemblages in the east half of the grave renders the task of establishing a connection between the movable finds and a specific burial, exceptionally difficult. A trefoil oinochoe (fig. 11 top)<sup>7</sup>, a glass necklace beads<sup>8</sup>, a bronze bracelet (fig. 12 top), two unidentified bronze coins and a bronze ring (fig. 12 bottom) were possibly associated with the secondary deposition, whereas a large pinakion (plate) (fig. 11 bottom)<sup>9</sup> and a bronze belt buckle relate to the *in situ* burial (fig. 11 middle)<sup>10</sup>.

Grave VII (excavation trench N2, grave 4): Tile-covered grave, half-preserved. The femurs and tibias recovered *in situ* indicate an E-W



7.  
Πολλά Νερά.  
Πήλινο αγγείο

Polla Nera.  
Clay vessel

5. Both the shape as well as the grey clay of the find correspond to the features of two oenochoae found in the land plot of the Museum of Byzantine Culture in Thessaloniki, inv. no BK 4506/2 and BK 4506/8, that cover the period from the late 3rd to the first quarter of the 4th c. Ναλόντης 2003, 121 6. This was a small two-handled vase, missing one of the handles. Evidence of white slip is preserved in places. It is similar to inv. no 883 that dates back to the 4th c. and comes from the north cemetery of the upper town of Edessa, the only difference being the lack of a base. Χρυσσοστόμου 2013, 300-301. 7. For the shape, see Χρυσσοστόμου 2013, 483, type B, vase 1106 (2nd half of the 4th c.). 8. For similar beads, see Μάλαμα – Νταράκης 2008, 433, pl. 83-84. 9. The vase measures 0.30m in diameter and 0.40m in height and preserves traces of reddish brownish-red paint. 10. Frame and pin identical to the silver example from the south cemetery of the upper town of Edessa. Χρυσσοστόμου 2013, no. 942 and 522-523. It belongs to type B that dates back to the 4th c.



**8.**  
**Πολλά Νερά.**  
**Τάφος V**

Polla Nera.  
Grave V

**9.**  
**Πολλά Νερά.**  
**Σκελετοί τάφου IV**

Polla Nera.  
Human skeletons in IV



**10.**  
**Πολλά Νερά.**  
**Σκελετοί τάφου V**

Polla Nera.  
Human skeletons in  
grave V



**11.**  
**Πολλά Νερά.**  
**Πήλινα αγγεία και**  
**χάλκινη πόρπη ζώνης**

Polla Nera.  
Clay vessels and bronze belt  
buckle

Ο εκτάδην σκελετός που εντοπίστηκε κατά χώ-  
ραν με προσανατολισμό Α-Δ υποδεικνύει την τέ-  
ταρτη και τελευταία σε χρονική ακολουθία χρήση  
του τάφου. Η σορός, με τους καρπούς κάτω από  
τη λεκάνη και το κεφάλι ελαφρώς ανασπικωμένο  
και γεμμένο προς τα αριστερά, πιθανόν να είχε  
τυλιχτεί σε σάβανο, αφού ολόκληρος ο σκελε-  
τός παρουσίαζε ίχνη «συμπίεσης». Στα δεξιά  
της κεφαλής είχε τοποθετηθεί μικρό, ανοικτό  
αγγείο, το εσωτερικό του οποίου έφερε πολύ  
καλής ποιότητας πίσσωση (εικ. 7)<sup>6</sup>, ενώ ένα σιδε-  
ρένιο ψέλιο κοσμούσε τον αριστερό καρπό. Κατά  
την αποδόμηση του τάφου, μεταξύ των λίθων  
που συναποτελούσαν την επένδυσή του, στη ΒΔ  
πλευρά εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα, το οποίο  
στον εμπροσθότυπο διατηρεί ακόμη εμφανή ίχνη  
υφάσματος και προφανώς αποτελούσε κτέρισμα  
ταφής προγενέστερης της κατασκευής του τάφου.  
Η ανάγνωση του οπισθοτύπου καθιστά πιθανή  
την απόδοσή του στον Κωνσταντίνο Α΄ (RIC VII,  
254-256, κοπή 319-320 μ.Χ.), ενώ βέβαια είναι  
η προέλευσή του από το νομισματοκοπείο της  
Αρελάτης της Γαλλίας (Arles).

Τάφος VI (τομή Α2, τάφος 1): Ο τάφος είχε  
ανοιχθεί στο υπόλευκο ασβεστιτικό υπέδαφος  
και ήταν σφραγισμένος με οριζόντια τοποθε-  
τημένες κεράμους, οι οποίες από το βάρος της  
επίκωσης είχαν σπάσει και υποχωρήσει προς  
το εσωτερικό του ορύγματος. Η εικόνα αυτή,  
σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα σκελετικά  
κατάλοιπα είχαν ελάχιστα καλυφθεί από χώμα,  
οδηγεί στην υπόθεση της τοποθέτησης της  
σορού στον τάφο εν κενώ. Στην ανατολική,  
στενή πλευρά του ορύγματος αποκαλύφθηκε  
ανακομιδή, στην οποία μαζί με τα οστά είχαν  
πιθανότατα αποσυρθεί και τα κτερίσματα που  
συνόδευαν την πρωτογενή ταφή. Η πολύπλοκη  
ανασκαφική εικόνα που προέκυψε εξαιτίας της  
επαφής και επανώτισης των δύο ταφικών συ-  
νόλων στο ανατολικό μισό του τάφου καθιστά  
εξαιρετικά δυσχερή τη συσχέτιση των κινητών  
ευρημάτων με συγκεκριμένη ταφή. Πιθανόν με  
την ανακομιδή να συνδέονται μία τριφυλλό-  
στομη οινόχνη (εικ. 11 πάνω)<sup>7</sup>, γυάλινες ψήφοι  
όρμων (περιδεραίων)<sup>8</sup>, ένα χάλκινο ψέλιο (εικ.  
12 πάνω), δύο αδιάγνωστα χάλκινα νομίσματα,  
ένα χάλκινο δαχτυλίδι (εικ. 12 κάτω), ενώ με  
την κατά χώραν ταφή ένα μεγάλο πινάκιο (εικ.

11 κάτω)<sup>9</sup> και μία χάλκινη πόρπη ζώνης (εικ.  
11 μέσον)<sup>10</sup>.

Τάφος VII (τομή Ν2, τάφος 4): Κεραμοσκεπής  
τάφος, κατά το ήμισυ διατηρημένος. Κατά χώ-  
ραν εντοπίστηκαν τόσο τα μηριαία οστά όσο και  
τα οστά των κνημών, τα οποία υποδεικνύουν  
προσανατολισμό Α-Δ. Η δυτική, στενή πλευρά  
του τάφου είχε πλήρως καταστραφεί από τον  
εφαπτόμενο Τάφο IV. Επισημαίνεται η εύρε-  
ση κρανίου πάνω στα οστά των κάτω άκρων  
της κατά χώραν σορού. Πιθανόν να πρόκειται  
για εσκεμμένη μεταφορά και εναπόθεση των  
οστών του κορμού και του κρανίου του κερα-  
μοσκεπούς τάφου, εμπνεόμενη από αισθήμα-  
τα σεβασμού, κατά τις εργασίες κατασκευής  
του κτιστού παρακείμενου Τάφου IV. Η κατά  
το ήμισυ αυτή ανακομιδή καλύφθηκε εκ νέου  
από μεγάλα τμήματα κεράμων, προερχόμενα  
προφανώς από την αρχική ταφή. Κατά την απο-  
κάλυψη του κεραμοσκεπούς τάφου, ανάμεσα  
στα θραύσματα κεράμων εντοπίστηκε μικρό,  
σιδερένιο εγχειρίδιο.

Τάφος VIII (τομή Ν3, τάφος 1): Στο εσωτερι-  
κό ενός αβαθούς ορύγματος επενδυμένου με  
κάθετα τοποθετημένες σχιστολιθικές πλάκες  
και αργούς λίθους είχε ενταφιαστεί με πρό-  
χειρο τρόπο ο νεκρός, ο οποίος δεν βρέθηκε  
τοποθετημένος σε ενιαίο, οριζόντιο επίπεδο,  
αλλά αντιθέτως η δεξιά πλευρά του προεξείχε  
αρκετά δημιουργώντας υψομετρική διαφο-  
ρά με ολόκληρη την αριστερή. Από τη γενική  
ανασκαφική εικόνα προέκυψε ότι η σορός είχε  
τοποθετηθεί σε πλάγια θέση μέσα σε έναν  
κατά τα φαινόμενα στενό και περιορισμένο  
χώρο, προκειμένου να χωρέσει και χωρίς να  
συνοδεύεται από κανένα απολύτως κτέρισμα.  
Τάφος IX (στο βόρειο όριο της τάφρου): Πρό-  
κειται για κατά το ήμισυ διατηρημένο κερα-  
μοσκεπή τάφο με τον νεκρό σε ύπτια θέση.  
Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανασκαφική εικόνα  
των σκελετικών καταλοίπων που, μολονό-  
τι αποσπασματική, οδηγεί στην υποψία ότι η  
σορός είχε τυλιχθεί σε σάβανο, καθώς το δεξί  
σκέλος του νεκρού εντοπίστηκε σε επαφή με  
το αριστερό και μάλιστα σχεδόν πάνω από  
αυτό. Επιπλέον, και εδώ τα οστά του αριστε-  
ρού καρπού και μέρος του πήχη βρέθηκαν  
κάτω από το ισχίο, όπως διαπιστώθηκε και

**6.** Πρόκειται για μικρό δίωτο αγγείο, του οποίου η μία λαβή δεν διατηρήθηκε. Κατά τόπους σώζονται ίχνη λευκού επιχρίσματος. Παρόμοιο με το αρ. 883 που χρονολογείται στον 4ο αι. και προέρχεται από το βόρειο νεκροταφείο της Άνω Πόλης της Έδεσσας, με μόνη διαφορά την απουσία βάσης. Χρυσοστόμου 2013, 300-301. **7.** Για το σχήμα, βλ. Χρυσοστόμου 2013, 483, τύπος Β΄, αγγείο 1106 (β΄ μισό 4ου αι.). **8.** Για παρόμοιες ψήφους, βλ. Μάλαμα – Νταράκης 2008, 433, πίν. 83-84. **9.** Πρόκειται για αγγείο διαμέτρου 0,30 μ. και ύψους 0,04 μ., στο οποίο διατηρούνται ίχνη ερυθρωπού-καστανέρυθρου χρώματος. **10.** Κρίκος και γλωσσίδι πανομοιότυπα με αργυρό παράδειγμα από το νότιο νεκροταφείο της Άνω Πόλης της Έδεσσας. Χρυσοστόμου 2013, αρ. 942 και 522-523. Ανήκει στον τύπο Β΄ που τοποθετείται χρονολογικά στον 4ο αι.

orientation. The narrow west side of the grave has been utterly destroyed by the adjoining Grave IV. A skull was found over the lower limbs of the body that was unearthened *in situ*, possibly indicating that the bones of the torso and the skull of the tile-roofed grave had been intentionally transferred and redeposited there during the construction of the neighbouring Grave IV, instigated by respect for the deceased. This partial secondary deposition was covered anew by large tile pieces coming apparently from the original burial. During the unearthing of the tile-roofed grave, a small iron dagger was found among the shattered tiles.

Grave VIII (excavation trench N3, grave 1): Inside a shallow pit lined with vertically positioned schist slabs and rubble stones, the deceased was found interred without particular care: the body had not been placed horizontally on a uniform level and the right side was protruding considerably, thus causing a difference in elevation with the entire left side. Judging by the general excavation data, the body must have been placed in an oblique position, in a narrow and small space, apparently to fit in, with no grave goods at all.

Grave IX (at the north limit of the trench): This is a tile-roofed grave, half preserved, with the deceased deposited in a supine position. The skeletal remains, although fragmentary, indicate that the body was probably shrouded, since the right leg of the deceased was found in direct contact with the left, indeed almost overlapping it. Furthermore, in this case the bones of the left wrist and part of the forearm were found beneath the hipbone, a posture encountered in other bodies found in the cemetery. The deceased was accompanied by an oinochoe placed near the feet (fig. 13)<sup>11</sup>.

The burial cluster in the wider region of the settlement Polla Nera displays, to a large extent, the main features of a 4th c. AD cemetery. All basic types of funerary structures (simple pit, tile-covered, and stone-built graves) and age groups (minors and adults) are encountered. Nearly all graves

have an E-W orientation, with the exception of the small tile-covered Grave II that has a NW-SE orientation. The bodies were laid in a supine extended position, with the head in certain examples raised and tilted in three examples to the left and in one case to the right. The excavation data on the deceased found *in situ* suggest the possible wrapping of the bodies in some kind of fabric (shroud), an assumption which nonetheless is exclusively based on the position and the close contact of the bones with each other and not the unearthing of textile remains<sup>12</sup>. In all cases where the osteological material was preserved in relatively good condition, the upper limbs were placed under the pelvis. Cases of secondary deposition were also frequent, always located on the east side of the grave, thus enabling the reuse of the funerary monument. It appears that along with the bones, grave goods and items of personal adornment accompanying the deceased who formerly occupied the grave were also removed to the same side of the grave, as attested to by Grave VI. The placement of a vase, almost exclusively a trefoil oinochoe, near the feet of the deceased was common practice, yet not an exclusive one, as small cups have also been found either in contact with the face or on the abdomen. Coins constitute another category of finds frequently encountered in the cemetery under discussion, deposited on various parts on the body of the deceased, such as the mouth, the sternum or the wrist. Finally, jewellery such as bracelets, necklaces, rings and belt buckles complete the list of the excavated finds.

The discovery of the above cemetery introduces significant new evidence regarding the human activity at the site during historical times. According to some scholars, the area must have formed part of the territory of Marinia, a city situated approximately 1.5 kilometres west of the modern village of Marina<sup>13</sup>. Earlier archaeological research conducted in a hilly area (site Gratiska) had established the presence of a Hellenistic settlement (Καραμανώλη-Σιγανίδου 1976, 263). In fact, on the



12.  
Πολλά Νερά.  
Χάλκινα κοσμήματα

Polla Nera.  
Bronze jewellery

11. Traces of red slip are preserved in places. The plastic ring at the neck occurs in the pottery of the southern Balkan Peninsula from the late 3rd to the early 4th c. On this special feature, see Παϊσιδίου 2010, 523-527. This vase was possibly influenced by or even belonged to the aforementioned tradition; a fact suggestive of the influences exerted between major sites in the Balkans. In this light, the presence of at least three issues from the mint of Siscia among the numismatic material found in the cemetery in question may not be coincidental. 12. The argument in support of the use of shrouds in burial practices has been maintained for other cemeteries of the Roman and the period. Indicatively, Χρυσοστόμου 2013, 415, and Ναλπάντης 2003, 148.



**13.**  
**Πολλά Νερά.**  
**Πήλινο αγγείο**

Polla Nera.  
Clay vessel

σε άλλες σορούς του νεκροταφείου. Ο νεκρός συνοδεύταν από οινοχόη (εικ. 13)<sup>11</sup> που είχε τοποθετηθεί στα πόδια του.

Η ταφική συστάδα στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού των Πολλών Νερών παρουσιάζει σε μεγάλο βαθμό τα βασικά χαρακτηριστικά ενός νεκροταφείου του 4ου αι. μ.Χ. Αντιπροσωπεύονται όλοι οι βασικοί τύποι ταφικών κατασκευών (απλοί λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς, λιθόκτιστοι), καθώς και όλες οι ηλικιακές κατηγορίες (ανήλικα και ενήλικα άτομα). Σχεδόν όλοι έχουν προσανατολισμό Α-Δ, εκτός από τον μικρό κεραμοσκεπή Τάφο II, ο οποίος παρουσιάζει απόκλιση ΒΔ-ΝΑ. Οι σοροί είχαν τοποθετηθεί ανάσκελα και εκτάδην, με το κεφάλι σε ορισμένες περιπτώσεις ανασκωμένο και γερμένο, σε τρεις περιπτώσεις προς τα αριστερά και σε μία προς τα δεξιά. Η ανασκαφική εικόνα των κατά χώραν σκελετών καθιστά την περίπτωση της περιτύλιξης των σορών με κάποιου είδους ύφασμα (σάβανο) πιθανή, υπόθεση ωστόσο που βασίζεται αποκλειστικά στη θέση και τη στενή επαφή των οστών μεταξύ τους και όχι στην εύρεση υπολειμμάτων υφάσματος<sup>12</sup>. Στις περιπτώσεις που το οστεολογικό υλικό διατηρήθηκε σε ικανοποιητικά ευανάγνωστη κατάσταση, διαπιστώθηκε αποκλειστικά η τοποθέτηση των άνω άκρων κάτω από τη λεκάνη. Συχνό, όπως προέκυψε από την ανασκαφική διαδικασία, ήταν και το φαινόμενο της ανακομιδής των οστών, πάντα στην ανατολική πλευρά του τάφου, προς επανάχρηση του ταφικού μνημείου. Φαίνεται πως μαζί με τα οστά αποσύρονταν στην ίδια πλευρά του τάφου και τα κτερίσματα και τα προσωπικά κοσμήματα των προηγούμενων νεκρών, όπως προέκυψε από τον Τάφο VI. Συνηθισμένη πρακτική ήταν επίσης η τοποθέτηση αγγείου, σχεδόν αποκλειστικά τριφυλλόστομης οινοχόης, στα πόδια του νεκρού, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άλλες δυνατότητες, όπως η εναπόθεση μικρών κυπέλλων είτε σε επαφή με το πρόσωπο είτε στην κοιλιακή χώρα. Τα νομίσματα αποτελούν μία επιπλέον κατηγορία ευρημάτων που απαντούν με συχνότητα στο υπό εξέταση νεκροταφείο, σε διάφορες θέσεις πάνω στο σώμα του νεκρού, όπως για παράδειγμα στο στόμα, το στέρνο, στον καρπό. Τέλος, κοσμήματα όπως ψέλια, όρ-

μοι (περιδέραια), δακτυλίδια και πόρπες ζώνης συμπληρώνουν τον κατάλογο των αντικειμένων της ανασκαφής.

Ο εντοπισμός του παραπάνω νεκροταφείου εισφέρει σημαντικά νέα στοιχεία αναφορικά με την ανθρώπινη δραστηριότητα στον χώρο κατά τους ιστορικούς χρόνους. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, η περιοχή πρέπει να αποτελούσε τμήμα της χώρας της Μαρινίας, μιας πόλης που τοποθετείται περίπου 1,5 χλμ. δυτικά του σημερινού χωριού Μαρίνα<sup>13</sup>. Σε λοφώδη τοποθεσία (θέση Γκράτισκα), η παλαιότερη αρχαιολογική έρευνα είχε επισημάνει οικισμό της ελληνιστικής περιόδου (Καραμανάλη-Σιγανίδου 1976, 263). Στην ανατολική πλευρά του λόφου μάλιστα βρέθηκε διθάλαμος, λαξευτός, θαλαμωτός τάφος του 3ου αι. π.Χ., με αρχιτεκτονικά διαμορφωμένη και επιχρισμένη με χρωματιστά κονιάματα πρόσοψη (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 101-112).

Η ανθρώπινη δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή φαίνεται να συνεχίζεται και στις επόμενες ιστορικές περιόδους, όπως μαρτυρά αριθμός επιγραφών που προέκυψαν στον χώρο και χρονολογούνται από το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. έως και τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. (Γουναροπούλου – Πασχίδης – Χατζόπουλος 2015, 207-209). Σε αυτά τα τελευταία ευρήματα μάλιστα τοποθετείται χρονικά και ένας ταφικός βωμός που εντοπίστηκε από τον Delacoulonche κοντά στον ναό του Αγίου Γεωργίου του σύγχρονου χωριού Λουτροχώρι, το 1855. Η διαφανόμενη χρονική και χωρική εγγύτητα του παραπάνω ευρήματος με το προαναφερόμενο υπό δημοσίευση νεκροταφείο (απόσταση μόλις 900 μ.) καθιστά την ανασκαφική έρευνα εξ αφορμής του έργου του TAP εξαιρετικά σημαντική, καθώς ενισχύεται με σταθερά σημεία αναφοράς που αναβαθμίζουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τη μελέτη της τοπικής Ιστορίας. Μολονότι λιγοστά και ταπεινά, τα ευρήματα της περιορισμένης αυτής ταφικής συστάδας εντέλει σήμερα ενέχουν αξία πολλαπλασιαστική στην προσέγγιση της ανθρώπινης περιπέτειας στον χώρο και τον χρόνο.

**Αλέξανδρος Χατζηιωαννίδης,**  
**Στέργιος Λιούλιας**

**11.** Κατά τόπους ίχνη ερυθρού επιχρίσματος. Η διαμόρφωση του λαιμού με πλαστικό δακτύλιο συναντάται στην αγγειοπλαστική παραγωγή της νότιας Βαλκανικής σε ένα χρονικό διάστημα από τον ύστερο 3ο έως τον πρώιμο 4ο αι. Για το ιδιαίτερο αυτό χαρακτηριστικό, βλ. Παϊσίδου 2010, 523-527. Το συγκεκριμένο αγγείο πιθανόν να επηρεάζεται ή ακόμη και να εντάσσεται στην παραπάνω παράδοση, γεγονός που υποδεικνύει τις επιρροές μεταξύ των κεντρικών θέσεων της Βαλκανικής. Υπό αυτό το πρίσμα, η παρουσία τουλάχιστον τριών κοπών από το νομισματοκοπείο της Siscia στο νομισματικό υλικό του υπό εξέταση νεκροταφείου ίσως να μην είναι τυχαία. **12.** Και σε άλλες περιπτώσεις νεκροταφείων των ρωμαϊκών και παλαιохριστιανικών χρόνων έχει διατυπωθεί η υπόθεση της χρήσης νεκρικού σαβάνου στις ταφικές πρακτικές. Ενδεικτικά, βλ. Χρυσοστόμου 2013, 415, και Ναλπάντης 2003, 148. **13.** Γουναροπούλου – Πασχίδης – Χατζόπουλος 2015, 205-209. Στη χώρα της Μαρινίας, οι παραπάνω μελετητές εντάσσουν και το χωριό Λουτροχώρι, στα νοτιοδυτικά του οποίου ανασκάφηκε το εν λόγω νεκροταφείο.

east side of the hill, a 3rd c. BC carved chamber tomb was found, featuring two chambers and an architecturally elaborate façade, coated with coloured plasters (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994, 101-112).

It seems that human activity in the wider region continued in the ensuing time periods, as evidenced by the numerous inscriptions recovered at the site, dating from the 2nd half of the 4th c. BC to the 2nd-3rd c. AD (Γουναροπούλου – Πασχίδης – Χατζόπουλος 2015, 207-209). Contemporary with these latter finds is a funerary altar found by Delacoulonche in 1855 near the church of Saint George at present-day Loutrochori village. The apparent temporal and spatial affinity between this find and the abovementioned cemetery (at a distance of just 900m from each other), the archaeological data on which are pending publication, renders the TAP-related excavation extremely important, because it offers fixed points of reference. And these points of reference advance the study of local history, to a greater or lesser

extent. Although the finds of this rather small burial cluster were few and modest, their value multiplies for their insight into the human adventurous journey through space and time.

**Alexandros Chatziioannidis,  
Stergios Lioulis**

---

**13.** Γουναροπούλου – Πασχίδης – Χατζόπουλος 2015, 205-209. According to the above researchers, the village of Loutrochori, located to the northwest of the cemetery in question, also belonged to the territory of Marínia.

Π.Ε. Φλώρινας  
Flórina Regional Unit

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Ολυμπιάδα  
Olympiada

Βαρίκο  
Variko

Π.Ε. Κοζάνης  
Kozani Regional Unit



**Μανιάκι**  
Maniaki

**Αντίγονος**  
Antigonos

**Φιλώτας**  
Filotas

**EPHORATE OF ANTIQUITIES OF FLORINA**

**Περδίκκας**  
Perdikkas

**Πεντάβρυσος**  
Pentavrysos



### 1. Μανιάκι. Λείψανα του κτηρίου Α

Maniaki.  
Remains of building A

#### Εισαγωγή

Η «διαδρομή» του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου TAP στην Π.Ε. Φλώρινας έχει μήκος περίπου 18,5 χιλιόμετρα και περιορίζεται γεωγραφικά στα όρια του Δήμου Αμυνταίου. Η αρχαιολογική έρευνα πεδίου, η οποία προηγήθηκε και στη συνέχεια διενεργήθηκε παράλληλα με τις κατασκευαστικές εργασίες του αγωγού, περιλάμβανε επιφανειακή διερεύνηση, δοκιμαστικές τομές χειρωνακτικά ή με μηχανικά μέσα, επίβλεψη των εκσκαφών και σωστική ανασκαφή, μικρής και μεγάλης κλίμακας, σε πλάτος 2-5 μέτρων. Εντοπίστηκαν περισσότερες από 70 θέσεις με οικιστικά, εργαστηριακά και ταφικά αρχαιολογικά σύνολα και κινητά ευρήματα που χρονολογούνται στη νεολιθική εποχή, την εποχή του χαλκού, την πρώιμη εποχή του σιδήρου και στα ελληνιστικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια. Εντέλει, το όρυγμα για την τοποθέτηση του αγωγού αποτέλεσε μια «μυκοτομή» στο προϊστορικό παρελθόν και στη διαχρονική εξέλιξη του πολιτισμικού τοπίου στο βόρειο τμήμα του βασιλείου της αρχαίας Εορδαίας (Καραμήτρου-Μεντεσιδη και Μοσχάκης 2006), μια αποκαλυπτική στρωματογραφική τομή σε επτά χιλιετίες ανθρώπινης δραστηριότητας στο λεκανοπέδιο του Αμυνταίου.

#### Μανιάκι - Αντίγονος

Το περιπετειώδες ταξίδι του TAP στην περιοχή αρμοδιότητας της ΕΦΑ Φλώρινας ξεκίνησε τον Μάιο του 2017, με αφετηρία το όριο μεταξύ των Νομών Κοζάνης και Φλώρινας, και με κατεύθυνση από τους Πύργους Κοζάνης προς το Μανιάκι Φλώρινας.

Με την ανάβαση από τους Πύργους εντοπίστηκε η πρώτη αρχαιολογική θέση σε ορεινή περιοχή του Μανιακίου. Ο Mackay τοποθετεί την όδευση της Εγνατίας Οδού από τη Βεγόρα προς την Έδεσσα, είτε διαμέσου του Φαραγγίου είτε

διαμέσου των Πύργων, βασικό σημείο περάσματος για ταξιδιώτες και αμαξάδες των προηγούμενων αιώνων. Οι Πύργοι, ως σημαντικός σταθμός της Εγνατίας Οδού, αναφέρονται για πρώτη φορά από τον Beaujour, και η ίδια άποψη υιοθετείται από τον Mackay (Τρανταλίδου 1985, 21). Ανάμεσα στους Πύργους και στη Βεγόρα υψώνεται μια μικρή λοφοσειρά, την οποία διασχίζει κανείς καθώς κατευθύνεται νοτιότερα προς τον Αντίγονο. Προς αυτήν την κατεύθυνση οι πληροφορίες ανέφεραν την ύπαρξη πλακόστρωτου δρόμου. Ίσως, λοιπόν, η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή να ακολούθησε τα χνάρια αυτής της διάβασης. Κατηφορίζοντας προς το πέρασμα του Αντιγόνου, η πεδιάδα της βόρειας Εορδαίας άρχισε να αποκαλύπτει τα μυστικά της και να αναδεικνύει πτυχές του πλούσιου παρελθόντος της, αν και με τρόπο αναπόφευκτα αποσπασματικό. Η περιοχή του Αμυνταίου, εκτός από το πλούσιο υδρογραφικό δίκτυο και την παρουσία τεσσάρων λιμνών, διαθέτει και εύφορες πεδιάδες, όπως αυτές του Αντιγόνου και του Φιλώτα, που δημιουργήθηκαν από αλλοβιακές αποθέσεις και επεκτάθηκαν με την αποξήρανση ελών. Μικρά ποτάμια, όπως ο Εορδαϊκός, και αρκετοί χείμαρροι διασχίζουν την Εορδαία και από διάφορες διόδους καταλήγουν στο πιο χαμηλό σημείο της λεκάνης, τη λίμνη Βεγορίτιδα. Εκτός από την αρχαιολογική πληροφορία, από την έρευνα προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία και για τη γεωλογική ιστορία του τόπου.

Αναλυτικότερα, σε ορεινή θέση της Τ.Κ. Μανιακίου ερευνήθηκαν τμήματα δύο κτηρίων, θεμελιωμένων στον φυσικό βράχο της περιοχής. Κομμάτια του ίδιου βράχου χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό στοιχείο τόσο για τους τοίχους όσο και για τις αντηρίδες που ενίσχυαν το κτήριο Α. Οι τοίχοι είχαν πλάτος 0,45-0,70 μ. και ήταν κατασκευασμένοι από δύο σειρές μεγάλων, αργών λίθων στα μέτωπα, με μικρότερες πέτρες στο μεταξύ τους κενό διάστημα, χωρίς συνδετικό κονίαμα (εικ. 1). Με τα δύο κτήρια συνδέεται ένας καμπυλόγραμμος περίβολος από αργολιθοδομή, τα λείψανα του οποίου ανασκάφηκαν σε μήκος 18 μ. και ο οποίος παραμένει ορατός σε μήκος τουλάχιστον 45 μ. στην επιφάνεια της θέσης, εκτός του χώρου υλοποίησης του έργου. Εκεί συνελέγησαν μικρή ποσότητα οστράκων από τροχήλατα αγγεία, κάποια εφυσωμένα, τμήματα πήθων και κεράμων και τρία χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα. Σε αγροτική περιοχή της Τ.Κ. Αντιγόνου αποκαλύφθηκε αδιατάρακτος, ακτέριστος, κεραμοσκεπής τάφος που περιείχε σκελετό παιδιού. Ήταν διαμορφωμένος με μεγάλους στρωτήρες, έναν οριζόντιο ως δάπεδο και τέσσερις αμφικλινώς τοποθετημένους γύρω από τον



**2. Αντίγονος.  
Κεραμοσκεπής ρωμαϊκός τάφος**

Antigonos.  
Tile-covered Roman grave

**Introduction**

TAP's route in Florina Regional Unit stretches along approximately 18.5km and is geographically contained within the boundaries of the Amyntaio Municipality. Archaeological field research in the area, conducted both before and during the construction of the pipeline, involved survey, excavation trenches made either by hand or mechanical means, monitoring of the digs and larger or smaller rescue excavations, across a width that ranged from two to five metres. More than 70 sites were located featuring domestic, workshop and burial archaeological material, as well as movable finds dating back to the Neolithic period, the Bronze Age, the Early Iron Age as well as the Hellenistic, the Roman, the Byzantine and Post-Byzantine period. Hence, the trench for the installation of the TAP pipeline represents a 'longitudinal section' of time showcasing the development of the cultural landscape at the north part of the kingdom of ancient Eordaia (Καραμήτρου-Μεντεσιόδη & Μοσχάκης 2006); a revealing stratigraphic cross-section of seven millennia of human activity in the Amyntaio basin.

**Maniaki - Antigonos**

TAP's adventurous journey in the area under the jurisdiction of the Ephorate of Antiquities of Florina started in May 2017 at the borders between the Regional Units of Kozani and Florina, from the village Pyrgoi in Kozani area to Maniaki in Florina area.

Our ascent from Pyrgoi brought about the discovery of the first archaeological site in a mountainous area at Maniaki. Mackay believes that *Via Egnatia* followed the route from Ve-

gora to Edessa, via either Farangi or Pyrgoi, which has been a key passage for travellers and coachmen in the past. Pyrgoi was referred to as a significant stop along *Via Egnatia* for the first time by Beaujour, Mackay adopted the same view (Τρανταλίδου 1985, 21). As we move further southwards to Antigonos, we make our way across a small range of hills lying between Pyrgoi and Vegora. There was information about the presence of a paved road in this direction. So, perhaps, the archaeological research in the region followed the traces of this passage.

Moving downwards to the passage of Antigonos, the plain of northern Eordaia disclosed its secrets and highlighted aspects of its rich past, though undoubtedly in a fragmentary manner. The region of Amyntaio, apart from its rich hydrographic network and four lakes, also features fertile plains, such as those of Antigonos and Filotas. These plains were formed as a result of alluvial deposits and expanded through the drainage of swamps. Small rivers, such as Eordaikos, and several streams traverse Eordaia and flow through various passages, into Lake Vegoritida at the lowest part of the basin. Besides archaeological information, research also yielded interesting evidence about the region's geological history.

Specifically, at a mountainous site in Maniaki village, excavations brought to light sections of two buildings founded on the bedrock of the area. Parts of the same bedrock were also used as building material for both the walls and the buttresses that reinforced Building A. The walls, 0.45-0.70m thick, were built of two courses of large rubble stones on the face, with smaller stones filling the gap between them, yet no



### 3. Αντίγονος. Πήλινες νεολιθικές σφραγίδες

Antigonos.  
Clay Neolithic stamps

νεκρό (εικ. 2). Ο τάφος ήταν καλυμμένος με δύο επάλληλες στρώσεις κεράμων, καλυπτήρων και στρωτήρων. Σε μικρή απόσταση διατηρήθηκαν πινάκιο και κλειστό αποσπασματικό αγγείο ρωμαϊκών χρόνων, προφανώς κτερίσματα δεύτερου τάφου που καταστράφηκε. Στην ίδια θέση ερευνήθηκαν λιγοστά οικοδομικά λείψανα και συνελέγη χάλκινο νόμισμα Στόβων, με κεφαλή Αντωνίνου Πίου στον εμπροσθότυπο και Νίκη στον οπισθότυπο.

### Φιλώτας

Στον κάμπο μεταξύ των Κοινοτήτων Αντιγόνου και Φιλώτα εντοπίστηκε μια νέα θέση προϊστορικής εγκατάστασης. Εδώ, η σωστική ανασκαφή κάλυψε έκταση με συνολικό μήκος 252 μ. και πλάτος 3-5 μ. Μεγάλο μέρος της έκτασης αυτής αποτελούσε χώρο απόρριψης, πιθανότατα στην περιφέρεια ενός οικισμού της νεώτερης νεολιθικής και της εποχής του χαλκού. Στη θέση αυτή ερευνήθηκαν περιοχές ιδιαίτερα πλούσιες σε αρχαιολογικό υλικό, 12 λάκκοι που περιείχαν ποσότητες κινητών ευρημάτων, οικιστικά στρώματα με κομμάτια οικοδομικού πηλού από ξύλινες, καλυμμένες με πηλό, κατασκευές, και σπές για τη στερέωση πασσάλων, καθώς και μικρό τμήμα τάφου.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνεται πλήθος πήλινων, χειροποίητων αγγείων, τόσο επιτραπέζιων, όπως φιάλες και κύπελλα, όσο και μαγειρικών και αποθηκευτικών σκευών. Αξιοσημείωτος είναι ο μεγάλος αριθμός των μικκύλων αγγείων και των τριποδικών ή τετραποδικών κυτροειδών αγγείων που προορίζονταν για μαγείρεμα. Βρέθηκαν ακόμη πήλινα ειδώλια και σφραγίδες (εικ. 3), υφαντικά βαρίδια, κοσμήματα, άφθονα λίθινα και οστέινα εργαλεία, μεγάλη ποσότητα ζωικών οστών, οικοδομικό υλικό, τμήματα κατεστραμμένων πηλοκατασκευών κ.ά. Ο αναλογικά μεγάλος αριθμός αποσπασματικών και ίσως σκόπιμα θραυσμένων μυλόλιθων και τριβείων δημιουργεί υπόνοιες ότι η συσσώρευση ορισμένων κατηγοριών αρχαιολογικού υλικού ενδεχομένως να ήταν οργανωμένη και όχι τυχαία.

Η θέση αυτή βρίσκεται σε μικρή απόσταση

(προς Βορράν) από ακόμη έναν νεολιθικό οικισμό, που κατοικήθηκε και στην εποχή του σιδήρου, του οποίου μικρό τμήμα, στα βορειοδυτικά της Τ.Κ. Πελαργού, είχε ερευνηθεί το 2016 (Χρυσοστόμου 2016). Είναι άλλωστε γνωστό ότι οι σωστικές έρευνες της τελευταίας δεκαπενταετίας, που είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό 54 αρχαιολογικών θέσεων στην παράochia περιοχή των τεσσάρων λιμνών, κατέδειξαν ότι στο προνομιακό από πολλές απόψεις περιβάλλον του λεκανοπεδίου Αμυνταίου είχε αναπτυχθεί ένα πυκνό δίκτυο οικισμών με διάρκεια ζωής τουλάχιστον οκτώ χιλιετιών, από την αρχαιότερη νεολιθική περίοδο έως τα προχωρημένα ιστορικά χρόνια (Χρυσοστόμου – Γιαγκούλης 2013). Το εντυπωσιακό αυτό σύνολο αρχαιολογικών δεδομένων εμπλουτίζεται διαρκώς από τη συνεχιζόμενη έρευνα στο πλαίσιο τεχνικών έργων, όπως της κατασκευής του ΤΑΡ.

Στο νοτιοδυτικό όριο της θέσης αυτής εντοπίστηκε χώρος νεκροταφείου με τουλάχιστον δύο φάσεις, από τον οποίο διέρχεται η επαρχιακή οδός Φιλώτα - Άρνισσας. Αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι της ύστερης εποχής του χαλκού, πλαισιωμένοι από λίγες πέτρες και κτερισμένοι με συνολικά πέντε αγγεία (εικ. 4). Βρέθηκαν επίσης τρεις λακκοειδείς τάφοι των βυζαντινών χρόνων, ένας από τους οποίους περιείχε τον σκελετό νεαρού κοριτσιού που ενταφιάστηκε φορώντας πέντε χάλκινα δακτυλίδια, ενώ ένας άλλος βρέθηκε εξ ολοκλήρου κατεστραμμένος από τη διάνοιξη του παρακείμενου δρόμου.

Σε κοντινή απόσταση προς τα ΝΔ, αλλά στην αντίπερα όχθη του Εορδαϊκού ποταμού, εντοπίστηκε ακόμα μία αρχαιολογική θέση. Τα ανώτερα στρώματα, σε μέγιστο βάθος 1,5 μ. από την επιφάνεια, περιείχαν συγκεντρώσεις οικοδομικού υλικού από κατεστραμμένα κτίσματα, κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων, υπολείμματα διαταραγμένου κεραμοσκεπούς τάφου και πιθανού εγχυτρισμού σε πήθο. Χαμηλότερα, σε βάθος από 2 έως 2,80 μ. και σε συνολικό μήκος 50 μ., εμφανίστηκαν στρώματα νεολιθικής εγκατάστασης. Πρόκειται για δύο κατε-

### 4. Αντίγονος. Πήλινα αγγεία του τάφου 3

Antigonos.  
Clay vessels from grave 3





**5.  
Φιλώτας.  
Στρώμα καταστροφής νεολιθικών  
κατοικιών**

Filotas.  
Destruction layer  
of Neolithic dwellings

binding mortar (fig. 1). Connected to the two buildings is a curved enclosure wall made of rubble, whose remnants were excavated along 18 m. It remains visible for at least 45m on the surface of the site, exceeding the project's implementation area. There, a small number of potsherds from wheel-made vases were retrieved, some of them glazed, fragments of pithoi and roof tiles, and three Roman bronze coins.

In the rural area of Antigonos village, an undisturbed tile-covered grave was revealed, containing the skeletal remains of a child, but no grave goods. It was made of oversized flat roof tiles (*tegulae*), one serving as floor and four more placed slanting around the deceased (fig. 2). The grave was covered by two successive layers of tiles – *imbrices* and *tegulae*. Not too far away, a pinakion (plate) and a partly preserved closed vase of the Roman period were found, apparently coming from a second grave that was destroyed. At the same site, a few building remains were excavated and a bronze coin was collected. It was issued by the city of Stobi, featuring the head of Antoninus Pius on the obverse and a figure of Nike on the reverse.

**Filotas**

In the flatland between the villages of Antigonos and Filotas a new site of a prehistoric settlement was discovered. In this case, rescue excavation extended across an area 252m long and 3-5m wide. A significant part of the excavated site was intended for disposal, most likely on the fringes of a settlement of the Late Neolithic period and the Bronze Age. On this site the areas excavated yielded particularly rich archaeological material, including 12 pits filled with large quantities of movable

finds; domestic layers with lumps of building clay belonging to structures made of timber coated with clay; postholes; and a small section of a ditch.

The movable finds include numerous hand-made pottery vessels, both tableware, such as phialae and cups, as well as cooking vessels and storage jars. The large number of miniature vessels and three -or four- legged cooking pots is indeed noteworthy. Furthermore, terracotta figurines and clay seals (fig. 3) were recovered, as were loomweights, jewels, numerous tools made of stone or bone, a large amount of animal bones, building material, parts of destroyed clay structures and many more. The proportionately large number of fragmentary and perhaps deliberately shattered millstones and grinding stones implies that the concentration of certain categories of archaeological material was probably organised and not accidental.

This site is situated within short distance (to the north) of another Neolithic settlement, also inhabited during the Iron Age, of which a small part to the NW of the village Pelargos had been excavated in 2016 (Χρυσσοστόμου 2016). It is indeed known that the rescue excavations performed over the past fifteen years -that resulted in the discovery of 54 archaeological sites on the waterside of the four lakes- established that in this privileged, in many respects, environment of Amyntaio Basin, a dense network of settlements had developed, covering a timespan of at least 8 millennia – from the Early Neolithic period to advanced historical times (Χρυσσοστόμου – Γιαγκούλης 2013). This impressive wealth of archaeological data is constantly enriched by continuous research taking place in the context of large-scale infrastructure works, such as the construction of TAP.

On the south-western border of this site, in an area crossed by the regional road connecting Filotas to Arnissa, a cemetery has been located, with at least two phases. Two pit graves of the Late Bronze Age, surrounded by a few stones, were unearthed there, in which a total of five vessels had been deposited as grave goods (fig. 4). In addition, three pit graves dating to the Byzantine period were uncovered, one of which contained the skeletal remains of a young girl that was buried wearing five bronze rings, whereas one more grave was found utterly destroyed as a consequence of the construction of the nearby road.

At a relatively short distance to the southwest, but on the opposite bank of Eordaïkos River, one more archaeological site was located. The



**6.**  
**Φιλώτας.**  
**Όστρακα με αυλακωτή**  
**διακόσμηση**

Filotas.  
Potsherds with incised decoration

στραμμένες από φωτιά πασσαλόπηκτες οικίες που είχαν κατασκευαστεί με ξύλινο σκελετό καλυμμένο με αχυροπηλό.

Αποκαλύφθηκε στρώμα πάχους 30-40 εκ. με πορτοκαλόχρωμο πηλό, ο οποίος προέρχεται από την επένδυση του ξύλινου σκελετού των κατοικιών (εικ. 5). Επίσης εντοπίστηκαν οπές για τη στερέωση των κατακόρυφων πασσάλων (διαμέτρου έως 20 εκ.), στις οποίες διατηρήθηκαν υπολείμματα απανθρακωμένου ξύλου, και οπές για τη στερέωση λεπτότερων πασσάλων, λοξά τοποθετημένων για την αντιστήριξη μεγαλύτερων, που ίσως αποτελούσαν εσωτερικά στηρίγματα της στέγης. Στον στερεοποιημένο από ισχυρή φωτιά πηλό διατηρούνται τα αποτυπώματα των ξύλινων δομικών στοιχείων και λεπτά επάλληλα επιχρίσματα, κατάλοιπα των διαδοχικών φάσεων συντήρησης των επιφανειών της ανωδομής. Κάτω από το στρώμα του πηλού από τους τοίχους των οικιών διατηρήθηκε ένα λεπτό, μαύρο στρώμα που δημιουργήθηκε από καμένο πηλό και απανθρακωμένα οργανικά υλικά και αντιπροσωπεύει το επίπεδο χρήσης των σπιτιών. Τα δάπεδα ήταν από πατημένο χώμα, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση.

Σε εξωτερικό χώρο ερευνήθηκε κυκλική εστία, με χαμηλό περιχείλωμα και καμένο δάπεδο από πηλόχωμα σε υπόστρωμα από βότσαλα, με έξι σωζόμενες επάλληλες φάσεις ανακατασκευής. Επίσης ερευνήθηκαν αποσπασματικά διατηρημένα κατάλοιπα άλλων κατασκευών, σύγχρονων και πρωιμότερων, από πηλό, λίθους ή γκριζόλευκη φυσική μάρμα, εκτός των κατοικιών. Το σωζόμενο σύνολο των οικοδομικών καταλοίπων οριζόταν εν μέρει προς βορειοανατολικά από ένα «οριοθέτημα», κατασκευασμένο από άψητο πηλό, από το οποίο αποκαλύφθηκε ένα καμπυλόγραμμο τμήμα σε μικρό ύψος. Οι πλήρεις κατόψεις των κτισμάτων δεν αποκαταστάθηκαν, καθώς, λόγω του μεγάλου βάθους και για λόγους ασφαλείας, το πλάτος της ανεσκαμμένης περιοχής περιορίστηκε στα μόλις δύο μέτρα.

Παράλληλα με την ανασκαφή πραγματοποιήθηκε μικρή δοκιμαστική τομή εγκάρσια στον άξονα του αγωγού, με την οποία διαπιστώθηκε ότι χαμηλότερα από τον ορίζοντα των πασσαλόπηκτων κατοικιών υπάρχουν φαιόχρωμες αποθέσεις με άφθονα κινητά ευρήματα, οι οποίες φαίνεται ότι αντιπροσωπεύουν μία ή περισσότερες πρωιμότερες φάσεις του οικισμού, πιθανότατα λιμναίες. Σημειωτέον ότι εκτός από τη λίμνη Βεγορίτιδα, η νότια όχθη της οποίας είναι πολύ πιθανό να προσέγγιζε την περιοχή κατά τη νεολιθική περίοδο, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για την ύπαρξη και άλλων μικρότερων λεκανών στην ευρύτερη περιοχή, στις οποίες φαίνεται ότι σχηματίζονταν λίμνες

ή έλη κατά περιόδους. Η δοκιμαστική τομή ξεπέρασε σε βάθος τα τέσσερα μέτρα, χωρίς να εξαντληθούν τα αρχαιολογικά στρώματα. Με βάση τα κινητά ευρήματα, το σύνολο τοποθετείται χρονολογικά στην πρώιμη νεώτερη νεολιθική περίοδο (ύστερη 6η - πρώιμη 5η χιλιετία π.Χ.). Τα όστρακα προέρχονται από χαρακτηριστικές κατηγορίες κεραμικής της περιόδου, όπως μελανά στιλβωμένα αγγεία (black burnished) με γωνιώδες προφίλ και ποικιλία διακοσμήσεων (εικ. 6) ή μελανοστεφή ανοιχτά αγγεία, και σπανιότερα από αγγεία με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση. Πάντως διαπιστώθηκε η χρήση γραπτής, δίχρωμης διακόσμησης σε ρηχή φιάλη με ψηλό, κωνικό πόδι, που αποτελεί την πιο συχνή κατηγορία γραπτής κεραμικής και στη νεολιθική θέση Κλείτος 1 της Κίτρινης Λίμνης στην Κοζάνη, όπου, μάλιστα, απαντά μόνο σε αγγεία του συγκεκριμένου σχήματος (Ζίτσα, Hondroyianni-Metoki, Mangouretsiou 2013, 70). Βρέθηκαν, επίσης, πλήθιο ειδώλιο και μεγάλος αριθμός εργαλείων και μικροεργαλείων.

Σε διάφορα σημεία της όδευσης του αγωγού ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα -αποσπασματικά θεμέλια λιθοκτιστων τοίχων, συγκεντρώσεις λίθων, πλίνθοι, κεραμίδες στέγης- των ρωμαϊκών, των βυζαντινών και των μεταβυζαντινών χρόνων. Σε αρκετές περιπτώσεις είχαν διαλυθεί, καθώς βρέθηκαν ελάχιστα κάτω από την επιφάνεια, ενώ τα καλύτερα διατηρημένα αποκαλύφθηκαν εν μέρει, λόγω του αυστηρού περιορισμού της έρευνας στο πλάτος του ορύγματος του αγωγού. Τα συνευρήματα ήταν ποικίλες ποσότητες κεραμικής και λίγα κατά κανόνα μικροεργαλεία. Εντοπίστηκαν, επίσης, σκόπιμα ανοιγμένοι λάκκοι ή φυσικές κοιλότητες του εδάφους που περιείχαν υλικό διαφόρων εποχών. Ανασκάφηκαν συνολικά 103 λάκκοι. Σε άλλη περιοχή της Τ.Κ. Φιλώτα βρέθηκαν δύο άσχημα διατηρημένοι μεσοβυζαντινοί λακκοειδείς τάφοι. Ο ένας περιείχε σκελετό ανήλικου ατόμου με τρία σκυφωτά νομίσματα, τοποθετημένα ανάμεσα και πάνω στα σταυρωμένα χέρια, και ένα σιδερένιο μαχαίριδιο στον δεξιό μηρό. Δύο από τα νομίσματα είναι χάλκινα, αρκετά οξειδωμένα, και το τρίτο από ήλεκτρο (άσπρο τραχύ), εποχής Μανουήλ Α΄ Κομνηνού. Στον δεύτερο τάφο, η νεκρή φορούσε τρία χάλκινα δαχτυλίδια και ένα αργυρό, ενώ συλλέχθηκαν χάλκινες και κεχριμπαρένιες χάντρες και χάλκινα κομβία.

Στα νότια-νοτιοανατολικά του Φιλώτα και σε συνολικό μήκος σχεδόν δύο χιλιομέτρων εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται από την ελληνοιστική έως την υστεροβυζαντινή περίοδο. Ανασκάφηκαν τμήματα κατοικιών με τοίχους από λασπόκτιστη

7.  
Φιλώτας.  
Δωμάτιο οικίας των ρωμαϊκών  
χρόνων

Filotas.  
Room of Roman house



upper layers, at a maximum depth of 1.50m from ground level, contained concentrations of building material coming from destroyed structures, pottery dating from the Roman period, remains of a disturbed tile-roofed grave and possibly a jar burial. At a lower level, to a depth between 2 and 2.80m and occupying 50m in total length, layers of a Neolithic settlement came to light. It comprised two pile dwellings, with timber frame and straw clay walls, both destroyed by fire.

A layer of orange clay, 30-40cm thick, coming from the daub of the timber frame of the dwellings (fig. 5) was uncovered. Furthermore, holes intended for fixing vertical posts (20cm in maximum diameter) were unearthed, in which traces of charred wood had been preserved, as well as holes for securing thinner posts place obliquely to buttress larger ones that possibly supported the roof. The clay was solidified as a result of severe fire, preserving on its surface the imprint of structural elements made of timber, and fine successive coatings, evidence of consecutive maintenance phases of the superstructure. Under the layer of clay coming from the dwellings' walls, a thin black layer composed of burnt clay and charred organic matter is preserved, representing the level that was used by the inhabitants of the dwelling. The floor consisted of beaten earth, with no special arrangement.

Outdoors, a circular hearth with low border was excavated, preserving six successive reconstruction phases, with burnt clay soil on a substrate of pebbles. Also found outside the dwellings were fragmentary remains of other structures, both contemporaneous and earlier, made of clay, stones or greyish-white marl.

The preserved ensemble of building remains was partly demarcated to the northeast by a "boundary marker" built of unfired clay, of which a curved section was exposed to a low height. The ground plans of the buildings were not fully reconstructed, since due to the great depth but for safety reasons as well, the width of the excavated area extended to just two metres. Along with the main excavation, a small trial excavation trench was dug transversely to the pipeline's axis, which confirmed the presence of grey deposits under the level of the pile dwellings, with numerous movable finds. This attests to one or more earlier phases of the settlement, most likely by the lakeside. It should be noted that, apart from Lake Vegoritida, the south bank of which most probably stretched to this area in the Neolithic period, there are several indications of other smaller basins in the wider region, in which lakes or swamps were formed at times. The excavation trench exceeded four metres in depth, without reaching all archaeological strata.

Based on the movable finds, the ensemble dates back to the beginning of the Late Neolithic period (late 6th - early 5th millennium BC). The potsherds belong to characteristic pottery categories of the time, such as carinated black-burnished vases with a variety of decorations (fig. 6) or black-topped open vessels and, more rarely, vases with painted or incised decoration. Nevertheless, the use of two-colour painted decoration was confirmed on a shallow phiale with tall conical foot, which is the most common category of painted pottery at the Neolithic site Kleitos I in Kitrini Limni (Kozani) as well, where it is encountered only on vases of this particular



**8.  
Φιλώτας.  
Πηλόκτιστος φούρνος**

Filotas.  
Clay oven

αργολιθοδομή που είχαν κατασκευαστεί με τις διαθέσιμες σε αφθονία σκληρές ποταμίσιες πέτρες (εικ. 7). Είχαν πιθανότατα πλίνθινη ανωδομή και στεγάζονταν με κεραμίδες διαφόρων τύπων. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν ανοιχτές εστίες και σε εξωτερικούς χώρους θερμικές κατασκευές από πηλό, κυρίως τροφοπαρασκευαστικού χαρακτήρα. Οι περισσότερες κατασκευές είναι κυκλικοί φούρνοι. Κάποιοι μάλιστα είχαν υπόστρωμα από βότσαλα και θολωτή οροφή, από την οποία σώθηκαν κομμάτια πεσμένα στο εσωτερικό (εικ. 8). Το δάπεδό τους βρέθηκε στερεοποιημένο από τη φωτιά. Κατασκευές αυτού του είδους συνήθως σχετίζονται με οικοδομικά κατάλοιπα των ρωμαϊκών ή των βυζαντινών χρόνων, αλλά ορισμένες βρέθηκαν απομονωμένες, χωρίς χρονολογήσιμα συνευρήματα.

Αποκαλύφθηκαν ακόμη αποθηκευτικοί πίθοι και ερευνηθήκε πλήθος λάκκων, οι οποίοι περιείχαν μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων και οικοδομικό υλικό. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα ευρήματα υποδεικνύουν εγγύτητα σε εξειδικευμένες εργαστηριακές και παραγωγικές εγκαταστάσεις, λόγου χάριν για επεξεργασία σιδηρομεταλλεύματος ή για παραγωγή οίνου, ωστόσο ο αποσπασματικός χαρακτήρας της ανασκαφής δεν επιτρέπει ασφαλή συμπε-

ράσματα. Στην περιοχή αυτή βρέθηκαν ένας ακτέριστος, λακκοειδής τάφος, πιθανότατα των βυζαντινών χρόνων, και κρανίο παιδιού στο εσωτερικό ενός λάκκου, που όμως δεν ήταν ταφικός, χωρίς άλλα οστά.

Από τα στρώματα καταστροφής των κτισμάτων, τις επιχώσεις των εξωτερικών χώρων και το εσωτερικό των αποθετικών, κατά κύριο λόγο, λάκκων προέρχεται μεγάλη ποσότητα κεραμικής από πινάκια, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, ανάγλυφους σκύφους μεγαρικού τύπου, σκυφίδια, αρυτήρες, χυτροειδή και μαγειρικά σκεύη, οινοχόες, υδρίες, ένα ακέραιο λυχνάρι (εικ. 9) κ.ά. Η κεραμική είναι αβαφής ή επιχρισμένη, ενίοτε διακοσμημένη με εμπέιστη, ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση. Δεν λείπουν μάλιστα τα όστρακα «βουτηγμένων» αγγείων, ούτε αυτά με εσωτερική επίστρωση ρητίνης.

Η βυζαντινή κεραμική περιορίζεται κυρίως στα επιφανειακά στρώματα και χρονολογείται ως επί το πλείστον στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο (εικ. 10). Όσον αφορά στο σχηματολόγιό της, εντοπίζονται ανοιχτά σχήματα, όπως πινάκια και μικρές λεκανίδες, καθώς και μικρότερα κλειστά αγγεία, κύπελλα, αμφορίσκοι, οινοχόες, στάμνοι και πολλά μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη. Κάποια όστρακα εφυσωμένων αγγείων φέρουν γραπτό διάκοσμο



9.  
Φιλώτας.  
Πήλινο λυχνάρι

Filotas.  
Clay lamp



10.  
Φιλώτας.  
Εφωλωμένα όστρακα

Filotas.  
Glazed potsherds

shape (Ziota, Hondroyianni-Metoki and Mangouretsiou 2013, 70). In addition, a terracotta figurine and a large number of tools and minor artefacts were retrieved.

In various points of the pipeline route building remains were excavated -fragmentary foundations of stone-built walls, stone concentrations, bricks, roof tiles- dated to the Roman, the Byzantine and the Post-Byzantine period. In several cases they had disintegrated, as very few of them were found below the surface, whereas the best preserved were only partly exposed, since the excavation was strictly performed across the width of the pipeline's trench. Other finds include pottery in varying quantities and few, as a rule, minor finds. Moreover, intentionally dug pits or natural cavities formed on the ground containing material of various time periods were discovered. A total of 103 pits were excavated.

At another site, in the vicinity of Filotas village, two poorly preserved pit graves of the Middle Byzantine period were unearthed. One of them accommodated the skeletal remains of a juvenile accompanied by three scyphate coins placed between and over the folded hands and a small iron knife at the right thigh. Two of the coins are bronze, heavily corroded, while the third one is an *aspron trachy* made of electrum, issued under Manuel I Komnenos. In the second grave a deceased woman was wearing three bronze and one silver ring, whereas bronze and amber beads as well as bronze buttons were retrieved.

To the S-SE of Filotas, extending along approximately two kilometres, building remains that date from the Hellenistic to the Late Byzantine period were unearthed. Sections

of dwellings featuring mud-built rubble walls, making use of the readily available hard river stones, were excavated (fig. 7). The superstructure was possibly built of bricks, roofed with tiles of various types. Inside, open hearths were found, whereas, outside, thermal installations made of clay, mainly associated with the preparation of food, were uncovered. Most of these structures are circular ovens and some of which had a substrate made of pebbles and vaulted ceiling. Parts of the ceiling were preserved having collapsed in the interior (fig. 8). Their floor was found solidified by fire. This kind of structures are associated with building remains of the Roman or the Byzantine period, yet some were found isolated with no other datable finds.

Furthermore, storage jars were recovered and numerous pits were excavated, encompassing a large number of movable finds and building materials. In some cases, the finds indicate vicinity to specialised workshops and production facilities, such as ore processing or wine making; however, the fragmentary nature of the excavation did not allow us to draw safe conclusions. In this area a pit grave was found, possibly of the Byzantine period, without grave goods, and a child's skull with no other bones inside a pit, which nonetheless was not burial. From the destruction layers of the buildings, the deposits of the outdoor spaces and the interior of the mainly disposal pits, comes a large quantity of pottery that involves pinakia (plates), fusiform essential oil containers (*unguentaria*), "Megarian type" relief bowls, small skyphoi, ladles, cooking pots, oinochoae, hydriae, an intact lamp (fig. 9), etc. The pottery is unglazed or slipped, occasionally embellished with impressed, relief or incised decoration. Potsherds of 'dipped' vases and others with inner resin coating are also encountered.

Byzantine pottery is limited to the surface strata mainly and its majority dates back to the Middle and the Late Byzantine period (fig. 10). In terms of shape, open vases are frequent, such as pinakia (plates) and small lekanides, as well as smaller closed vases, cups, amphoriskoi, oinochoae, stamnoi, numerous cooking pots and storage jars. Some potsherds of glazed ceramics bear painted decoration in white colour, transparent, greenish but also yellow glazing with incised decoration (Zaxariáδης 2013). The rest of the finds include metal artefacts (nails, rivets, nail heads, knives, tools, projectile points, iron slags, jewels), stone tools, millstones, a stone mortar, minor artefacts made of clay or bone, fragments of glass vases and roof tiles, animal bones etc. Weaving activi-

λευκού χρώματος, διαφανή ή πρασινωπή αλλά και κίτρινη εφυάλωση με εγχάρακτο διάκοσμο (Ζαχαριάδης 2013).

Τα υπόλοιπα ευρήματα είναι μεταλλικά αντικείμενα -καρφιά, σύνδεσμοι, εφηλίδες, μαχαίρια, εργαλεία, αιχμές, σκωρίες σιδήρου, κοσμήματα-, λίθινα εργαλεία, μυλόλιθοι, λίθινο ιγδίο, πήλινα και οστέινα μικροαντικείμενα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και κεραμίδων στέγης, οστά ζώων κ.ά. Την υφαντική δραστηριότητα τεκμηριώνει η πολυπληθής παρουσία σφονδυλίων και υφαντικών βαριδιών. Στο σημείο όπου βρέθηκαν συγκεντρωμένες 49 αγνύθες ήταν προφανώς στημένος ο αργαλειός. Μεταξύ των 21 χάλκινων νομισμάτων αναγνωρίζονται κοπές του Κασσάνδρου και του Κοινού των Μακεδόνων, αλλά τα περισσότερα -ρωμαϊκά και βυζαντινά σκυφωτά- είναι σε μεγάλο βαθμό οξειδωμένα.

Με εξαίρεση τα ελληνιστικά στρώματα, που εντοπίζονται σε βάθος και ερευνήθηκαν μόνο μέχρι το επίπεδο στο οποίο τοποθετήθηκαν οι σωλήνες του αγωγού, οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις αναπτύσσονται οριζόντια και οι ποικίλες χρήσεις χωροθετούνται σε κοντινές μεταξύ τους αποστάσεις, με τη μεσολάβηση αδόμητων ή και εντελώς αχρησιμοποίητων χώρων. Η γενική εικόνα που σκιαγραφείται από την έρευνα στα νότια-νοτιοανατολικά της Τ.Κ. Φιλώτα εναρμονίζεται με τα δεδομένα της σωστικής ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάνοξη του οδικού άξονα Πτολεμαΐδας - Φλώρινας, ο οποίος διέρχεται από την ίδια περιοχή (Ζιώτα - Μοσχάκης 1999). Τότε, στο πλάτος κατάληψης του δρόμου και σε συνολική έκταση 20 στρεμμάτων είχαν αποκαλυφθεί κατάλοιπα κατοίκησης της αρχαιότερης και της μέσης νεολιθικής, της πρώιμης εποχής του χαλκού, της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου, λείψανα κατοικίας, λιθόκτιστος περίβολος, αρκετοί αποθήκες, πηλόκτιστοι φούρνοι, κεραμικοί κλίβανοι και τμήμα μεσοβυζαντινού νεκροταφείου.

### Βαρικό

Ο αγωγός στα νότια του Φιλώτα εισέρχεται ξανά στην Π.Ε. Κοζάνης και επανέρχεται στα όρια της Π.Ε. Φλώρινας κοντά στην Τ.Κ. Βαρικού, για να «αναρριχηθεί» σε σημεία που ελέγχουν την ευρύτερη περιοχή. Διέρχεται, μάλιστα, από τη σημαντική διάβαση που οδηγούσε πάντα από το πέρασμα της Κλεισούρας στο όμορο αρχαίο βασίλειο της Ορεστίδας.

Εδώ, στα βορειοδυτικά του Βαρικού, σε μια φυσικά οχυρή θέση, κάτω από σωρούς λίθων, αποκαλύφθηκαν λείψανα κυκλικών, ημικυκλικών και τετράπλευρων λιθόκτιστων κατασκευών (εικ. 11), προφανώς αμυντικού χαρακτήρα,



καθώς και ενός περιβόλου που περιτρέχει σε μεγάλο μήκος την κορυφή του υψώματος. Συνδέονται αναμφίβολα με τον έλεγχο των διαβάσεων στη γύρω περιοχή και κατασκευάστηκαν στα βυζαντινά χρόνια, όπως προκύπτει από τη λιγοστή κεραμική που συλλέχθηκε κατά την ανασκαφή. Ωστόσο, την εκτεταμένη διάβρωση διέφυγαν λίγα χειροποίητα όστρακα και τμήμα λίθινου προϊστορικού εργαλείου με διάτρηση για στείλεωση, ενδείξεις πολύ πρωιμότερης χρήσης της θέσης.

Τέλος, στον κάμπο του Βαρικού ερευνήθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα με λίγα κινητά ευρήματα των ιστορικών χρόνων.

*Χριστίνα Ζιώτα, Ιωάννα Τσιόκανου*



**11.**  
**Βαρικό.**  
**Λιθόκτιστες κατασκευές**  
**αμυντικού χαρακτήρα**

Variko.  
 Stone-built defensive structures

ty is evidenced by the numerous whorls and loomweights. Evidently, the spot where 49 loomweights were retrieved must have accommodated a loom. The 21 bronze coins included issues of Cassander and the Koinon of the Macedonians, but most of them were heavily corroded Roman and Byzantine scyphate coins. With the exception of the Hellenistic strata, which have been located at a great depth and excavated only to the level at which TAP's line-pipes were installed, the successive building phases develop horizontally and the various uses are arranged within short distance of each other, interposed by unbuilt or totally unused spaces. What the excavation to the S-SE of Filotas has yielded is in accordance with the data of a former rescue excavation conducted during the construction of the road connecting Ptolemaïda and Florina, which also traverses the same area (Ζιώτα – Μοσχάκης 1999). At that time, domestic remains of the Early and the Middle Neolithic period, the Early Bronze Age, the Hellenistic and the Roman period, and also ruins of a house, a stone-built enclosure wall, several disposal pits, ovens built of clay, potter's kilns and part of a Middle-Byzantine cemetery had been discovered, over an area stretching across 20.000sq.m.

**Variko**

To the south of Filotas the pipeline re-enters the Kozani Regional Unit at its borders with

the Florina Regional Unit near Variko village, to 'climb' to higher locations controlling the wider region. In fact, TAP traverses a significant passage that has always led from Kleisoura Pass to the neighbouring ancient kingdom of Orestis.

There, to the NW of Variko, in a naturally fortified location, under piles of stones, excavations have brought to light the remains of circular, semi-circular and quadrilateral stone-built structures (fig. 11), with obvious defensive purpose, as well as an enclosure wall that runs around the top of the hill. They are undoubtedly associated with the control of the passages in the area and were built in the Byzantine period, as evidenced by the scarce pottery collected during excavation. Nevertheless, only a few potsherds of hand-made wares and part of a prehistoric stone tool, that featured a hole for hafting, managed to survive the extensive erosion – both indications of a much earlier use of the site.

Lastly, in the plain of Variko, fragmentary building remains with a few movable finds of historical times were excavated.

*Christina Ziota, Ioanna Tsiokanou*

Π.Ε. Φλώρινας  
Flórina Regional Unit

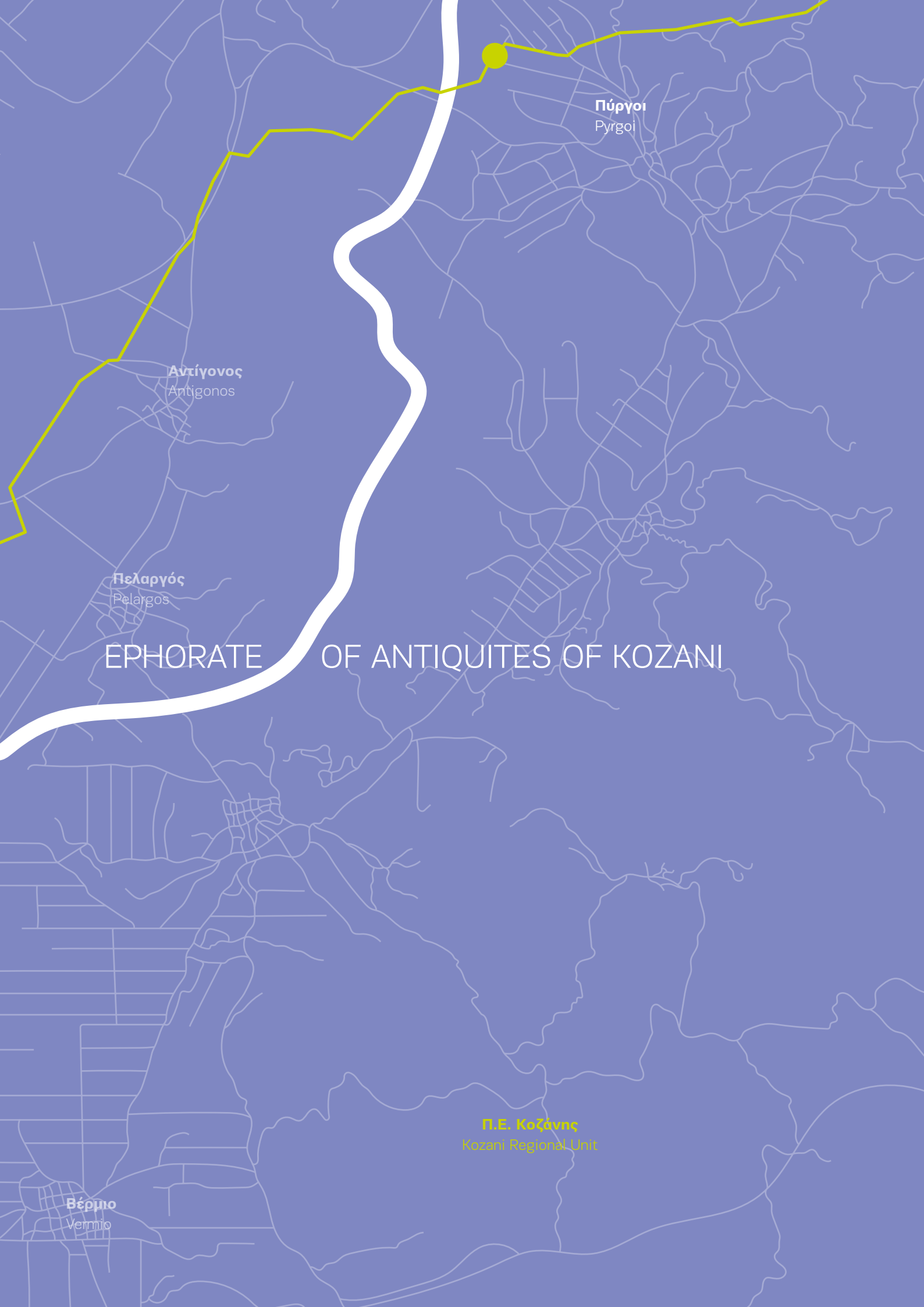
Φιλώτας  
Filotas

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΖΑΝΗΣ

Γαλάτεια  
Galateia

Περδίκκας  
Perdikkas

Πεντάβρυσσος  
Pentavryssos



Πύργοι  
Pyrgoi

Αντίγονος  
Antigonos

Πελαργός  
Pelargos

# EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KOZANI

Π.Ε. Κοζάνης  
Kozani Regional Unit

Βέρμιο  
Vermio

### Εισαγωγή

Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για την ιστορία και την προϊστορία της βόρειας Εορδαίας, για την περιοχή δηλαδή βόρεια της Πτολεμαΐδας, έφερε στο φως η σωστική αρχαιολογική έρευνα που διενεργήθηκε στην περιοχή, στο πλαίσιο κατασκευής του Διαδριατικού Αγωγού Φυσικού Αερίου (TAP), κατά τα έτη 2016-2018<sup>1</sup>.

Πρόκειται για τμήμα της γεωλογικής λεκάνης Πτολεμαΐδας - Αμυνταίου και για τις ημιορεινές περιοχές του Βερμίου και του Ασκίου, που την ορίζουν από ανατολικά και δυτικά, με υψόμετρο 580-740 μ.

Οι εντοπισμένες και διερευνημένες σε έξι κοινότητες αρχαιότητες ανήκουν σε οικισμούς ή μεμονωμένες εγκαταστάσεις διαφόρων χρονικών περιόδων, με έναρξη από τη νεώτερη νεολιθική περίοδο. Σε τρεις περιπτώσεις εντοπίστηκαν νεκροταφεία.

Το υφιστάμενο αρχαιολογικό υπόβαθρο της περιοχής περιλαμβάνει τυχαία ευρήματα από παραδόσεις και περισυλλογές, περιορισμένης έκτασης επιφανειακές έρευνες και μικρό αριθμό σωστικών ανασκαφών. Τα ευρήματα μαρτυρούν διαχρονική και διάσπαρτη κατοίκηση, αναγόμενη στα μέσα της 7ης π.Χ. χιλιετίας, όπως συμβαίνει σε όλη την ευρύτερη περιοχή, με αποτέλεσμα την ύπαρξη μεγάλου αριθμού θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Ιδιαίτερα για τους Πύργους αξίζει να σημειωθεί πως η γεωγραφική τους θέση στο πέρασμα από την Κάτω στην Άνω Μακεδονία της αρχαιότητας, από όπου διερχόταν και η Εγνατία Οδός, φαίνεται πως ήδη από τους κλασικούς χρόνους συνετέλεσε στην ανάπτυξη της περιοχής. Αυτό μαρτυρούν η εύρεση ενός μακεδονικού τάφου και δύο αρχαίων πετρόκτιστων γεφυριών.

Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα από την κατασκευή του αγωγού TAP συμπληρώνουν τον τοπογραφικό και πολιτισμικό χάρτη της περιοχής, μέσα από μια πληθώρα ανασκαφικών πληροφοριών, κατανεμημένων σε συνολικό μήκος 27 χλμ.

Αρχικά προβλεπόταν η διενέργεια δοκιμαστικών τομών, χειρωνακτικά ή/και με μικρό εκσκαφικό μηχανήμα, σε συνολικά 14 θέσεις, στις οποίες είχε εντοπιστεί επιφανειακό υλικό: τέσσερις θέσεις στους Πύργους (Ομαλή - Λόφος, Ομαλή - Μικρός Λόφος, Κάστρο, Κομίνια), πέντε θέσεις στον Περδίκκα (Χαράδρες, Ράχη, Μικρόκαμπος, Παλιά Αμμορυχεία, Κιλότ), δύο θέσεις στη Γαλάτεια (Αμπέλια, Ποταμιά), μία θέση στον Φούφα (Παλαιοχώρι) και δύο θέσεις στην Πτολεμαΐδα

(Κουρί, Θέση Γεώτρησης).

Οι οκτώ από αυτές τις θέσεις (Ομαλή - Λόφος, Ομαλή - Μικρός Λόφος, Χαράδρες, Ράχη, Μικρόκαμπος, Παλιά Αμμορυχεία, Αμπέλια, Ποταμιά), στις οποίες είχε εντοπιστεί επιφανειακό υλικό σε πυκνή ή αραιή διασπορά, διερευνήθηκαν χειρωνακτικά με αρχικά αραιές δοκιμαστικές τομές. Στις μισές από αυτές δεν προέκυψαν ευρήματα (Χαράδρες, Μικρόκαμπος, Αμπέλια, Ποταμιά). Οι υπόλοιπες έξι (Κάστρο, Κομίνια, Κιλότ, Παλαιοχώρι, Κουρί, Θέση Γεώτρησης) ερευνήθηκαν με μηχανικό τρόπο. Στη μία από αυτές, στη θέση Κάστρο Πύργων, όπου οι διερευνητικές τομές εντόπισαν οικιστικά κατάλοιπα, ακολούθησε σωστική ανασκαφή. Αντίθετα, σε ακόμη τρεις στις οποίες εντοπίστηκε περιορισμένης έκτασης αρχαιολογικό υλικό (Κιλότ, Κουρί, Κομίνια), πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας ανασκαφική διερεύνηση, χωρίς να προκύψουν ευρήματα. Κατά τον ίδιο τρόπο διερευνήθηκαν ακολούθως και όλες οι άλλες θέσεις που εντοπίστηκαν στη διάρκεια κατασκευής του έργου.

Κατά τη συμπληρωματική επιφανειακή έρευνα, σε περιοχές που λόγω της πυκνής βλάστησης δεν είχαν ερευνηθεί, προέκυψε αρχαιολογικό υλικό σε ακόμα 13 θέσεις, όμορες ή μη με τις αρχικές, στις οποίες πραγματοποιήθηκαν τομές με μικρό εκσκαφικό μηχανήμα. Σε μία από αυτές, στη θέση Άλσος Πτολεμαΐδας, προέκυψαν οικιστικά κατάλοιπα και ακολούθησε ανασκαφική διερεύνηση. Στις υπόλοιπες δεν προέκυψαν ευρήματα.

Ανακολουθία επιφανειακών και υπόγειων αρχαιολογικών επικώσεων έδειξαν και οι εργασίες κατασκευής του αγωγού. Κατά την αφαίρεση του φυτικού στρώματος αλλά και κατά τη διάνοιξη της τάφρου εντοπίστηκαν συνολικά 67 σημεία με αρχαιολογικό υλικό, που ανήκουν σε οικισμούς ή μεμονωμένες εγκαταστάσεις. Τα 13 βρίσκονταν εντός της τάφρου και διερευνήθηκαν ανασκαφικά, ενώ τα 34 βρίσκονταν εκτός αυτής, αλλά εντός της Ζώνης Εργασίας του TAP. Άλλα 20 σημεία εντοπίστηκαν στις παρειές της τάφρου κατά τη διάνοιξή της. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις τα σημεία καταχώθηκαν, αφού προηγουμένως φωτογραφήθηκαν, τοπογραφήθηκαν και κατά περίπτωση σχεδιάστηκαν. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι θέσεις αποδεδειγμένα αμέσως.

Συνολικά διερευνήθηκαν ανασκαφικά 17 θέσεις, οι οποίες εμφάνιζαν αρχαιότητες εντός του κύριου άξονα του αγωγού, στο πλάτος

1. Αναλυτικά για την έρευνα στο πλαίσιο του έργου και την προηγούμενη στη βόρεια Εορδαία, βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη - Λαϊνά 2018, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.



**1. Πύργοι, θέση Κάστρο.  
Αεροφωτογραφία της ανασκαφής**

Pyrgoi, Kastrol.  
Aerial view of the archaeological excavation

**Introduction**

The rescue excavation undertaken during construction work for the Trans Adriatic Pipeline (TAP) from 2016 to 2018<sup>1</sup> brought forth new archaeological data on the history and prehistory of northern Eordaia, namely the area north of Ptolemaida.

The area is part of the Ptolemaida - Amyntaio geological basin and the bordering semi-mountainous regions of Vermio and Askion to the

east and west, at an altitude of 580-740m. The located and excavated antiquities, dispersed in six villages, belong to settlements or individual sites of various time periods, starting from the Late Neolithic. In three cases, cemeteries were found.

The existing archaeological background of the region includes accidental finds that were collected and handed over to the authorities, limited systematic surveys, and a small number of rescue excavations. The finds bear testimony to continuous yet scattered habitation through the ages, dating back to the mid 7th millennium BC, as is the case with the wider region, resulting in a large number of sites of archaeological interest. With reference to Pyrgoi, in particular, it is worth noting that the geographical location of the site on the pass from antiquity's Lower to Upper Macedonia, also traversed by *Via Egnatia*, must have contributed to the development of the region as early as the Classical era. This is attested by the discovery of a Macedonian tomb and two ancient stone-built bridges.

The new archaeological data collected during the construction of the TAP complete the topographical and cultural map of the area, through a plethora of information gathered from excavations performed along a 27km axis.

The original plan foresaw trial trenching, either by hand or with the use of a small mechanical excavator, in a total of 14 sites where surface archaeological evidence had been detected: four sites at Pyrgoi (Omali - Lofos, Omali - Mikros Lofos, Kastrol, Kominia), five sites at Perdikkas (Charadres, Rachi, Mikrokampos, Palia Ammorycheia, Kilot), two sites in Galateia (Ampelia, Potamia), one site in Foufas (Palaiochori) and two sites in Ptolemaida (Kouri, Drilling Site). Eight of these sites (Omali - Lofos, Omali - Mikros Lofos, Charadres, Mikrokampos, Palia Ammorycheia, Ampelia, Potamia) in which surface evidence had been found, either densely or sparsely distributed, were excavated by hand, initially by digging thinly arranged excavation trenches. Half of them did not yield any finds (Charadres, Mikrokampos, Ampelia, Potamia). The remaining six (Kastrol, Kominia, Kilot, Palaiochori, Kouri, Drilling Site) were excavated mechanically. In one of them, at Kastrol in Pyrgoi, rescue excavation followed as trial trenching revealed domestic remains. In contrast, in three more sites (Kilot, Kouri,

<sup>1</sup> For an extensive presentation of the excavation conducted in the context of the TAP Project and the earlier archaeological research at northern Eordaia, see Χονδρογιάννη-Μετόκη – Λαϊνά 2018, with relevant bibliography.



## 2. Πύργοι, θέση Ομαλή - Λόφος. Απόσπασμα πήθου των πρώιμων βυζαντινών χρόνων

Pyrgoi, Omali - Lofos.  
Removal of Early Byzantine pithos

δηλαδή των 3-5 μ. που κατά περίπτωση θα κατελάμβανε το σκάμμα για την τοποθέτηση των σωλήνων. Μεθοδολογικά, η ανασκαφή περιλάμβανε τομές πλευράς 2-5 μ., σε αραιή διάταξη ή συνεχόμενες, με μάρτυρες ή χωρίς. Σε σχέση με τα ευρήματα, και από ανατολικά προς τα δυτικά, αποκαλύφθηκαν ανά κοινότητα, συνοπτικά, τα παρακάτω:

Στην κοινότητα Πύργων ανασκάφηκαν επτά θέσεις. Στη θέση Κάστρο διερευνήθηκαν, σε μήκος 250 μ., οικιστικά κατάλοιπα της πρώιμης εποχής του σιδήρου και των ιστορικών χρόνων (εικ. 1). Στα νότια του ρέματος του Κάστρου ανασκάφηκε τμήμα νεκροταφείου των πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Σε κοντινή απόσταση διερευνήθηκε και αποσπάστηκε κατασκευή των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ σε όμορη θέση διαπιστώθηκαν διαλυμένες επιχώσεις οικισμού της πρώιμης εποχής του σιδήρου.

Σε μια λοφώδη περιοχή, στις θέσεις Ομαλή - Λόφος και Ομαλή - Μικρός Λόφος, διερευνήθηκαν τρεις και δύο, αντίστοιχα, τοίχοι από ξερολιθιά που περιέτρεχαν το δυτικό και το ανατολικό τμήμα της περιφέρειας των λόφων σε διαφορετικά υψομετρικά σημεία, με συνέχεια πέραν του άξονα του αγωγού. Η λιγοστή κεραμική ανάγει τα κτίσματα στους υστερορωμαϊκούς - πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Στον Μικρό Λόφο, οι εργασίες στο νοτιοδυτικό τμήμα του πλατώματος αποκάλυψαν τμήματα λιθόκτιστης θεμελίωσης κτηρίου ορθογώνιας κάτοψης (6x9 μ.) και ενός νεώτερου καμπύλου τοίχου πάνω του. Ένα χάλκινο νόμισμα το ανάγει

στους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ τα υπόλοιπα ευρήματα τοποθετούν το πέρας της χρήσης του στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Η συνολική εικόνα των ευρημάτων παραπέμπει σε πρόχειρες, κατά κύριο λόγο, κατασκευές που έχουν σχέση με το πέρασμα και τον πιθανό έλεγχό του.

Στην ευρύτερη περιοχή του μεγάλου λόφου, από την άλλη, αποκαλύφθηκαν τρεις πήθοι, ο ένας από τους οποίους αποσπάστηκε (εικ. 2), και μία πλήρως αποθηκευτική κατασκευή των βυζαντινών χρόνων. Επίσης ανασκάφηκαν ταφικά κατάλοιπα νεώτερου τάφου, με ασημένιο νόμισμα Σερβίας του 19ου αι.

Στην κοινότητα Περγίτικα ανασκάφηκαν τρεις θέσεις. Στη θέση Ράχη διερευνήθηκαν οικιστικά κατάλοιπα των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων που συνίστανται από λάκκους, σε μήκος 500 μ. περίπου.

Στη θέση Παλιά Αμμορυχεία, κατά την αφαίρεση του φυτικού στρώματος σε όλο το πλάτος της Ζώνης Εργασίας του ΤΑΡ, εντοπίστηκαν τέσσερις κλίβανοι των ελληνιστικών χρόνων. Διερευνήθηκε ο ένας, εντός άξονα, τμήμα του οποίου αποσπάστηκε, ενώ οι άλλοι καταχώθηκαν. Στο πλαίσιο των ίδιων εργασιών αποκαλύφθηκε νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του χαλκού. Εντός της τάφου του αγωγού εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τέσσερις τάφοι, ενώ η αποχώματωση σε πλάτος 2,50 μ. εκατέρωθεν αυτής οδήγησε στον εντοπισμό άλλων επτά, από τους οποίους ανασκάφηκαν οι πέντε.

Στη Δημοτική Κοινότητα Πτολεμαΐδας ανασκάφηκαν τέσσερις θέσεις. Στη θέση Άλσος εντοπίστηκαν και διερευνήθηκαν σε συνολικό μήκος 130 μ. δύο οικισμοί, της πρώιμης εποχής του σιδήρου καθώς και των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης, μία ελληνιστική ταφή. Σε όμορη θέση εντοπίστηκε και διερευνήθηκε οικισμός της πρώιμης εποχής του σιδήρου, ενώ σε κοντινή απόσταση οικισμός της νεώτερης/τελικής νεολιθικής περιόδου. Διερευνήθηκε επίσης μεμονωμένη θερμική κατασκευή (εικ. 3).

Στην Κοινότητα Φούφα εντοπίστηκε και αποσπάστηκε πήθος που φαίνεται να ανήκει σε κτίσμα των ελληνιστικών χρόνων. Στη θέση Ποταμιά, στην Κοινότητα Γαλάτειας, αποκαλύφθηκαν επιχώσεις των ελληνιστικών χρόνων, ενώ διερευνήθηκε και τμήμα νεώτερου πηγαδιού. Συνοψίζοντας σημειώνουμε την απουσία πρώιμων οικισμών της αρχαιότερης και της μέσης νεολιθικής περιόδου από τα διερευνημένα στο πλαίσιο του έργου σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος (σε υψόμετρο 580-740 μ.). Επίσης, για την ημιορεινή περιοχή των Πύργων (υψόμετρο >700 μ.) τεκμαίρεται από τα ανασκαφικά ευρήματα εντατική κατοίκηση από την



**3.**  
**Πτολεμαΐδα, θέση Άλσος.**  
**Οικισμός πρώιμης**  
**εποχής σιδήρου, δάπεδο**  
**θερμικής κατασκευής**

Ptolemaida, Alsos.  
 Early Iron Age settlement,  
 floor of thermal structure

Kominia) in which archaeological material occurred limitedly, a small-scale excavation was carried out, yet it yielded no finds. All other sites were similarly investigated throughout the construction of the project.

During supplementary survey in areas that had not been investigated due to thick vegetation, archaeological material was unearthed in 13 additional sites, either neighbouring or not with the initial ones, in which trenches were dug using a small mechanical excavator. In one of these sites, at Alsos in Ptolemaida, domestic remains were uncovered, and excavation followed. No finds were retrieved from the other sites.

During construction work for the pipeline, inconsistency between surface and underground archaeological deposits became evident. Throughout the removal of the topsoil but also during the trenching for the pipeline, a total of 67 locations were uncovered with archaeological material that belonged to settlements or individual sites. Of these, 13 lay within the pipeline's trench and were excavated, whereas 34 spots were found outside the trench, yet within TAP's working area. An additional 20 locations were identified on the sidewalls of the trench. In the last two cases, the sites were backfilled, after they were photographed, mapped and recorded by drawings. In all other cases, the sites were immediately released back to the project.

A total of 17 sites with archaeological evidence were excavated along the 3 to 5m wide trench intended for the pipe installation. Archaeological rectangular trenches measuring 2-5m, were cut continuously or sparsely arranged, with or without baulks.

The following finds were unearthed at each village, from east to west:

Seven sites were excavated at the village of Pyrgoi. Domestic remains of the Early Iron Age and historical times were investigated at the site of Kastro, along a distance of 250m (fig. 1). To the south of the Kastro stream, a section of an Early Byzantine cemetery was unearthed. Nearby, a structure dating to the Roman period was also excavated and removed, while disintegrated deposits of an Early Iron Age settlement were located in a neighbouring site.

In a hilly area, at the sites of Omali - Lofos ("Hill") and Omali - Mikros Lofos ("Small Hill"), three and two, respectively, dry-stone walls were excavated, running around the west and east part of the hills at different altitudes and extending beyond the axis of the pipeline. Based on the scarce pottery finds, the structures can be dated to the Late Roman - Early Byzantine

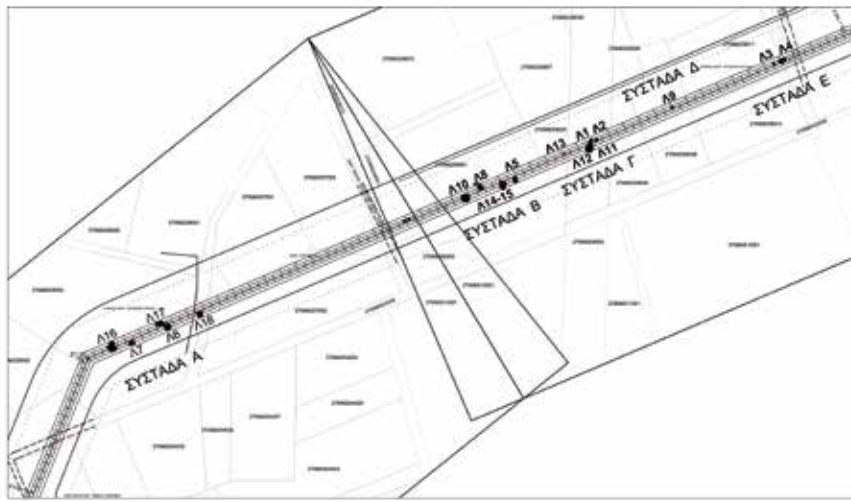
period. At Mikros Lofos, archaeological work at the southwest part of the plateau revealed part of the stone-built foundations of a rectangular building (6x9m), as well as a more recent superimposed curved wall. Based on a bronze coin found, the building is dated to the Roman period, whereas the rest of the finds indicate that it was used until the Early Byzantine period. The finds in their entirety are chiefly makeshift structures, associated with the pass and its possible control.

In the wider region of the large hill, on the other hand, three pithoi were recovered, one of which was removed (fig. 2), as well as a clay storage structure of the Byzantine period. In addition, burial remains of a later grave were excavated, where a 19th c. Serbian silver coin was found. Three sites were excavated at the village of Perdikkas. Hellenistic and Roman domestic remains, consisting of pits extending at a length of approximately 500m, have been unearthed at the site Rachi.

During the removal of the topsoil along the entire width of TAP's working area at the site Palia Ammorycheia, four Hellenistic kilns were uncovered. One of them, found along the axis of the pipeline, was excavated and a portion of it was removed, while the others were backfilled. At the same site, a cemetery dating to the Early Bronze Age was brought to light. Four graves were located and excavated within the pipeline's trench, whereas earth removal to an extent of 2.50m on either side, brought to light seven more graves of which five were investigated. Four sites were excavated in the Municipality of Ptolemaida. At the site of Alsos, two settlements of the Early Iron Age and the Hellenistic-Roman period were excavated, covering a total of 130m long area, as well as a Hellenistic burial. Two other settlements were located nearby: one of the Early Iron Age (fig. 3) and another dating to the Late/Final Neolithic period. Finally, an individual thermal structure has been excavated.

In Foufas village, a pithos that appears to belong to a Hellenistic building was found and removed. At the site Potamia in Galateia, deposits dating to the Hellenistic period were found and part of a modern well was investigated.

In summary, what should be noted is the absence of settlements dating to the Early and the Middle Neolithic periods in the excavated archaeological sites (at an altitude of 580-740m). Moreover, the semi-mountainous area of Pyrgoi (altitude exceeding 700m) is marked by intensive habitation from the Late Bronze Age onwards. This data is in accordance with what is already known about the rest of the



#### 4. **Περδίκκας, θέση Ράχη.** **Σχέδιο ανασκαφής**

Perdikkas, Rachi.  
Excavation plan

ύστερη εποχή του χαλκού και μετά. Τα δεδομένα αυτά είναι σε αντιστοιχία με όσα γνωρίζουμε από τον υπόλοιπο Νομό Κοζάνης (βλ. σχετικά, Χονδρογιάννη-Μετόκη 2016). Αξιοσημείωτα είναι επίσης: η ομοιογένεια στις οικιστικές και ταφικές πρακτικές των προϊστορικών χρόνων, μεταξύ βόρειας Εορδαίας και κοιλάδας Κίτρινης Λίμνης, η χρήση λάκκων στην αρχιτεκτονική των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, και η παρουσία μεμονωμένων εργαστηριακών εγκαταστάσεων των ιστορικών χρόνων εκτός των οικισμών.

#### *Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Βίκη Λαϊνά*

#### **Ράχη Περδίκκα. Ανασκαφή οικισμού ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων**

Στη θέση Ράχη Περδίκκα, Δήμου Εορδαίας (Κεφαλίδου – Μοσχάκης 1995. Ζιώτα – Μοσχάκης 1997), διερευνήθηκαν οικιστικά κατάλοιπα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, που ανήκουν σε οικισμό νοτιοδυτικά του ανεσκαμμένου χώρου.

Η θέση εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας που διενήργησε η Εφορεία στο πλαίσιο αδειοδότησης του ΤΑΡ. Πρόκειται για μία από τις δεκατέσσερις θέσεις στις οποίες προβλεπόταν η διενέργεια δοκιμαστικών τομών. Σε μήκος 500 μ. (εικ. 4) ανοίχτηκαν 62 τομές (πλευράς 2-5 μ., κατά περίπτωση περισσότερο) χειρωνακτικά, ενώ επικουρικά έγινε χρήση μηχανικού εκσκαφέα. Αποκαλύφθηκαν 18 κυκλική ή ελλειψοειδείς λάκκοι, με ποικίλο περιεχόμενο και χρήση. Εμφανίζουν ενιαία ή διαφοροποιημένη επίχωση. Περιέχουν κεραμική, ζωικά οστά, ψημένο πηλό ανωδομής και διάφορα μικροαντικείμενα, με διαφοροποιήσεις στο είδος και στην ποσότητα, που συνδέονται με την αρχική ή τη δευτερογενή χρήση τους. Πολλοί από αυτούς θα μπορούσαν να συνδεθούν με υπόγειους ή

ημιυπόγειους χώρους κτισμάτων, ωστόσο η έρευνα για στοιχεία ανωδομής περιμετρικά δεν απέδωσε αποτελέσματα.

Η κατηγοριοποίησή τους (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009), με βασικό στόχο την αναγνώριση πιθανών κτισμάτων, περιλαμβάνει μικρούς και μεγάλους λάκκους, με μέγιστη αρχική διάμετρο 1-2 μ. και 3-5,50 μ., αντίστοιχα. Με βάση το βάθος διακρίνονται σε ρηχούς και βαθείς, 0,20-0,80 μ. και 0,90-1,50 μ., αντίστοιχα.

Προκύπτουν τρεις κατηγορίες:

1. Μεγάλοι, βαθείς λάκκοι (4, 6, 7, 10, 12, 15, 16, 17, 18)
2. Μεγάλοι, ρηχοί λάκκοι (5, 8)
3. Μικροί, ρηχοί λάκκοι (1, 2, 3, 9, 11, 13, 14)

Οι λάκκοι κατανέμονται στον χώρο σε πέντε συστάδες, ωστόσο το μικρό εύρος της ανεσκαμμένης περιοχής και το πρώιμο στάδιο της μελέτης καθιστούν τις ομαδοποιήσεις και τα όποια συμπεράσματα προκαταρκτικά.

**Συστάδα Α:** Εντοπίζεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου, σε μεγάλη απόσταση (167 μ.) από τις υπόλοιπες. Καταλαμβάνει έκταση 420 τ.μ. Την αποτελούν οι λάκκοι 6, 7, 16, 17, 18. Όλοι είναι μεγάλοι και βαθείς. Τα χαρακτηριστικά τους παραπέμπουν σε υπόγειους χώρους κτισμάτων, ενώ η κεραμική στη ρωμαϊκή περίοδο. Αξιοσημείωτα είναι τα κατάλοιπα πήλινου δαπέδου και μία πασσαλότρυπα στον πυθμένα του λάκκου 6, καθώς και τα θραύσματα γυάλινων αγγείων στον λάκκο 7. **Συστάδες Β-Ε:** Εντοπίζονται σε αραιή διάταξη στο βορειοανατολικό μισό σχεδόν του διερευνημένου χώρου. Η συστάδα Β απέχει 31,5 μ. από τη Γ, αυτή 47 μ. από τη Δ, και αυτή 64 μ. από την Ε. Οι δύο μεγαλύτερες, Β και Γ, καταλαμβάνουν έκταση 297,5 τ.μ. και 176 τ.μ., αντίστοιχα. Η κεραμική ανήκει κυρίως στους υστεροελληνιστικούς χρόνους, υποδηλώνοντας πρωιμότητα αυτού του τμήματος.

**Συστάδα Β:** Την αποτελούν οι λάκκοι 5, 8, 10, 14, 15. Οι 5 και 8 είναι μεγάλοι και ρηχοί. Ο δεύτερος αποτελεί πιθανόν ημιυπόγειο χώρο κτίσματος. Οι 10 και 15 είναι μεγάλοι και βαθείς, με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε υπόγειους χώρους κτισμάτων. Ο 14 είναι μικρός και ρηχός, αρχικά ενιαίος με τον 15. Αξιοσημείωτα είναι τα τμήματα πηλοκατασκευής στον πυθμένα του λάκκου 10 και τρεις συγκεντρώσεις κεραμικής, ζωικών οστών και σιδερένιων εργαλείων στον πυθμένα του 15.

**Συστάδα Γ:** Την αποτελούν οι λάκκοι 1, 2, 11, 12, 13. Μόνον ο λάκκος 12 είναι μεγάλος και βαθύς, παραπέμποντας σε υπόγειο χώρο κτίσματος. Στον πυθμένα του φέρει δύο μικρές κοιλοότητες με έντονη καύση, ενώ ψηλότερα βρέθηκαν κατάλοιπα πήλινης θερμικής κατασκευής (εικ. 5). Οι υπόλοιποι λάκκοι είναι μικροί

Kozani Regional Unit (See, Χονδρογιάννη-Μετόκη 2016). Also noteworthy are the following: the consistency of the prehistoric domestic and burial practices observed throughout the area between northern Eordaia and the valley of Kitrini Limni; the use of pits in the architecture of the Hellenistic and the Roman period; and the presence of individual workshops, dating to historical times, outside the settlements.

*Areti Chondrogianni-Metoki, Vicky Laina*



5.  
Περδίκκας, θέση Ράχη.  
Άποψη του λάκκου  
12 με κατάλοιπα θερμικής  
κατασκευής

Perdikkas, Rachi.  
View of pit 12 with remains of  
thermal structure

### **Rachi, Perdikkas. Excavation of a settlement of the Hellenistic and the Roman periods**

At the site of Rachi in Perdikkas village of Eordaia Municipality (Κεφαλίδου – Μοσχάκης 1995. Ζιώτα – Μοσχάκης 1997), Hellenistic and Roman domestic remains, forming part of a settlement, have been investigated to the southwest of the excavated area.

The site was located during survey conducted by the Ephorate in the context of TAP's permitting process. It was one of the fourteen sites for which trial trenching by hand and/or a small mechanical excavator had been foreseen. Sixty-two archaeological trenches (measuring 2-5m and in some cases even more) were dug by hand, covering 500m in length (fig. 4), aided by the use of a mechanical excavator. A total of 18 circular or ellipsoidal pits of diverse content and use were unearthed, characterised by uniform or differentiated deposits. They contained pottery, animal bones, fired clay from superstructures and various small objects of different kinds and quantity, related to their primary or secondary use. Many of these pits could also be associated with underground or semi-underground rooms of buildings; nonetheless, investigation of the surrounding area has not

provided any evidence of a superstructure.

The pits excavated were divided into categories (Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009), primarily for the identification of possible buildings. These include small and large pits, whose original maximum diameter measures 1-2m and 3-3.50m respectively, and shallow and deep pits, whose depth ranges between 0.20-0.80m and 0.90-1.50m, respectively.

Finally, the pits are classified into three combined categories:

1. Large, deep pits: 4, 6, 7, 10, 12, 15, 16, 17, 18

2. Large, shallow pits: 5, 8

3. Small, shallow pits: 1, 2, 3, 9, 11, 13, 14

They are arranged in five clusters; however, the small width of the excavated site and the early stage of the study render the grouping, as well as any inferences drawn, preliminary.

Cluster A: Pits 6, 7, 16, 17 and 18. The cluster lies at the southwest part of the excavated site, at some distance (167m) from the other clusters, occupying an area of 420 sq.m. All the pits are large and deep. Their features point to underground rooms of buildings, whereas their pottery is datable to the Roman period. Notable finds include the remains of a clay floor, a posthole in the bottom of pit 6 and fragments of glass vessels in pit 7.

Clusters B-E: They are sparsely arranged at the north-eastern half of the excavated area. The distance between Cluster B and Cluster Γ is 31.5m. Respectively, Cluster Γ is located 47m away from Cluster Δ which, in turn, is 64m away from Cluster E. The largest Clusters B and Γ occupy areas of 297.5 and 176sq.m respectively. The retrieved pottery belongs mainly to the Late Hellenistic period, which is the earliest dating for this site.

Cluster B: Pits 5, 8, 10, 14 and 15. Pits 5 and 8 are large and shallow. Pit 8 could be identified as an underground space of a building. Pits 10 and 15 are large and deep, with features consistent with subterranean spaces of buildings. Pit 14, originally unified with pit 15, is small and shallow. The fragments of a clay structure in the bottom of pit 10 and three concentrations of pottery, animal bones and iron tools at the bottom of pit 15 are noteworthy finds.

Cluster Γ: Pits 1, 2, 11, 12 and 13. Only pit 12 is large and deep, possibly the underground part of a building. It features two small cavities on the floor, with heavy traces of fire, whereas, on a higher level, remains of a clay thermal structure have been found (fig. 5). The rest of the pits are small and shallow.

Cluster Δ: It includes only pit 9, which is small and shallow. It possibly belongs to a cluster



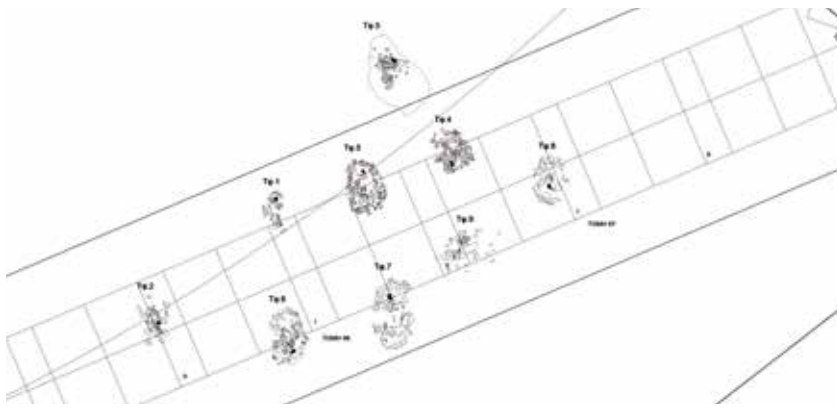
**6.**  
**Περδίκκας, θέση Ράχη.**  
**Χαρακτηριστική κεραμική**  
**υστεροελληνιστικών**  
**και ρωμαϊκών χρόνων**

Perdikkas, Rachi.  
Representative Late Hellenistic  
and Roman pottery

7.  
Περδίκκας, θέση Ράχη.  
Αντιπροσωπευτικά κινητά  
ευρήματα (μεταλλικά,  
πήλινα, λίθινα)

Perdikkas, Rachi.  
Representative movable finds  
(metal, clay, stone)





**8. Περδίκκας, θέση Παλιά Αμμορυχεία. Νεκροταφείο πρώιμης εποχής χαλκού, σχέδιο ανασκαμμένων τάφων**

Perdikkas, Palia Ammorycheia. Cemetery of the Early Bronze Age, plan of the excavated graves

και ρηχοί. Συστάδα Δ: Περιλαμβάνει μόνο τον μικρό και ρηχό λάκκο 9. Πιθανόν ανήκει σε συστάδα εκτός ανασκαμμένου χώρου.

Συστάδα Ε: Την αποτελούν οι λάκκοι 3 και 4, πιθανόν και άλλοι εκτός ανασκαμμένου χώρου. Ο πρώτος, μικρός και ρηχός, περιείχε 18 αγνύθες. Ο λάκκος 4 είναι μεγάλος και βαθύς, παραπέμποντας σε υπόγειο χώρο κτίσματος. Η κεραμική των λάκκων (εικ. 6) είναι αβαφής ή επιχρισμένη με ερυθρό, μελανό, καστανό ή καστανέρυθρο επίχρισμα. Σε λίγα όστρακα διακρίνεται στιλπνό επίχρισμα, αρκετά ανήκουν στην κατηγορία των «βουτηγμένων», ενώ πολλά φέρουν εσωτερική επίστρωση ρετσίνης και επάλληλες αυλακώσεις εξωτερικά. Οι λαβές είναι κάθετες ταινιωτές και λιγότερες οριζόντιες· οι βάσεις δακτυλιόσχημες, επίπεδες και λίγες κοίλες. Τα χείλη κάθετα, εξωστρεφή· τα σώματα σφαιρικά, ημισφαιρικά, λίγα με κάθετα τοιχώματα.

Ανήκουν σε κλειστά και ανοικτά αγγεία καθημερινής χρήσης, μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία: τμήματα πίθων, χυτροειδή, μαγειρικά σκεύη, πινάκια, οινοχόες, ηθμούς, σκύφους και δύο πώματα πυξίδας (Κεφαλίδου – Μοσχάκης 1995). Ενδιαφέροντα είναι δύο τμήματα πολύ ανοικτών, αβαφών αγγείων που φέρουν στο εξωστρεφές χείλος τους πλαστική διακόσμηση με μάσκες θεάτρου.

Η κεραμική μπορεί να χρονολογηθεί στην όψιμη ελληνιστική περίοδο και στους ρωμαϊκούς χρόνους. Τη χρονολόγηση ενισχύουν τρία χάλκινα νομίσματα: ένα υστεροελληνιστικό από τον λάκκο 1 και δύο ρωμαϊκά από τον λάκκο 6 και την επίχωση τομής.

Μεγάλος ήταν ο αριθμός των σιδερένιων και πήλινων μικροαντικειμένων (Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη – Τζαναβάρη 2003). Στα πρώτα συγκαταλέγονται καρφιά, σύνδεσμοι, μαχαίρια, εργαλεία, κρεάγρα και σπάτουλα. Από τα πήλινα μικροαντικείμενα ξεχωρίζουν ορθογώνια

αμφίπλευρη σφραγίδα, τμήμα ειδωλίου και ο εντυπωσιακός αριθμός των 70 αγνύθων. Από τους λάκκους προέρχονται αρκετά τμήματα μολόλιθων και λίθινα τριπτά εργαλεία κυρίως, ενώ από τον γύρω χώρο λίγα πελεκητά εργαλεία, οστέινη περόνη και λίγα θραύσματα γυάλινων αγγείων (εικ. 7). Το σύνολο των μικροαντικειμένων υποδηλώνει οικοτεχνική δραστηριότητα και αγροτική ενασχόληση των κατοίκων.

*Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Βίκη Λαϊνά, Δήμητρα Θεοδώρου, Χαρά Λόκανα*

**Νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του χαλκού στη θέση Παλιά Αμμορυχεία Περδίκκα**  
Νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του χαλκού αποκαλύφθηκε στη θέση Παλιά Αμμορυχεία, της τοπικής Κοινότητας Περδίκκα, Δήμου Εορδαίας<sup>2</sup>.

Η ύπαρξη αρχαιολογικού ενδιαφέροντος διαπιστώθηκε κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας που διενήργησε η Εφορεία στο πλαίσιο αδειοδότησης του ΤΑΡ, οπότε και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα.

Ωστόσο, οι 17 δοκιμαστικές τομές (πλευράς 2 μ.) που πραγματοποιήθηκαν χειρωνακτικά, σε αραιή διάταξη, εντός του κύριου άξονα διέλευσης του αγωγού, δεν απέδωσαν ευρήματα, όπως και οι 40 που ακολούθησαν με μηχανικό τρόπο, με αποτέλεσμα ο χώρος να αποδεσμευτεί. Ακολούθως, κατά τη διάρκεια επίβλεψης των εργασιών του κατασκευαστικού τμήματος του έργου, εντοπίστηκαν σε περιορισμένη έκταση τέσσερις λιθωροί που υποδήλωναν τις θέσεις αντίστοιχων τάφων, ανατρέποντας τα δεδομένα. Ο χώρος δεσμεύτηκε εκ νέου και ακολούθησε οριοθέτηση του νεκροταφείου, εντός της τάφρου του αγωγού και στη ζώνη ασφαλείας.

Έτσι, σε μήκος 20 μ. και πλάτος 9 μ. εντοπίστηκαν 11 τάφοι, εκ των οποίων ανασκάφθηκαν οι εννέα, καθώς οι δύο ήταν στα όρια της διευρυμένης Ζώνης Εργασίας του αγωγού (εικ. 8). Η συνολική έκταση του νεκροταφείου, η οποία υπολογίζεται πολύ μεγαλύτερη της διερευνημένης, δεν έχει προσδιοριστεί, αφού αυτό οριοθετήθηκε μόνο στον άξονα του αγωγού από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Πρόκειται για οργανωμένο νεκροταφείο, έξω και όχι πολύ μακριά από τον οικισμό, στις παρυφές επικλινούς πλατώματος και στα αριστερά της ροής ενός ρέματος.

Οι τάφοι διατάσσονται σε τρεις παράλληλες σειρές, με κενό 2 μ. περίπου, ανά 1 μ., με

2. Αναλυτικά, βλ. Χονδρογιάννη-Μετόκη – Λαϊνά 2018.

extending outside the excavated area. Cluster E: It consists of pits 3 and 4 and probably others situated outside the excavated area. Pit 3 is small and shallow and contained 18 loomweights. Pit 4 is large and deep, resembling an underground part of a building. The pottery found in the pits (fig. 6) is unpainted or coated with red, black, brown or reddish-brown slip. Few potsherds are marked by lustrous slip, several belong to the 'dipped' category, whereas many of them bear a coating of resin inside and parallel grooves on the outer surface. Other features include vertical strap handles and a smaller number of horizontal ones; ring-shaped, flat and a few hollowed bases; vertical or flaring rims; globular or hemispherical bodies and a few examples of vertical walls.

The above pottery finds belong to closed and open vessels for everyday use, such as cooking or storage: fragments of pithoi, various cooking vessels, pinakia (plates), oinochoai, strainers, skyphoi (cups) and two pyxis lids (Κεφαλίδου – Μοσχάκης 1995). Of particular interest are two fragments of very open, undecorated vases featuring, on their flaring rims, plastic decoration of theatre masks.

The pottery can be dated to the Late Hellenistic and Roman periods. This dating is further supported by three bronze coins: a Late Hellenistic coin retrieved from pit 1, and two Roman coins from pit 6 and the deposit of a trench excavation.

A large number of minor iron and terracotta artefacts have also been brought to light

(Αδάμ-Βελένν – Πουλάκν – Τζαναβάρν 2003). The former group includes nails, rivets, knives, tools, a flesh-hook and a spatula. Among the terracotta objects, a rectangular double-sided seal, part of a figurine and an impressive number of loomweights (70) are the most significant ones. Furthermore, the pits also contained several sections of millstones and ground stone tools, whereas the surrounding space yielded a few chipped stone tools, a pin made of bone and a few fragments of glass vases (fig. 7). In their entirety, these minor artefacts are denotative of the inhabitants' domestic crafts and agricultural activity.

**Areti Chondrogianni-Metoki, Vicky Laina, Demetra Theodorou, Chara Lokana**

### **Cemetery of the Early Bronze Age at the site of Palia Ammorycheia in Perdikkas**

A cemetery of the Early bronze Age was discovered at the site of Palia Ammorycheia in Perdikkas village of Eordaia Municipality<sup>2</sup>.

Archaeological interest was raised during a survey conducted by the Ephorate as part of TAP's permitting process, and so, trial trenching followed.

Nevertheless, the 17 archaeological trenches (measuring 2m) that were dug by hand in sparse arrangement within the main pipeline trench, did not yield any finds; as was the case with the 40 additional trenches made mechanically. Consequently, the site was released back to the project. Nevertheless, during monitoring of the construction works, four stone piles were brought to light in a small area, marking the positions of an equal number of graves and bringing forth new data. Thus, the site was re-engaged by the Ephorate, and the cemetery's boundaries were traced within the pipeline's trench and safety zone.

This led to the unearthing of 11 graves within an area 20m long and 9m wide, of which 9 were excavated, as the remaining 2 were found at the boundaries of TAP's extended working area (fig. 8). The total area occupied by the cemetery, which is believed to be much larger than the investigated area, was not determined, since the excavation trench was limited along the pipeline's axis from east to west. This organised cemetery lies outside yet close to the settlement, on the edges of a sloping plateau, to the left of a stream.

The graves are arranged at 1m intervals, forming

### **9. Περδίκκας, θέση Παλιά Αμμορυχεία. Νεκροταφείο πρώιμης εποχής χαλκού, λιθωσώρος κάλυψης τάφου ΤΦ1**

Perdikkas, Palia Ammorycheia. Cemetery of the Early Bronze Age, stone tumulus marking grave ΤΦ1



2. Analytically, see Χονδρογιάννη-Μετόκν – Λαϊνά 2018.

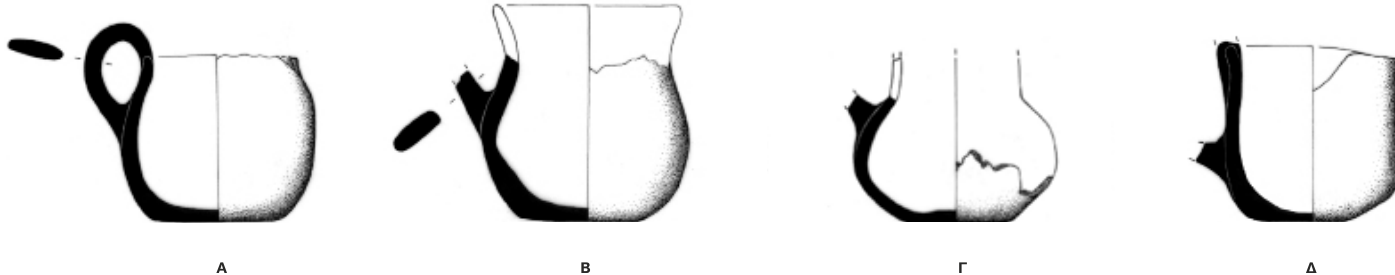
10.  
Περδίκκας, θέση Παλιά  
Αμμορυχεία.  
Νεκροταφείο πρώιμης εποχής  
χαλκού, άποψη τάφου 3.  
Ο νεκρός είναι κτερισμένος  
με δύο αγγεία και μυλόπετρα

Perdikkas, Palia Ammorycheia.  
Cemetery of the Early Bronze Age,  
view of grave 3.  
The dead is furnished  
with two vessels and a millstone

#2







**11. Περδίκκας, θέση Παλιά Αμμορυχεια. Νεκροταφείο πρώιμης εποχής χαλκού, σχέδια κτερισμάτων τάφων (αγγείων)**

Perdikkas, Palia Ammorycheia. Cemetery of the Early Bronze Age, drawing of grave goods (clay vessels)

σταθερό προσανατολισμό N-B, με το κεφάλι των νεκρών στα νότια. Οι επτά από τους εννέα ανεσκαμμένους τάφους ανήκουν στον τύπο των κτιστών κιβωτιόσχημων<sup>3</sup>. Έχουν σχήμα ελλειψοειδές έως ορθογώνιο, διαστάσεων 2x1,50 μ. περίπου, λιθόκτιστα τοιχώματα από αργούς λίθους πάχους 30 εκ. περίπου και καλύπτονται από λίθινο τύμβο (εικ. 9). Ένας (τάφος 5) είναι λακκοειδής με δύο μεγάλους και λίγους μικρούς λίθους ως σήμα, ενώ ο τελευταίος (τάφος 9), μικρότερος σε διαστάσεις και οριοθετημένος με μικρούς λίθους, ανήκει σε ταφή καύσης, με τα οστά πάνω σε λίθο.

Οι νεκροί είναι τοποθετημένοι σε έντονα συνεσταλαμένη στάση, πάνω στο φυσικό ηλώδες (κατά τόπους αμμόδες) στρώμα της περιοχής, ενώ ένας τάφος φέρει βοτσαλωτό δάπεδο – πιθανόν φυσικό (τάφος 2). Οι έξι από αυτούς, που φαίνεται να ανήκουν σε άνδρες, είναι στραμμένοι προς τα δεξιά<sup>4</sup>, ενώ δύο, πιθανόν γυναίκες, προς τα αριστερά (τάφοι 7, 8). Οι νεκροί είναι κτερισμένοι με ένα (τάφος 2, μόνωτο κύπελλο) ή δύο (τάφοι 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8), κατά κανόνα, πλήινα αγγεία (δύο μόνωτα κύπελλα ή δύο καθαρόσχημα ή ένα μόνωτο και ένα καθαρόσχημο<sup>5</sup>) τοποθετημένα στα πόδια (τάφοι 1, 3, 5, 7), στο κεφάλι (τάφοι 4, 6, 8) ή στο ύψος των αγκώνων των αναδιπλωμένων χεριών (τάφος 2), ενώ ένας (τάφος 4) συνοδεύεται από μία χελώνα, με τα κτερίσματά του να βρίσκονται τοποθετημένα κάτω από λίθους. Ο τάφος 3 έφερε και μία μυλόπετρα (εικ. 10), ενώ η καύση ήταν ακτέριστη.

Το νεκροταφείο συνιστά ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα για την προϊστορία του Νομού Κοζάνης και του βορειοελλαδικού χώρου γενικότερα. Πρόκειται για το τέταρτο ανεσκαμμένο νεκροτα-

φείο της περιόδου στην περιοχή, σύγχρονο με αυτό του Ξεροπήγαδου Κοιλάδας και με σαφείς ομοιότητες μαζί του (Ζιώτα – Χονδρογιάννη -Μετόκη 1993. Ζιώτα 2007. Καραμήτρου-Μεντεσιδη 2012, 75-86).

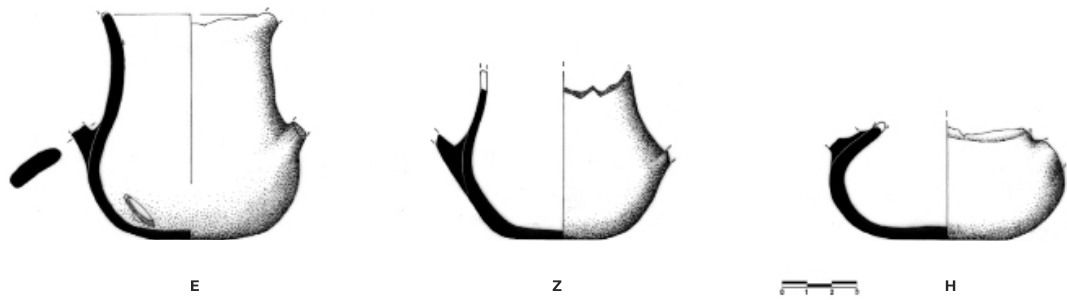
Η κεραμική περιλαμβάνει 15 αγγεία που εναποτέθηκαν ως κτερίσματα. Τυπολογικά<sup>6</sup> πρόκειται για μικρά χειροποίητα, ακόσμητα σκεύη (ύψους 6,2-9 εκ.), καθαρόσχημα ή μόνωτα κύπελλα, με επίπεδες βάσεις και κάθετες ταινιωτές λαβές που υπερέρχουν του χείλους (εικ. 11). Είναι καλά ψημένα, πλην ενός άψητου (τάφος 8), με τεχνολογικά χαρακτηριστικά που ποικίλλουν, και έχουν καλά λειασμένες ή στιλβωμένες επιφάνειες αλλά και αδρές.

Ακέραια σκεύη περιείχαν μόνο δύο τάφοι (τάφοι 1, 2), ενώ στους υπόλοιπους είχαν τοποθετηθεί αποσπασματικά, ελλιπή συνήθως ως προς τις λαβές<sup>7</sup>. Αξιοσημείωτο είναι το αγγείο του τάφου 7, με οπή κοντά στη βάση, ανοιγμένη μετά το ψήσιμο (εικ. 11ε)<sup>8</sup>.

Το κεραμικό σύνολο του Περδίκκα βρίσκεται τα στενότερα παράλληλά του σε ταφικά αγγεία του Ξεροπήγαδου Κοιλάδας<sup>9</sup>, του Αρμενοχωριού<sup>10</sup>, των Σερβίων<sup>11</sup>, του Καστανά<sup>12</sup>, των Σιταγρών<sup>13</sup>, της Άργισσας III<sup>14</sup> και άλλων θέσεων. Μπορεί να ενταχθεί χρονολογικά στην ύστερη φάση II και στη φάση III της πρώιμης εποχής του χαλκού (2500-2000 π.Χ. περίπου).

*Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Βίκη Λαϊνά, Ευανθία Μαγγουρέτσιου*

**3.** Για την τυπολογία, βλ. Ζιώτα 2007, 28 κ.ε. **4.** Με βάση κυρίως σύγχρονα νεκροταφεία, Ζιώτα 2007. **5.** Όμοιοι συνδυασμοί στο Ξεροπήγαδο, Ζιώτα 2007, 355. **6.** Η συντήρηση δεν ολοκληρώθηκε, ως εκ τούτου η τυπολογία δίνεται με επιφύλαξη. **7.** Παρόμοιες πρακτικές στο Ξεροπήγαδο (Ζιώτα 2007, 396) και στην Πέλλα (Ακαμάτης 2009, 202). **8.** Παρόμοια πρακτική απαντάται στην Πέλλα, όπου συνδέεται με νεκρική τελετουργία, και στο Πολύχρονο Χαλκιδικής (Παππά 1990, 391, εικ. 13). **9.** Ζιώτα 2007, σσ. 3:4,8, σσ. 4:9. **10.** Στρώμα III: Χρυσστόμου 1998, 345-346, εικ. 5. **11.** Φάσεις 9, 10: Ridley – Wardle 1979, fig. 16: 103, 108. **12.** Στρώματα 24-22b: Aslanis 1985, taf. 11-63. **13.** Φάση Vb: Sherratt 1986, 438-439, fig. 13.20:14. **14.** Hanschmann – Milojčić 1976, taf. V:4.



three parallel rows about 2m from each other, in fixed S-N orientation, with the head of the deceased to the south. Seven of the excavated graves are of the built cist-grave type<sup>3</sup>. Their shapes range from ellipsoidal to rectangular, measuring 2x1.50m approximately. Their walls are about 30cm thick, made of rubble, and they are covered by stone tumuli (fig. 9). Another example (grave 5) conforms to the pit-grave type and is marked by two large and a few smaller stone blocks. The last one (grave 9) is smaller, demarcated by small stones, and contains a cremation burial, with the bones placed on a stone slab.

The deceased are deposited in an intensely contracted posture on the natural clayey (sandy in places) layer of the area, with the exception of one grave featuring a cobbled floor – possibly natural (grave 2). Six bodies, evidently men, are turned to their right<sup>4</sup>, whereas two, possibly women, to the left (graves 7, 8). As a rule, the deceased were accompanied by one (grave 2: one-handed cup) or two (graves 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8) clay vessels (two cups, either one-handed or kantharoid, or one single-handed and one kantharoid<sup>5</sup>), placed near the feet (graves 1, 3, 5, 7), the head (graves 4, 6, 8) or the elbows of the folded arms (grave 2). A tortoise was found in another grave (grave 4) where stones had been placed over the grave goods. Grave 3 also featured a millstone (fig. 10), whereas no grave goods accompanied the cremation burial. The cemetery constitutes a particularly important find for the study of Prehistory in the Kozani Regional Unit and northern Greece in general. It is the fourth cemetery of this period that has been excavated in the region, contemporary and

bearing striking similarities with its counterpart at Xeropigado in Koilada (Ζιώτα – Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993. Ζιώτα 2007. Καραμήτρου-Μεντεσιδών 2012, 75-86).

The pottery included 15 vases deposited as grave goods. Typologically<sup>6</sup> they are small, hand-made, undecorated vessels (6.2-9cm high), kantharos-shaped vases or one-handed cups, with flat bases and vertical strap handles extending over the rim. They are well fired, with the exception of one unfired artefact (ΤΦ 8), with varying technological features, finely polished or burnished surfaces, but also coarse ones (fig. 11).

Only two graves (graves 1, 2) contained intact vases, whereas the others had been furnished with damaged vessels, usually lacking the handles<sup>7</sup>. The vase in grave 7 is noteworthy as it features a hole near the base that was opened after the firing process (fig. 11e)<sup>8</sup>.

The pottery ensemble of Perdikkas finds its closest parallels in the funerary vessels of Xeropigado in Koilada<sup>9</sup>, Armenochori<sup>10</sup>, Servia<sup>11</sup> Kastanas<sup>12</sup>, Sitagroi<sup>13</sup>, Argissa III<sup>14</sup>, but also of other sites. Chronologically, it can be placed within the late phase II and phase III of the Early Bronze Age (circa 2500-2000 BC).

**Areti Chondrogianni-Metoki, Vicky Laina, Evanthia Maggouretsiou**

**3.** On the typology, Ζιώτα 2007, 28 ff. **4.** Based mainly on contemporary cemeteries, Ζιώτα 2007. **5.** Similar combinations at Xeropigado, Ζιώτα 2007, 355. **6.** The conservation has not been completed; hence the typology is reservedly described. **7.** Similar practices occurred in Xeropigado (Ζιώτα 2007, 396) and Pella (Ακαμάτης 2009, 202). **8.** A similar practice occurred in Pella, associated with a funerary ritual and at Polychrono in Chalkidiki (Παππά 1990, 391, fig. 13). **9.** Ζιώτα 2007, dwg. 3:4,8, dwg. 4:9. **10.** Stratum III: Χρυσοστόμου 1998, 345-346, fig. 5. **11.** Phases 9, 10: Ridley – Wardle 1979, fig. 16: 103,108. **12.** Strata 24-22b: Aslanis 1985, taf. 11-63. **13.** Phase Vb: Sherratt 1986, 438-439, fig. 13.20:14. **14.** Hanschmann – Milošević 1976, taf. V:4.

**Π.Ε. Φλώρινας**  
Flourina Regional Unit

**Ιεροπηγή**  
Ieropigi

# ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

**Πολυάνεμο**  
Polyanemo

**Αγία Κυριακή**  
Agia Kyriaki

**Μεσσοποταμιά**  
Messopotamia

**Καλοχώρι**  
Kalochori

**Χιλιόδενδρο**  
Chiliodendro

**Ποριά**  
Poria

**Αργός Ορ**  
Argos Ores

**Π.Ε. Καστοριάς**  
Kastoria Regional Unit

# EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KASTORIA

**Καστοριά**  
Kastoria

**Βασιλειάδα**  
Vasileiada

**Βέργα**  
Verga

**Λιθιά**  
Lithia

**Κορησός**  
Korisos

**Κρεπνή**  
Krepeni

**Δισπηλιό**  
Dispilio

**Ίωνας Δραγούμης**  
Ionas Dragoumis

**Εστικό**  
itiko



1.  
Βασιλειάδα, νεκροταφείο.  
Χάλκινο ψέλλιο της νεκρής  
από τον τάφο 2

Vasileiada, cemetery.  
Bronze bracelet of the deceased  
woman in grave 2



2.  
Βασιλειάδα, νεκροταφείο.  
Νόμισμα Θεοδοσίου Α΄  
(379-395 μ.Χ.)

Vasileiada, cemetery.  
Coin of Emperor Theodosius I  
(379-395 AD)

## Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια των εργασιών παρακολούθησης της κατασκευής του έργου ΤΑΡ από πλευράς Εφορείας ήρθαν στο φως αρχαία κατάλοιπα σε δεκάδες θέσεις που εμπλουτίζουν τον αρχαιολογικό χάρτη της Π.Ε. Καστοριάς, δίνοντας καινούργιες προοπτικές στην αρχαιολογική έρευνα<sup>1</sup>. Τα ευρήματα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τους προϊστορικούς μέχρι τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκαν ενδείξεις αρχαιολογικών καταλοίπων σε 66 θέσεις, ενώ διενεργήθηκαν μικρές κλίμακας σωστικές ανασκαφές ή/και έγινε περισυλλογή ευρημάτων από 40 θέσεις. Ιδιαίτερη πυκνότητα θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος παρατηρήθηκε κοντά στους οικισμούς της Βασιλειάδας, της Ποριάς, καθώς και της Κρεπενής. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται κοιμητηριακός ναός μικρών διαστάσεων των μεταβυζαντινών χρόνων, οικιστικά κατάλοιπα των υστερορωμαϊκών χρόνων, κατάλοιπα εργαστηριακής εγκατάστασης της ρωμαϊκής εποχής, τμήμα υστερορωμαϊκού νεκροταφείου, θερμικές κατασκευές της προϊστορικής περιόδου, τμήμα πιθεώνα της εποχής του χαλκού, θησαυροί νομισμάτων, αγγεία, εργαλεία, ειδώλια της νεολιθικής περιόδου, σφραγίδες κ.ά.

Κοντά στους οικισμούς Βέργας και Βασιλειάδας, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα περιλαμβάνουν οικοδομικά λείψανα δύο λασπόκτιστων κτηρίων, τα οποία, με βάση την κεραμική, τη νομισματική μαρτυρία της ανασκαφής και τα κινητά ευρήματα, μπορούν να χρονολογηθούν πιθανότατα στους υστερορωμαϊκούς χρόνους (εικ. 9). Επίσης, κοντά στον οικισμό της Βασιλειάδας ανασκάφηκε μικρό τμήμα νεκροταφείου, όπου -μεταξύ άλλων ευρημάτων (εικ. 1)- εντοπίστηκε μικρός θησαυρός αποτελούμενος από εννέα χάλκινα νομίσματα Θεοδοσίου Α΄ (379-395 μ.Χ.), του νομισματοκοπέιου Θεσσαλονίκης (εικ. 2). Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρεις μεγάλων διαστάσεων πίθι που πιθανόν χρονολογούνται στην εποχή του χαλκού και αποκαλύφθηκαν *in situ* κοντά στον οικισμό της Βασιλειάδας. Ωστόσο, εξαιτίας της αποσπασματικότητας της έρευνας δεν γνωρίζουμε αν ο πιθεώνας ανήκε σε κάποιο κτήριο ή ήταν υπαίθριος. Στην ίδια θέση διερευνήθηκαν δύο λάκκοι και στα ευρήματα ενός εξ αυτών περιλαμβάνεται πλήρης σφραγίδα (εικ. 3), που μπορεί να ενταχθεί στο μεταίχμιο της τελικής νεολιθικής και της πρώιμης εποχής του χαλκού.

Επιπλέον, στην περιοχή της Βασιλειάδας διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένα, όπως λίθοι διαλυμένων τοίχων και λιθοσειρές, τμήματα κεράμων, αλλά και απορριμματικοί λάκκοι και κοιλόττες πίθων ποικίλων διαστάσεων. Τα ευρήματα αυτά, σε συνδυασμό με την ανεύρεση άφθονης κεραμικής, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η χρήση του χώρου ήταν οικιστική. Οικοτεχνική δραστηριότητα δηλώνει άλλωστε και η εύρεση δέκα πήλινων αγνύθων. Η άφθονη κεραμική που συγκεντρώθηκε χρονολογείται, κυρίως, στους ρωμαϊκούς και τους βυζαντινούς χρόνους. Εντοπίστηκαν, επίσης, έξι χάλκινα νομίσματα αρκετά διαβρωμένα. Στα καλύτερα σωζόμενα περιλαμβάνεται νόμισμα (N6) του Κοινού των Μακεδόνων με την κεφαλή του Μεγάλου Αλεξάνδρου στον εμπροσθότυπο και έφιππη μορφή στον οπισθότυπο, φόλλις (N2) του Κωνσταντίνου Α΄ (306-337 μ.Χ.) και νόμισμα (N5) που απεικονίζει την αυτοκράτειρα Σεβερλίνα (274-275 μ.Χ.) στον εμπροσθότυπο και μορφή όρθιας Αφροδίτης με μήλο στο χέρι στον οπισθότυπο. Η έρευνα στην περιοχή της Βασιλειάδας και της Βέργας μάς δίνει την εικόνα εκτεταμένης κατοίκησης της περιοχής. Εξέχουσα θέση στην έρευνα κατέχει κοιμητηριακός ναός, πιθανώς των μεταβυζαντινών χρόνων, (εικ. 5, 6) που αποκαλύφθηκε κοντά στο χωριό

**Ποριά** πλησίον του ποταμού Αλιάκμονα, ενώ νοτίως του ναού ανασκάφηκε νεκροταφείο της ίδιας εποχής. Ειδικότερα, αποκαλύφθηκαν δέκα λακκοειδείς τάφοι, ένας κεραμοσκεπής, καθώς και τέσσερις ανακομιδές οστών. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα που ήρθαν στο φως κοντά στους οικισμούς της Κορησού και της Κρεπενής, που χρονολογούνται, κυρίως, στους νεολιθικούς χρόνους και στην εποχή του χαλκού. Τα ευρήματα προέρχονται από επτά θέσεις σε μικρή μεταξύ τους απόσταση. Οι εντοπισμένες περιοχές γειτνιάζουν με ήδη γνωστές αρχαιολογικές θέσεις της Π.Ε. Καστοριάς και γι' αυτό η διερεύνησή τους παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη θέση Γκιόλε στην αγροτική περιοχή Μαυροχωρίου, δίπλα στη λίμνη Καστοριάς και σε απόσταση 1.400 μ. από τον νεολιθικό οικισμό Δισπηλιού, είχαν αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια παλαιότερης σωστικής ανασκαφής ακτέριστοι τάφοι, επιφανειακή κεραμική όλων των εποχών μέχρι την πρώιμη εποχή του χαλκού, ένα αρχαίο

1. Η πρώτη παρουσίαση των θέσεων που ήρθαν στο φως το έτος 2017 έγινε από τις Α. Σκρέκα και Χ. Σαρρηγιαννίδου στην 31η Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 8-10 Μαρτίου 2018.



3.  
Βασιλειάδα - Βέργα,  
οικισμοί.  
Πήλινη σφραγίδα από  
λάκκο

Vasileiada - Verga,  
settlements.  
Clay seal from a pit

### Introduction

During the monitoring of construction works for the TAP project by the Ephorate of Antiquities of Kastoria, ancient remains came to light in numerous sites that enrich the archaeological map of Kastoria Regional Unit, bringing forth new prospects for archaeological research<sup>1</sup>. Findings are characterized by remarkable diversity and cover a broad timespan, from prehistory to Post-Byzantine period. Specifically, indications of archaeological remains were located in 66 sites, while small-scale rescue excavations and/or collection of finds were undertaken in 40 of them. Located sites of archaeological interest appear notably dense near the settlements of Vasileiada, Poria and Krepeni. Finds include a small cemeterial church dated to the Post-Byzantine period, domestic remains of the Late Roman period, ruins of a Roman workshop, section of a Late Roman cemetery, prehistoric thermal constructions, a set of three storage pithoi dating to the Bronze Age, coin hoards, vases, tools, Neolithic figurines, seals etc. The archaeological remains unearthed in the proximity of the Verga and Vasileiada settlements include remains of two mud-built structures which, based on the pottery, the numismatic evidence of the excavation and the movable finds, can be most probably dated to the Late Roman period (fig. 9). In addition, near Vasileiada, a small section of a cemetery was excavated, where -among other finds (fig. 1)- a small hoard of coins was recovered, comprising of nine bronze coins of Emperor Theodosius I (379-395 AD), minted in Thessaloniki (fig. 2). Of particular interest are three large pithoi retrieved *in situ* near Vasileiada, that possibly date back to the Bronze Age. However, due to the fragmentary nature of the excavation, it remains unknown whether the pithoi were installed inside a building or constituted an outdoor storage area. Findings from two pits that were also excavated on the same site include a terracotta seal (fig. 3) datable to the transition between the Final Neolithic period and the Early Bronze Age. Furthermore, in the locality of Vasileiada, the small-scale excavation that was performed revealed architectural remains destroyed to a great extent, such as stone blocks from disintegrated walls, stone courses, parts of roof tiles, as well as disposal pits and cavities intended for pithoi of variable size. These finds,

in addition to the abundance of pottery, lead to the assumption that the site served residential purposes. What is more, the discovery of ten clay loomweights indicates domestic craft activity. The plentiful pottery dates back mainly to the Roman and the Byzantine periods. Six heavily corroded bronze coins have also been found. The best preserved of these include a coin (N6) of the Koinon of the Macedonians depicting the head of Alexander the Great on the obverse and an equestrian figure on the reverse, a follis (N2) of Constantine I (306-337 AD), and a coin portraying Empress Severina (274-275 AD), on the obverse, and the figure of Aphrodite standing and holding an apple in her hand, on the reverse. Excavations in Vasileiada and Verga suggest that the area has been extensively inhabited.

The cemeterial church discovered at the vicinity of the village of Poria, near Haliacmon River, and possibly dating to the Post-Byzantine period, (figs 5,6) holds a prominent position in the research. A contemporaneous cemetery was unearthed to the south of the church, consisting of ten pit burials, one tile-roofed burial and four secondary depositions of bones.

Of great interest are the numerous movable finds that came to light near the Korisos and Krepeni settlements, dating mainly from the Neolithic period and the Bronze Age. The finds were retrieved from seven sites close to each other. These sites are located near other, already known, archaeological sites within the Kastoria Regional Unit. Therefore, their excavation has been of particular interest. As a case in point, an older rescue excavation at the Giole site in the rural area of Mavrochori, by the shores of the Kastoria Lake (Orestias) and at a distance of 1.400m from the Neolithic settlement of Dispilio, has yielded graves lacking burial gifts, surface pottery covering all time periods up to the Early Bronze Age, an ancient well, and Hellenistic pottery found *in situ* (Τσογγαρής 1999, 611-612). In addition, three necropolises, consisting of graves richly furnished with grave goods, were recently revealed at the south lakefront zone at Krepeni. The first dates back to the Early Iron Age, the second to the Archaic period and the third to the Early Hellenistic period (Στρατούλη - Κυριατζή - Πετσάλνικος 2015, Στρατούλη 2016).

The finds excavated at these sites during the construction of TAP include stone ground tools,

1. The sites excavated in 2017 were first presented by A. Skreka and Ch. Sarrigiannidou at the 31st Meeting for the Archaeological Work in Macedonia and Thrace, held in Thessaloniki from the 8th to the 10th of March 2018.



4.  
Κρεπενή.  
Τμήμα πήλινου  
ανθρωπόμορφου  
ειδωλίου της νεώτερης  
νεολιθικής περιόδου

Krepeni.  
Part of anthropomorphic  
terracotta figurine, Late  
Neolithic period

πηγάδι, αλλά και ελληνιστική κεραμική κατά χώραν (Τσούγγαρης 1999, 611-612). Επίσης, στη θέση Κρεπενή, στη νότια παρόχθια ζώνη της λίμνης, ήρθαν πρόσφατα στο φως τρεις νεκροπόλεις με πλούσια κτερισμένες ταφές που χρονολογούνται η πρώτη στην πρώιμη εποχή του σιδήρου, η δεύτερη στην αρχαϊκή εποχή και η τρίτη στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (Στρατούλη - Κυριατζή - Πετσάλνικος 2015. Στρατούλη 2016).

Στα ευρήματα των θέσεων που διερευνήθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής του ΤΑΡ συμπεριλαμβάνονται λίθινα τριπτά εργαλεία, λεπίδες πυριτόλιθου, οστέινοι οπίεις, πήλινες αγνύθες και πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια. Η κεραμική που ήρθε στο φως χρονολογείται στη νεολιθική εποχή, κυρίως στη νεώτερη, και στην εποχή του χαλκού, ενώ λίγα όστρακα χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους και μαρτυρούν τη διαχρονική χρήση του χώρου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα πήλινου ανθρωπόμορφου ειδωλίου (εικ. 4) που χρονολογείται στη νεώτερη νεολιθική περίοδο, με επίθεμα στην ηβική χώρα, που αποτελεί παραλλαγή τύπου αντίστοιχου ευρήματος από τον λιμναίο νεολιθικό οικισμό Δισπηλιού. Το πλήθος των σημαντικών ευρημάτων της νεολιθικής περιόδου μαρτυρά την ύπαρξη νεολιθικού οικισμού σε παρακείμενη θέση, ο οποίος ωστόσο δεν εντοπίστηκε.

Στην ευρύτερη περιοχή της Ιεροπηγής, στα ελληνοαλβανικά σύνορα, εντοπίστηκαν ενδείξεις αρχαιολογικών καταλοίπων σε τρεις θέσεις και πραγματοποιήθηκε διερεύνηση με χειρωνακτικά μέσα σε μία από αυτές, όπου είχαν παρατηρηθεί ίχνη καύσης και λίγες πηλόμαζες. Στη θέση αυτή ερευνήθηκαν τέσσερις ελλειψοειδούς σχήματος κατασκευές με τρίμματα πηλού και ίχνη καύσης που οριοθετούνται από πηλό. Πιθανόν πρόκειται για θερμικές κατασκευές των προϊστορικών χρόνων, δηλαδή για κατασκευές που σχετίζονται άμεσα με τον περιορισμό και τον έλεγχο της φωτιάς και ειδικότερα για ανοικτές κατασκευές (εστίες) με τοιχώματα που διαμορφώνονται από επαλείψεις πηλού. Οι διαστάσεις των εστιών ποικίλλουν από 1 έως 1,55 μ. μήκος και από 0,50 έως 0,96 μ. πλάτος. Οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι σχεδόν ίσες, με μέγιστη απόσταση το 0,50 μ.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εντοπισμός τμημάτων από πήλινο αγωγό ύδρευσης, πιθανόν της ύστερης οθωμανικής περιόδου, κοντά στους οικισμούς Χιλιοδένδρου και Άργους Ορεστικού. Επίσης, σε γειτονική περιοχή διερευνήθηκε εργαστηριακός χώρος με πληθώρα οικοδομικών πλίνθων και μία μεγάλη κέραμο λακωνικού τύπου. Ο χώρος αυτός σχετίζεται με την παραγωγική δραστηριότητα όμορων

κλιβάνων κατασκευής κεράμων των ρωμαϊκών χρόνων. Οι κλιβανοί αυτοί είχαν ανασκαφεί κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του τμήματος Κορομηλιά - Δισπηλιό για τον κάθετο άξονα της Εγνατίας Σιάτιστα - Κρυσταλλοπηγή, στη θέση που ο τελευταίος τέμνει την επαρχιακή οδό Δισπηλιού - Άργους Ορεστικού (Τσούγγαρης 2000, 811).

#### Μικρός κοιμητηριακός ναός μεταβυζαντινών χρόνων κοντά στον οικισμό Ποριά

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκαλυψη σημαντικών κτηριακών καταλοίπων κοντά στον οικισμό Ποριά, στα νότια της Καστοριάς και πλησίον του ποταμού Αλιάκμονα. Η ύπαρξη αρχαιοτήτων στη θέση Σοπότι ήταν γνωστή ήδη από το 1927, όταν ο γυμνασιάρχης Καστοριάς Παντελής Τσαμίσης υλοποίησε μικρή σωστική ανασκαφή που αποκάλυψε τμήμα κτηρίου με ψηφιδωτό δάπεδο, καθώς και κιονόκρανα, ανάγλυφη μαρμάρινη κεφαλή, τείχος και κατάλοιπα κατοίκησης (Τσαμίσης 1949, 71). Επίσης, στο Σοπότι αποκαλύφθηκε κατά τη δεκαετία του '60 καμαροσκεπής τάφος (Σαμσάρης 1989, 164), ο οποίος ανασκάφηκε από την τότε ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων το 1998 (Τσούγγαρης 1998, 565-568). Η επέκταση της έρευνας στον περιβάλλοντα χώρο του τάφου, που χρονολογείται στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., αποκάλυψε δύο ακτέριστους κεραμοσκεπείς τάφους, ακόμη έναν αποσπασματικά σωζόμενο καμαροσκεπή, αλλά και έναν πήλινο αγωγό (Τσούγγαρης 1998, 568). Στοιχεία κατοίκησης της περιοχής αυτής κατά τη βυζαντινή περίοδο δεν υπάρχουν, ενώ μέχρι το 1929 το όνομα της Ποριάς ήταν Ίζγκιμπι ή Ίζγκιμπλι, όνομα ενδεικτικό για την ύπαρξη μεικτού πληθυσμού στα χρόνια μετά την Άλωση. Πιθανόν η περιοχή να εποίκιστηκε γύρω στα 1500, εποχή μεγάλης αύξησης των οικισμών της περιοχής της Καστοριάς (Παϊσίδου 1998, 223).

Τετρακόσια, περίπου, μέτρα νοτιοανατολικά από τη γνωστή αρχαιολογική θέση Σοπότι πραγματοποιήθηκε, στο πλαίσιο του έργου, μικρής κλίμακας σωστική ανασκαφή. Πριν από την έναρξη της ανασκαφικής έρευνας ήταν ορατό τμήμα τοίχου αλλά και συγκεντρωμένες πέτρες που υποδείκνυαν εν μέρει τα όρια του προς ανασκαφή χώρου. Ο ανασκαφικός κάρναβος ορίστηκε σε έξι τομές διαστάσεων 5X5 μ. Σε βάθη από 0,40 έως 0,80 μ. ανασκάφηκαν κτηριακά κατάλοιπα που διατηρούνταν σε επίπεδο υποθεμελίωσης. Οι τοικοποιίες που αποκαλύφθηκαν ήταν λιθόκτιστες με λάσπη ως συνδετικό υλικό, με πλάτος που κυμαίνεται σταθερά από 0,70 έως 0,80 μ. Οι τοικοποιίες -αν και αποσπασματικά σωζόμενες- όριζαν ένα κτήριο με μήκος 17 μ. και μέγιστο πλάτος 5,60

flint blades, bone awls, clay loomweights and anthropomorphic terracotta figurines. The recovered pottery dates back to the Neolithic period, mainly the Late one, and to the Bronze Age, whereas a few potsherds belong to the Roman times, thus bearing witness to the continuous use of the site through the ages. Of special interest is a section of an anthropomorphic terracotta figurine (fig. 4), dated to the Late Neolithic period, featuring a pad attached to the pubic region that constitutes a variation of a type encountered in a similar find from the lakeshore Neolithic settlement of Dispilio. The large number of significant Neolithic finds attests to the presence of a Neolithic settlement in a nearby site which, nonetheless, has not been found.

In the wider region of Ieropigi near the Greek-Albanian border, indications of archaeological remains were identified on three sites. Excavation was conducted by hand at one of them, where combustion residues and a few clay lumps had been observed. Four ellipsoidal structures were investigated, containing clay chips and traces of combustion demarcated by clay. These were probably prehistoric thermal structures directly associated with the containment and control of fire, and more specifically, open structures (hearths) formed by successive layers of clay. The dimensions of the hearths range from 1 to 1.55m in length and from 0.50 to 0.96m in width, while they are almost equally spaced at intervals of up to 0.50m. Finally, also of interest is the retrieval of sections of a clay water pipe, possibly dated to the Late Ottoman period, near the settlements of Chilio-dendro and Argos Orestiko. In addition, at a nearby location, a workshop has also been excavated and a great number of bricks as well as a large roof tile of Laconian type were found. The site is associated with the ceramic tile production in neighbouring kilns of the Roman period. These kilns had been excavated during the construction of the highway section between Koromilia and Dispilio for the perpendicular axis Siatista - Krystalopigi of Egnatia Motorway, at its intersection with the regional road that connects Dispilio and Argos Orestiko (Τσούγγαρης 2000, 811).

#### **Small Post-Byzantine cemeterial church near Poria**

Of particular interesting has been the exposure of significant building ruins near the settlement of Poria, south of Kastoria and close to Haliacmon River. The presence of antiquities at the site of Sopotia has been known since 1927, when the headmaster of Kastoria high school Pantelis Tsamisis carried out a small rescue excavation that yielded a section of a building

with a mosaic floor, and also column capitals, a marble head in relief, a defensive wall, as well as domestic remains (Τσαμίσης 1949, 71). Also at Sopotia, during the 1960's, a vaulted grave was revealed (Σαμσάρης 1989, 164) that was excavated in 1998 by the then 17th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Τσούγγαρης 1998, 565-568). Excavation extended to the surrounding space of the grave, which dates back to the mid-3rd c. AD, and brought to light two tile-roofed graves with no burial gifts, one more fragmentarily preserved vaulted grave, but also a clay water pipe (Τσούγγαρης 1998, 568). There is no evidence of habitation in the area during the Byzantine period, whereas until 1929 Poria was known as Izglibi or Izgibli, an indication of the presence of mixed populations in the years following the fall of Constantinople. It is highly possible that the area was colonised around 1500, at a time when the number of settlements in the Kastoria area increased significantly (Παϊσιδίου 1998, 223).

Approximately four hundred metres southeast of the known archaeological site of Sopotia, a small-scale rescue excavation took place in the context of the project. Before the excavation was launched, part of a wall and an accumulation of stones were visible, thus indicating to some extent the limits of the future dig. Six excavation trenches measuring 5x5m were plotted on the excavation grid. Building remains preserved below foundation level were excavated to a depth of 0.40 to 0.80m. The revealed masonries were built of stone and mud mortar, their width ranging consistently from 0.70 to 0.80m. Although fragmentarily preserved, the walls demarcated a building 17m long and maximum width 5.60m, comprised of three oblong spaces with E-W orientation that communicated with each other through openings (figs 5, 6). At the centre of the east wall, a small three-sided apse was unearthed, built of limestone worked blocks. The existence of an apse, which has unequal sides measuring 0.80x0.95x1.40m, is consistent with the identification of the building as a church.

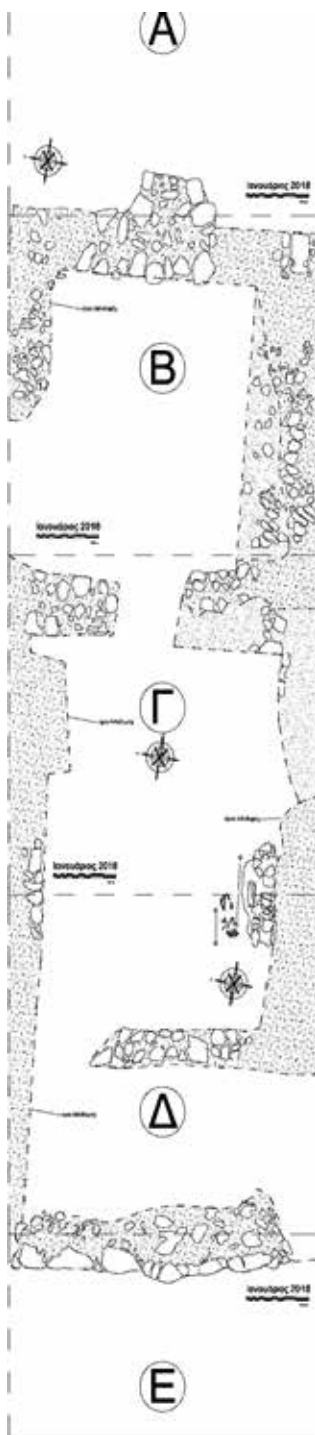
A large brick (ME 16) was unearthed at the southeast corner of the sanctuary; excavation of its lower deposit layer yielded a rectangular limestone cornerstone with cavities (ME 17) on both its long sides, possibly reused as building material (fig. 7). Additionally, to the northwest of the building, a fragment of an unfluted monolithic small column (fig. 8) made of conglomerate (ME 15) was retrieved.

Inside the church, at excavation trench Δ, three graves with secondary depositions were excavated at natural ground level. The two graves

5.  
Ποριά.  
Αεροφωτογραφία του  
κοιμητηριακού ναού των  
μεταβυζαντινών χρόνων

Poría.  
Aerial view of  
the Post-Byzantine cemeterial  
church





6.  
**Ποριά.**  
Κάτοψη του κοιμητηριακού ναού των μεταβυζαντινών χρόνων

Poria.  
Ground plan of the Post-Byzantine cemetery church

μ., το οποίο αποτελούνταν από τρεις επιμήκεις χώρους που διατάσσονταν στον άξονα Α-Δ και επικοινωνούσαν μεταξύ τους με ανοίγματα (εικ. 5, 6). Στο μέσον του ανατολικού τοίχου του κτίσματος αποκαλύφθηκε μικρή κλίμακας τρίπλευρη κόγχη από επεξεργασμένους ασβεστόλιθους. Η κόγχη έχει άνισες πλευρές, με διαστάσεις 0,80x0,95x1,40 μ., και η ύπαρξή της στοιχειοθετεί την ταυτότητα του κτίσματος ως ναού. Στη νοτιοανατολική γωνία, στον χώρο του Ιερού Βήματος, είχε εντοπιστεί μεγάλη πλίνθος (ME 16)· από τη διερεύνηση της κατώτερης επίχωσής της αποκαλύφθηκε ακρογωνιαίος λίθος. Πρόκειται για ορθογώνιο ασβεστόλιθο με επεξεργασία που φέρει εκατέρωθεν των μακρικών πλευρών κοιλότητες (ME 17) και πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση (εικ. 7). Επίσης, στα βορειοδυτικά του κτίσματος εντοπίστηκε απότμημα αρράβδωτου, μονολιθικού κιονίσκου (εικ. 8) από κροκαλοπαγή λίθο (ME 15). Στο εσωτερικό του ναού εντοπίστηκαν και ερευνηθήκαν, στην τομή Δ, τρεις ταφές-ανακομιδές στο επίπεδο εμφάνισης του φυσικού εδάφους. Οι δύο τάφοι (1, 2) ανήκουν στην κατηγορία των κεραμοσκεπών τάφων. Πλησίον του τάφου 1 εντοπίστηκαν δύο οπτόπλινθοι και ένας κέραμος κάλυψης που πιθανόν να κατέπεσαν από τον τάφο, ενώ τα σκελετικά κατάλοιπα βρέθηκαν σε προχωρημένη διάβρωση. Πρόκειται για παιδική ταφή με ανακομιδή, καθώς τα κάτω άκρα προσμετρώνται σε τρία. Ο τάφος 2 βρέθηκε κάτω από το νοτιοανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου του μεσαιου χώρου του ναού, κάτω από δύο μεγάλους ακατέργαστους λίθους. Ο τάφος οριοθετείται από οπτόπλινθους μπηγμένους στο έδαφος, ενώ για τη στέγασή του χρησιμοποιήθηκαν καλυπτήριοι κέραμοι που διασώθηκαν σε τμήματα. Επίσης, μία ανακομιδή με σωζόμενα παιδικά οστά άνω κορμού και τμήμα κρανίου βρέθηκε στον δυτικό τοίχο του κτίσματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ενταφιασμός αποκλειστικά παιδιών και βρεφών στο εσωτερικό του ναού.

Η πλειονότητα της κεραμικής που βρέθηκε στην ανασκαφή ήταν αβαφής τροχήλατη και κεραμική με εφυάλωση, κυρίως της μεταβυζαντινής περιόδου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση οστράκου από πινάκιο με διακόσμηση ελισσόμενης γραμμής, που ανήκει, πιθανόν, είτε στο εργαστήριο κεραμικής Θεσσαλονίκης είτε στο εργαστήριο των Τρικάλων και χρονολογείται στον 15ο-16ο αι. (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 250, 260). Όσον αφορά στη νομισματική μαρτυρία της ανασκαφής, βρέθηκαν συνολικά εννέα χάλκινα και αργυρά νομίσματα της Τουρκοκρατίας, τα περισσότερα από τα οποία ήταν συγκεντρωμένα στην τομή Β, στη θέση δηλαδή όπου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με ίχνη

καύσης, ερριμμένες κεράμους και αργούς λίθους. Τα δύο από τα νομίσματα που συντηρήθηκαν χρονολογούνται επί σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίτ Α' (1839-1861). Τα υπόλοιπα ευρήματα της ανασκαφής ήταν περιορισμένα σε ποικιλία και αριθμό, όπως λιγοστά σιδερένια καρφιά. Επίσης, νοτιώς του ναού αποκαλύφθηκαν δέκα λακκοειδείς τάφοι, ένας διαταραγμένος κεραμοσκεπής (σύνολο τάφων: 11), καθώς και τέσσερις ανακομιδές οστών. Σε κάθε περίπτωση επρόκειτο για χριστιανικές ταφές δίπλα σε πιθανόν κοιμητηριακό ναό, αφού οι νεκροί βρέθηκαν ενταφιασμένοι σε ύπτια στάση με το κρανίο στα δυτικά, στραμμένο προς Ανατολάς και τα χέρια διπλωμένα πάνω από τη λεκάνη. Οι ταφές φέρουν την εικόνα συστάδων από Δ-Α, με τους νεκρούς να θάβονται σε απόσταση μεταξύ τους περί το 1-1,50 μ. Οι ταφές δεν περιείχαν κτερίσματα, συνοδευτικά αντικείμενα ή νομίσματα, με ισχυρή την πιθανότητα παλαιότερης σύλησης και διατάραξής τους.

Λόγω της σημασίας της θέσης, αποφασίστηκε μικρή αλλαγή στην όδευση του αγωγού για τη διατήρηση των οικοδομικών καταλοίπων του ναού σε κατάκωψη. Η χρονολόγηση του ναού παραμένει μέχρι στιγμής προβληματική, καθώς η έρευνα δεν έδωσε ακριβή στρωματογραφικά δεδομένα για τη χρονολόγησή του. Ωστόσο, από μια πρώτη προσέγγιση των κινητών ευρημάτων και του τρόπου κατασκευής του μπορεί πιθανόν να χρονολογηθεί στους μεταβυζαντινούς χρόνους, με πιθανή διάρκεια χρήσης από τον 15ο-16ο έως και τον 19ο αι. Η αποκάλυψη του μικρού κοιμητηριακού ναού και του όμορου χριστιανικού νεκροταφείου ενισχύει την προαναφερθείσα άποψη της εποίκησης του οικισμού της Ποριάς κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, γύρω στα 1500. Μετά τα μέσα του 19ου αι., για άγνωστους σε εμάς λόγους, ο ναός πιθανόν καταστράφηκε ή εγκαταλείφθηκε και στη συνέχεια λιθολογήθηκε. Κατά τον 19ο αι., η Ποριά φαίνεται ότι γνώρισε οικονομική άνθηση, συγκεντρώνοντας ελληνικό χριστιανικό πληθυσμό που στα 1835 ανέλαβε τα έξοδα για την αγιογράφηση του κοιμητηριακού ναού της Αγίας Παρασκευής εντός του οικισμού (Παϊσίδου 1998, 223). Η εγκατάλειψη του ανεσκαμμένου ναού δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την οικονομική αυτή άνθηση της Ποριάς και με τη δυνατότητα της ιστόρησης και ίσως και της ανέγερσης του λαμπρότερου ναού της Αγίας Παρασκευής.

#### **Οικιστικά κατάλοιπα κοντά στους οικισμούς Βασιλειάδας και Βέργας**

Οι οικισμοί της Βασιλειάδας και της Βέργας βρίσκονται βορειοανατολικά της πόλης της Καστοριάς. Σε περιοχή κοντά στους εν λόγω οικισμούς εντοπίστηκαν και διερευνηθήκαν άγνωστα μέχρι σήμερα, αλλά σημαντικά



7.  
**Ποριά, κοιμητριακός ναός.**  
**Ορθογώνιος ασβεστόλιθος στη νοτιοανατολική γωνία του Ιερού**

Poria, cemeterial church.  
 Rectangular limestone block from the SE corner of the sanctuary

8.  
**Ποριά, κοιμητριακός ναός.**  
**Απότμημα αρράβδωτου μονολιθικού κιονίσκου**

Poria, cemeterial church.  
 Fragment of small unfluted monolithic column



(1, 2) were of the tile-roofed type. Next to grave 1, two fired bricks and a covering tile were found, that had been possibly fallen down from the grave, whereas the skeletal remains were severely disintegrated. It contained a child's burial with bones from a secondary deposition, as the discovered lower limbs amounted to three. Grave 2 was found underneath the south-eastern part of the south wall of the church's central space, under two large unworked blocks of stone. The grave is demarcated by fired bricks embedded into the ground, whereas tiles, preserved in fragments, were used for its covering. Also, a secondary deposition of a child's skeletal remains from the torso and portion of a skull were found in the west wall of the building. Of particular interest is the burial of children and infants exclusively in the church.

The majority of the unearthed pottery consisted of undecorated wheel-made and glazed pottery, dating mainly to the Post-Byzantine period. A potsherd from a pinakion (plate) decorated with a winding line possibly comes from the pottery workshop of either Thessaloniki or Trikala and dates back to the 15th-16th c. (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, 250, 260). Regarding the numismatic evidence of the excavation, a total of nine bronze and silver coins from the Ottoman period were found, most of which were accumulated in the excavation trench B, i.e.

at the site where a destruction layer with fire traces and scattered tiles and rubble stones was unearthed. Two of the coins that have been preserved date to the reign of Sultan Abdülmecid I (1839-1861). The rest of the finds, including a few iron nails, were scant and lacked diversity.

Moreover, ten pit burials came to light to the south of the church, a disturbed tile-roofed one (a total of 11 burials), as well as four secondary depositions. In any case, these were all Christian burials, placed next to a possibly cemeterial church, since the bodies were laid in supine position, with the skull oriented westwards and facing east, and the arms folded over the pelvis. The burials are arranged in clusters with W-E orientation, with the deceased being buried at a distance of 1 to 1.50m away from each other. The burials lacked grave goods, accompanying artefacts or coins, which strongly indicates that they were looted and disturbed in the past.

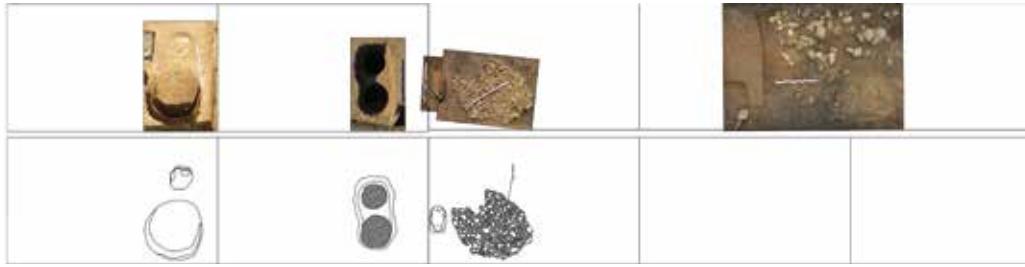
Due to the significance of the site, a minor change to the pipeline route was decided, in order to preserve the building remains of the church by burial. The date of the church still remains an open question, as the excavation did not yield accurate stratigraphic data for dating. However, based on a preliminary approach of the movable finds and the construction of the building, the church may be possibly dated in the Post-Byzantine period, its use covering a timespan probably ranging from the 15th-16th to the 19th c. The discovery of this small cemeterial church and the neighbouring Christian cemetery reinforces the abovementioned view concerning the settlement of Poria during the Post-Byzantine period, around 1500. After the first half of the 19th c. the church was possibly destroyed or abandoned, for unknown reasons, and its building materials were taken to be reused. It seems that Poria experienced an economic boom in the 19th c. and, in 1835, the increased Greek Christian population financed the decoration of the cemeterial church of Saint Paraskevi within the village (Παϊσίδου 1998, 223). The dereliction of the excavated church may, therefore, be associated with the aforementioned economic boom of Poria that made feasible to decorate or even build the more splendid church of Saint Paraskevi within the settlement.

#### **Habitation remains near Vasileiada and Verga**

The settlements of Vasileiada and Verga lie to the northeast of the city of Kastoria. In the vicinity of these settlements archaeological remains thus far unknown, yet significant, were

9.  
Βασιλειάδα - Βέργα.  
Κάτοψη της ανασκαφής

Vasileiada - Verga.  
Plan of the excavated  
settlement



αρχαιολογικά κατάλοιπα. Στην ευρύτερη περιοχή της θέσης είχαν εντοπιστεί παλαιότερα ενδείξεις αρχαίας κατοίκησης. Ειδικότερα, στη θέση Κουρούλιστα της Βασιλειάδας είχαν αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια κατασκευής αρδευτικού έργου παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη, λίγο βορειότερα από την Κουρούλιστα εντοπίστηκαν ερείπια χριστιανικού ναού, ενώ στον πλησιόχωρο ανακαινισμένο ναΐσκο του Αγίου Αθανασίου εντοπίστηκε μικρό ρωμαϊκό ανάγλυφο με παράσταση αποθεωμένου αυτοκράτορα ως Δία, εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο του ναού (Τσούγγαρης 1996, 548).

Η σωστική ανασκαφή στο πλαίσιο των αρχαιολογικών ερευνών του TAP πραγματοποιήθηκε σε συνολική έκταση 354 τ.μ. κατά μήκος του αγωγού στον άξονα Α-Δ. Ορίστηκαν 24 τομές, εκ των οποίων οι 23 είχαν διαστάσεις 5x3 μ. και μία τομή είχε διαστάσεις 3x3 μ. Από τις 24 τομές οι 21 σκάφτηκαν χειρωνακτικά, ενώ τρεις διερευνήθηκαν με εκσκαφικό μηχανήμα, λόγω της απουσίας ενδείξεων αρχαιολογικών καταλοίπων. Στο δυτικό τμήμα της θέσης και σε μήκος περίπου 33 μ. (τομές 18 έως 24) τα αρχαιολογικά κατάλοιπα (εικ. 9) αντιπροσωπεύονται από οικοδομικά λείψανα δύο κτηρίων (Α και Β). Πιο συγκεκριμένα, τις τομές 22 και 23 διέτρεχε ένας τοίχος (κτήριο Α) μήκους 6,5 μ. και πλάτους 0,60 μ. με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, ο οποίος συνέχιζε προς Βορράν εκτός καννάβου. Τις τομές 18 και 19 διέτρεχε ένας τοίχος (κτήριο Β) μήκους 9,5 μ., πλάτους 0,60 μ. και ύψους 0,70 μ. (σώζονται τέσσερις σειρές λίθων) με την ίδια κατεύθυνση, ενώ και αυτός συνέχιζε προς Βορράν εκτός καννάβου. Ο τοίχος τεμνόταν προς Βορράν από ένα τμήμα τοίχου μήκους 1,30 μ., ενώ ένας δεύτερος διέτρεχε την τομή 19 με κατεύθυνση Β-Ν, ο οποίος πιθανότατα γωνίαζε με τον πρώτο, αλλά εκτεινόταν εκτός καννάβου.

Βόρεια των τοίχων, όπου υποθέτουμε ότι ήταν το εσωτερικό του κτηρίου Β, αποκαλύφθηκαν στρώματα καταστροφής περιορισμένης έκτασης. Στον χώρο ανάμεσα στα δύο κτήρια βρέθηκαν συγκεντρώσεις λίθων, ίχνη πηλού και καύσης, ένας απορριμματικός λάκκος και αποσπασματικά τμήματα τοίχων που δεν στοιχειοθετούν κάτοψη. Ανατολικά των κτηρίων αποκαλύφθηκε λακκοειδής ακτέριστος τάφος ενήλικου ατόμου, πιθανότατα μεταγενέστερος, διαστάσεων 1,90x0,70 μ., με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Στην υπόλοιπη έκταση της ανασκαφής εντοπίστηκαν επτά ανισομεγέθεις λάκκοι. Οι πέντε από αυτούς ήταν καλυμμένοι με επάλληλες στρώσεις μικρών λίθων

και κεράμων και είχαν διανοιχθεί για την τοποθέτηση πύθων, ενώ οι δύο ήταν μεγαλύτεροι και μπορούν να χαρακτηριστούν απορριμματικοί. Στον υπόλοιπο χώρο αποκαλύφθηκαν συγκεντρώσεις λίθων και στρώματα καταστροφής. Στα κινητά ευρήματα της θέσης συμπεριλαμβάνονται αρκετά μεγάλα ποσότητα τροχίλατης κεραμικής, πολλά τμήματα κεράμων και πύθων, πήλινες αγνύθες, χάλκινες βελόνες και περόνες, ένα μικρογραφικό αγγείο, τμήμα σιδερένιου εγχειρίδιου, τμήματα γυάλινων αγγείων, καθώς και χάλκινα νομίσματα μάλλον υστερορωμαϊκών χρόνων, από τη συντήρηση των οποίων δεν προέκυψε ακριβής χρονολόγηση.

Η τμηματική αποκάλυψη των δύο κτηρίων αποκλειστικά και μόνο εντός της τάφρου όδευσης του αγωγού καθιστά δυσχερή τη μελέτη αλλά και την εξαγωγή ολοκληρωμένων συμπερασμάτων σχετικά με την ταυτότητα και τη λειτουργία των κτηρίων. Ωστόσο, με βάση τα οικοδομικά λείψανα, την κεραμική, τη νομισματική μαρτυρία και τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, η θέση πιθανόν τεκμηριώνει την ύπαρξη οικισμού που χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Ο εντοπισμός τμήματος οργανωμένου νεκροταφείου υστερορωμαϊκής περιόδου σε απόσταση λίγων χιλιομέτρων από αυτήν τη θέση πιθανόν να σχετίζεται με τον εν λόγω οικισμό.

*Ανδρομάχη Σκρέκα, Χαρά Σαρρηγιαννίδου*



located and excavated. Indications of ancient habitation in the wider region had been documented in the past. More specifically, at the site of Kouroulista in Vasileiada, Early Christian architectural members had been retrieved during irrigation works, whereas a little further to the north of Kouroulista the ruins of a church had been unearthed; and finally, at the neighbouring renovated chapel of Saint Athanasios, a small Roman relief was found set into the east wall of the church, depicting a representation of the apotheosis of an emperor as Zeus (Τοούγγαρης 1996, 548).

The rescue excavation undertaken during the archaeological works for the TAP project covered an area of 354 sq.m along the pipeline, with an E-W orientation. A total of 24 archaeological trenches were determined, of which 23 measured 5x3m whereas one measured 3x3m. Out of the 24 trenches, 21 were excavated by hand, while for the remaining three a mechanical excavator was employed, as there were no indications of archaeological evidence. On the west part of the site and for about 33m (excavation trenches 18-24), the archaeological remains (fig. 9) comprised remnants of two buildings (A and B). More specifically, a wall (Building A) 6.5m long and 0.60m wide traversed trenches 22 and 23 with a NE-SW orientation, and continued northwards exceeding the excavation grid. A wall (Building B) 9.5m long, 0.60m wide and 0.70m high (four layers of stones are preserved) traversed trenches 18 and 19 in the same direction, also exceeding the grid northwards. The wall was cut to the north by a wall section, 1.30m in length, whereas a second wall of a N-S orientation ran through excavation trench 19, probably forming an angle with the first one, but stretched beyond the grid.

North of the walls, where the interior of Building B presumably lay, limited destruction layers were exposed. The space between the two buildings yielded concentrations of stones, traces of clay and fire, a disposal pit and fragmentarily preserved sections of walls that do not provide enough information so as to lay out a ground plan. To the east of the buildings, a probably later pit grave of an adult was brought to

light. The grave, which did not contain grave goods, has a NW-SE orientation and measures 1.90x0.70m. In the rest of the excavated area, seven pits of unequal size have been found. Of these, five were covered by successive layers of small stones and roof tiles and used to accommodate pithoi, whereas the other two were larger and could be identified as disposal pits. The rest of the excavation trench contained concentrations of stones and destruction layers. The movable finds of the site include a large quantity of wheel-made pottery, numerous fragments of roof tiles and pithoi, clay loomweights, bronze needles and pins, a miniature vase, part of an iron dagger, fragments of glass vessels as well as bronze coins, possibly of the Late Roman era, which do not allow for an accurate dating, even after conservation.

The partial exposure of the two buildings exclusively within the pipeline's trench renders difficult to study them further and draw any well-grounded conclusions regarding their identity and purpose. Nevertheless, judging by the building remains, the pottery, the numismatic evidence and the other movable finds of the excavation, the site was possibly a settlement dating to the Late Roman period. The discovery of part of an organised Late Roman cemetery just a few kilometres away from the site is also possibly associated with the settlement in question.

**Andromache Skreka, Chara Sarrigiannidou**

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ <sup>1</sup>

ΕΦΟΡΕΙΑ  
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ  
ΕΒΡΟΥ

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
<b>Κήποι (περιοχή Γεμιστής)</b>	Εντοπισμός νεκροταφείου στην πλαγιά λόφου, σε απόσταση λίγων μέτρων δυτικά από τον ποταμό Έβρο. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 127 λακκοειδείς τάφοι, σε περιοχή διαστάσεων 114x21 μ. (και βάθους που κυμαίνονταν από 0,35 έως 0,60 μ.), ενώ το νεκροταφείο επεκτείνεται προς Νότο και Βορρά. Οι σκελετοί (άνδρες, γυναίκες και παιδιά) βρέθηκαν όλοι σε ύπτια στάση, με το κρανίο προς τη Δύση. Από τους κτερισμένους τάφους συλλέχθηκαν όστρακα κεραμικής, πόρπες του 6ου αι. μ.Χ., ενώτια, περιδέραια, εγχειρίδια, αγκράφες και δαχτυλίδια.
	Συσώρευση λίθων μεσαίου και μεγάλου μεγέθους σε περιοχή 3,50x1,60 μ. και σε βάθος 1,50 μ. από το επιφανειακό στρώμα, οι οποίοι επεκτείνονται ανατολικά και βόρεια του σκάμματος. Ανάμεσά τους εντοπίστηκαν τμήματα κεραμίδων και κεραμικής ύστερης βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου.
	Τμήμα κεραμικού κλιβάνου βυζαντινών χρόνων. Το ορατό σωζόμενο τμήμα έχει διάμετρο 1,70 μ., ενώ η κατασκευή εισέρχεται στην παρειά του σκάμματος (τουλάχιστον κατά 0,50 μ.). Ορατό είναι τμήμα της οροφής που αποτελείται από σειρές κεραμικών πλακών. Κάτω από αυτές δημιουργείται αψίδα-θόλος που οδηγούσε στο εσωτερικό του κλιβάνου.
	Εντοπισμός θέσης που παρουσιάζει συγκέντρωση με πηλόχωμα και πηλόμαζες (σε βάθος 0,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους). Συλλέχθηκαν κεραμική βυζαντινών χρόνων, μία σκωρία και μία υαλόμαζα.
<b>Περιοχή Αρδανίου - Ιτέας</b>	Εντοπισμός λακκοειδούς τάφου, στην επίκωση του οποίου βρέθηκαν πολλά συνανήκοντα θραύσματα αβαφών αγγείων, κυρίως καθάρων ελληνιστικής εποχής. Στο εσωτερικό του υπήρχαν ίχνη καύσης και αποσπασμένων οστών. Κοντά του (προς τα ΝΑ) βρέθηκε ταφικό πιθάρι που περιείχε θραύσματα από αβαφή αγγεία και έναν σχεδόν ακέραιο αβαφή αμφορίσκο.
<b>Καβνός</b>	Εντοπισμός <i>in situ</i> δύο πιθαρίων. Από το ένα (πιθάρι 2), που βρέθηκε κατεστραμμένο, συλλέχθηκαν λίγα όστρακα από γκρίζα θρακική και αβαφή κεραμική. Το (ταφικό) πιθάρι 1, διαμέτρου περίπου 0,95 μ., έφερε εξωτερικά πλαστική διακοσμητική ταινία και περιείχε ελάχιστα οστά, όστρεα και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ενώ στη νοτιοδυτική και τη νότια πλευρά του βρέθηκαν τμήματα θρακικών αγγείων με ψευδολαβές και σχοινοειδή διακόσμηση, πιθανόν νεολιθικής εποχής.
	Κατάλοιπα λιθόκτιστης κατασκευής, έκτασης περίπου 4x2 μ. και προσανατολισμού ΒΔ-ΝΑ, που εκτεινόταν στην ανατολική και τη νότια πλευρά της τάφρου του αγωγού. Αποτελείτο από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους χωρίς συγκεκριμένη διάταξη. Συλλέχθηκαν ελάχιστα όστρακα θρακικής κεραμικής.
	Τμήματα πήλινου αγωγού, πιθανόν μεταβυζαντινών χρόνων (σε βάθος περίπου 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), με ασβεστοκονίαμα στην εξωτερική πλευρά.
	Τμήματα πήλινων αγωγών με κονίαμα.

**1.** Η καταγραφή των αρχαιολογικών θέσεων έγινε από τις κατά τόπους αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων. Συγκεντρώνονται στον παρακάτω πίνακα κατόπιν επεξεργασίας της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων – Τμήμα Συντονισμού και Παρακολούθησης Αρχαιολογικών Ερευνών και Εργασιών στο Πλαίσιο Επενδυτικών Προγραμμάτων.

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
<b>Πυλαία</b>	Εντοπισμός στρώματος με ίχνη καύσης, τμήματα οστών και αρκετή κεραμική κυρίως ελληνιστικών χρόνων. Συλλέχθηκε αβαφής, μελαμβαφής και κίτρινη κεραμική. Επίσης βρέθηκαν καμένα οστά και αγγεία.
	Τμήμα νεκροταφείου, πιθανόν βυζαντινών χρόνων. Σε βάθος λίγο μεγαλύτερο του 1 μ. αποκαλύφθηκαν 12 ακτέριστοι τάφοι ενηλίκων και τεσσάρων ανηλίκων σε ύπτια στάση με προσανατολισμό Δ-Α. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν λακκοειδείς με καλυπτήριες λίθινες ή κεραμικές πλάκες, ενώ υπήρχε και μία ελεύθερη ταφή.
	Κατεστραμμένοι τάφοι, πιθανότατα λακκοειδείς, με σκελετικά κατάλοιπα έξι ανθρώπων. Επίσης, δύο <i>in situ</i> λακκοειδείς ακτέριστοι τάφοι, χωρίς κάλυψη (με το κρανίο προς τη Δύση).
	Τρεις ακτέριστοι τάφοι προσανατολισμού Α-Δ (με το κρανίο προς τη Δύση). Οι δύο ήταν λακκοειδείς. Το ανθρωπολογικό υλικό στον δεύτερο τάφο περιλάμβανε μόνο τμήματα από το κρανίο και τα άνω άκρα του σκελετού. Στον τρίτο, κεραμοσκεπή τάφο εντοπίστηκαν οκτώ ασβεστόλιθοι τοποθετημένοι σχεδόν συμμετρικά στο περίγραμμά του.
	Δύο λακκοειδείς τάφοι βυζαντινών χρόνων ακτέριστοι, σε βάθος 1-1,50 μ. Ο ένας ήταν κεραμοσκεπής και περιείχε μόνο ελάχιστα ίχνη άνθρακα. Ο δεύτερος ήταν αρκετά διαταραγμένος.
<b>Αετοχώρι</b>	Εντοπισμός, σε βάθος περίπου 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ταφικών καταλοίπων διαταραγμένων (πιθανόν λόγω της προηγούμενης διέλευσης μηχανημάτων).
<b>Λουτρός</b>	Εντοπισμός θεμελίων κλιβάνου βυζαντινών χρόνων. Πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός που αποκάλυψε την εσχάρα και (στα ανατολικά της) την είσοδο πυροδότησης.
<b>Συκορράχη</b>	Μετά τον εντοπισμό, σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, λίθινων ταφικών πιακών και εφυαλωμένων οστράκων κεραμικής, πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφικές εργασίες. Αποκαλύφθηκαν δύο σειρές λιθωσών χωρίς συγκεκριμένη διάταξη και, σε βάθος περίπου 1 μ., 10 λακκοειδείς τάφοι με καλυπτήριες πλάκες, κτερισμένοι και ακτέριστοι.
<b>Περιοχή Αγνάντιας - Άνθειας</b>	Αποκάλυψη τοξωτής λιθόκτιστης κατασκευής και πήλινου αγωγού (βυζαντινών ή υστεροβυζαντινών χρόνων).
<b>Αμφιρίτη</b>	Ανασκαφικές εργασίες σε δύο φάσεις αποκάλυψαν, αρχικά, λίθινη κυκλική κατασκευή (διαμέτρου περίπου 2,5 μ.) και συνολικά 26 λίθινες ταφικές κατασκευές, καθώς και μία κεραμίδα που είχε χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήρας σε τάφο. Οι τάφοι χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Κατά τη δεύτερη φάση των εργασιών εντοπίστηκαν συνολικά 48 τάφοι. Πρόκειται για λακκοειδείς τάφους, με λίθινες και κεραμικές καλυπτήριες πλάκες. Στα ανατολικά ενός από τους τάφους (τάφος 20) εντοπίστηκαν τμήματα κονιάματος με επιζωγραφισμένα τμήματα τοιχογραφιών.
<b>Πόταμος ή Ποταμός</b>	Σε έκταση συνολικού εμβαδού 42,99 τ.μ. αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (λιθωσώροι και το γωνιακό τμήμα ενός κτίσματος) σε βάθος 0,30 έως 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Με βάση την κεραμική, χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.
	Ασύλητος κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων, με μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 2,65x1,90 μ., σωζόμενο ύψος 1,34 μ. και προσανατολισμό Α-Δ (με μικρή απόκλιση προς τα βόρεια). Έφερε τέσσερις καλυπτήριες πλάκες και είχε πλούσια κτέριση. Το ανθρωπολογικό υλικό σώζεται αποσπασματικά.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΒΡΟΥ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΡΟΔΟΠΗΣ		<p>Εντοπισμός λιθωσωρών σε έξι σημεία, σε περιοχή μήκους 35 μ. και σε βάθος που κυμαίνονταν από 0,40 μ. έως 0,95 μ. Σε ένα από τα σημεία αποκαλύφθηκε επίσης ακέραιος πίθος που περιείχε αρκετή ποσότητα κεραμικής κυρίως βυζαντινών χρόνων.</p> <p>Κεραμοσκεπής τάφος (παιδική ταφή) που εντοπίστηκε σε βάθος από 0,05 μ. έως 0,30 μ. Η επίχωση περιείχε λίγα ίχνη καύσης και λιγοστά αβαφή και εφυαλωμένα όστρακα κεραμικής βυζαντινής εποχής. Ο σκελετός βρέθηκε διαταραγμένος, σε εμβρυϊκή στάση.</p> <p>Κατάλοιπα τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα και περίβολο (στα +0,50 έως -0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους). Στα νότια και τα ανατολικά του ναού εντοπίστηκε τμήμα λιθόστρωτης αυλής, καθώς και θεμέλια και δάπεδα προσκισμάτων με ποικιλία κινητών ευρημάτων που χρονολογούνται από τους υστερορωμαϊκούς μέχρι τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Στο κεντρικό κλίτος εντοπίστηκαν πέντε ακτέριστες ταφές. Με βάση τα νομίσματα, η παλαιότερη περίοδος χρήσης του ναού ανάγεται στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ., ενώ η τελευταία στο γ' τέταρτο του 6ου αι. μ.Χ.</p> <p>Διερευνητικές εργασίες αποκάλυψαν κατάλοιπα λιθόκτιστης κατασκευής, αποτελούμενης από λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Εντοπίστηκαν στρώματα καταστροφής (με πυκνή συγκέντρωση κεραμίδων και πλίνθων), τμήμα καταστρώματος από πλακαρούς λίθους, τοιχοδομίες από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, πασσαλότρυπες λαξευμένες στο φυσικό έδαφος, σε βάθος που κυμαίνονταν περίπου από 0,30 μ. έως 1,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.</p> <p>Εντοπισμός τμημάτων πήλινων αγωγών σε βάθος περίπου 0,10-0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.</p> <p>Αποκάλυψη, σε βάθος περίπου από 0,25 έως 0,80 μ., καταλοίπων κτιστής κατασκευής (σειρές λίθων) που εδραζόταν στον φυσικό βράχο.</p> <p>Εντοπισμός, σε βάθος περίπου από 0,20 έως 1 μ., συγκεντρώσεων λίθων σε τρία σημεία (ένα από αυτά παρέχει ενδείξεις δομημένης όψης).</p>
	<b>Παλαγία</b>	<p>Νεκροταφείο υστεροβυζαντινής εποχής. Αποκαλύφθηκαν 56 τάφοι, οι περισσότεροι λιθοπερίκλειστοι με καλυπτήριους λίθους ακανόνιστου σχήματος. Οι σκελετοί τις περισσότερες φορές ήταν ακέραιοι, τοποθετημένοι σε ύπτια θέση, με προσανατολισμό Α-Δ. Ανατολικά των τάφων εντοπίστηκαν τοποθετημένοι λίθοι ως σήμα ο ένας πάνω στον άλλον.</p>
	<b>Παλαγία (περιοχή Ιάνας)</b>	<p>Διερευνητικές εργασίες σε πλακόστρωτη οδό. Έγιναν συνολικά οκτώ μεγάλες τομές, οι οποίες αποκάλυψαν την ύπαρξη δεύτερου στρώματος από μικρού μεγέθους λίθους, πακτωμένους επάνω στον φυσικό βράχο. Το μήκος της πλακόστρωτης οδού είναι 14 μ. Το υπόλοιπο τμήμα που ερευνήθηκε με τις τομές έχει μήκος 27 μ. Ο προσανατολισμός της οδού είναι Α-Δ.</p>
	<b>Βέλκιο, Δήμος Μαρωνείας - Σαπών</b>	<p>Σε βάθος περίπου 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε κατασκευή που ερμηνεύεται ως ένα πρώιμο είδος ασβεστοκαμίνου. Είχε πήλινο, κυκλικό/ωοειδές δάπεδο και μέγιστο σωζόμενο ύψος περίπου 0,62 μ. Στην ανώτερη επιφάνεια έφερε πυκνό στρώμα οστράκων πίθων. τοποθετημένων σε τρεις επάλληλες σειρές. Η όλη κατασκευή καλυπτόταν από τοίχωμα πάχους περίπου 0,20 μ., κατασκευασμένο από πακτωμένο χώμα, λίθους, πηλό και τμήματα πλίνθων ή κεράμων. Τα ευρήματα που προέκυψαν ήταν κεραμική αβαφής, πηλόμαζες, τμήματα πίθων και κεράμων.</p>

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
<p><b>Αρσάκειο, Δήμος Μαρωνείας - Σαπών</b></p>	<p>(Θέση 1) Πηγάδι κατασκευασμένο με αργούς λίθους, το οποίο μετά την κατάργησή του χρησιμοποιήθηκε ως απορριμματικός λάκκος. Ανασκάφηκε σε βάθος 2,87 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στην επίκωση του εσωτερικού του βρέθηκαν πεσμένοι λίθοι, ίχνη καύσης, όστρακα αγγείων και πήθων και τμήματα κεραμίδων στέγης.</p>
	<p>(Θέση 2) Σε βάθος περίπου 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε στρώμα με λίθους, κεραμική και οστά.</p>
	<p>(Θέση 3) Ανασκαφή που αποκάλυψε τμήμα νεκροταφείου με 55 τάφους, τμήμα ενός επιμήκους μονόκωρου ορθογώνιου κτηρίου, αποθετικούς λάκκους, μία περιοχή με συγκέντρωση πηλών, έναν κεραμικό κλίβανο, ένα πηγάδι, μία κυκλική κατασκευή/πηγάδι (:) και τέλος υπολείμματα πήθων. Αναγνωρίζονται δύο περίοδοι: η πρώτη σχετίζεται με τη λειτουργία εργαστηρίου κεραμικής που χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο και η δεύτερη, που αφορά μόνο στις ταφές, χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή ή πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Τα κινητά ευρήματα είναι λιγοστά, ενώ με τη μελέτη της κεραμικής πιθανόν να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η διάρκεια ζωής της θέσης.</p>
	<p>(Θέση 4) Σε βάθος περίπου 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν τμήματα από το κρανίο και τα οστά ανθρώπινων σκελετών που ανήκουν σε δύο διαφορετικές ταφές. Λόγω εγγύτητας με την ανωτέρω θέση (θέση 3) είναι πιθανό να αποτελεί τη συνέχεια του εκεί νεκροταφείου.</p>
<p><b>Αετόλοφος, Δήμος Μαρωνείας - Σαπών</b></p>	<p>Αρκετά εκτεταμένη περιοχή, όπου εντοπίστηκαν τμήματα μεγάλων πήθων και ίχνη καύσης. Λόγω της έντονης μηχανικής παρέμβασης που αλλοίωσε την εικόνα της θέσης, καθώς και των λιγοστών ευρημάτων, είναι δύσκολη η εξαγωγή συμπερασμάτων. Πρόκειται, πιθανόν, για τμήμα νεκροταφείου με συγκέντρωση λίθων, πάνω στους οποίους είχαν τοποθετηθεί μεγάλοι πίθοι. Βρέθηκαν τμήματα τριών πήθων, καθώς και άλλων πιθοειδών αγγείων, ενώ συλλέχθηκαν όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης και πολλά κομμάτια υαλόμαζας.</p>
<p><b>Πάμφορο, Δήμος Μαρωνείας - Σαπών</b></p>	<p>Συλλογή μικρής ποσότητας κεραμικής σε βάθος περίπου 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (σώματα και βάσεις αγγείων, κυρίως αμφορέων) που χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.</p>
<p><b>Θρυλόριο, Δήμος Κομοτηνής</b></p>	<p>Νότια του οικισμού Θρυλόριο αποκαλύφθηκαν τμήματα πήθου <i>in situ</i> και εντοπίστηκαν λιγοστά όστρακα από αβαφή αγγεία.</p>
<p><b>Ίσαλος, Δήμος Κομοτηνής</b></p>	<p>(Θέση 1) Σε τρία διαφορετικά σημεία εντοπίστηκαν μεγάλη συγκέντρωση χρηστικής και λεπτής κεραμικής, ίχνη καύσης και κάρβουνο, ένα όστρεο, ένα μεταλλικό αντικείμενο και ένα κομμάτι κάρβουνου (πραγματοποιήθηκε μόνο επιφανειακός καθαρισμός).</p>
	<p>(Θέση 2) Εντοπισμός πήλινου αγωγού, σε βάθος 0,55 μ. και 1 μ.</p>
	<p>(Θέση 3) Σε μήκος 10 μέτρων και βάθος περίπου 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκαν πέντε απορριμματικοί λάκκοι (λάκκοι 1, 2, 3, 4 και 5), οι οποίοι διακρίνονταν από τη διαφορετική σύσταση του χώματος (έντονα σκούρο καστανό χώμα, αρκετά αμμώδες και χαλαρό). Κατά τον επιφανειακό καθαρισμό περισυλλέχθηκαν ένα εφωλωμένο όστρακο (λάκκος 2) και τμήμα αγγείου (λάκκος 4), ίχνη καύσης και κάρβουνο (σε όλους τους λάκκους), θραύσματα κεράμων (στους λάκκους 1, 2 και 5) και λιγοστά όστρακα (στους λάκκους 2, 3 και 4).</p>

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΡΟΔΟΠΗΣ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
		(Θέση 4) Σε βάθος περίπου 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με κατεύθυνση ΒΑ προς ΝΔ, αποτελούμενο από λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, κομμάτια κάρβουνου, θραύσματα κεράμων και όστρακα. Κατά την αφαίρεση του στρώματος περισυλλέχθηκαν κεραμική, θραύσματα κεράμων και δύο συνανήκοντα όστρακα με εφυάλωση και εγχάρακτη διακόσμηση.
	Μελέτη, Δήμος Κομοτηνής	Ίχνη καύσης, κεραμική, όστρακα και οστά ζώων. Η παρουσία εφυαλωμένης κεραμικής παραπέμπει σε θέση βυζαντινών χρόνων και ίσως πρόκειται για ελεύθερη ταφή.
	Γαλήνη, Δήμος Κομοτηνής	<p>(Θέση 1) Αποκάλυψη <i>in situ</i> οστών και κρανίου (σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) ανθρώπινου σκελετού. Η επίωση της περιοχής αποτελείται από χώμα αμμώδους μορφής και χαλαρής σύστασης, όπως ακριβώς και στο νεκροταφείο που ανασκάφηκε ένα χιλιόμετρο δυτικότερα, στην παρακάτω θέση (Θέση 2).</p> <p>(Θέση 2) Σε μικρό βάθος εντοπίστηκε τμήμα υστερορωμαϊκού νεκροταφείου με δύο μικρές συστάδες τάφων (μία ανατολική με πέντε τάφους και μία δυτική με οκτώ τάφους). Σε μόνο μία περίπτωση έχει ακολουθηθεί η πρακτική του εγχυτρισμού (ταφή σε πίθο). Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι απευθείας στο έδαφος, με φορά ΝΔ προς ΒΑ ή και αντίθετα, σε ύπτια, εκτεταμένη στάση, με τα χέρια τοποθετημένα κατά μήκος του σώματος.</p>
	Κοπετρό, Δήμος Ιάσμου	Δύο αποθέτες με σημαντική ποσότητα ευρημάτων, κυρίως κεραμικής, τμήματα κεραμίδων, κατάλοιπα ζωικών οστών, όστρακα και ίχνη καύσης. Πρόκειται για έναν αβαθή αποθήκη με μέγιστες διαστάσεις 0,94x0,81 μ. και ακόμη έναν με ελλειψοειδή κάτοψη και διαστάσεις 0,50x0,30 μ.
	Αμαξάδες, Δήμος Ιάσμου	Διέλευση του αγωγού ΤΑΡ από την περιοχή του διατειχίσματος της Αναστασιουπόλεως που ξεκινά από τη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου της πόλης και φθάνει στους πρόποδες της οροσειράς της Ροδόπης, σε μήκος 2,4 χλμ. Η ανασκαφική έρευνα σε μήκος 16 μ. εκατέρωθεν του μνημείου αποκάλυψε βοτσαλωτό δάπεδο με κατωφερή κλίση προς την εξωτερική πλευρά του διατειχίσματος, το οποίο προφανώς λειτουργούσε αποστραγγιστικά. Με την ολοκλήρωση των βασικών εργασιών στερέωσης του μνημείου και στα δύο σκέλη του διατειχίσματος, πραγματοποιήθηκε η διάτρηση μέσω της μεθόδου της υδραυλικής προώθησης σωλήνων με τη χρήση χιτωνίου. Ακολούθησε η τελική αρμολόγηση των εξωτερικών μετώπων, ενώ η αισθητική αποκατάσταση σε όλες τις ορατές επιφάνειες του κονιάματος έγινε μετά τη διάτρηση.
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΞΑΝΘΗΣ	Σούνιο	<p>Οικιστικά και εργαστηριακά κατάλοιπα 2ου-3ου αι. μ.Χ. και 4ου αι. μ.Χ. (κατάλοιπα τοίχων κτηρίων και κεραμικοί κλιβανοί).</p> <p>Εργαστηριακά κατάλοιπα αυτοκρατορικών χρόνων (διαλυμένος τοίχος και υπολείμματα κεραμικού κλιβάνου).</p> <p>Στρώμα καταστροφής αυτοκρατορικών χρόνων που με βάση την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής χρονολογείται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ.</p> <p>Αρχαιολογικά στρώματα διαφορετικών περιόδων, τα οποία περιλαμβάνουν: α) στρώμα με λίθους, κεραμική και οστά ζώων, αυτοκρατορικών χρόνων, β) οικιστικά κατάλοιπα προϊστορικών χρόνων (βαθύτερα από το προηγούμενο στρώμα): επάλληλα στρώματα από μικρούς αργούς λίθους και κροκάλες που σχηματίζουν οριζόντιες επιφάνειες, χειροποίητα αβαφή αγγεία, τμήμα τριποδικής τράπεζας με φθαρμένη εγχάρακτη διακόσμηση, περίπου 50 λίθινα τέχνεργα και ενδείξεις κατασκευής εργαλείων στην περιοχή. Η κεραμική παραπέμπει σε σχήματα της νεώτερης νεολιθικής περιόδου, ενώ η λιθοτεχνία και τα κατά χώραν ευρήματα θα μπορούσαν να συσχετιστούν και με την πρώιμη εποχή του χαλκού.</p>
	Πολύσιτος	Εντελώς κατεστραμμένη κατασκευή απροσδιόριστης μορφής, ρωμαϊκής περιόδου (στρώμα καταστροφής).

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	<p>Επίμηκες ορθογώνιο κτήριο μεταβυζαντινής περιόδου (δεν διερευνήθηκε το εσωτερικό του). Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν λίθινο εργαλείο, σιδερένια αντικείμενα, φολίδα χαλαζία, τμήμα υαλόμαζας, θραύσματα χάντρας και χείλος αγγείου από υαλόμαζα, αβαφή και εφυαλωμένα αγγεία.</p> <p>Αποσπασματικά θεμέλια κτηρίου μεσοβυζαντινής περιόδου, πιθανόν μονόκλιτου ναΐσκου, η καταστροφή του οποίου φαίνεται να συνδέεται με πυρκαγιά. Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν χάλκινο νόμισμα, χάλκινο και γυάλινα ψέλλια, λίθινο σφονδύλι, τμήματα γυάλινων και μεταλλικών αντικειμένων, αβαφή και εφυαλωμένη κεραμική. Πιθανόν σχετίζεται με το νεκροταφείο που εντοπίστηκε δυτικότερα, στη θέση Γρήγορο.</p> <p>Ανασκαφική διερεύνηση που αποκάλυψε (σε έξι θέσεις) τμήματα οχυρωματικής κατασκευής του β' μισού του 4ου αι. μ.Χ. Πρόκειται για τετράπλευρο φρούριο υπολογιζόμενων διαστάσεων 150x155 μ. Αποκαλύφθηκαν τμήματα της ανατολικής και της νότιας πλευράς και δύο πύργοι, στον έναν από τους οποίους υπάρχει κτιστή κόγχη. Τα δομικά στοιχεία του είναι μεγάλες ποταμίσιες κροκάλες χωρίς συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε διαταραγμένο αρχαιολογικό στρώμα.</p>
<b>Γρήγορο</b>	Νεκροταφείο με λακκοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους, εργαστηριακά κατάλοιπα και απορριμματικούς λάκκους βυζαντινών και μεσοβυζαντινών χρόνων. Στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκε ταφικός πίθος της εποχής του σιδήρου.
<b>Πηγάδια</b>	<p>Τμήμα υδραγωγείου με κατεύθυνση Β-Ν και εσωτερική διάμετρο 0,13 μ.</p> <p>Δύο τμήματα υδραγωγείων. Βαίνουν παράλληλα, σε επαφή μεταξύ τους και με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Ο ένας αγωγός, που διασώζεται σε μήκος στο νότιο τμήμα του 2,60 μ. και στο βόρειο 0,90 μ. (με τη συνέχειά του να εντοπίζεται και εκτός των ορίων εργασίας της τάφρου), αποτελείται από 19 πήλινα κυλινδρικά στελέχη, για τη στεγανότητα και τη σύνδεση των οποίων χρησιμοποιήθηκε κονίαμα. Από τον δεύτερο αγωγό δεν σώζεται παρά μόνο ένα στέλεχος. Σε κοντινή απόσταση εντοπίστηκαν διάσπαρτα στελέχη πήλινου αγωγού, τα οποία πιθανότατα ανήκουν στον ίδιο αγωγό, καθώς επίσης και όστρακα αγγείων και υπόλειμμα εκκαμίνευσης.</p> <p>Στρώμα καταστροφής με ίχνη καύσης, θραύσματα κεράμων, τμήματα αγγείων, πυριτόλιθους, σιδερένιο στέλεχος, θραύσματα οστών και μεγάλη ποσότητα οστρέων. Η μελέτη των οστρέων θα οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα για την ερμηνεία της θέσης.</p> <p>Διαταραγμένο αρχαιολογικό στρώμα με συγκέντρωση κεράμων και οστών, λιγοστά τμήματα άνθρακα, όστρακο εφυαλωμένης κεραμικής, χάλκινο αντικείμενο και μικρή ποσότητα τροχήλατης κεραμικής.</p> <p>Τμήμα υδραγωγείου, με κατεύθυνση Β-Ν και εσωτερική διάμετρο 0,15 μ.</p>
<b>Βαφέικα</b>	Τμήμα υδραγωγείου με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ που αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 16,20 μ. Αποτελείται από 54 πήλινα κυλινδρικά στελέχη, για τη στεγανότητα και τη σύνδεση των οποίων χρησιμοποιήθηκε κονίαμα. Για τη βέλτιστη στερέωσή τους στο έδαφος τοποθετήθηκαν κροκάλες μικρού μεγέθους εκατέρωθεν αυτών.
<b>Φελώνη</b>	Δύο τμήματα υδραγωγείων, παράλληλα και σε επαφή μεταξύ τους, που αποκαλύφθηκαν σε συνολικό μήκος 4 μ. Αποτελούνται από πήλινα κυλινδρικά στελέχη διαφορετικών διαστάσεων. Στα εξωτερικά πλαίσια των δύο σειρών των στελεχών, και σπάνια ανάμεσά τους, έχουν τοποθετηθεί λίθοι και τμήματα πλίνθων, για τη

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	<p>σταθεροποίηση των τμημάτων. Φαίνεται ότι υπήρχαν διπλά κυλινδρικά στελέχη σε κάθε σειρά, το ένα μέσα στο άλλο, τα οποία συνδέονταν με ασβεστοκονίαμα στο επίπεδο έδρασης. Επίσης, ασβεστοκονίαμα χρησιμοποιήθηκε για τη στεγανοποίηση της ένωσης των κυλινδρικών στελεχών.</p> <p>Δύο παράλληλα τμήματα υδραγωγείου με κατεύθυνση Β-Ν. Αποτελούνται από πήλινα κυλινδρικά στελέχη εσωτερικής διαμέτρου στομίου 0,14 μ.</p>
<b>Τέκτονας</b>	<p>Τμήμα υδραγωγείου (τμήματα πήλινων κυλινδρικών στελεχών) με κατεύθυνση Β-Ν. Η εσωτερική διάμετρος των στομιών κυμαίνεται από 0,11 μ. έως 0,14 μ., προκειμένου να διευκολυνθεί η σύνδεση των στελεχών και να επιτευχθεί στεγανότητα.</p> <p>Ταφικός (:) πίθος του 4ου αι. π.Χ. Το μέγιστο εξωτερικό ύψος του υπολογίζεται σε 1,92 μ. και η μέγιστη εξωτερική διάμετρος σε 1,53 μ. Έφερε δισκοειδές κάλυμμα που εξωτερικά στηριζόταν με λίθο.</p> <p>Στρώμα καταστροφής (:) από σκούρο καστανό χώμα, με ίχνη καύσης, θραύσματα κεράμων και αργούς λίθους. Δεν είναι δυνατή η ερμηνεία και χρονολόγηση του ευρήματος καθώς δεν ερευνήθηκε περαιτέρω.</p> <p>Πίθος μεσοβυζαντινής περιόδου, πιθανότατα αποθήτης (περιείχε όστρακα αβαφών και εφραλωμένων αγγείων, αποτμήματα κεράμων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα λίθινου αντικειμένου, πηλόμαζες, σκωρίες και οστά).</p>
<b>Διομήδεια</b>	<p>Στρώμα καταστροφής με θραύσματα κεράμων και στρώση συμπαγούς ασβεστοκονιάματος. Τα στοιχεία δεν είναι ικανά να τεκμηριώσουν ασφαλή ερμηνεία και χρονολόγηση του ευρήματος.</p>
<b>Κοσσός</b>	<p>Αρχαιολογικό στρώμα συνολικού μήκους 8,54 μ. και μέγιστου πλάτους 0,48 μ., με μεγάλη συγκέντρωση θραυσμάτων πήλινων κυλινδρικών αντικειμένων, πιθανόν εργαστηριακής χρήσης. Στην επίκωση εντοπίστηκαν μεγάλοι αριθμοί υπολειμμάτων εκκαμίνευσης (σκωρίες) και συγκέντρωση ανθράκων. Πιθανόν όμως τα ευρήματα να σχετίζονται με τη λειτουργία κλιβάνου μεταλλουργίας.</p> <p>Τμήμα υδραγωγείου με κατεύθυνση Β-Ν που περιβάλλεται από αργούς λίθους (καθώς εισχωρούσε στο πρηνές, δεν ανασκάφηκε περαιτέρω).</p> <p>Τμήμα υδραγωγείου με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ (καθώς εισχωρούσε στο πρηνές, δεν ανασκάφηκε περαιτέρω).</p>
<b>Ποίμνη</b>	<p>Στρώμα καταστροφής που περιλάμβανε τμήματα κεράμων και τμήματα αγγείων μεγάλου μεγέθους, πιθανόν πίθων. Σε άμεση επαφή με την ανατολική πλευρά του στρώματος καταστροφής, εντοπίστηκε τμήμα τοικοδομίας (ανώτερο τμήμα τοίχου). Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται οστέινο εργαλείο, λίγα θραύσματα γυάλινων αντικειμένων και μεγάλη συγκέντρωση τμημάτων ραβδωτών λαβών αγγείων.</p>
<b>Διαλεκτό</b>	<p>Νεκροταφείο παλαιοχριστιανικής εποχής. Εντοπίστηκαν συνολικά 63 ταφές (ανδρικές, γυναικείες και παιδικές) και 10 κρανία. Πρόκειται για ελεύθερες ταφές, με γενικό προσανατολισμό Δ-Α (με το κεφάλι προς τη Δύση). Το νεκροταφείο εκτείνεται προς όλες τις πλευρές, σε μεγαλύτερη έκταση από την ανασκαφείσα. Στον ανασκαφικό χώρο εντοπίστηκαν επίσης δύο αποθέτες.</p>

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ - ΘΑΣΟΥ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	Ζυγός	Νεκροταφείο υστεροβυζαντινής εποχής. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 18 τάφοι που περιείχαν ταφές 10 ενήλικων ατόμων και 13 παιδιών ή βρεφών.
	Περιοχή Φιλίππων	<p>Λιθόστρωτος δρόμος με τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Τα κινητά ευρήματα καλύπτουν κυρίως το διάστημα ανάμεσα στον 1ο αι. π.Χ. και τον 2ο αι. μ.Χ.</p> <p>Κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικής περιόδου, κατασκευασμένος με τέσσερις μαρμάρινες λιθοπλίνθους (μία για κάθε πλευρά) και δύο καλυπτήριες πλάκες. Τα κτερίσματα συνίστανται σε μια σπλεγγίδα και φύλλα από χρυσό στεφάνι βελανιδιάς.</p> <p>Ανασκαφή κτηρίου ρωμαϊκών χρόνων (κτήριο I).</p> <p>Ανασκαφή κτηρίου ρωμαϊκών χρόνων (κτήριο II).</p> <p>Ανασκαφή κτηρίου ρωμαϊκών χρόνων (κτήριο III).</p> <p>Προϊστορικός οικισμός ύστερης νεολιθικής περιόδου. Ανασκάφηκαν αλληπάλληλα δάπεδα από πηλό, θερμικές κατασκευές και αποθέτες, ενώ εντοπίστηκαν τα όρια τουλάχιστον δύο σπιτιών με κυκλική κάτοψη.</p>
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ	Π.Ε. Καβάλας	<p>(Θέση 1) Διασταύρωση αγωγού με οχυρωματικές δομές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αποκαλύφθηκαν τμήματα προμαχώνα και ορύγματα επικοινωνίας και διέλευσης. Δυτικά του οχυρού, από τη μεριά του χαρακώματος, εντοπίστηκαν δύο λιθοδόμητοι αναβαθμοί που δημιουργούν το θρανίο του οχυρού. Η κατασκευή ακολουθεί τη μορφολογία του εδάφους με ανηφορική κλίση.</p> <p>(Θέση 5) Διασταύρωση αγωγού και της Ζώνης Εργασίας του με οχυρωματικές δομές. Αποκαλύφθηκαν τμήματα χαρακώματος και αναβαθμός (θρανίο). Επίσης, θραύσματα από πήλινο αγωγό που χρονολογείται την εποχή των οχυρών (1914-1915).</p> <p>(Θέση 6) Αποφυγή αγωγού με τις οχυρωματικές δομές στη Θέση 6. Δοκιμαστική τομή στον προμαχώνα του οχυρού.</p> <p>(Θέση 7) Αποφυγή αγωγού με τις οχυρωματικές δομές στη Θέση 7. Δοκιμαστική τομή στον προμαχώνα του οχυρού στην περιοχή της πολεμίστρας. Βρέθηκαν τμήμα τείχους με μαρμαρόπετρα και μία μεταλλική ράβδος σχήματος διπλού «ταυ», καθώς και κομμάτια κεραμικής.</p>
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΡΑΜΑΣ	Καλαμώνας	<p>Κιβωτιόσχημος τάφος που περιείχε σκελετικά κατάλοιπα ενήλικου ατόμου και κτερίσματα (αγγεία και μικροευρήματα).</p> <p>Εντοπισμός εργαστηρίου κεραμικής. Αποκαλύφθηκαν αποθηκευτικοί πίθοι, τμήμα κλιβάνου, τμήματα τοίχων και στρώμα καταστροφής με όστρακα, τμήματα πλίνθων και μικροευρήματα.</p> <p>Τάφος στον τύπο του καλυβίτη (περιείχε συνοδευτικό αγγείο και νόμισμα).</p>
	Καλαμπάκι	<p>Νεκροταφείο με ομαδικούς τάφους και ελεύθερες ταφές. Οι σκελετοί, ολόκληροι οι περισσότεροι, δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα, ενώ ελάχιστοι έφεραν κάλκινα κοσμήματα.</p> <p>Προϊστορικός οικισμός. Αποκαλύφθηκαν στρώματα καταστροφής από το οικοδομικό υλικό των σπιτιών και τμήματα θερμικών και άλλων κατασκευών. Συλλέχθηκαν όστρακα και τμήματα αγγείων, μικροευρήματα και δείγματα για ραδιοχρονολόγηση και παλαιο-θνοβοτανολογική μελέτη.</p>

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΡΑΜΑΣ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	Μαυρολεύκη	<p>Τμήμα λιθόστρωτης οδού. Συλλέχθηκαν ελάχιστα ευρήματα, όστρακα ακόσμητης κεραμικής, χάλκινα μικροευρήματα και ένα νόμισμα βυζαντινών χρόνων.</p> <p>Λάκκοι με απορριμματική και εργαστηριακή χρήση, μία ακτέριστη ταφή, λιθωσσοροί και σημεία με καύση. Συλλέχθηκαν τμήματα αγγείων, ελάχιστα εφυσωμένα όστρακα και σημαντικός αριθμός μικροευρημάτων.</p>
	Φωτολίβος	<p>Λάκκοι με όστρακα και μικροευρήματα και τρεις ταφές. Συλλέχθηκαν μικρή ποσότητα κεραμικής, αβαφούς και εφυσωμένης, και ελάχιστα ζωικά οστά.</p> <p>Τμήμα λιθόκτιστου αγωγού άρδευσης. Συλλέχθηκαν ελάχιστα αδρά, αποστρογγυλεμένα όστρακα.</p>
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ	Συμβολή	<p>Λακκοειδής τάφος λαξευμένος στο φυσικό έδαφος, με τον νεκρό σε ύπτια στάση και το κεφάλι προς τη Δύση (διασώθηκαν μόνο τα κάτω άκρα, δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα).</p> <p>Σε έκταση εμβαδού 500 μ. και μήκους 150 μ. αποκαλύφθηκαν τρεις λάκκοι και 75 τάφοι, οι οποίοι με βάση τις πρώτες εκτιμήσεις χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα (κυρίως λακκοειδείς με κάλυψη από σχιστόπλακες, επίσης απλοί λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς). Η πλειονότητα των ταφών είχαν κατεύθυνση Α-Δ, ενώ 18 από αυτούς Β-Ν. Πέντε ταφικές κατασκευές περιείχαν διπλές ταφές. Επίσης αποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένες εννέα παιδικές ταφές. Κάποιοι τάφοι περιείχαν κτερίσματα.</p>
	Αλιστράτη	<p>Λακκοειδής τάφος λαξευμένος στο λευκόφαιο αργιλώδες υπέδαφος, με τον νεκρό σε ύπτια στάση και το κεφάλι προς τη Δύση (διασώθηκε το ανατολικό ήμισυ του τάφου, δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα).</p>
	Λευκοθέα	<p>Συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος (1,85x0,85 μ.). Η άνω επιφάνειά του αποτελούνταν από μεγάλες λίθινες πλάκες, ενώ το δάπεδο από σκληρό πατημένο χώμα που έφερε ίχνη λευκού επιχρίσματος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα, μεταλλικό αντικείμενο και ελάχιστη κεραμική.</p>
	Μανδήλι	<p>Ανασκαφή στις νότιες παρυφές της προϊστορικής Τούμπας Μανδηλίου (δύο χείμαρροι στα ανατολικά και τα δυτικά οριοθετούν τη θέση). Εντοπίστηκαν 14 λακκοειδείς τάφοι, 39 πιθανόν απορριμματικοί λάκκοι, κατάλοιπα οκτώ τοίχων, βοτσαλωτό δάπεδο, δάπεδα τριών θερμικών κατασκευών. Ήρθαν στο φως ίχνη πασσαλόπηκτων κατασκευών, κεραμική και εργαλεία προϊστορικών χρόνων (εποχής του χαλκού), οικοδομικά λείψανα υστερορωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων και λακκοειδείς ταφές που χρονολογούνται πιθανότατα στην πρωτοβυζαντινή περίοδο.</p> <p>Αποκάλυψη τμήματος πήλινου αγωγού, ο οποίος είχε διατομή 0,12 μ. και ακολουθούσε καθοδική πορεία σε βάθος 5,30 μ. με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ προς την πλησιέστερη ρεματιά.</p> <p>Ανασκαφή πιθανών λάκκων που περιείχαν οστά ζώων και κεραμική βυζαντινών χρόνων, ενώ παράλληλα αποκαλύφθηκαν και συγκεντρώσεις λίθων.</p> <p>Κατά τη διενέργεια οκτώ δοκιμαστικών τομών περισυλλέχθηκαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής προϊστορικών χρόνων (νεολιθικής εποχής) και πηλόμαζες, ενώ εντός του φυσικού αργιλώδους εδάφους εντοπίστηκαν πιθανές πασσαλότρυπες.</p> <p>Εντοπισμός αρχιτεκτονικών καταλοίπων (διαστάσεων 0,80x0,70 μ.).</p>
	Σφελινός	<p>Αποκάλυψη λιθόστρωτης επιφάνειας, καθώς και οστράκων χειροποίητων αγγείων και ιχνών καύσης.</p>

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	<p>Διερεύνηση δύο λιθοσωρών δυτικά της τάφρου όδευσης του ΤΑΡ. Κατά τη διερεύνηση του πρώτου, διαστάσεων 2x0,60-1 μ., εντοπίστηκε όρυγμα λαξευμένο στον φυσικό βράχο (1,70x1,10 μ.). Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών βρέθηκε κεραμική προϊστορικών και ελληνοιστικών χρόνων.</p> <p>Διερεύνηση δύο ορυγμάτων λαξευμένων στο φυσικό, βραχώδες έδαφος. Συλλέχθηκε λιγοστή κεραμική (όστρακα μελαμβαφών αγγείων).</p> <p>Διερεύνηση περιοχής διαστάσεων 21x6 μ. με έντονα ίχνη καύσης και πληθώρα κεράμων, πλίνθων και ελάχιστων οστράκων.</p> <p>Διερεύνηση λάκκου με επίχωση φαικόκαστανου χρώματος και όστρακα πιθανότατα προϊστορικών χρόνων. Στην επιφάνεια πλήρωσης έφερε έναν μεγάλο λίθο.</p> <p>Ανασκαφή που αποκάλυψε δύο τοίχους που γωνιάζουν μεταξύ τους. Εντοπίστηκε τεχνητό λάξευμα ημικυκλικού σχήματος (που ερμηνεύθηκε με επιφύλαξη ως υπόσκαπτος χώρος). Η έρευνα απέδωσε αρκετή κεραμική, τμήμα μολόπετρας, τμήματα λεπίδων, λίθινα εργαλεία και ζωικά οστά.</p> <p>Εντοπισμός τμήματος πίθου, καθώς και λάκκου (αποθήκη) που περιείχε μεγάλη ποσότητα οστράκων νεολιθικής εποχής που έφεραν διακόσμηση με γραφίτη, εγχάρακτη με πάστα και black on red, λίθινα εργαλεία, τμήμα ειδωλίου, τμήματα κοσμημάτων από όστρεο spondylus gaederopus, οστά ζώων, όστρεα και πηλόμαζες.</p>
<b>Μεσοράχη</b>	<p>Εντοπισμός τάφρων που πιθανότατα περιέκλειαν προϊστορικούς οικισμούς, τοίχων από αργολιθοδομή και απορριμματικών λάκκων. Περιελάμβαναν αβαφής κεραμική, όστρακα με αποτυπώματα ψάθας, με διακόσμηση black on red, με γραφίτη, με εγχάρακτη διακόσμηση και ίχνη λευκής πάστας, όστρακα μελανοστεφούς (black topped) κεραμικής, πήλινα ειδώλια, οστέινα κοσμήματα και λίθινα εργαλεία.</p> <p>Ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε συγκέντρωση απορριμματικών λάκκων, στρώμα καταστροφής με μεγάλη ποσότητα κεραμικής και δύο πίθους <i>in situ</i>. Οι λάκκοι, εκτός τριών, αποτελούσαν συμπλέγματα που τέμονταν μεταξύ τους, ενώ κάποιοι από αυτούς ήταν γεμάτοι με πολλούς λίθους, κεράμους και κεραμική. Εκτός από την κεραμική περιελάμβαναν σιδηρόμαζες, σκωρίες, καρφιά, χάλκινα ψέλλια, διπλή περόνη, κωδωνίσκος και νομίσματα του Ιουστινιανού Α' και του Ιουστίνου Β'.</p>
<b>Νέα Ζίχνη</b>	<p>Εντοπισμός κεραμοσκεπούς τάφου, με τον νεκρό τοποθετημένο με το κεφάλι προς τη Δύση. Δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα, ούτε άλλες ταφές στην ευρύτερη περιοχή.</p> <p>Ανασκαφική αρχαιολογικού στρώματος και πίθου <i>in situ</i>, με πηλόμαζες που έφεραν αποτυπώματα κλαδιών και κεραμική προϊστορικών χρόνων.</p> <p>Διερεύνηση πιθανής νεολιθικής εγκατάστασης. Αποκαλύφθηκε τμήμα τάφρου σχήματος V λαξευμένης στο φυσικό, υποκίτρινο έδαφος της τομής, ενώ συγκεντρώθηκαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής νεολιθικών χρόνων (διακόσμηση black on red, με εγχάρακτη με λευκή πάστα), οστέινος πέλεκυς, οστέινα ψέλλια και ζωικά κατάλοιπα.</p> <p>Διερεύνηση που αποκάλυψε κεραμική της νεώτερης νεολιθικής περιόδου, πηλόμαζες και λίγα εργαλεία.</p>

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	<p>Ανασκαφή που αποκάλυψε αποσπασματικά διατηρημένα εγκατάσταση εργαστηριακής χρήσης ρωμαϊκών-υστερορωμαϊκών χρόνων (τοιχούς, λάκκους, τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου εξωτερικού χώρου, στρώμα καταστροφής από πεσμένες σε εσωτερικό χώρο κεράμους της ανωδομής, αβαφή και ερυθροβαφή κεραμική, αγνύθες, χάλκινα νομίσματα Τραϊανού, Αντωνίνου Πίου και Αλεξάνδρου Σεβήρου).</p>
	<p>Εντοπισμός λιθοσωρού που περιλάμβανε μικρή ποσότητα κεραμίδων, οστράκων και σιδερένιο ήλο.</p>
	<p>Ανασκαφή που περιλάμβανε διερεύνηση λιθοσωρού, όπου παρατηρήθηκαν ίχνη καύσης και μικρή ποσότητα από πηλόμαζες. Επίσης, αποκαλύφθηκαν δύο αρχαιολογικά στρώματα με κεραμική αρχαϊκής και κλασικής εποχής, απορριμματικός λάκκος με μεγάλη ποσότητα κεραμικής, λιγιστά οστά, λιμναία όστρεα και λίθοι. Διακρίνονται δύο φάσεις χρήσης, εποχής του χαλκού και αρχαϊκής περιόδου.</p>
	<p>Διερεύνηση επτά απορριμματικών λάκκων λαξευμένων στον φυσικό, μαλακό ημίβραχο της περιοχής, που περιείχαν κυρίως κεραμική (ο ένας ιωνική, ιωνίζουσα, κορινθιακή, μαζί με αρκετές πηλόμαζες με αποτυπώματα καλάμων, ένας δεύτερος τμήμα μελανόμορφης αττικής κύλικας με ιππέα και ένας άλλος ακέραιο μελαμβαφές κύαθιο).</p>
	<p>Εντοπισμός λάκκου διανοιγμένου στο φυσικό έδαφος. Η επίκωση περιείχε τμήματα ωχροκίτρινου πηλού και μικρά κάρβουνα, καθώς και αρκετή κεραμική (μελαμβαφή όστρακα, όστρακο κορινθιακού αρυβάλλου), τμήματα πίθου, λιγιστά ζωικά οστά και λιμναία όστρεα.</p>
	<p>Ανασκαφή 31 λάκκων διανοιγμένων στο φυσικό έδαφος, πιθανότατα απορριμματικού χαρακτήρα και σχετιζόμενων με κάποια μορφή κατοίκησης στην ευρύτερη περιοχή. Περιείχαν αργούς λίθους, κεραμική αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (τμήματα αμφορέων, πίθων, μελαμβαφών, μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων), πηλούς με αποτυπώματα καλάμων, αγνύθες, σιδερένια εργαλεία και νομίσματα, ενώ στο εσωτερικό ορισμένων παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καύσης.</p>
<b>Θολός</b>	<p>Λακκοειδής τάφος, διαταραγμένος από τη διέλευση των μηχανημάτων, με κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου, ακέραιο τεφροδόχο αγγείο με έντονα ίχνη καύσης, θραύσματα οστών και όστρεα. Κιβωτιόσχημος τάφος με μονολιθική κάλυψη. Περισυλλέχθηκαν αιχμή δόρατος, μαχαίρι και πόρπη.</p>
	<p>Εντοπισμός τμημάτων πήλινου αγωγού και αύλακας, συνολικού μήκους 10,20 μ. και με κατεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής και πιθανές πασσαλότρυπες (;).</p>
<b>Τούμπα</b>	<p>Εντοπισμός αβαφούς, κυτροειδούς αγγείου, πιθανότατα ταφικής χρήσης, που περιλάμβανε τα οστά βρέφους.</p>
<b>Πεντάπολη</b>	<p>Ανασκαφή δέκα τάφων (δύο κιβωτιόσχημων και οκτώ λακκοειδών), για την κατασκευή των οποίων αξιοποιήθηκαν οι φυσικές κοιλότητες εντός του βραχώδους εδάφους. Η κατάσταση διατήρησης του σκελετικού υλικού σε έξι από αυτούς μαρτυρεί έντονη διαταραχή, ωστόσο καταγράφηκαν περιπτώσεις πολλαπλών ταφών.</p>
<b>Νέος Σκοπός</b>	<p>Διερεύνηση κιβωτιόσχημου τάφου, κατεύθυνσης Β-Ν, με παιδική ή εφηβική ταφή. Είχε κάλυψη με μεγάλες λίθινες πλάκες και δάπεδο από πατημένο χώμα αναμεμιγμένο με χαλίκι, ενώ τα κτερίσματα περιλάμβαναν χρυσή χάνδρα, χρυσό επιστόμιο και κορινθιακό εξάλειπτρο με ζώνη φυτικού λωτόσχημου μοτίβου και μικρά σιδερένια αντικείμενα.</p>

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
<b>Μητρούσι - Προβατάς</b>	Εντοπισμός δύο λάκκων που περιείχαν πηλόμαζες, ίχνη καύσης, οστά και πληθώρα οστράκων κεραμικής (από μαγειρικά και αποθηκευτικά αγγεία, με ίχνη κίτρινης και πράσινης εφυάλωσης, με εγχάρακτα διακοσμητικά μοτίβα). Λόγω των βροχοπτώσεων και της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα, η παρειά της τάφρου κατέρρευσε και οι λάκκοι διερευνήθηκαν τμηματικά.
<b>Ηράκλεια</b>	Τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, ορατού σε μήκος 5 μ. και πλάτος 3 μ. Είχε κατεύθυνση Β-Ν και ήταν δομημένος από ποταμίσιες κροκάλες διαφόρων μεγεθών και αργούς λίθους. Μικρή ποσότητα κεραμικής και μεταλλικών αντικειμένων εντοπίστηκαν κατά τις εργασίες καθαρισμού.
<b>Κεφαλοχώρι</b>	<p>Αποκάλυψη 18 λιθόκτιστων περιβόλων και έξι αβαθών λάκκων (πιθανόν πρόκειται για ταφικές κατασκευές). Οι περίβολοι είχαν σχεδόν κυκλική κάτοψη (διάμετρος από 1,50 μ. έως 3 μ.) και εφάπτονταν μεταξύ τους. Ο αρχικός περίβολος λειτούργησε ως πυρήνας και στη συνέχεια προσαρτήθηκαν οι όμοροι περίβολοι. Οι περισσότεροι δομούνται από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών σε μονές ή διπλές σειρές δόμησης. Εσωτερικά δημιουργούνται αναβαθμοί, ενώ ο φυσικός βράχος αποτελούσε το δάπεδο των περιβόλων.</p> <p>Αποκάλυψη οικιστικών και ταφικών καταλοίπων (ταφές ενήλικων και παιδιών). Η κεραμική ήταν εποχής του χαλκού και εποχής του σιδήρου, ενώ σε μόνο μία τομή εντοπίστηκαν νομίσματα και ακέραια μελαμβραφή αγγεία ελληνιστικών χρόνων. Στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα περιλαμβάνονται τμήματα τοίχων, δαπέδου από πατημένο πηλόχωμα και λιθωσσωροί.</p> <p>Εντοπισμός 14 νομισμάτων ρωμαϊκών χρόνων, κεραμικής και κατασκευής από κεραμίδες και, ακολούθως, ανασκαφή, η οποία αποκάλυψε αβαθές όρυγμα, λαξευμένο στον φυσικό βράχο με κατεύθυνση Α-Δ και κάλυψη από τμήματα λακωνικών στρωτήρων. Ερμηνεύτηκε ως ταφική κατασκευή (δεν εντοπίστηκαν οστά και κτερίσματα, πλην δύο σιδηρών ήλων).</p> <p>Αποκάλυψη πίθου, διαστάσεων 1,52x0,68 μ., με κάλυψη από αργούς λίθους και προσανατολισμό Α-Δ. Λιγιστή κεραμική και τμήματα μολύβδινων συνδέσμων επιδιόρθωσης.</p> <p>Αποκάλυψη τμημάτων πήλινου αγωγού με κατεύθυνση Α-Δ και ελαφρά κάμψη προς Νότο. Το ανατολικό του τμήμα σώζεται <i>in situ</i> και διατηρεί κατά τόπους ίχνη υδραυλικού κονιάματος.</p> <p>Αποκάλυψη συστάδας πέντε πίθων με προσανατολισμό Α-Δ. Καλύπτονταν από αργούς λίθους και στερεώνονταν σε οριζόντια θέση με τη βοήθεια μικρών λίθων στην περιοχή του στομίου. Η χρήση τους ερμηνεύεται ως ταφική (δεν εντοπίστηκαν οστά). Στον πίθο 4 βρέθηκε καθαρόσχημο αγγείο. Ο πίθος 5 (όπου βρέθηκε τμήμα φιαλίσχου αγγείου και ακόμα ένα αγγείο) έφερε στην εξωτερική επιφάνεια μολύβδινους συνδέσμους επιδιόρθωσης και έσωζε υπόλειμμα μελανής οργανικής ουσίας με υαλώδη υφή (φυτική πίσσα;).</p> <p>Αποκάλυψη τμήματος λιθόστρωτου δρόμου (πιθανότητα οθωμανικής περιόδου), λακκοειδούς τάφου λαξευμένου στο φυσικό έδαφος (από τον οποίο συλλέχθηκαν ελάχιστα οστά, κύπελλο και λύχνος), τμημάτων τοίχων από αργολιθοδομή και μεγάλης ποσότητας κεραμικής και αγνύθων. Σε πολλές τομές εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος σε μικρό βάθος, ενώ η συνύπαρξη ευρημάτων που χρονολογούνται στα αρχαία και τα νεώτερα χρόνια συνηγεί στην υπόθεση της διατάραξης των αρχαιολογικών στρωμάτων.</p> <p>Αποκάλυψη τμήματος δαπέδου από ερυθρωπό, αργιλώδες χώμα (κάτω από ωμές πλίνθους ανωδομής). Στην επιφάνεια του δαπέδου, πέραν της πληθώρας λίθινων εργαλείων, εντοπίστηκε πηλοκατασκευή διαστάσεων 1,10x1,20 μ. Μετά την αφαίρεση του δαπέδου εντοπίστηκε κατά τόπους πηλώδες χώμα, μελανού χρώματος. Σε μία τομή εντοπίστηκαν</p>

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΙΛΚΙΣ	Ίσωμα	Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Ερευνήθηκαν 42 ταφές που με βάση τα νομίσματα χρονολογούνται μεταξύ 2ου και 3ου αι. μ.Χ.  Διερεύνηση κτηριακού συνόλου (σε επίπεδο θεμελιοδομής) ρωμαϊκών χρόνων με δύο κύριες φάσεις δόμησης και χρήσης, σύγχρονες ή κοντινές χρονολογικά.
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟ- ΝΙΚΗΣ	Θεοδόσια	Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Ερευνήθηκαν 48 ταφές που με βάση τα νομίσματα χρονολογούνται μεταξύ 2ου και 3ου αι. μ.Χ.  Λάκκος ρωμαϊκών χρόνων.  Οικοδομικά κατάλοιπα (εκτεταμένος λιθωσώρος) με κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.
	Ευαγγελίστρια	Λακκοειδής ταφή με κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες, χωρίς κτερίσματα.  Όρυγμα ορθογώνιου σχήματος, λαξευμένο στον βράχο με έντονα ίχνη καύσης. Περιείχε πολλά σύγχρονα, οξειδωμένα μεταλλικά αντικείμενα. Πιθανότητα πρόκειται για προσωρινή στρατιωτική εγκατάσταση που ίσως συνδέεται με τη σύγχρονη Ιστορία του τόπου.  Τμήμα τάφου χωρίς κτερίσματα.
	Λαχανάς	Κατάλοιπα κτηρίου. Στρώμα καταστροφής από κεράμους λακωνικού τύπου και τμήματα δύο τοίχων από αργολιθοδομή. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται βολβόσχημα μυροδοχεία, λύχνι σε μήτρα, αγνύθες, υφαντικά βάρη και επτά αργυρά και χάλκινα νομίσματα (τέλη 1ου αι. π.Χ. έως μέσα 3ου μ.Χ.).  Λιθόκτιστος, αποχετευτικός αγωγός και φρεάτιο, πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων.
	Καρτερές	Οικιστικά κατάλοιπα, έντονα διαταραγμένα από τη γεωργική δραστηριότητα. Εντοπίστηκαν ένας εκτεταμένος λιθωσώρος και ένα τμήμα πίθου. Συλλέχθηκαν κεραμική, αγνύθες και άλλα μικροευρήματα.  Εργαστηριακή εγκατάσταση, πιθανόν βυρσοδεψείο. Βρέθηκαν αγνύθες, σφονδύλια, μολόπετρες και 12 νομίσματα που παραπέμπουν σε χρήση του χώρου από τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. έως το τρίτο τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ.
	Καρτερές (θέση Βλάχικα Καλύβια)	Τμήμα νεκροταφείου. Ερευνήθηκε λαξευτός τάφος με κάλυψη από ασβεστολιθικές πλάκες και κεραμοσκεπής, χωρίς κτερίσματα.
	Άσπηρος	Λάκκοι της ύστερης εποχής του χαλκού.  Τμήμα νεκροταφείου με ταφές κυρίως του 4ου αι. μ.Χ.  Οικιστικά κατάλοιπα και δύο λάκκοι με κεραμική των υστερορωμαϊκών χρόνων.  Λάκκος των ελληνιστικών χρόνων.

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
<b>Δρυμός</b>	Νεκροταφείο των ρωμαϊκών και των υστερορωμαϊκών χρόνων.
<b>Μελισσοχώρι</b>	Κατάλοιπα λιθόκτιστου δρόμου, πιθανότατα βυζαντινών χρόνων.
<b>Πεντάλοφος</b>	Οικισμός μέσης νεολιθικής περιόδου.
	Τρεις αγωγοί υδροδότησης, οι δύο (I και II) αποτελούμενοι από πήλινα πηνία, ενώ ο τρίτος πλινθόκτιστος με κάλυψη από σχιστόπλακες (ο τελευταίος ίσως του 15ου αι. μ.Χ., ενώ ο I πρωιμότερος).
	Οικιστικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων (στρώμα καταστροφής). Η κεραμική περιλάμβανε τμήματα μαγειρικών σκευών, εμπορικών αμφορέων, πινάκια κ.λπ.
<b>Νέα Μεσημβρία</b>	Αγωγός που αποτελείται από πήλινα πηνία.
	Σε δύο θέσεις εντοπίστηκαν από ένας λάκκος με αργούς λίθους, τμήματα κεράμων, όστρακα αγγείων ή και ζωικά οστά.
	Οικιστικά κατάλοιπα. Αποκαλύφθηκε μικρός κλίβανος-εστία διαστάσεων περίπου 0,90x0,87 μ. Συλλέχθηκαν θραύσματα κεράμων, λίθοι, τμήματα αγγείων, πηλόμαζες.
	Στρώμα καταστροφής (με θραύσματα κεράμων, αγγείων με λεπτά τοιχώματα, οστών και κονίαμα).
	Τμήμα νεκροταφείου. Αποκαλύφθηκαν 21 τάφοι. Με βάση τη νομισματική μαρτυρία, η χρήση του τοποθετείται από τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ.
<b>Άγιος Αθανάσιος - Νέα Μεσημβρία</b>	Πήλινος αγωγός που αποτελείται από πήλινα πηνία.
<b>Γέφυρα</b>	Σχεδόν κυκλικής διατομής σωρός από κεράμους. Πρόκειται πιθανόν για σωζόμενο τμήμα μικρής κατεστραμμένης κατασκευής επί του φυσικού εδάφους.
	Λάκκος με κεραμική πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.
<b>Παρθένιο</b>	Σε δύο θέσεις εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα βυζαντινών χρόνων (στρώματα καταστροφής με αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων, αγγείων κ.λπ.).
<b>Χαλκηδόνα</b>	Όρυγμα (5,90x0,70-0,80 μ.) διανοιγμένο στο μαλακό, αμμώδες έδαφος της περιοχής. Περιείχε λιγοστούς αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και οστών ζώων, λιγοστή κεραμική αβαφή, αλλά και με πρασινωπή εφυσάλωση, σιδερένια καρφιά, σιδηρόμαζα και υαλόμαζα.
<b>Παραλίμνη</b>	Αρχαίος οικισμός Παραλίμνης. Αναγνωρίζονται τουλάχιστον τρεις οικιστικές φάσεις εγκατάστασης: α' φάση μέσης και ύστερης γεωμετρικής εποχής, β' φάση αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής και γ' φάση υστερορωμαϊκής εποχής.
	Δρόμος υστερορωμαϊκής εποχής μνημειακών διαστάσεων, κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ.
	Κατάλοιπα γέφυρας υστερορωμαϊκής εποχής, η οποία βρίσκεται στον άξονα του υστερορωμαϊκού δρόμου και είναι σύγχρονη με αυτόν.
<b>Μελίσσι</b>	Λάκκοι μεταβυζαντινών χρόνων, ανοιγμένοι σε προσχωσιγενή στρώματα.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΛΛΑΣ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΜΑΘΙΑΣ	Ριζό	Λάκκοι απόρριψης νεολιθικών χρόνων.
	Λιποχώρι	Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν, σε μικρό βάθος, δύο λάκκοι με κεραμική και έξι κεραμοσκεπείς τάφοι.
	Λουτροχώρι	Κεραμικός κλίβανος (ιστορικών χρόνων).
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΜΑΘΙΑΣ	Πολλά Νερά	Νεκροταφείο υστερορωμαϊκών χρόνων: εννέα τάφοι (απλοί λακκοειδείς κεραμοσκεπείς, κτιστοί), από τους οποίους προέκυψαν διάφορα κινητά ευρήματα, όπως αγγεία, νομίσματα, κοσμήματα.
		Εντοπισμός ελάχιστης κεραμικής μεταβυζαντινών χρόνων, χωρίς ωστόσο να προκύψουν οποιαδήποτε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΦΛΩΡΙΝΑΣ	Μανιάκι	Λείψανα δύο κτηρίων (Α και Β) ρωμαϊκών χρόνων με εξωτερικές αντηρίδες και τμήμα περιβόλου (όστρακα χρυσικών αγγείων, γυάλινα και μεταλλικά ευρήματα, νομίσματα κ.λπ.).
	Αντίγονος	Θέση προϊστορικών και ιστορικών χρόνων με ταφικά και οικιστικά κατάλοιπα (Θέση 5). Εκτεταμένο στρώμα με πασσαλότρυπες σε ημικυκλική διάταξη, με κομμάτια οικοδομικού πηλού. Χώρος απόρριψης με μεγάλη ποσότητα χειροποίητων αγγείων, πήλινα ειδώλια, λίθινα και οστέινα εργαλεία, κοσμήματα κ.ά. Η κεραμική είναι αβαφής ή μελανόχρωμη με στίλβωση, μελανοστεφής, με διακόσμηση αυλακωτή, εγχάρακτη, με ερυθρό επίχρισμα ή εμπίεστη. Αγγεία μικρογραφικά, φιαλόσχημα, φιάλες με τροπίδωση, ανοιχτού τύπου και κλειστού με ψηλό λαιμό, πολλά αποθηκευτικά και μαγειρικά σκεύη, νεώτερης νεολιθικής και εποχής του χαλκού. Επίσης βρέθηκαν πέντε ταφές, δύο ύστερης εποχής του χαλκού και τρεις βυζαντινών χρόνων.
		Οικοδομικά κατάλοιπα με τμήματα τοίχου και κεράμων, κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα, χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα, ζωικά οστά. Βρέθηκε επίσης κεραμοσκεπής ακτέριστος τάφος και αγγεία (κετερίσματα) ενός δευτέρου τάφου (Θέση 27).
		Εντοπισμός τμήματος θερμικής πήλινης κατασκευής.
		Θέση με δύο αβαθείς λάκκους, οικιστικά κατάλοιπα, πίθο <i>in situ</i> και μεγάλη ποσότητα τροχήλατης κεραμικής ελληνιστικής-ρωμαϊκής εποχής.
		Περιορισμένα οικοδομικά κατάλοιπα με κεραμική ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, ζωικά οστά κ.λπ.
		Ακόμη τέσσερις θέσεις με οικοδομικά κατάλοιπα, η μία με κεραμική ιστορικών χρόνων.
	Στρώμα με διάσπαρτους λίθους, κεραμίδες, ζωικά οστά, κεραμική ιστορικών χρόνων.	
Φιλώτας	Σε βάθος 1 έως 1,50 μ. βρέθηκαν διαλυμένα οικοδομικά κατάλοιπα ρωμαϊκών χρόνων, υπολείμματα κατασκευών, κεραμική, κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος και πιθανός εγχυτρισμός, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μεταλλικά και λίθινα εργαλεία, ζωικά οστά, όστρεα και χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα. Σε βάθος 2 έως 3,40 μ. βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα πρώιμης νεώτερης νεολιθικής εποχής που περιλαμβάνουν δύο πασσαλόπηκτες κατοικίες, στερεοποιημένο οικοδομικό πηλό από την επένδυση του ξύλινου σκελετού, πασσαλότρυπες, κυκλική εστία σε εξωτερικό χώρο (με έξι επάλληλες φάσεις ανακατασκευής) και καμπύλο οριοθέτημα από πηλό. Επίσης βρέθηκε μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων (κεραμική, λίθινα και οστέινα εργαλεία, υφαντικά βαρίδια, οστά ζώων κ.ά.).	

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	Τμήματα οικιών, λάκκοι, λείψανα πηλοκατασκευών, πηλόμαζες, κέραμοι, μεγάλη ποσότητα κεραμικής, οστέινα, λίθινα, μεταλλικά και γυάλινα ευρήματα, κοσμήματα, εργαλεία, ζωικά οστά, δύο χάλκινα ρωμαϊκά και ένα βυζαντινό νόμισμα. Ακτέριστος λακκοειδής τάφος βυζαντινών χρόνων. Σε μεγαλύτερο βάθος βρέθηκαν οικιστικά στρώματα ελληνιστικής εποχής.
	Οικοδομικά κατάλοιπα ιστορικών χρόνων, λάκκοι, κεραμική, λίθινα και οστέινα ευρήματα, κέραμοι, πηλόμαζες.
	Τμήματα τοίχων από αργολιθοδομή, κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.
	Δύο λακκοειδείς τάφοι μεσοβυζαντινών χρόνων κτερισμένοι με νομίσματα, σιδερένιο μαχαίριδιο και κοσμήματα, όπως δαχτυλίδια και χάντρες (Θέση 11c).
	Οικοδομικά κατάλοιπα, λάκκοι, πηλόμαζες, τμήματα κεράμων, κεραμική ιστορικών χρόνων, λίθινα εργαλεία, μεταλλικά-γυάλινα ευρήματα, κοσμήματα, ζωικά οστά. Λάκκος με μεγάλη ποσότητα κεραμικής της εποχής του σιδήρου.
	Περιορισμένης κλίμακας οικοδομικά κατάλοιπα, πηλόμαζες, μεταλλικά ευρήματα, χάλκινο βυζαντινό σκυφωτό νόμισμα, αρκετή ποσότητα κεραμικής.
	Οικοδομικά κατάλοιπα με τμήματα κεράμων, πηλόμαζες, όστρακα αγγείων ιστορικών χρόνων.
	Οικιστικά κατάλοιπα, λάκκοι, λίθινα εργαλεία, πηλόμαζες, τμήματα κεράμων, κεραμική ιστορικών χρόνων.
	Οικιστικά κατάλοιπα, πήλινη θερμική κατασκευή, πηλόμαζες, τμήματα κεραμίδων, διερεύνηση λάκκων, λίθινα και μεταλλικά ευρήματα, χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, μεγάλη ποσότητα κεραμικής.
	Οικοδομικά λείψανα, πήλινη θερμική κατασκευή, διερεύνηση λάκκων, δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα, πλήθος κεραμικής, μεταλλικών και λίθινων ευρημάτων.
	Διερεύνηση λάκκων, οικιστικά κατάλοιπα, κοσμήματα, δύο χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων, μεγάλη ποσότητα κεραμικής, μεταλλικά και λίθινα ευρήματα, τμήματα πήθων και κεράμων.
	Οικοδομικά κατάλοιπα περιορισμένης έκτασης, με πλούσιο αρχαιολογικό υλικό. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα.
	Τμήμα οικίας με τοίχους από αργολιθοδομή και εστία στο εσωτερικό της, πήλινη θερμική κατασκευή σε εξωτερικό χώρο, πλίνθοι, κέραμοι, πηλόμαζες, πλήθος ευρημάτων ρωμαϊκών χρόνων, λίγη χειροποίητη κεραμική, μεταλλικά αντικείμενα, γυάλινα αγγεία και ζωικά οστά.
	Τμήματα πήθων και κεράμων, μεγάλη ποσότητα κεραμικής, μεταλλικά ευρήματα, τμήμα αγωγού υδροδότησης με πηλοσωλήνες.
<b>Βαρικό</b>	Οχυρή θέση που ήλεγχε τις διαβάσεις προς στην αρχαία Ορεστίδα. Σε όλο το κορυφαίο πλάτωμα εντοπίστηκαν συσσωρεύσεις λίθων και λείψανα περιβόλου περιμετρικά της κορυφής υψώματος. Με την αφαίρεση των πεσμένων λίθων εμφανίστηκαν κατασκευές, θεμελιωμένες στον βράχο. Στο φρύδι του λόφου σχηματίζονται κατά διαστήματα μικρές αντηρίδες σε κάθετη διάταξη. Συλλέχθηκαν κεραμική βυζαντινών χρόνων, λίγα χειροποίητα όστρακα, καθώς και μικρό τμήμα λίθινου προϊστορικού εργαλείου.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΦΛΩΡΙΝΑΣ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΖΑΝΗΣ	<b>Πύργοι</b>	<p>Τμήμα νεκροταφείου πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν οκτώ τάφοι (επτά λακκοειδείς και ένας κιβωτιόσχημος), διαμορφωμένοι στον φυσικό βράχο, με καλυπτήριες πλάκες. Ένας περιείχε και ανακομιδή, ένας άλλος διπλή ταφή μητέρας και παιδιού, κάποιοι ήταν κτερισμένοι με πήλινα αγγεία, ενώ σε κάποιους οι νεκροί έφεραν τα προσωπικά τους κοσμήματα.</p> <p>Εντοπισμός διαλυμένων επικώσεων οικισμού της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Έγινε δοκιμαστική τομή που δεν απέδωσε περαιτέρω ευρήματα.</p> <p>Εντοπισμός κατασκευής ρωμαϊκών χρόνων.</p> <p>Σε ακόμη έξι θέσεις εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (χωρίς περαιτέρω ενδείξεις).</p> <p>Σε ακόμη τέσσερις θέσεις εντοπίστηκαν ίχνη ύπαρξης αρχαιολογικών στρωμάτων (χρωματική διαφοροποίηση, χωρίς περαιτέρω ενδείξεις).</p>
	<b>Πύργοι - Κομίνια</b>	Μικρής κλίμακας διερεύνηση που απέδωσε λίγη κεραμική.
	<b>Πύργοι - Κάστρο</b>	Διερευνήθηκαν, σε μήκος 250 μ., οικιστικά κατάλοιπα της πρώιμης εποχής του σιδήρου και των ιστορικών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν επίσης κατάλοιπα χρήσης του χώρου, για κατοίκηση ή εργαστηριακή χρήση, κατά τους ιστορικούς χρόνους, πιθανότατα τους ελληνιστικούς, καθώς και τους υστερορωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς.
	<b>Πύργοι - Ομαλή, Λόφος</b>	Ανασκαφική διερεύνηση σε δύο ορατούς στην επιφάνεια του χώρου τοίχους από ξερολιθιά. Αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα και ενός τρίτου τοίχου, σε χαμηλότερο επίπεδο. Η λιγοστή κεραμική ανάγει τα κτίσματα στους υστερορωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Επίσης εντοπίστηκαν τρεις πίθοι και μία αποθηκευτική πήλινη κατασκευή των βυζαντινών χρόνων.
	<b>Πύργοι - Ομαλή, Μικρός Λόφος</b>	Τμήμα λιθόκτιστης θεμελίωσης κτηρίου ορθογώνιας κάτοψης και ενός νεώτερου καμπύλου τοίχου επάνω από αυτό. Ένα χάλκινο νόμισμα ανάγει το κτήριο στους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ τα υπόλοιπα ευρήματα τοποθετούν το πέρας της χρήσης του στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.
	<b>Περδίκκας - Χαράδρες</b>	Ανασκαφική διερεύνηση που απέδωσε ελάχιστα ευρήματα.
	<b>Περδίκκας - Παλιά Αμμορυχεία</b>	<p>Νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του χαλκού, όπου εντοπίστηκαν 11 τάφοι (ανασκάφηκαν οι εννέα από αυτούς). Οι τάφοι διατάσσονται σε τρεις παράλληλες σειρές, σε απόσταση περίπου 2 μ. μεταξύ τους, με προσανατολισμό N-B και το κεφάλι των νεκρών προς τον Νότο. Οι επτά τάφοι έχουν σχήμα ελλειψοειδές έως ορθογώνιο, λιθόκτιστα τοιχώματα από αργούς λίθους και καλύπτονται από λίθινο τύμβο. Ο ένας είναι λακκοειδής, ενώ ο τελευταίος ανήκει σε ταφή καύσης που οριοθετείται με μικρούς λίθους. Οι νεκροί είναι κτερισμένοι με ένα ή δύο αγγεία, ενώ ένας συνοδευόταν και από μία χελώνα.</p> <p>Σε τρεις θέσεις εντοπίστηκαν τέσσερις θερμικές κατασκευές.</p>

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	<p>Σε ακόμη τρεις θέσεις εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις κεραμικής ή αρχαιολογικό στρώμα, χωρίς περαιτέρω ενδείξεις.</p> <p>Εντοπισμός αρχαιολογικών οικιστικών καταλοίπων (σειρά λίθων σε διάταξη, χωρίς περαιτέρω ενδείξεις).</p>
<b>Περδίκκας - Ράχη</b>	<p>Οικιστικά κατάλοιπα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν 18 λάκκοι που σχημάτιζαν συστάδες σε αραιή διάταξη, με ποικίλο περιεχόμενο και χρήση.</p> <p>Σε ακόμη τρεις θέσεις εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, στις δύο από τις οποίες υπήρχαν συγκέντρωση πηλού, κεράμων, κεραμικής, οστών και ίχνη καύσης).</p> <p>Σε δύο θέσεις εντοπίστηκαν λάκκοι (χωρίς περαιτέρω ενδείξεις).</p> <p>Σε ακόμη τέσσερις θέσεις εντοπίστηκε αρχαιολογικό στρώμα/υλικό, χωρίς περαιτέρω ενδείξεις.</p>
<b>Περδίκκας - Μικρόκαμπος</b>	Ανασκαφική διερεύνηση που απέδωσε ελάχιστη κεραμική.
<b>Πτολεμαΐδα</b>	Εντοπισμός αρχαιολογικών οικιστικών καταλοίπων (λίθων).
<b>Πτολεμαΐδα - Άλσος</b>	<p>Εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Ακολούθησε ανασκαφική διερεύνηση που αποκάλυψε δάπεδο θερμικής κατασκευής από όστρακα, καλυμμένα με πηλό και έναν πίθο.</p> <p>Τμήμα οικισμού της νεώτερης-τελικής νεολιθικής εποχής. Αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου δαπέδου, πάνω στο οποίο βρέθηκαν αρκετά κατακεραματισμένα αγγεία και ψημένοι πηλοί ανωδομής.</p> <p>Μικρής κλίμακας ανασκαφική διερεύνηση αποκάλυψε οικιστικές επιχώσεις της πρώιμης εποχής του σιδήρου, λιθόκτιστο κτήριο, λάκκους και πίθους των υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης ανασκάφηκε μία ελληνιστική ταφή.</p> <p>Σε ακόμη τέσσερις θέσεις εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα και μία θερμική κατασκευή.</p> <p>Εντοπισμός αρχαιολογικού στρώματος πρώιμης εποχής του σιδήρου. Ακολούθησε ανασκαφική διερεύνηση που αποκάλυψε στρώμα καταστροφής.</p> <p>Σε ακόμη 12 θέσεις εντοπίστηκαν ενδείξεις αρχαιολογικών στρωμάτων/αρχαιολογικού υλικού (χωρίς περαιτέρω ενδείξεις).</p>
<b>Γαλάτεια</b>	<p>Εντοπισμός αρχιτεκτονικών καταλοίπων (δεν διερευνήθηκαν περαιτέρω).</p> <p>Εντοπισμός συγκέντρωσης λίθων. Πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας διερεύνηση που αποκάλυψε σύγχρονο πηγάδι.</p> <p>Σε ακόμη τέσσερις θέσεις εντοπίστηκε αρχαιολογικό υλικό (χωρίς περαιτέρω ενδείξεις).</p>
<b>Γαλάτεια - Αμπέλια</b>	Ανασκαφική έρευνα, η οποία απέδωσε ελάχιστη κεραμική.
<b>Γαλάτεια - Ποταμιά</b>	Εντοπισμός επιχώσεων ελληνιστικών χρόνων.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΖΑΝΗΣ	ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	Φούφας	Εντοπίστηκε αρχαιολογικό στρώμα και αποκαλύφθηκε μεγάλο αποθηκευτικό αγγείο, το οποίο φαίνεται να ανήκει σε κτίσμα των ελληνιστικών χρόνων.
		Εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (δεν διερευνήθηκαν περαιτέρω).
		Σε ακόμη τέσσερις θέσεις εντοπίστηκε αρχαιολογικό στρώμα/υλικό, χωρίς περαιτέρω ενδείξεις.
	Βασιλειάδα	Κατάλοιπα έδρασης πήλινης ημικυκλικής (ή κυκλικής) κατασκευής, πιθανότατα κεραμικού κλιβάνου ή σιρού (σιλό) απόθεσης. Συνελέγησαν αρκετά όστρακα τροχήλατης και χειροποίητης κεραμικής βυζαντινών χρόνων.
		Ένδειξη ύπαρξης πιθανής ταφής (εύρεση μικρού αρυβάλλου) και αργών λίθων σε διάταξη, χωρίς περαιτέρω στοιχεία εντός του ανασκαφικού πεδίου.
		Ίχνη καύσης, λίγες πηλόμαζες και όστρακα τροχήλατης αδιακόσμησης κεραμικής.
		Οικοδομικά λείψανα δύο λασπόκτιστων κτηρίων (Α και Β), τα οποία, με βάση τα κινητά ευρήματα, μπορούν να χρονολογηθούν πιθανότατα στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Επίσης διερευνήθηκαν λάκκοι, μία λακκοειδής ακτέριστη ταφή, συγκεντρώσεις λίθων και στρώματα καταστροφής. Στα κινητά ευρήματα της θέσης συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, εννέα χάλκινα νομίσματα υστερορωμαϊκών χρόνων.
		Συγκέντρωση αργών λίθων με εντοπισμό αρκετών οστράκων, κεράμων και πήθων.
		Αποκάλυψη μικρού τοιχίου (λασπότοιχου) οθωμανικών χρόνων.
		Εντοπισμός πήθου (στις παρειές της τάφρου του αγωγού).
		Τρεις μεγάλων διαστάσεων πήθοι, πιθανόν εποχής του χαλκού. Στην ίδια θέση διερευνήθηκαν δύο λάκκοι, στον πρώτο από τους οποίους βρέθηκε σφραγίδα που μπορεί να ενταχθεί στο μεταίχμιο μεταξύ τελικής νεολιθικής και πρώιμης εποχής του χαλκού.
		Αποκάλυψη λασπότοιχου από αργούς λίθους οθωμανικών χρόνων, που πιθανόν έχει σχέση με αγροτική εκμετάλλευση του χώρου. Εντοπισμός ελάχιστης τροχήλατης αβαφούς κεραμικής, κεράμων και ενός σιδερένιου ελάσματος.
Εντοπισμός οικοδομικών καταλοίπων.		
Διερεύνηση δύο κεραμοσκεπών ταφών υστερορωμαϊκών χρόνων. Περιείχε αγγεία, «θησαυρό» χάλκινων νομισμάτων εποχής Θεοδοσίου Α΄ και χάλκινο ψέλλιο.		
Αποκάλυψη οικοδομικών λειψάνων ρωμαϊκών χρόνων που περιλάμβαναν κατάλοιπα τοιχίων, λάκκων απόθεσης, νομισμάτων και άλλα κινητά ευρήματα.		
Άγιοι Ανάργυροι	Τμήματα πήθου μεγάλων διαστάσεων <i>in situ</i> .	
	Περισυλλογή οστράκων τροχήλατης/χειροποίητης κεραμικής και κεράμων.	
Κρεπενή	Εντοπισμός μικρής ποσότητας κεραμικής (αβαφούς τροχήλατης και χειροποίητης), λίγων οστών και μικρού πήλινου σφονδυλιού εποχής του χαλκού.	

ΘΕΣΗ	Περιγραφή θέσης και ευρημάτων
	Σε ακόμη τρεις θέσεις εντοπίστηκε μικρή ποσότητα τροχήλατης και ή/και χειροποίητης ακόσμητης κεραμικής μαζί με τμήματα πήθων.
	Διασκορπισμένες πηλόμαζες, αρκετή χειροποίητη κεραμική, λίγη τροχήλατη ακόσμητη κεραμική, ζωικά οστά και ίχνη καύσης.
	Εντοπισμός επιφανειακού στρώματος καταστροφής (πιθανόν αρχαιολογικά οικιστικά κατάλοιπα που είχαν παρασυρθεί από κάποια κοντινή θέση).
	Επίχωση που περιείχε ασβεστολιθικές προσμείξεις, μικρούς αργούς λίθους, τρίμματα πηλού και ελάχιστα ίχνη καύσης.
	Θέση που έφερε εικόνα στρωμάτων καταστροφής και διαταραχής, με συνύπαρξη ευρημάτων νεολιθικής εποχής, εποχής του χαλκού και υστερορωμαϊκών χρόνων.
	Εντοπισμός πήλινου αγωγού ύδρευσης οθωμανικών χρόνων. Συλλέχθηκαν ελάχιστη κεραμική και οστά ζώων.
	Εντοπισμός συμπαγών πηλομαζών που σχημάτιζαν κάποια πήλινη κατασκευή μαζί με όστρακα και ένα λίθινο εργαλείο (νεολιθικών χρόνων).
<b>Ποριά</b>	Μικρός ναός με τρίπλευρη αψίδα μεταβυζαντινών χρόνων. Νοτίως αυτού αποκαλύφθηκαν 10 λακκοειδείς τάφοι, ένας διαταραγμένος και τέσσερις ανακομιδές οστών.
	Σε δύο θέσεις, εντοπισμός αβαθούς απορριμματικού λάκκου (ένας με περιχέλιμα, ο δεύτερος πρόχειρης κατασκευής).
	Εντοπισμός μικρού στρώματος καταστροφής (με τμήματα κεράμων, πλίνθων και τροχήλατης πορτοκαλόχρωμης κεραμικής).
<b>Αγία Κυριακή</b>	Εντοπισμός μικρού αβαθούς λάκκου με λίγα όστρακα τροχήλατης κεραμικής, τρίμματα πηλών και ίχνη καύσης.
<b>Οινόη</b>	Εντοπισμός δύο μεγάλων απορριμματικών λάκκων.
	Συλλογή επιφανειακής τροχήλατης ακόσμητης κεραμικής και κεράμων, ρωμαϊκών χρόνων.
<b>Ιεροπηγή</b>	Εντοπισμός καταλοίπων που παραπέμπουν σε εικόνα καταστροφής θερμικών κατασκευών (πιθανόν νεολιθικών χρόνων).
<b>Χιλιόδενδρο</b>	Εντοπισμός, διερεύνηση και περισυλλογή τμημάτων από πήλινο αγωγό ύδρευσης οθωμανικών χρόνων.
<b>Άργος Ορεστικό</b>	Εντοπισμός απορριμμάτων κλιβάνων (πληθώρα οικοδομικών πλιθίων) και μίας μεγάλης κεράμου λακωνικού τύπου. Σχετίζονται με εργαστηριακούς χώρους κεραμικών κλιβάνων ρωμαϊκών χρόνων που εντοπίζονται σε γειτονική θέση.
	Αποκάλυψη τμήματος πήλινου αγωγού ύδρευσης οθωμανικών χρόνων.
	Περισυλλογή τμημάτων πήλινου αγωγού ύδρευσης οθωμανικών χρόνων.
<b>Λιθιά</b>	Περισυλλογή στρωμάτων πηλομαζών και λίγων σκελετικών καταλοίπων (πιθανή ύπαρξη ταφών).

## LIST OF ARCHAEOLOGICAL SITES <sup>1</sup>

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF EVROS

SITE	Description of sites and finds
<p><b>Kipoi (Gemisti area)</b></p>	<p>Location of a cemetery on a hillside, a few metres west of Evros River. A total of 127 pit graves were unearthed occupying an area measuring 11.4x21m (excavated to a depth that ranged between 0.35m and 0.60m), while the cemetery extends southwards and northwards. All skeletons (male, female and children) were found in a supine position, with the skulls facing west. Those graves furnished with grave goods yielded potsherds, fibulae of the 6th c. AD, earrings, necklaces, daggers, belt buckles and rings.</p>
	<p>Concentration of medium-sized and large stones over an area of 3.50x1.60m, at a depth of 1.50m from ground level, extending to the east and north of the excavation. Between them, fragments of roof tiles and pottery of the Late Byzantine and Post-Byzantine period were found.</p>
	<p>Section of a potter's kiln of the Byzantine period. The preserved part that remains visible is 1.70m in diameter, while the structure extends beyond the limits of the excavated trench (at least 0.50m). Part of the roof that consists of rows of ceramic tiles is visible. Undemeath, there is an arch-vault leading to the interior of the kiln.</p>
	<p>Site featuring concentration of clay soil and clay lumps (at a depth of 0.25m from ground level). Pottery of the Byzantine period, iron slags and a piece of glass paste were collected.</p>
<p><b>Ardanio - Itea area</b></p>	<p>Unearthing of a pit-grave whose deposit included numerous fragments of unpainted vases, mainly kantharoi of the Hellenistic period. Its interior contained combustion residues and disintegrated bones. In close proximity to the grave (to the SE) a funerary jar was recovered, filled with fragments of unpainted vases and an almost intact unpainted amphoriskos.</p>
<p><b>Kavisos</b></p>	<p>Two pithoi found <i>in situ</i>. From Pithos 2, that was found destroyed, a few potsherds of Thracian grey pottery and unpainted wares were collected. The (funerary) Pithos 1, around 0.95m in diameter, featured an external decorative relief band and contained a few bones, shells and a large quantity of pottery. On its SW and S side, parts of Thracian vases with false handles and rope-shaped decoration were found, possibly of the Neolithic period.</p>
	<p>Remains of a stone-built structure, measuring approximately 4x2m, with NW-SE orientation, that extended to the E and S side of the pipeline's trench. It consisted of medium-sized rubble stones with no specific arrangement. Few potsherds of Thracian pottery were collected.</p>
	<p>Sections of clay conduit, possibly dating from the Post-Byzantine period (revealed at a depth of around 0.80m from ground level) with lime mortar on the exterior surface.</p>
	<p>Parts of clay conduits with mortar.</p>

<sup>1</sup>. The documentation of the archaeological sites was performed by the local competent Ephorates of Antiquities. Their presentation in the table below has been prepared by the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities – Department for the Coordination and Monitoring of Archaeological Research and Works in the Framework of Investment Projects.

SITE	Description of sites and finds
<p><b>Pylaia</b></p>	<p>Unearthing of an archaeological layer containing combustion residues, fragments of bones and a considerable amount of pottery, mainly of the Hellenistic period. Unpainted, black glazed and yellow pottery was collected. Burnt bones and vases were also found.</p>
	<p>Part of a cemetery, possibly of the Byzantine period. At a depth of just over 1m, 12 unfurnished adult graves were unearthed, as well as four child graves. All bodies had been laid in a supine position with W-E orientation. The majority were pit graves, covered by stone or ceramic slabs, whereas a free burial was also uncovered.</p>
	<p>Destroyed burial structures, possibly pit-graves that contained the skeletal remains of six people. In addition, two unfurnished pit-graves without covering slabs were found <i>in situ</i> (with the skull of the deceased facing west).</p>
	<p>Three unfurnished graves with E-W orientation (with the head of the deceased facing west). Two of them were pit-graves. The anthropological material in the second grave consisted of fragments of the skull and the upper limbs of the deceased only. In the third tile-roofed grave, eight limestone slabs were found almost symmetrically arranged around its edges.</p>
	<p>Two pit-graves of the Byzantine period with no grave goods, found at a depth of 1-1.50m. One of them was tile-roofed and contained only scant traces of charcoal, while the second was heavily disturbed.</p>
<p><b>Aetochori</b></p>	<p>Location of burial remains at a depth of around 1m from ground level (disturbed – possibly due to the preceding passage of machinery).</p>
<p><b>Loutros</b></p>	<p>Unearthing of the foundations of a Byzantine kiln. Clearing revealed the grate and (to the east) the fire mouth.</p>
<p><b>Sykorachi</b></p>	<p>Following the unearthing of stone burial slabs and glazed potsherds at a depth of 0.30m from ground level, a rescue excavation was conducted. It revealed two rows of stone piles with no specific arrangement, as well as ten pit-graves with covering slabs, at a depth of about 1m, both furnished with grave goods and unfurnished.</p>
<p><b>Agnantia - Antheia area</b></p>	<p>Unearthing of an arched stone-built structure and a clay pipe (of the Byzantine or Late Byzantine period).</p>
<p><b>Amfitriti</b></p>	<p>Excavations carried out in two phases uncovered initially a circular stone-built structure (around 2.5m in diameter), 26 funerary stone structures, as well as a roof tile that had been used as grave covering. The graves date back to the Late Byzantine period. During the second phase of the works, 48 graves were brought to light. They are pit-graves covered by stone and ceramic slabs. To the east of one of the graves (ΤΦ 20) fragments of wall paintings were found on pieces of mortar.</p>
<p><b>Potamos</b></p>	<p>Architectural remains (piles of stones and the corner of a building) were unearthed at a depth of 0.30 to 0.70m, occupying an area of 42.99 sq.m in total. Based on the ceramic evidence, they date back to the Late Byzantine period.</p>
	<p>Unlooted cist grave of the Roman period, measuring 2.65x1.90m, preserved to a height of 1.34m, with E-W orientation (with a slight deviation northwards). It was covered by four covering slabs and contained rich burial gifts. The anthropological material is fragmentarily preserved.</p>

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF EVROS	SITE	Description of sites and finds
		<p>Unearthing of stone piles at six locations over an area 35m long, at a depth ranging from 0.40 to 0.95m. In one of them, an intact pithos was also recovered, which contained a substantial amount of pottery, mainly of the Byzantine period.</p>
		<p>Tile-roofed grave (child burial) excavated at a depth ranging between 0.05 and 0.30m. The deposit contained few combustion residues and a few unglazed and glazed potsherds of the Byzantine period. The skeleton was found disturbed, in a foetal position.</p>
		<p>Remains of a three-aisled basilica with narthex and atrium (found at +0.50 to -0.30m from ground level). S and E of the basilica, part of a stone-paved courtyard was found, as well as foundations and floors belonging to subsidiary buildings, together with various movable finds, dating from the Late Roman to the Middle Byzantine period. Five unfurnished graves were uncovered in the nave. Based on numismatic evidence, the earliest phase of the church dates back to the mid-4th c. AD and the last to the 3rd quarter of the 6th c. AD.</p>
		<p>Trial trenching brought to light remains of a stone-built structure made of medium-sized and large blocks of stone. The finds included destruction layers (with dense concentration of roof tiles and bricks), part of a road paved with flat stones, rubble masonries with mud mortar, postholes carved into the ground (at a depth ranging between 0.30 and 1.50m from ground level).</p>
		<p>Sections of clay pipes unearthed at a depth of about 0.10-0.30m from ground level.</p>
		<p>Unearthing, at a depth of about 0.25 to 0.80m, of the remains of a built structure (courses of stones) resting on the bedrock.</p>
		<p>Concentrations of stones at three spots excavated at a depth of about 0.20 to 1m (one of them bearing evidence of a built face).</p>
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF RODOPI	<b>Palagia</b>	<p>Cemetery of the Late Byzantine period. Fifty-six graves were revealed, most of them enclosed by stones, with irregular covering stone slabs. In most cases the skeletons were intact, placed in a supine position, with E-W orientation. East of the graves, stones were found piled atop of one-another, serving as markers.</p>
	<b>Palagia (Iana area)</b>	<p>Trial trenching to investigate a paved road. A total of eight large trenches were excavated that revealed a second layer consisting of small stones firmly fixed in the bedrock. The paved road is 14m long. The rest of the excavated section is 27m long. The road has E-W orientation.</p>
	<b>Velkio, Municipality of Maroneia - Sapes</b>	<p>At a depth of about 1m from ground level, a structure identified as an early type of limekiln was unearthed. It had round/ovoid floor made of clay, and its maximum preserved height was 0.62m. A dense layer of pithoi sherds arranged in three successive rows occupied the top surface. The entire structure was covered by a wall, approximately 0.20m thick, built of compacted soil, stones, clay and fragments of bricks or roof tiles. The finds included unpainted pottery, clay lumps, parts of pithoi and roof tiles.</p>
	<b>Arsakeio, Municipality of Maroneia - Sapes</b>	<p>(Site 1) Well built of rubble stones, later reused as a disposal pit. It was dug up to a depth of 2.87m from ground level. In its interior, the deposit included collapsed stones, combustion residues, potsherds, as well as fragments of pithoi and roof tiles.</p>

SITE	Description of sites and finds
	<p>(Site 2) Archaeological stratum containing stones, pottery and bones, excavated at a depth of 0.30m from ground level.</p> <p>(Site 3) Excavation that yielded part of a cemetery with 55 graves, part of an oblong single-space rectangular building, disposal pits, an area with clay concentrations, a potter's kiln, a well, a circular structure/well (?) and fragments of pithoi. Two phases have been identified: the first one is associated with the operation of a pottery workshop that dates back to the Roman period, and the second one is connected only with the burials and belongs to the Late Roman or the Early Byzantine period. The movable finds were few, but the study of the pottery may provide a more precise chronology of the lifespan of the site.</p> <p>(Site 4) At a depth of around 0.80m from ground level, parts of a human skull and other human skeletal remains were unearthed belonging to two different burials. Being in close proximity to the above site (Site 3), the location probably formed part of the same cemetery.</p>
<p><b>Aetolofos,</b> <b>Municipality of</b> <b>Maroneia - Sapes</b></p>	<p>A relatively large area in which parts of large pithoi and combustion residues were found. It is difficult to draw conclusions, because of the previous intense mechanical intervention, which affected the site, and the scarce finds. The site, which possibly formed part of a cemetery, includes concentrations of stones with large pithoi placed above them. Fragments of three pithoi and other jars were recovered, as well as some fragments of utilitarian ceramics and numerous pieces of glass paste.</p>
<p><b>Pamforo,</b> <b>Municipality of</b> <b>Maroneia - Sapes</b></p>	<p>A small quantity of pottery was collected at a depth of about 0.30m from ground level (bodies and bases of vessels, mainly amphorae), which date from the Hellenistic period. No architectural remains were found.</p>
<p><b>Thylorio</b> <b>Municipality of</b> <b>Komotini</b></p>	<p>South of the settlement of Thylorio, fragments of a pithos were found <i>in situ</i>, as well as a few fragments of unpainted ceramic vessels.</p>
<p><b>Isalos,</b> <b>Municipality of</b> <b>Komotini</b></p>	<p>(Site 1) At three different locations a large concentration of utilitarian and fine pottery, combustion residues and charcoal, a seashell, a metal artefact and a piece of charcoal were found (only surface clearing works were undertaken).</p> <p>(Site 2) A clay pipe was located at a depth of 0.55m and 1m respectively.</p> <p>(Site 3) Five disposal pits (pits 1, 2, 3, 4 and 5), differing from one another in their soil composition (dark brown colour, relatively sandy and loose), were located at a depth of about 0.30m from ground level, extending over 10 metres. Finds collected during clearing works include a glazed potsherd (Pit 2), part of a ceramic vessel (Pit 4), combustion residues and charcoal (in all pits), as well as fragments of roof tiles (Pits 1, 2 and 5) and a few more potsherds (Pits 2, 3 and 4).</p> <p>(Site 4) At a depth of about 0.30m from ground level a destruction layer was located (with NE-SW orientation), which consisted of small and medium-sized stones, pieces of charcoal, fragments of roof tiles and potsherds. Pottery, fragments of roof tiles and two joining glazed potsherds with incised decoration were collected.</p>
<p><b>Meleti,</b> <b>Municipality of</b> <b>Komotini</b></p>	<p>Combustion residues, pottery, seashells and animal bones. The presence of glazed pottery indicates a chronology in the Byzantine period for this site, which can possibly be interpreted as a free burial.</p>

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF RODOPI	SITE	Description of sites and finds
	Galini, Municipality of Komotini	<p>(Site 1) Human skeletal remains (bones and skull) found <i>in situ</i> at a depth of 0.50m from ground level. The deposit in this area consisted of sandy and loose soil, as in the case of the cemetery excavated one kilometre further westwards, at the site described below (Site 2).</p> <p>(Site 2) At a shallow depth, a section of a Late Roman cemetery was located, consisting of two small clusters of graves (the east one included five graves, and the west one eight graves). With the exception of one jar burial, all other graves contained interments. The deceased were laid directly on the ground, in an extended supine position, with SW-NE or opposite orientation, the arms parallel to the body.</p>
	Koptero, Municipality of Iasmos	Two disposal pits containing large quantities of finds, mainly pottery, fragments of roof tiles, animal remains, seashells and combustion residues. The first pit was shallow, measuring 0.94x0.81m, while the second one was ellipsoid in plan and measured 0.50x0.30m.
	Amaxades, Municipality of Iasmos	TAP crossing under the Byzantine cross wall of Anastasiopolis, which runs along 2.4km from the north-western corner of the city's wall to the foot of Rodopi Mountains. The excavation was extended over a 16m-wide area on either side of the monument and brought to light a pebbled floor sloping downwards towards the outer faces of the cross wall, for drainage purposes. After the completion of the main consolidation works for the monument, the next stage involved the installation of TAP's line-pipes with the use of the trenchless boring method. Finally, the final pointing of the outer faces of the wall and the aesthetic restoration of the mortar on all visible surfaces took place.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF XANTHI	Sounio	Domestic and workshop remains of the 2nd-3rd and the 4th c. AD (walls of buildings and potter's kilns).
		Workshop remains of the Imperial period (dismantled wall and ruins of a potter's kiln).
Destruction layer of the Imperial period which, based on the preliminary study of the pottery, dates from the 1st-2nd c. AD.		
Archaeological strata of various periods, which include: a) a layer comprised of stones, pottery and animal bones, which dates from the Imperial period; b) prehistoric domestic remains (found deeper than the first layer): successive layers of small rubble stones and pebbles forming flat surfaces, unpainted hand-made vases, part of a small tripod table with damaged incised decoration, approximately 50 stone artefacts and evidence of tool manufacture in the region. The pottery shapes and types point to the Late Neolithic period; stoneworks and <i>in situ</i> finds can most probably be associated with the Early Bronze Age.		
	Polysitos	Unidentifiable Roman structure, found completely destroyed (destruction layer).
		Excavation of an oblong rectangular building of the Post-Byzantine period (its interior was not investigated). The movable finds include a stone tool, iron objects, a quartz flake, glass paste, fragments of a glass bead, the rim of a glass vessel as well as unpainted and glazed vessels.

SITE	Description of sites and finds
	<p>Fragmentarily preserved foundations of a Middle Byzantine building, possibly a small church, which may have been destroyed by fire. The movable finds include a bronze coin, a bronze and more glass bracelets, a stone spindle whorl, parts of glass and metal objects, as well as unpainted and glazed pottery. It is possibly associated with the cemetery that was located further west, at the site of Grigoro.</p> <p>Excavation that brought to light (at six locations) parts of a fortification structure of the 2nd half of the 4th c. AD. It is a quadrilateral fortress, measuring approx. 150x155m. Parts of its east and south sides were revealed, as well as two towers, one of which features a built apse. The building is made of large river pebbles with no binding medium. A disturbed archaeological layer was found in its interior.</p>
<b>Grigoro</b>	Cemetery with pit and cist graves, workshop remains and disposal pits of the Byzantine period. A funerary pithos of the Iron Age was unearthed in the deeper layers.
<b>Pigadia</b>	<p>Part of an aqueduct of internal diameter 0.13m, with N-S orientation.</p> <p>Two sections of an aqueduct, running parallel and placed next to each other, with NE-SW orientation. The first conduit consists of 19 cylindrical clay parts fixed together with mortar. Its south and north preserved parts are 2.60 m. and 0.90 m. long respectively, while they extend beyond the limits of the trench. The second one preserves only one of its clay pipes. At a short distance, scattered parts of a clay pipe were located, which most likely formed part of the same conduit, as well as potsherds and furnace waste.</p> <p>Destruction layer with combustion residues, fragments of roof tiles, parts of vases, flint blades, an iron rod, bone fragments and a large quantity of seashells. The study of seashells will enable the extraction of valid conclusions as regards the interpretation of the site.</p> <p>Disturbed archaeological layer with concentration of roof tiles and bones, a few pieces of charcoal, a glazed potsherd, a bronze artefact, and a small quantity of wheel-made pottery.</p> <p>Part of an aqueduct with N-S orientation whose inner diameter is 0.15m.</p>
<b>Vafeika</b>	Part of an aqueduct, 16.20m long, with NE-SW orientation. It consists of 54 cylindrical clay parts attached to each other and insulated with mortar. Small pebbles were mounted on either side in order to secure them in place.
<b>Feloni</b>	<p>Two parallel sections of aqueducts, 4m long, in direct contact with each other, with NW-SE orientation. They are comprised of cylindrical clay parts of varying size. Stones and portions of bricks have been placed on the outer sides of the two rows and scarcely in between, in order to secure them in place. It appears that each row featured double cylindrical parts, the one inside the other, joined together with lime mortar on their base. Lime mortar was also used for the insulation of the joints of the cylindrical parts.</p> <p>Two sections of aqueducts that run parallel to each other with N-S orientation, consisting of cylindrical clay parts. The inner diameter of their mouth is 0.14m.</p>
<b>Tektonas</b>	<p>Section of an aqueduct (cylindrical clay parts) with N-S orientation. The inner diameter of their mouths ranges from 0.11 to 0.14m, in order to facilitate their connection and achieve insulation.</p> <p>Funerary (?) pithos of the 4th c. BC, whose maximum preserved outer height is 1.92m and its maximum outer diameter is 1.53m. It featured a disc-shaped cover externally supported by a stone.</p>

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF XANTHI	SITE	Description of sites and finds
		Destruction layer (?) consisting of dark brown soil, with combustion residues, fragments of roof tiles and rubble stones. The interpretation and dating of the find have not been possible, as it was not further investigated.
		Pithos of the Middle Byzantine period, possibly serving disposal purposes (it contained of unpainted and glazed potsherds, fragments of roof tiles and glass vessels, parts of a stone object, clay lumps, slags and bones).
	Diomideia	Destruction layer with fragments of roof tiles and a layer of solid lime mortar. The scarce evidence cannot support reliable interpretation and date of the find.
	Kossos	Archaeological layer 8.54m long and 0.48m wide, with large concentration of fragments of cylindrical clay objects, possibly for artisanal use. In the deposit, a large amount of smelting residues (slag) and concentration of charcoal were found. The finds may be associated with the operation of a metallurgy kiln.
		Part of an aqueduct with N-S orientation surrounded by rubble stones (it was not further investigated, as it extended beyond the limits of the trench).
		Part of an aqueduct with NE-SW orientation (it was not further investigated, as it extended beyond the limits of the trench).
	Poimni	Destruction layer that included fragments of roof tiles and parts of large vessels (possibly pithoi). In direct contact with the east side of the destruction layer, a section of masonry (upper part of a wall) was unearthed. Finds include a bone tool, a few fragments of glass objects, and many parts of striped handles of ceramic vessels.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KAVALA - THASOS	Dialekto	Early Christian cemetery. A total of 63 male, female and child burials were unearthed as well as 10 skulls. These were free burials, mostly with W-E orientation (with the head facing west). The cemetery extended in all directions, beyond the limits of the excavated area. Two disposal pits were also investigated.
	Zygos	Late Byzantine cemetery. A total of 18 graves were found, consisting of 10 adult and 13 child or infant burials.
	Philippi area	Stone-paved road with at least two construction phases. The finds date from the period between the 1st c. BC and the 2nd c. AD.
Cist grave of the Hellenistic period, built of four blocks of marble (one on each side) and two covering slabs. The grave goods consist of a strigil and leaves from a gold oak wreath.		
Excavation of a Roman building (Building I).		
Excavation of a Roman building (Building II).		
Excavation of a Roman building (Building III).		
		Prehistoric settlement of the Late Neolithic period. Successive floors made of clay, thermal structures and disposal pits were unearthed, whereas the limits of at least two dwellings were found (circular in plan).

SERVICE OF MODERN MONUMENTS AND TECHNICAL WORKS OF EAST MACEDONIA AND THRACE	SITE	Description of sites and finds
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF DRAMA	Kavala Regional Unit	(Site 1) Intersection of the pipeline with defensive structures of World War I. Parts of a bastion and communication trenches were exposed. West of the fort, from the side of the trench, two stone-built benches formed the terreplein of the fort. The structure follows the uphill gradient of the terrain.
		(Site 5) Intersection of the pipeline's Right of Way with the fortifications. Parts of a trench and a bench (terreplein) were located. Also, fragments of a clay conduit of the same date as the forts (1914-1915) were unearthed.
		(Site 6) No interference of the pipeline with the fortifications. Trial trenching at the bastion of the fort.
		(Site 7) No interference of the pipeline with the fortifications. Trial trenching at the bastion of the fort in the area of the battlement revealed part of a wall built of marble, a double-T-shaped metal rod, as well as pottery fragments.
	Kalamonas	Cist grave containing the skeletal remains of an adult and grave goods (ceramic vessels and minor finds).
		Unearthing of a pottery workshop that yielded storage pithoi, part of a kiln, parts of walls and a destruction layer with potsherds, fragments of bricks and minor finds.
		Tile-covered grave (kalyvitis). The grave goods consisted of a ceramic vessel and a coin.
	Kalabaki	Cemetery consisting of multiple burials in graves and free burials. Most of the skeletons were preserved intact with no grave goods; very few were accompanied by bronze coins.
		Prehistoric settlement. Destruction layers containing building material from the dwellings, as well as parts of thermal and other installations were revealed. Potsherds, parts of ceramic vessels, and minor finds were collected, as well as samples for radiocarbon dating and palaeoethnobotanical study.
	Mavrolefki	Parts of a stone-paved road. Scant finds were collected that included fragments of undecorated pottery, bronze minor objects and a Byzantine coin.
Disposal and workshop pits, one unfurnished burial, stone piles and combustion residues were found. Parts of ceramic vessels, very few glazed potsherds and a large quantity of minor finds were collected.		
Fotolivos	Pits containing potsherds and minor finds. Three burials. A small quantity of unpainted and glazed pottery was retrieved, and very few animal bones.	
	Section of a stone-built irrigation conduit. Scant coarse, rounded potsherds were collected.	
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF SERRES	Symvoli	Pit grave dug into the ground. The deceased was laid in a supine position with the head facing west (only the lower limbs were preserved). The burial was not accompanied by grave goods.
		Three pits and 75 graves occupying a total area of 500m <sup>2</sup> , 150m long were unearthed. They can be dated to Late Antiquity (mainly pit graves covered by schist slabs, also plain pit and tile-roofed graves). Most of them had E-W orientation, with the exception of 18 graves with N-S orientation. Five funerary structures contained double burials. Also, nine child burials were found together. Some of the graves were furnished with burial gifts.

SITE	Description of sites and finds
<b>Alistrati</b>	Pit grave dug into the greyish-white clayey subsoil, with the deceased placed in a supine position, the head facing west. Only the east half of the grave was preserved; no grave goods were retrieved.
<b>Lefkothea</b>	Looted cist grave (1.85×0.85m). Its top surface consisted of large slabs of stone, whereas the floor was made of hard beaten earth with traces of white coating. Its interior yielded a bronze coin, a metal object and scant pottery.
<b>Mandili</b>	<p>Excavation on the south edges of the prehistoric Mandili Toumba (two torrents demarcate the site to the east and west). A total of 14 pit graves, 39 -possibly disposal- pits, remains of eight walls, a pebbled floor and the floors of three thermal installations were unearthed. Evidence of pile structures, pottery and prehistoric tools (Bronze Age), building remains of the Late Roman and the Byzantine period and pit burials possibly of the Early Byzantine period were brought to light.</p> <p>Part of a clay conduit was excavated, 0.12m in diameter, descending to a depth of 5.30m, with SE-NW orientation towards the nearest torrent.</p> <p>Excavation of possible pits that contained animal bones and Byzantine pottery. Also, concentrations of stones were unearthed.</p> <p>During the excavation of eight trial trenches a large quantity of prehistoric (Neolithic) pottery and clay lumps were collected, whereas possible postholes were found dug into the natural clayey ground.</p> <p>Location of architectural remains (0.80×0.70m).</p>
<b>Sfelinos</b>	<p>Unearthing of a stone-paved surface, together with fragments of hand-made pottery and combustion residues.</p> <p>Excavation of two stone piles west of TAP's route. During the excavation of the first pile, that measured 2x0.60-1m, a ditch (1.70x1.10m) was found dug into the bedrock. During trial trenching, prehistoric and Hellenistic pottery was recovered.</p> <p>Excavation of two ditches dug into the natural rocky ground. Scant pottery was collected (fragments of black glazed vessels).</p> <p>Excavation of a 21x6m area with strong combustion traces and a large number of roof tiles and bricks, as well as a few potsherds.</p> <p>Excavation of a pit with greyish-brown deposit and potsherds, possibly dating to the prehistoric period. A large stone was found on the top surface.</p> <p>Excavations brought to light two walls forming an angle. A semi-circular artificial carving (reservedly interpreted as an underground space) was also found. The investigation yielded a substantial amount of pottery, part of a millstone, fragments of blades, stone tools and animal bones.</p> <p>Retrieval of part of a pithos and also a disposal pit that contained a large number of Neolithic potsherds featuring graphite, incised filled with paste and black-on-red decoration, stone tools, part of a figurine, parts of jewels made of seashell of the spondylus gaederopus species, animal bones, seashells and clay lumps.</p>

SITE	Description of sites and finds
<p><b>Mesorrachi</b></p>	<p>Unearthing of ditches which –most likely– encircled prehistoric settlements, walls built of rubble, and disposal pits. The collected finds include unpainted pottery, potsherds with straw imprints, with black-on-red decoration, graphite or incised decoration preserving traces of white paste, as well as black-topped potsherds, terracotta figurines, bone jewels and stone tools.</p>
	<p>Excavation that brought to light concentration of disposal pits, a destruction layer containing a large quantity of pottery and two pithoi found <i>in situ</i>. All pits, except for three, formed complexes that intersected each other, while some of them were filled with a large number of stones, roof tiles and pottery. Apart from pottery, iron lumps, slag, nails, bronze bracelets, a double pin, a small bell and coins of the emperors Justinian I and Justin II were unearthed.</p>
<p><b>Nea Zichni</b></p>	<p>Tile-roofed grave, with the deceased facing west. No grave goods were found. No further burials were located in the wider area.</p>
	<p>Excavation of archaeological layer and a pithos recovered <i>in situ</i>, clay lumps with imprints of twigs, and prehistoric pottery.</p>
	<p>Investigation of a possible Neolithic settlement. Part of a V-shaped ditch was found dug into the natural off-yellow ground of the trench. A large amount of Neolithic pottery was collected (featuring black-on-red decoration and incised motifs with white paste), as well as a bone axe, bone bracelets and animal remains.</p>
	<p>Excavation that yielded pottery of the Late Neolithic period, clay lumps and a few tools.</p>
	<p>Excavation that brought to light a partially preserved workshop installation of the Roman – Late Roman period (walls, pits, part of an outdoor pebbled floor, destruction layer consisting of roof tiles of the superstructure collapsed into the interior, unpainted and red-glazed pottery, loomweights and bronze coins of the emperors Trajan, Antoninus Pius and Severus Alexander).</p>
	<p>Unearthing of a stone pile that included a small number of roof tiles, potsherds and an iron nail.</p>
	<p>Excavation of a stone pile in which combustion residues and a small quantity of clay lumps were found. It also revealed two archaeological layers with Archaic and Classical pottery, a disposal pit containing a large quantity of pottery, a few bones, lake shells and stones. Two phases of occupation have been established, in the Bronze Age and the Archaic period.</p>
	<p>Excavation of seven disposal pits, which were dug into the local soft semi-rock of the region and contained mainly pottery (one of them yielded Ionic, Ionicising and Corinthian pottery together with several clay lumps preserving imprints of reeds, while another one contained a fragment of an Attic black-figure kylix with representation of a horseman; a third one featured a small black-glazed kyathos preserved intact).</p>
	<p>Location of a pit dug into the earth. The deposit contained chips of pale yellow clay and small charcoals, as well as a substantial amount of pottery (black glazed potsherds, fragment of a Corinthian aryballos), parts of a pithos, a few animal bones and lake shells.</p>
	<p>Excavation of 31 pits dug into the ground, possibly serving disposal purposes, and associated with some kind of habitation in the region. They contained rubble stones,</p>

SITE	Description of sites and finds
	pottery of the Archaic and the Classical period (parts of amphorae, pithoi, black-glazed, black-figure and red-figure vessels), clays with imprints of reeds, loomweights, iron tools and coins; in the interior of some of them heavy combustion residues were found.
<b>Tholos</b>	Pit grave disturbed by the passage of machinery. It contained Post-Byzantine pottery; an intact cinerary urn with intense combustion residues, bone fragments and seashells. Cist grave covered by a single stone slab. The collected finds included a spearhead, a knife and a fibula.
	Unearthing of parts of a clay conduit and channel, 10.20m in total length, with SW-NE orientation, large quantities of hand-made pottery and possible postholes (?).
<b>Toumba</b>	Retrieval of unpainted pot-shaped vessel, possibly of funerary use that contained the bones of an infant.
<b>Pentapoli</b>	Excavation of two cist and eight pit graves, for the construction of which the natural cavities in the rocky ground had been utilized. The preservation state of the skeletal material in six of these graves bears testimony to intense disturbance; nonetheless, cases of multiple burials have been recorded.
<b>Neos Skopos</b>	A cist grave with N-S orientation was excavated, which contained the skeletal remains of a child or adolescent. It was covered by large slabs of stone, while the floor consisted of beaten earth mixed with gravel. The grave goods included a gold bead, a gold epistomion (mouth-plate) and a Corinthian exaleiptron (container), decorated with a band of lotus-flower motif, and iron objects.
<b>Mitrousi - Provatas</b>	Unearthing of two pits that contained clay lumps, combustion residues, bones and a multitude of potsherds (belonging to cooking and storage vessels, with traces of yellow and green glaze and incised decoration). Due to rainfall and the rising groundwater levels, the wall of the trench collapsed, resulting in the partial excavation of the pits.
<b>Irakleia</b>	Section of a stone-paved road, 5m long and 3m wide, with N-S orientation, and built of river pebbles of varying size and rubbles. A small amount of pottery and metal objects were recovered during clearing.
<b>Kefalochori</b>	Eighteen stone-built enclosures and six shallow pits (possibly funerary structures) were excavated. The enclosures were almost circular in plan (their diameter ranging from 1.50m to 3m) and in direct contact with each other. The initial enclosure served as the core to which the neighbouring structures were later attached. Most of them were built of rubbles of varying size, forming single or double courses. Their interior featured steps, whereas the bedrock served as their floor.
	Revealing of domestic and burial remains (adult and child burials). The pottery dates back to the Bronze and the Iron Age, while only one trench yielded coins and intact black-glazed ceramic vessels of the Hellenistic period. The architectural remains include parts of walls, a beaten-earth floor, and stone piles.
	Retrieval of 14 Roman coins, pottery and a structure made of roof tiles, followed by excavation that exposed a shallow ditch dug into the bedrock with E-W orientation, covered by Laconian flat roof tiles. It was interpreted as a funerary structure (no bones or grave goods were located, with the exception of two iron nails).

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF SERRES	SITE	Description of sites and finds
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KILKIS	<b>Isoma</b>	Pithos measuring 1.52x0.68m, covered by rubbles, with E-W orientation. Scant pottery and parts of lead repair fittings.
		Parts of a clay conduit with E-W orientation, slightly turning south. The east part, which was found <i>in situ</i> , preserves in places traces of hydraulic mortar.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION	<b>Theodosia</b>	Cluster of five pithoi with E-W orientation. They were covered by rubble stones and were horizontally fixed with the aid of small stones placed near their mouth. Their use has been interpreted as funerary (no bones have been found). Pithos 4 contained a kantharos-shaped vessel. Pithos 5 (inside of which a phiale-shaped vessel and one additional vessel were found) featured on the outer surface lead repair rivets, and preserved traces of a black organic substance of vitreous texture (vegetal tar?).
		Section of a stone-paved road (dating most likely to the Ottoman period), a pit grave dug into the ground (from which very few bones, a clay cup and a lamp were collected), parts of walls built of rubble masonry, large quantities of pottery and loom weights. Several trenches exposed the natural ground to a shallow depth, whereas the coexistence of antique and modern finds indicates disturbance of the archaeological layers.
		Unearthing of part of a floor made of reddish clayey soil (undemeath mud-bricks of the superstructure). On the floor surface, aside from the numerous stone tools, a clay structure was uncovered, measuring 1.10x1.20m. Following the removal of the floor, black clayey soil was found in places. Trenching brought to light stone concentrations under which a disposal pit was unearthed. The excavation data most likely suggest the presence of a prehistoric settlement. In addition, the retrieval of black-glazed potsherds and a bronze coin of the Hellenistic period attests to the use of the site during historical times as well.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION	<b>Evangelistria</b>	Roman cemetery. A total of 42 burials were excavated which, based on the coins retrieved, can be dated between the 2nd and the 3rd c. AD.
		Excavation of a building complex (at foundation level) of the Roman period with two main phases, either contemporaneous or in close chronological proximity to each other.
	<b>Lachanas</b>	Roman cemetery with 48 burials, which, based on numismatic evidence, can be dated between the 2nd and the 3rd c. AD .
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION	<b>Evangelistria</b>	Roman pit.
		Building remains (extended stone pile) with Roman pottery.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION	<b>Evangelistria</b>	Unfurnished pit burial covered by limestone slabs.
		Rectangular ditch dug into the bedrock with heavy combustion residues. It contained numerous corroded modern metal objects. The ditch served most likely as a temporary military structure, possibly associated with the modern history of the area.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION	<b>Lachanas</b>	Section of a grave with no burial gifts.
		Building remains. Destruction layer consisting of Laconian-type roof tiles and parts of two walls built of rubble. The finds include bulb-shaped unguentaria, mould-made lamps, loomweights, as well as seven silver and bronze coins (late 1st c. BC to the mid-3rd c. AD).
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION		Stone-built drainage conduit and shaft, possibly of the Roman period.

SITE	Description of sites and finds
Karteres	Domestic remains, heavily disturbed due to farming. An extended stone pile and part of a pithos were retrieved. Pottery, loomweights and other minor finds were collected.
	Workshop installation, possibly a tannery. The finds include loomweights, whorls, millstones and 12 coins that attest to the use of the site from the late 1st c. BC to the 3rd quarter of the 1st c. AD.
Karteres (Vlachika Kalyvia site)	Section of a cemetery. A pit grave covered by limestone slabs was excavated, and a tile-roofed one that did not yield any grave goods.
Assiros	Pits of the Late Bronze Age.
	Part of a cemetery with burials that mainly date back to the 4th c. AD.
	Domestic remains and two pits with pottery of the Late Roman period.
	Hellenistic pit.
Drymos	Cemetery of the Roman and Late Roman period.
Melissochori	Remains of a stone-paved road, probably of the Byzantine period.
Pentalofos	Settlement of the Middle Neolithic period.
	Three water supply pipes, two of which (I and II) consist of clay spools, while the third one is made of bricks covered by schist slabs (the latter possibly dates back to the 15th c. AD, whereas the former are earlier in date).
	Domestic remains of the Roman period (destruction layer). The retrieved pottery included fragments of cooking vessels, commercial amphorae, plates etc.
Nea Mesimvria	Pipe composed of clay spools.
	Excavation in two sites, each yielding a pit with rubble stones, fragments of roof tiles, potsherds and/or animal bones.
	Domestic remains. A small kiln-hearth was unearthed measuring 0.90x0.87m. Fragments of roof tiles, stones, pottery and clay lumps were collected.
	Destruction layer (containing fragments of roof tiles, fine pottery, bones and mortar).
	Section of a cemetery. Twenty-one graves were exposed. Based on numismatic evidence, its use dates between the 2nd and the 3rd c. AD.
Agios Athanasios - Nea Mesimvria	Clay pipe consisting of clay spools.
Gefyra	Pile of roof tiles almost circular in plan. It possibly constitutes the preserved part of a small structure built directly on the ground.
	Pit with pottery of the Early Roman period.

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION	SITE	Description of sites and finds
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF PELLA	Parthenio	Domestic remains of the Byzantine period were unearthed in two sites (destruction layers with rubbles, fragments of roof tiles, pottery etc.).
	Chalkidona	Ditch (5.90x0.70-0.80m) dug into the soft sandy soil of the area. It contained a few rubble stones, fragments of roof tiles and animal bones, a small amount of unpainted or green-glazed pottery, iron nails, an iron lump and a piece of glass paste.
	Paralimni	Ancient settlement. At least three building phases have been identified: Phase A dated to the Middle and Late Geometric period; Phase B of the Archaic and Early Classical period; Phase C of the Late Roman period.
		Monumental road of the Late Roman period with NE-SW orientation.
		Remains of a Late Roman bridge built along the axis of the contemporaneous Late Roman road.
	Melissi	Pits of the Post-Byzantine period, dug into alluvial deposits.
	Rizo	Disposal pits of the Neolithic period.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF IMATHIA	Lipochori	Roman cemetery: two pits containing pottery and six tile-roofed graves were found at a shallow depth.
	Loutrochori	Potter's kiln (of historical times).
Polla Nera		Cemetery of the Late Roman period: nine graves were brought to light (simple pit, tile-roofed and built graves), yielding a variety of movable finds, such as pottery, coins and jewellery.
		Scant pottery of the Post-Byzantine period, no architectural remains.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF FLORINA	Maniaki	Remains of two buildings (A and B) of the Roman period with external buttresses and part of an enclosure wall (fragments of utilitarian vessels, glass and metal finds, coins, etc.).
	Antigonos	Prehistoric and historical site with funerary and domestic remains (Site 5). Extended layer with postholes in semi-circular arrangement, with pieces of building clay. Disposal site with a large number of hand-made vessels, terracotta figurines, stone and bone tools, jewels etc. The pottery is plain or black-burnished, black-topped, with channelled or incised decoration, coated with red slip or with impressed decoration. Miniature, phiale-shaped vessels, carinated phialae, open and closed vessels with tall neck, numerous storage and cooking vessels of the Late Neolithic period and the Bronze Age. Also, five burials were located, two of the Late Bronze Age and three dated to the Byzantine period.
		Building remains including parts of a wall and roof tiles, pottery, metal objects, a Roman bronze coin, animal bones. Also, an unfurnished tile-roofed grave was found, as well as vessels (burial gifts) from another grave (Site 27).
		Part of a thermal clay installation.
		Site with two shallow pits, domestic remains, a pithos found <i>in situ</i> and large quantity of wheel-made pottery of the Hellenistic and the Roman period.
	Few building remains with pottery dated to the Roman and the Byzantine period, animal bones, etc.	

SITE	Description of sites and finds
	Four additional sites with building remains, one of which yielded pottery of historical times.
	Layer with scattered stones, roof tiles, animal bones and pottery of historical times.
Filotas	<p>At a depth of 1 to 1.50m, shattered building remains of the Roman period were unearthed, as well as ruins of structures, pottery, a destroyed tile-roofed grave and a possible jar burial, fragments of glass vessels, metal and stone tools, animal bones, seashells and a Roman bronze coin. At a depth of 2 to 3.40m, building remains of the Late Neolithic I period were found. These include two pile dwellings, solidified building clay used as infill of the wooden frame, postholes, an outdoor circular hearth (with six successive construction phases) and a curved boundary marker made of clay. A large number of movable finds were collected, such as pottery, stone and bone tools, loomweights, animal bones etc.</p> <p>Parts of dwellings; pits; remains of clay structures; clay lumps; roof tiles; a large quantity of pottery; bone, stone, metal and glass finds; jewellery; tools; animal bones; and two Roman and one Byzantine bronze coins. Unfurnished pit grave of the Byzantine period. Hellenistic domestic layers were found at a greater depth.</p> <p>Building remains of historical times; pits; pottery; objects made of stone and bone; roof tiles; and clay lumps.</p> <p>Sections of walls built of rubble and pottery of the Roman period.</p> <p>Two pit graves of the Middle Byzantine period furnished with coins, a small iron knife and jewels, such as rings and beads (Site 11C).</p> <p>Building remains, pits, clay lumps, parts of roof tiles, pottery of historical times, stone tools, metal and glass artefacts, jewellery, animal bones. Pit with a large quantity of pottery of the Iron Age.</p> <p>Few building remains, clay lumps, metal artefacts, one Byzantine bronze scyphate coin and substantial quantity of pottery.</p> <p>Building remains with parts of roof tiles, clay lumps, potsherds of historical times.</p> <p>Domestic remains, pits, stone tools, clay lumps, fragments of roof tiles, pottery of historical times.</p> <p>Domestic remains, clay thermal installation, clay lumps, fragments of roof tiles, pits, stone and metal objects, bronze coins of the Hellenistic and the Roman period, large amount of pottery.</p> <p>Building remains, clay thermal installation, pits, two Roman bronze coins, large amount of pottery as well as metal and stone finds.</p> <p>Pits, domestic remains, jewels, two bronze coins of the Roman period, large amount of pottery, metal and stone objects, fragments of pithoi and roof tiles.</p> <p>Few building remains, with rich archaeological material. The finds include two bronze coins of the Roman period.</p>

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF FLORINA	SITE	Description of sites and finds
		Part of a dwelling built of rubble, with hearth in the interior, outdoor clay thermal installation, bricks, roof tiles, clay lumps, numerous finds dated to the Roman period, small amount of hand-made pottery, metal objects, glass vessels and animal bones.
		Fragments of pithoi and roof tiles, large amount of pottery, metal objects, section of a water supply conduit comprised of clay pipes.
	<b>Variko</b>	Fortified site that controlled the passage to ancient Orestis. Concentrations of stone were found throughout the plateau on top of the hill, while remains of the enclosure wall surrounding the top were also unearthed. The removal of the collapsed stones brought to light structures built directly on the bedrock. Small buttresses vertically arranged at regular intervals on the crest of the hill. Byzantine pottery, a few hand-made potsherds and a small part of a prehistoric stone tool were collected.
		Two more sites with few building remains, fragments of wheel-made pottery, metal and glass objects of historical times.
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KOZANI	<b>Pyrgoi</b>	<p>Part of a cemetery of the Early Byzantine period. Eight graves were unearthed (seven pit and one cist grave), cut into the bedrock and covered by slabs. One of them contained a secondary deposition, another one accommodated the double burial of a mother and her child, some of them were furnished with clay vases, whereas in some other examples the deceased were accompanied by their personal jewels.</p> <p>Location of disintegrated deposits of a settlement of the Early Iron Age. Trial trenching did not yield any other finds.</p> <p>Structure of the Roman period.</p> <p>Architectural remains were located at six more sites (with no further evidence).</p> <p>Indications of archaeological layers (chromatic differentiation, with no further evidence) was found at four additional sites.</p>
	<b>Pyrgoi - Kominia</b>	Small-scale excavation that yielded few pottery.
	<b>Pyrgoi - Kastro</b>	Domestic remains of the Early Iron Age and historical times were excavated in a length of 250m. There were also evidence of habitation or artisanal activity in the site during historical times, possibly the Hellenistic period, as well as the Late Roman - Early Byzantine period.
	<b>Pyrgoi - Omali, Lofos</b>	Excavation in the area of two drystone walls, which were visible on the surface of the site. Remains of a third wall were unearthed at a lower level. Based on the scarce pottery that came to light, the buildings can be dated back to the Late Roman - Early Byzantine period. Three pithoi and a clay storage structure of the Byzantine period were also unearthed.
	<b>Pyrgoi - Omali, Mikros Lofos</b>	Parts of the stone-built foundations of a building, rectangular in plan, and a superimposed curved wall of a later period. A bronze coin indicates that the building belongs to the Roman period, whereas the rest of the finds suggest that it remained in use until the Early Byzantine period.
	<b>Perdikkas -Charadres</b>	Excavation that yielded scant finds.

SITE	Description of sites and finds
<p><b>Perdikkas - Palia Ammorycheia</b></p>	<p>Cemetery of the Early Bronze Age, in which 11 graves were located (nine of them were excavated). The graves are arranged in three parallel rows at a distance of around 2m from each other, with S-N orientation, the head of the deceased facing south. The shape of seven of these graves ranges from ellipsoidal to rectangular; their walls are built of rubble stones, surmounted by a stone mound. One of them is a pit grave, whereas the last accommodated a cremation, demarcated by small stones. The deceased were accompanied by one or two ceramic vessels, whereas one of them also featured a tortoise.</p>
	<p>Four thermal installations were found at three sites.</p>
	<p>Archaeological domestic remains (arranged row of stones, with no further indications).</p>
	<p>At three more sites concentrations of pottery or archaeological layers were unearthed, with no further indications.</p>
<p><b>Peridkkas - Rachi</b></p>	<p>Domestic remains of the Hellenistic and the Roman period. Eighteen pits were uncovered, sparsely arranged in clusters, with varying content and use.</p>
	<p>Domestic remains were unearthed at three additional sites, two of which featured concentration of clay, roof tiles, pottery, bones and combustion residues.</p>
	<p>Pits unearthed in two sites (with no further indications).</p>
	<p>Archaeological layer/material located in four additional sites, with no further indications.</p>
<p><b>Perdikkas - Mikrokampos</b></p>	<p>Excavation that yielded scant pottery.</p>
<p><b>Ptolemaïda</b></p>	<p>Archaeological domestic remains (stones).</p>
<p><b>Ptolemaïda - Alsos</b></p>	<p>Domestic remains of the Early Iron Age. The excavation brought to light the floor of a thermal installation made of potsherds covered with clay, and a pithos.</p>
	<p>Part of a settlement of the Late / Final Neolithic period. Part of a clay floor was found, upon which lay several shattered vases and fired clays of the superstructure.</p>
	<p>Small-scale excavation that brought to light domestic deposits of the Early Iron Age, a stone-built structure, pits and pithoi of the Late Hellenistic and the Roman period. A Hellenistic burial was also unearthed.</p>
	<p>Domestic remains and one thermal installation were uncovered in four more sites.</p>
	<p>Archaeological layer of the Early Iron Age. The excavation uncovered a destruction layer.</p>
	<p>Evidence of archaeological layers / material (with no other indications) retrieved in 12 additional sites.</p>
<p><b>Galateia</b></p>	<p>Location of architectural remains (not further investigated).</p>
	<p>Concentration of stones. Small-scale excavation revealed a modern well.</p>

EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KOZANI	SITE	Description of sites and finds
		Archaeological material (with no further indications) was uncovered in four more sites.
	Galateia - Ampelia	Excavation that yielded scant pottery.
	Galateia - Potamia	Retrieval of Hellenistic deposits.
	Foufas	An archaeological layer was located and a large storage vessel was brought to light, probably belonging to a Hellenistic building.
Architectural remains were located, but not further excavated.		
Archaeological layer/material, with no further indications, was found in four additional sites.		
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KASTORIA	Vasileiada	Remains of the foundations of a clay semi-circular (or circular) structure, possibly a potter's kiln or silo. Several potsherds were collected belonging to wheel- and hand-made pottery of the Byzantine period.
		Evidence that suggests a possible burial (retrieval of a small aryballos) and arranged rubble stones, with no further indications in the excavated site.
		Combustion residues, few clay lumps and potsherds of undecorated, wheel-made pottery.
		Building remains of two mud-built structures (A and B) which, based on the movable finds, are datable most likely to the Late Roman period. In addition, pits, an unfurnished pit burial, concentrations of stones and destruction layers were excavated. The movable finds of the site include, among others, nine bronze coins of the Late Roman period.
		Concentration of rubble stones that led to the retrieval of several potsherds, roof tiles and pithoi.
		Low wall made of mud, dating to the period of the Ottoman Occupation.
		Pithos recovered in the walls of the pipeline's trench.
		Three large pithoi, that possibly belong to the Bronze Age. Two pits were also excavated at the same site, one of which yielded a seal that can be dated to the transition between the Final Neolithic period and the Early Bronze Age.
		Wall made of rubble stones and mud dated to the period of the Ottoman Occupation, possibly associated with the agricultural use of the site. Retrieval of scant unpainted wheel-made pottery, roof tiles and an iron sheet.
		Unearthing of building remains.
		Excavation of two tile-roofed graves of the Late Roman period. They contained vases, a "hoard" of bronze coins issued under Theodosius I and a bronze bracelet.
		Exposure of building remains of the Roman period that included ruins of low walls, disposal pits, coins and other movable finds.

SITE	Description of sites and finds
Agiol Anargyroi	Fragments of a large pithos found <i>in situ</i> .
	Collection of potsherds of wheel- and hand-made pottery and roof tiles.
Krepeni	Unearthing of a small quantity of unpainted, wheel- and hand-made pottery, few bones and a small clay spindle whorl of the Bronze Age.
	A small quantity of undecorated wheel- and/or hand-made pottery as well as parts of pithoi were found at three more sites.
	Scattered clay lumps, considerable amount of hand-made pottery, few wheel-made wares, animal bones and combustion residues.
	Surface destruction layer (possible archaeological domestic remains that had been carried away from a neighbouring site).
	Deposit that contained limestone inclusions, small rubble stones, clay chips and scant combustion residues.
	Site with evidence of destruction layers and disturbance in which finds of the Neolithic period, the Bronze Age and the Late Roman period coexisted.
	Water supply conduit dating back to the period of the Ottoman Occupation. Scant pottery and animal bones were collected.
	Concrete clay lumps that formed part of a clay structure, together with potsherds and a stone tool (of the Neolithic period).
Porla	Small church with three-sided apse of the Post-Byzantine period. Ten pit graves were unearthed south of the church, as well as one disturbed grave and four secondary depositions.
	Two sites that each yielded a shallow disposal pit (one featuring a rim and the second being a flimsy structure).
	Small destruction layer (with fragments of roof tiles, bricks and orange wheel-made pottery).
Agia Kyriaki	Small shallow pit with few potsherds of wheel-made pottery, clay chips and combustion residues.
Oinoi	Unearthing of two large disposal pits.
	Collection of undecorated wheel-made pottery deposited on the surface and roof tiles of the Roman period.
Ieropigi	Remains possibly identified as destroyed thermal installations (possibly of the Neolithic period).
Chiliodendro	Location, investigation and collection of sections of a clay water-supply pipe dated to the Ottoman period.

SITE	Description of sites and finds
Argos Orestiko	Location of kiln waste (multiple unfired bricks) and a large roof tile of Laconian type. They are associated with workshops (potter's kilns) of the Roman period found in a neighbouring site.
	Unearthing of portion of a clay water-supply conduit of the Ottoman period.
	Collection of sections of a clay water-supply conduit, dating to the Ottoman period.
Lithia	Collection of layers of clay lumps and few skeletal remains (possible presence of graves).

## ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ABBREVIATIONS

**AAA:** Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών  
**ΑΔ:** Αρχαιολογικόν Δελτίον  
**ΑΕ:** Αρχαιολογική Εφημερίς  
**ΑΕΑΜ:** Το Αρχαιολογικό Έργο στην Άνω Μακεδονία  
**ΑΕΜΘ:** Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη  
**Δελτίον ΧΑΕ:** Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

**BCH:** Bulletin de Correspondance Hellénique  
**BSA:** The Annual of the British School at Athens  
**DOC:** Dumbarton Oaks Collection

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – BIBLIOGRAPHY ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ – IN GREEK

**Αδάμ-Βελένη 2005:** Αδάμ-Βελένη, Π., «Ανάγλυφοι σκύφοι από τις Πέτρες Φλώρινας», στο *Πρακτικά Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική (Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005)*, Αθήνα 2005, 373-80.

**Αδάμ-Βελένη – Πουλάκη – Τζαναβάρη 2003:** Αδάμ-Βελένη, Π., Πουλάκη, Ε. και Τζαναβάρη, Κ., *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, Αθήνα 2003.

**Αθανασούλης – Βασιλείου 2016:** Αθανασούλης, Δ. και Βασιλείου, Α. (επιμ.), *Βυζαντινό Μουσείο Αργολίδας. Κατάλογος Μόνιμης Έκθεσης*, Ναύπλιο 2016.

**Ακαμάτης 1993:** Ακαμάτης, Ι., *Πήλινες μήτρες αγγείων από την Πέλλα: Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής*, Αθήνα 1993.

**Ακαμάτης 2009:** Ακαμάτης, Ι., «Προϊστορική Πέλλα: Νεκροταφείο Εποχής Χαλκού», στο *Κεράμια Φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, Αθήνα 2009, 193-213.

**Αννόπουλος 2017:** Αννόπουλος, Α.Δ., «Η Ελλάδα οχυρώνεται (1907-1915)», στο *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, Τόμος Α΄*, Αθήνα 2017, 39-68.

**Αντωνάρας 2009:** Αντωνάρας, Α., *Ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική υαλουργία, 1ος αι. π.Χ. - 6ος αι μ.Χ. Παραγωγή και προϊόντα: Τα αγγεία από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της*, Αθήνα 2009.

**Ασουχίδου – Μανταζή – Τσολάκης 1998:** Ασουχίδου, Σ., Μανταζή, Δ. και Τσολάκης, Στ., «Ταφικός Τύμβος Π.Ε.Χ. στο Κριαρίτσι Συκιάς Ν. Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 269-282.

**Αχειλαρά 2008:** Αχειλαρά, Λ., «Μετρό Θεσσαλονίκης 2008. Το αρχαιολογικό έργο της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ», *ΑΕΜΘ* 22 (2008), 265-272.

**Βλασίδης 2016:** Βλασίδης, Β., *Μεταξύ μνήμης και λήθης. Μνημεία και κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου*, Θεσσαλονίκη 2016.

**Γουναροπούλου – Πασχίδης – Χατζόπουλος 2015:** Γουναροπούλου, Λ., Πασχίδης, Π. και Χατζόπουλος, Μ.Β., *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου Όρους και του Αζιού Ποταμού). Τεύχος Β΄, Μέρος Α΄: Επιγραφές Αλώρου, Αιγεών, Μίεζας, Μαρινίας, Σκύδρας, Νεαπόλεως, Έδεσσας*, Αθήνα 2015.

**Γραμμένος 1975:** Γραμμένος, Δ., «Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 30 (1975), Μελέτες, 193-234.

**Γραμμένος – Φωτιάδης 1980:** Γραμμένος, Δ. και Φωτιάδης, Μ., «Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Αν. Μακεδονίας», *Ανθρωπολογικά* 1 (1980), 15-53.

**Γραμμένος – Σκουρτοπούλου 1992:** Γραμμένος, Δ. και Σκουρτοπούλου, Κ., «Μεσημεριανή τούμπα Τριλόφου Νομού Θεσσαλονίκης. Ανασκαφική περίοδος 1992», *ΑΕΜΘ* 6 (1992), 339-348.

**Δαδάκη 2005:** Δαδάκη, Στ., «Τα Άβδηρα και η περιοχή τους κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους», στο *Μεταβυζαντινή Θράκη (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αι.)*, *Πρακτικά 3ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακικών Σπουδών (Κομοτηνή, 25-30 Μαΐου 1998)*, Κομοτηνή 2005, 441-459.

**Δούβας 1993:** Δούβας, Μ., *Επίτομη Ιστορία της Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914-1918*, Αθήνα 1993.

**Δουκατά-Δεμερτζή 2008:** Δουκατά-Δεμερτζή, Σ., *Παληόχωρα Μαρώνειας. Η ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και του μεσοβυζαντινού οικισμού*, Καβάλα 2008.

**Δουλιγέρη-Ιντζεσίσογλου 1992:** Δουλιγέρη-Ιντζεσίσογλου, Α., «Εργαστήρια κεραμικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών», στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοκάρη (Βόλος 1987)*, Αθήνα 1992, 437-447.

**Δρούγου 1992:** Δρούγου, Σ., *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύκνοι*, Αθήνα 1992.

**Δρούγου 2009:** Δρούγου, Σ., «Βεργίνα. Η εικόνα του τέλους της πόλης των Αιγών: Πρώτες σημειώσεις από μία νέα ανασκαφική απόπειρα», *Εγνατία* 13 (2009), 121-132.

**Ευγενίδου 1982:** Ευγενίδου, Δ., «Τα κεραμικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης», *Αρχαιολογία* 3 (1982).

**Ζαχαριάδης 2013:** Ζαχαριάδης, Σ., «“Χους...εις χουν... Χωμάτινα ευρήματα από το βυζαντινό νεκροταφείο των Αναργύρων Φλώρινας: Πρώτες παρατηρήσεις», *ΑΕΜΘ* 27 (2013), 61-69.

**Ζιώτα 2007:** Ζιώτα, Χ., *Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην Κοιλιάδα και στις Γούλες Κοζάνης*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007.

**Ζιώτα – Χονδρογιάννη-Μετόκη 1993:** Ζιώτα, Α. και Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α., «Αλιάκμων 1993. Προϊστορική έρευνα», *ΑΕΜΘ* 7 (1993), 33-41.

**Ζιώτα – Μοσχάκης 1997:** Ζιώτα, Χ. και Μοσχάκης, Κ., «Από την αρχαιολογική έρευνα στην αρχαία Εορδαία. Η ανασκαφή στον Φιλώτα Φλώρινας», *ΑΕΜΘ* 11 (1997), 43-55.

**Ζιώτα – Χονδρογιάννη-Μετόκη – Μαγγουρέτσιου 2013:** Ζιώτα, Χ., Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. και Μαγγουρέτσιου, Ε., «Η πρόσφατη προϊστορική έρευνα στην περιοχή της Κίτρινης Λίμνης του Νομού Κοζάνης», *ΑΕΑΜ* 2 (2011), Αιανή, 57-83.

**Ιντζέ 2011:** Ιντζέ, Ζ., *Ο νεολιθικός οικισμός της Ρητίνης Πιερίας. Η κεραμική από τον Μεγάλο Λάκκο*, δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2011.

**Καλλίνη 2012:** Καλλίνη, Χρ., «Τα μελαμβαφή αγγεία και οι τρόποι διακόσμησής τους στη Μακεδονία των ελληνιστικών χρόνων», στο Δρούγου, Στ. και Τουράτσογλου, Ι. (επιμ.), *Θέματα της Ελληνιστικής Κεραμικής στην αρχαία Μακεδονία*, Αθήνα 2012, 158-180.

**Καλλιντζή 2011:** Καλλιντζή, Κ. Στ., *Η χώρα των Αβδήρων. Συμβολή στην αρχαιολογία και ιστορική τοπογραφία του νότιου τμήματος του Νομού Ξάνθης*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2011.

**Καλλιντζή – Χρυσάφη 2010:** Καλλιντζή, Κ. και Χρυσάφη,

Μ., «Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τα Άβδηρα», στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. και Κουσουλάκου, Ν. (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Θεσσαλονίκη 12-16 Νοεμβρίου 2006)*, Τόμος Β', Θεσσαλονίκη 2010, 386-401.

**Καλλιντζή κ.ά. 2017:** Καλλιντζή, Κ., Χρυσάφη, Μ., Χατζηπροκοπίου, Κ. και Σκουλαρίκη, Δ., «Διαχρονικό ταξίδι με τον Διαδριατικό Αγωγό Φυσικού Αερίου στην Π.Ε. Ξάνθης», *ΑΕΜΘ* 31 (2017), υπό έκδοση.

**Καραδήμα – Μιλτσακάκη – Αϊτατόγλου 2017:** Καραδήμα, Χ., Μιλτσακάκη, Ζ. και Αϊτατόγλου, Φ., «Αρχαιολογικές εργασίες της ΕΦΑ Έβρου στο πλαίσιο του Έργου “Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου (ΤΑΡ)”», *ΑΕΜΘ* 31 (2017), υπό έκδοση.

**Καραμανώλη-Σιγανίδου 1976:** Καραμανώλη-Σιγανίδου, Μ., «Μαρίνα Ναούσης», *ΑΔ* 31 (1976) Β' 2 Χρονικά 262-263.

**Καραμήτρου-Μεντεσιόδη 2012:** Καραμήτρου-Μεντεσιόδη, Γ., «Η έρευνα στη Μαυροπηγή και στο φράγμα Ιλαρίωνα κατά το 2012», *ΑΕΜΘ* 26 (2012), 47-90.

**Καραμήτρου-Μεντεσιόδη – Μοσχάκης 2006:** Καραμήτρου-Μεντεσιόδη, Γ. και Μοσχάκης, Κ., «Βόρεια Εορδαία-Βεγορίτιδα: Αρχαιολογική-ιστορική έρευνα και προοπτικές ανάπτυξης», στο *Η λίμνη Βεγορίτιδα σήμερα. Συμπεράσματα, προτάσεις, έργα: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Αρνισσα, 23 Μαΐου 2004)*, Θεσσαλονίκη 2006, 89-123.

**Κεραμάρης κ.ά. 2017:** Κεραμάρης, Α., Κοτζαμποπούλου, Ε., Δαραβίγκα, Κ., Αυγέρος, Χ. και Λαζοπούλου, Μ., «Η διπλή όψη των μεγάλων κατασκευαστικών έργων. Δύο ρωμαϊκά νεκροταφεία και οικιστικά κατάλοιπα στον Νομό Κιλκίς», *ΑΕΜΘ* 31 (2017), υπό έκδοση.

**Κεφαλίδου – Μοσχάκης 1995:** Κεφαλίδου, Ε. και Μοσχάκης, Κ., «Αρχαιολογικές έρευνες στην Εορδαία: Ανασκαφή στην “Άσπρη Πόλη” και μια νέα επιγραφή από τον Φιλώτα», *ΑΕΜΘ* 9 (1995), 39-46.

**Κόκκας – Γιόρκα 2005:** Κόκκας, Π. και Γιόρκα, Ν., *Θησαυροί νεωτέρων χρόνων του Νομισματικού Μουσείου (15ος-20ός αι.)*, Αθήνα 2005.

**Κουκούλη 1968:** Κουκούλη, Χ., «Μεσορράχη», *ΑΔ* 23 (1968), Β' 2 Χρονικά, 360-361.

**Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2000:** Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., «Αρχαία Βέργη», στο Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ι. Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, 351-375.

**Κουκούλη-Χρυσανθάκη – Μαραγκού 2012:** Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. και Μαραγκού, Α., «Αρχαϊκή Κεραμική

- από τη θασσιακή αποικία Οισύμνη», στο Τιβέριος, Μ., Μισα-  
νλίδου-Δεσποτίδου, Β., Μανακίδου, Ε. και Αρβανιτάκη, Α.  
(επιμ.), *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Β. Αιγαίο και  
την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.): Πρακτικά Αρχαιολογικής  
Συνάντησης (Θεσσαλονίκη 19-22 Μαΐου 2011)*, Θεσσαλονίκη  
2012, 321-338.
- Λεονταρίτης 1978:** Λεονταρίτης, Γ., «Η Διεθνής θέση  
της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πο-  
λέμου», στο *Η ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΕ',  
Αθήνα 1978, 8-46.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 1994:** Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., Λα-  
ξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας, Αθήνα 1994.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000:** Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., «Νέες  
ανασκαφικές έρευνες στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 14 (2000), 407-  
420.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2008:** Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., «Ένα  
νέο εργαστήριο κεραμικής στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 22 (2008),  
147-151.
- Λιούτας – Κώτσος 2006:** Λιούτας, Α. και Κώτσος, Σ.,  
«Εγνατία Οδός. Ανασκαφές στην περιοχή της Μικρής Βόλ-  
βης», *ΑΕΜΘ* 20 (2006), 241-248.
- Μάλαμα – Νταράκης 2008:** Μάλαμα, Π. και Νταράκης, Κ.,  
*Νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων στα Νέα Κερδύλλια Σερρών*,  
Θεσσαλονίκη 2008.
- Μιμίδου 2009:** Μιμίδου, Ε., *Η εικονογραφία των έργων του  
Ευριπίδη στην τέχνη μέχρι τον 6ο μ.Χ. αιώνα*, αδημοσίευτη  
διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπι-  
στήμιο Αθηνών, Αθήνα 2009.
- Μιχαηλίδης 2011:** Μιχαηλίδης, Ι., «Η Βουλγαρική Εισβολή  
στην Ανατολική Μακεδονία», *Η Καθημερινή* 25.09.2011,  
διαθέσιμο στον ιστότοπο: [https://www.kathimerini.  
gr/438308/article/epikairothta/ellada/h-voylgarikh-  
eisvolh-sthn-anat-makedonia](https://www.kathimerini.gr/438308/article/epikairothta/ellada/h-voylgarikh-eisvolh-sthn-anat-makedonia).
- Μοσχάκης 2000:** «Κεραμικά εργαστήρια των ελληνιστικών  
και ρωμαϊκών χρόνων στον Φιλώτα Φλώρινας», *Δυτικομα-  
κεδονικά Γράμματα* 11, Κοζάνη 2000, 51-68.
- Μπακαλάκης 1961:** Μπακαλάκης, Γ., *Αρχαιολογικές έρευνες  
στη Θράκη 1959-1960*, Θεσσαλονίκη 1961.
- Μπακιρτζής 1991:** Μπακιρτζής, Χ., «Πεπραγμένα ανασκα-  
φής 1985-1990», στο Μπακιρτζής, Χ. και Χατζημικαήλης, Γ.  
(επιμ.), *Σύναξη Μαρωνείας*, Αθήνα 1991, 57-142.
- Μπέσιος – Παππά 1990-1995:** Μπέσιος, Μ. και Παππά,  
Μ., «Ο νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγυαλο Πιερίας», *ΑΑΑ  
XXIII-XXVIII* (1990-1995), 13-30.
- Μπέσιος – Παππά 1995:** Μπέσιος, Μ. και Παππά, Μ.,  
«Νεολιθικός οικισμός Μακρυγιάλου, 1995», *ΑΕΜΘ* 9 (1995),  
173-178.
- Ναλπάντης 2003:** Ναλπάντης, Δ., *Ανασκαφή στο οικόπεδο  
του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη*,  
Αθήνα 2003.
- Νασιούλα 2005:** Νασιούλα, Μ., *Οι επιγραφές στους ανά-  
γλυφους «ομηρικούς» σκύφους*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή  
εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσ-  
σαλονίκη 2005.
- Ομηρίδης-Σκυλίτσας 1958:** Ομηρίδης-Σκυλίτσας, Α., *Ο  
Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμο*,  
Τόμος Α', *Η Ελλάς και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια 1914-  
1918*, Γενικών Επιτελείων Στρατού (ΓΕΣ), Διεύθυνσις Ιστορίας  
Στρατού, Αθήνα 1958 (ανατύπωση 1987).
- Παϊσίδου 1998:** Παϊσίδου, Μ., «Οι τοιχογραφίες του Ιερού  
Ναού Αγίας Παρασκευής Ποριάς Νομού Καστοριάς», στο  
*Από τη μεταβυζαντινή τέχνη στη σύγχρονη 18ος-20ός αι.:  
Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου (20-21 Νοεμβρίου 1997)*,  
Θεσσαλονίκη 1998, 223-249.
- Παϊσίδου 2010:** Παϊσίδου, Μ., «Ταφική κεραμική παλαι-  
οχριστιανικού κοιμητηρίου στην Ξίφιανη Αλμωπίας», στο  
Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. και Κουσουλάκου, Ν. (επιμ.),  
*Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο  
(3ος-7ος αι. μ.Χ.): Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Θεσ-  
σαλονίκη 12-16 Νοεμβρίου 2006)*, Τόμος Β', Θεσσαλονίκη  
2010, 520-534.
- Παντή κ.ά. 2018:** Παντή, Α., Ισαακίδου, Δ., Καγιούλη, Α.,  
Κόττη, Σ. και Μπρόζου, Σ., «Ένας νέος οικισμός των προϊ-  
στορικών χρόνων στον Πεντάλοφο Ωραιοκάστρου», *ΑΕΜΘ*  
32 (2018), υπό έκδοση.
- Παπαθανασίου 2003:** Παπαθανασίου, Ε., «Εισαγωγικές  
περί βυζαντινών και μεταβυζαντινών υδραγωγείων σημει-  
ώσεις και η περίπτωση του υδραγωγείου (νεραγωγίου) της  
Πετρούσπης (Πλεύνας) Ν. Δράμας», στο Σουέρεφ, Κ. (επιμ.),  
*Υδάτινες Σχέσεις 2: Το νερό πηγή ζωής και έμπνευσης*, Θεσ-  
σαλονίκη 2003, 53-130.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999:** Παπανικόλα-Μπακιρτζή,  
Δ. (επιμ.), *Βυζαντινά εφυσωμένα κεραμικά. Η τέχνη των  
εγχάρακτων*, Αθήνα 1999.
- Παππά 1990:** Παππά, Μ., «Εγκατάσταση Εποχής Χαλκού  
στο Πολύχρονο Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 4 (1990), 385-398.
- Παππά – Τζαναβάρη 2010:** Παππά, Μ. και Τζαναβάρη, Κ.,  
«Λητή Ι: Η συνέχεια της ανασκαφής στον νεολιθικό οικισμό,  
2006-2010», *ΑΕΜΘ* 24 (2010), 207-216.
- Παρδαλίδου 2015:** Παρδαλίδου, Χ., «Πήλινα λυχνάρια»,  
στο Τσατσοπούλου-Καλούδη, Π. (επιμ.), *Αρχαία Ζώνη Ι, το  
Ιερό του Απόλλωνα*, Κομοτηνή 2015, 689-697.

- Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου 1989:** Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Λ., «Τόπειρος, πόλις της Θράκης: Προβλήματα ιστορικής γεωγραφίας και τοπογραφίας», στο Bakirtzis, Ch. (επιμ.), *Byzantine Thrace, Image and Character, First International Symposium for Thracian Studies, Komotini, May 28th-31st 1987, Byzantinische Forschungen XIV.1, 1989, 579-599.*
- Ράπτης 2011:** Ράπτης, Κ.Θ., «Αρχαιολογικά τεκμήρια κεραμικών εργαστηρίων στον ελλαδικό χώρο (4ος-15ος αι. μ.Χ.)», *Δελτίον ΧΑΕ 32 (2011), 173-196.*
- Σαμσάρης 1976:** Σαμσάρης, Δ., *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976.
- Σαμσάρης 1989:** Σαμσάρης, Δ., *Ιστορική γεωγραφία της ρωμαϊκής επαρχίας της Μακεδονίας. Το τμήμα της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989.
- Σαριδάκη κ.ά. 2010:** Σαριδάκη, Ν., Κωτσάκης, Κ., Ούρεμ-Κώτσου, Ντ. και Χρυσοστόμου, Α., «Άψαλος-Γραμμή. Τα πρώτα αποτελέσματα της ανάλυσης της κεραμικής της μέσης νεολιθικής περιόδου», *ΑΕΜΘ 24 (2010), 81-86.*
- Σισμανίδης 2000:** Σισμανίδης, Κ., «Αρχαιολογικές έρευνες στη θέση Μαυρόλακκας της Ολυμπιάδας κατά τα έτη 1999 και 2000», *ΑΕΜΘ 14 (2000), 353-355.*
- Σκρέκα – Σαρρηγιαννίδου 2018:** Σκρέκα, Α. και Σαρρηγιαννίδου, Χ., «Νέες αρχαιολογικές θέσεις στην Π.Ε. Καστοριάς που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών του έργου “Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου και συνοδευτικές εγκαταστάσεις (ΤΑΡ)”», *ΑΕΜΘ 32 (2018), υπό έκδοση.*
- Σοφούλη 2017:** Σοφούλη, Κ., *Εργαστήριο κεραμικής από την αρχαία Ποτίδαια-Κασσάνδρεια Χαλκιδικής*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017.
- Σταμούδη 2004:** Σταμούδη, Α., «Τα ελληνιστικά πινάκια από τον Αχινό», στο *Πρακτικά Στ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική (Βόλος 17-23 Απριλίου 2000)*, Αθήνα 2004, 161-172.
- Στρατούλη 2016:** Στρατούλη, Γ., «Κρεπενή Καστοριάς: Οι “αρχόντισσες με τα βραχιόλια” και άλλες ταφές από τη νεκρόπολη των ύστερων αρχαϊκών χρόνων», *ΑΕΑΜ 4 (2016), υπό έκδοση.*
- Στρατούλη – Κυριατζή – Πετσάλνικος 2015:** Στρατούλη, Γ., Κυριατζή, Ν. και Πετσάλνικος, Ι., «Η μνήμη της αθανασίας. Παραλίμνιες νεκροπόλεις από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους έως τους ελληνιστικούς χρόνους στην Κρεπενή Καστοριάς», *ΑΕΜΘ 29 (2015), υπό έκδοση.*
- Τάσιος – Σταμουλάκης – Τζούμας 2006:** Τάσιος, Θ.Π., Σταμουλάκης, Γ. και Τζούμας, Π., *Ενός αιώνος οπλισμένο σκυρόδεμα στο Μπιζάνι*, Αλεξανδρούπολη 2006.
- Τζαναβάρη 2010:** Τζαναβάρη, Κ., «Ταφικά σύνολα κεραμικής των όψιμων αυτοκρατορικών χρόνων από την αρχαία Λητή», στο Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. και Κουσουλάκου, Ν. (επιμ.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.): Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Θεσσαλονίκη 12-16 Νοεμβρίου 2006)*, Τόμος Β', Θεσσαλονίκη 2010, 444-465.
- Τζαναβάρη – Φίλης 2009:** Τζαναβάρη, Κ. και Φίλης, Κ., «Η Λητή από την προϊστορία μέχρι την ύστερη αρχαιότητα», στο Αδάμ-Βελένη, Π. και Τσακάλου, Κ. (επιμ.), *ΑΕΜΘ 20 χρόνια – επετειακός τόμος*, Θεσσαλονίκη 2009, 369-384.
- Τόλια-Χριστάκου 2009:** Τόλια-Χριστάκου, Μ., «Τούμπες Εποχής Χαλκού στην κάτω κοιλάδα του Στρυμόνα και πρώτες ειδήσεις από την ανασκαφή της τούμπας Σφελινού Νομού Σερρών», *ΑΕΜΘ 23 (2009), 435-444.*
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004:** Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε., «Ακανθος: Το ανασκαφικό έργο της χρονιάς του 2004», *ΑΕΜΘ 18 (2004), 161-174.*
- Τρανταλίδου 1985:** Τρανταλίδου, Κ., *Αρχαιολογική Τοπογραφία του Νομού Φλώρινας*, Φλώρινα 1985.
- Τριαντάφυλλος 1991:** Τριαντάφυλλος, Δ., «Άβαντας», *ΑΔ 46 (1991), Β' 2 Χρονικά, 341.*
- Τριαντάφυλλος (υπό έκδοση):** Τριαντάφυλλος, Δ., «Ιερά του Ήρωα Ιππέα στη Θράκη», στο *Κάνθαρος. Συμπόσιο στη μνήμη του Βαγγέλη Πεντάζου (Κομοτηνή 19-21 Μαρτίου 1999)*.
- Τσαμίσης 1949:** Τσαμίσης, Π., *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήνα 1949.
- Τσατσοπούλου-Καλούδη 2015:** Τσατσοπούλου-Καλούδη, Π., *Εγνατία Οδός: Ιστορία και διαδρομή στον χώρο της Θράκης*, Αθήνα 2015.
- Τσιμπίδης-Πεντάζος 1971:** Τσιμπίδης-Πεντάζος, Ε., «Αρχαιολογικά έρευναι εν Θράκη (1969)», *ΑΕ, Αρχαιολογικά Χρονικά, 39-41.*
- Τσούγγαρης 1996:** Τσούγγαρης, Χ., «Βασιλειάδα», *ΑΔ 51 (1996), Β' 2 Χρονικά, 548-549.*
- Τσούγγαρης 1998:** Τσούγγαρης, Χ., «Ανασκαφικές έρευνες στον Νομό Καστοριάς το 1998», *ΑΕΜΘ 12 (1998), 565-578.*
- Τσούγγαρης 1999:** Τσούγγαρης, Χ., «Ανασκαφικές έρευνες στον Νομό Καστοριάς κατά το 1999», *ΑΕΜΘ 13 (1999), 611-622.*
- Τσούγγαρης 2000:** Τσούγγαρης, Χ., «Ορεστίς», *ΑΔ 55 (2000), Β' 2 Χρονικά, 81.*

- Τσουρής 2018:** Τσουρής, Κ., «Δημόσια υδραγωγεία στη βυζαντινή περιφέρεια (9ος-15ος αιώνας)», στο Κορρές, Μ., Μαμαλούκος, Στ., Ζάμπας, Κ. και Μαλλούχου-Τυφάνο, Φ. (επιμ.), *Ήρωες Κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Τόμος II, Αθήνα 2018, 603-612.
- Τσουρής – Μπρίκας 2006:** Τσουρής, Κ. και Μπρίκας, Α., «Βυζαντινές οχυρώσεις στον Έβρο. Μεσημβρία-Ποταμός-Άβας-Τραϊανούπολις-Φέρες», *Βυζαντινά* 26 (2006), 153-209.
- Φάκλαρης 1983:** Φάκλαρης, Π., «Πήλινες μήτρες, σφραγίδες και ανάγλυφα αγγεία από τη Βεργίνα», *ΑΔ* 38 (1983), Μελέτες, 211-238.
- Φάκλαρης 1997:** Φάκλαρης, Π., «Εργαστήρια στην ακρόπολη της Βεργίνας» στο *Αρχαία ελληνική τεχνολογία: Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 193-200.
- Farrington 2008:** Farrington, A., «Η Ανατολική Μακεδονία κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Περίοδο», στο Παπάζογλου, Γ. (επιμ.), *Ανατολική Μακεδονία*, Κομοτηνή 2008, 76-97.
- Χατζηπροκοπίου 2017:** Χατζηπροκοπίου, Κ., «Γρήγορο», *ΑΔ* 72 (2017), Χρονικά, υπό έκδοση.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009:** Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α., *Μη οικιστικές χρήσεις χώρου στους νεολιθικούς οικισμούς. Το παράδειγμα της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλιάδας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη 2016:** Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α., «Η ζωή στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα: Μια προσέγγιση μέσα από τα τοπογραφικά δεδομένα», *ΑΕΜΘ* 30 (2016), υπό έκδοση.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη – Λαϊνά 2018:** Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. και Λαϊνά, Β., «Διαδριατικός Αγωγός Φυσικού Αερίου (TAP) 2016-2018: Αρχαιολογική διαδρομή στη Βόρεια Εορδαία», *ΑΕΜΘ* 32 (2018), υπό έκδοση.
- Χουδάλης 1927:** Χουδάλης, Λ., *Ιστορικών των εν Μακεδονία οχυρώσεων 1914-1916*, 1927.
- Χρυσάφη 2017:** Χρυσάφη, Μ., «Σούνιο», *ΑΔ* 72 (2017), Χρονικά, υπό έκδοση.
- Χρυσοστόμου 1997:** Χρυσοστόμου, Π., «Η ιστορική τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας», στο *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Μακεδονικά 7 (Παράρτημα), Θεσσαλονίκη 1997, 491-508.
- Χρυσοστόμου 1998:** Χρυσοστόμου, Π., «Τούμπα Αρμενοχωρίου», στο Ακαμάτη-Λιλιμπάκη, Μ., Τζαναβάρη-Τσακάλου, Κ. και Χρυσοστόμου, Α. (επιμ.), *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, 335-353.
- Χρυσοστόμου 2013:** Χρυσοστόμου, Α., *Αρχαία Έδεσσα. Τα νεκροταφεία*, Βόλος 2013.
- Χρυσοστόμου 2016:** Χρυσοστόμου, Π., *ΑΔ* 71 (2016), Χρονικά, υπό έκδοση.
- Χρυσοστόμου – Πολουκίδου – Προκοπίδου 2001:** Χρυσοστόμου, Α., Πολουκίδου, Χ. και Προκοπίδου, Α. «Επαρχιακή οδός Αψάλου-Αριδαίας. Η ανασκαφή του νεολιθικού οικισμού στη θέση Γραμμή», *ΑΕΜΘ* 15 (2001), 511-523.
- Χρυσοστόμου – Χρυσοστόμου 2012:** Χρυσοστόμου, Π. και Χρυσοστόμου, Α., «Η Δέσποινα του Αρχοντικού», στο Σταμπολίδης, Ν. και Γιαννοπούλου, Μ. (επιμ.), *Πριγκίπισσες της Μεσογείου στην αυγή της Ιστορίας*, Αθήνα 2012, 366-387.
- Χρυσοστόμου – Γιαγκούλης 2018:** Χρυσοστόμου, Π. και Γιαγκούλης, Τ., «Εντός και εκτός ορίων: Όψεις της χωροοργάνωσης στους προϊστορικούς οικισμούς Ανάργυροι ΙΧα και Ανάργυροι ΧΙ στο Λεκανοπέδιο Αμυνταίου», *ΑΕΑΜ* 3 (2013), Τόμος Α', 207-228.



## BIBLIOΓΡΑΦΙΑ – BIBLIOGRAPHY ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ – IN OTHER LANGUAGES

- Anderson-Stojanović 1992:** Anderson-Stojanović, V.R., Stobi: *The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton, N.J. 1992.
- Andrianou 2017:** Andrianou, D., *Memories in Stone. Figured Grave Reliefs from Aegean Thrace*, Μελετήματα 75, Athens 2017.
- ANRW:** Temporini, H. and Haase, W. (eds.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung*, Berlin – New York 1972.
- Aslanis 1985:** Aslanis, I., *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979: Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 4, Berlin 1985.
- Broneer 1930:** Broneer, O., *Corinth IV.2: Terracotta Lamps*, Cambridge 1930.
- Bussière – Lindros-Wohl 2017:** Bussière, J. and Lindros-Wohl, B.L., *Ancient Lamps in the J. Paul Getty Museum*, Los Angeles 2017.
- Chrysostomou 2011:** Chrysostomou, P., «La nécropole occidentale d'Archontiko», in Descamps-Lequime, S. and Charazopoulou, K. (eds.), *Au royaume d'Alexandre le Grand. La Macédoine antique*, Paris 2011, 185, 207-216.
- Collart 1930:** Collart, P., «Inscriptions de Selian-Mesorema», *BCH* 54 (1930), 376-391.
- Cuomo di Caprio 1971-1972:** Cuomo di Caprio, N., «Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterizi nell'area italiana, dalla preistoria a tutta l'epoca romana», *Sibirium* 11 (1971-1972), 371-414.
- Davidson 1952:** Davidson, G.R., *Corinth XII: The Minor Objects*, Princeton, N.J. 1952.
- DOC III:** Grierson, Ph., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, III: Leo III to Nicephorus III, 717-1.081*, Washington DC 1973.
- Elia 1982:** Elia, R., *A study of the Neolithic architecture in Thessaly, Greece*, Ph.D. dissertation, Boston University, Boston 1982.
- Gadbery 2017:** Gadbery, L.M., «Samothracian coins», in Wescoat, B., *The monuments of the Eastern Hill, Samothrace 9*, Princeton, N.J. 2017, 403-415.
- Gaebler 1935:** Gaebler, H., *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands 3.2*, Berlin 1935.
- Grammenos 2006:** Grammenos, D., «Conclusions from the rescue excavations at the Neolithic settlement of Stavroupoli, Thessaloniki», *Analele Banatului* XIV, 1 (2006), 113-120.
- Guiraud 1989:** Guiraud, H., «Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule», *Gallia* 46 (1989), 173-211.
- Hanschmann – Miložić 1976:** Hanschmann, E. and Miložić, V., *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien III: Die Frühe und Beginnende Mittlere Bronzezeit*, Beiträge zur ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 13-14, Bonn 1976.
- Harizanov 2016:** Harizanov, A., «A New Centre for Ceramic Production from the Roman Province of Thrace (2nd-3rd century), Preliminary results», *Rei Cretariae Romanae Favtorum Acta* 44 (2016), 581-594.
- Hasaki 2002:** Hasaki, E., *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*, Ph.D. dissertation, University of Cincinnati, 2002.



- Hasaki – Raptis 2016:** Hasaki, E. and Raptis, K.T., «Roman and Byzantine Ceramic Kilns in Greece (1st-15th c. CE): Continuities and Changes in Kiln Typology and Spatial Organization of Production», in Cucuzza, N., Giannattasio, B.M. and Palleschi, S. (eds.), *Archeologia delle produzioni ceramiche nel mondo antico. Spazi, prodotti, strumenti e tecniche. Atti del convegno (Genova, 1-2 dicembre 2014)*, Quaderni di Archeologia - Genova 1, Genova 2016, 209-230.
- Hayes 1972:** Hayes, J.W., *Late Roman pottery*, London 1972.
- Hayes 1991:** Hayes, J.W., *The Hellenistic and Roman pottery, Paphos III*, Nicosia 1991.
- IThrAeg:** Λουκοπούλου, Λ., Ζουρντζή, Α., Παρισιάκη, Μ. Γ. και Ψωμά, Σ., *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*, Αθήνα 2005.
- Kotsos 2014:** Kotsos, S., «Settlement and housing during the 6th millennium BC in western Thessaloniki and the adjacent Langadas province», in Στεφανή, Ε., Μερουσής, Ν. and Δημούλα, Α. (eds.), *1912-2012. Εκατό χρόνια έρευνας στην προϊστορική Μακεδονία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Thessaloniki 22-24 November 2012)*, Thessaloniki, 2014, 315-322.
- Loeschcke 1919:** Loeschcke, S., *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesen*, Zurich 1919.
- Loriot 1975:** Loriot, X., «Les premières années de la grande crise du III<sup>e</sup> siècle: De l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)», in *ANRW II.2* (1975), 657-787.
- Malamidou 2005:** Malamidou, V., *Roman Pottery in Context. Fine and Coarse Wares from Five Sites in North-Eastern Greece*, Oxford 2005.
- Mottas 1989:** Mottas, F., «Les voies de communication antiques de la Thrace égéenne», in Herzig, H.E. and Frei-Stolba, R. (eds.), *Labor omnibus unus. Gerold Walser zum 70. Geburtstag dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*, Stuttgart 1989, 82-104.
- Mould – Wardle 2000:** Mould, A. and Wardle, A.K., «The Architectural Remains», in Ridley, C., Wardle, K.A. and Mould, C.A. (eds.), *Servia I, Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73* (BSA Suppl. 32), Athens 2000, 71-105.
- Mrkobrad 1980:** Mrkobrad, D., *Arheološki nalazi seoba naroda u Jugoslaviji*, Beograd 1980.
- Perlzweig 1961:** Perlzweig, J., *Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ*. The Athenian Agora VII, Princeton, N.J. 1961.
- Psoma – Karadima – Terzopoulou 2008:** Psoma, S., Karadima, Chr. and Terzopoulou, D., *The Coins from Maroneia and the Classical City at Molyvoti: A Contribution to the History of Aegean Thrace*, Μελετήματα 62, Athens 2008.
- RIC II:** Mattingly, H. and Sydenham, E.A., *The Roman Imperial Coinage, vol. II: Vespasian to Hadrian*, London 1926.
- RIC V.1:** Webb, P.H., *The Roman Imperial Coinage, vol. V, part 1: Valerian to Florian*, London 1927.
- RIC VI:** Sutherland, C.V.H., *The Roman Imperial Coinage, vol. VI: From Diocletian's Reform (A.D. 294) to the Death of Maximinus (A.D. 313)*, London 1967.
- RIC VII:** Brunn, P.M., *The Roman Imperial Coinage, vol. VII: Constantine and Licinius, A.D. 313-337*, London 1966.
- RIC VIII:** Kent, J.P.C., *The Roman Imperial Coinage vol. VIII: The Family of Constantine, A.D. 337-364*, London 1981.
- Ridley – Wardle 1979:** Ridley, Cr. and Wardle, K.A., «Rescue excavation at Servia 1971-1973: A preliminary report», *BSA* 74 (1979), 185-226.
- Ridley – Wardle – Mould 2000:** Ridley, C., Wardle, K.A. and Mould, C.A. (eds.), *Servia I, Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-73* (BSA Suppl. 32), Athens 2000.
- Risser 2001:** Risser, M.K., *Corinth VII.5: Corinthian Conventionalizing Pottery*, Princeton, N.J. 2001.
- Rizakis 2006:** Rizakis, A.D., «Le territoire de la colonie romaine de Philippes: ses limites au nord-ouest», in *Autour des Libri Colonialium. Colonisation et Colonies dans le Monde Romain. Actes du Colloque International (Besançon, 16-18 Octobre 2003)*, Paris 2006, 123-130.
- Robertson 1982:** Robertson, A.S., *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, New York 1982.
- Rotroff 1982:** Rotroff, S.I., *Hellenistic pottery: Athenian and Imported Moldmade Bowls*. The Athenian Agora XXII, Princeton, N.J. 1982.
- Rotroff 1997:** Rotroff, S.I., *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Wares and Related Materials*. The Athenian Agora XXIX, Princeton, N.J. 1997.
- Sear 1981:** Sear, D.R., *Roman Coins and Their Values* (third revised edition), London 1981.
- Sherratt 1986:** Sherratt, A., «The Pottery of Phases IV and V: The Early Bronze Age», in Renfrew, C., Gimbutas, M. and Elster, E.S. (eds.), *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece*, Monumenta Archaeologica 13, vol. I, Los Angeles 1986, 438-440.

- SNG Cop:** *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals*, Copenhagen, 1942-1979.
- SNG Greece II:** *The Alpha Bank Collection. Macedonia 1: Alexander I - Perseus*, Athens 2000.
- Soustal 1991:** Soustal, P., *Thrakien (Thrace, Rodope, Haimimontos)*, *Tabula Imperii Byzantini* 6, Wien 1991.
- Sparkes – Tallcott 1970:** Sparkes, B.A. and Tallcott, L., *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. The Athenian Agora XII*, Princeton, N.J. 1991.
- Tasaklaki 2018:** Tasaklaki, M., «The Presence of Roman and Provincial Coins in Aegean Thrace: Quantitative and Qualitative Analysis», in Vagalinski, L., Raycheva, M., Boteva, D. and Sharankov, N. (eds), *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference «Cities, Territories and Identities» (Plovdiv, 3rd-7th October 2016)*, Sofia 2018, 279-288.
- Todorova 1995:** Todorova, H., «The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory», in Bailey, D.W., Panayotov, I. and Aleandrov, S. (eds.), *Prehistoric Bulgaria*, *Monographs in World Archaeology* 22, Madison WI 1995, 79-98.
- Treuil 2004:** Treuil, R. (éd.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale, I. Fouilles de Jean Deshayes (1961-1975)*, vol. 2 (BCH Suppl. 37), Paris 2004.
- Tringham – Krstic 1990:** Tringham, R. and Krstic, D., «Conclusion: Selevac in the Wider Context of European Prehistory», in Tringham, R. and Krstic, D. (eds.), *Selevac. A Neolithic Village in Yugoslavia*, *Monumenta Archaeologica* 15, Los Angeles 1990, 567-616.
- Tritsaroli – Karadima 2017:** Tritsaroli, P. and Karadima, Ch., «The people of Early Byzantine Maroneia, Greece (5th-6th c. AD)», *Bioarchaeology of the Near East* 11 (2017), 1-34.

## ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΠΟΠΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

**Φωτογραφίες.** Όλες οι φωτογραφίες των ανασκαφών και των ευρημάτων ανήκουν στο αρχείο των Υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού που συμμετέχουν στον τόμο και οι λήψεις έγιναν από το μόνιμο ή το έκτακτο προσωπικό που απασχολήθηκε στο αρχαιολογικό έργο.

**Αεροφωτογραφίες.** Γ. Δάλλης (Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης), Ν. Θεοδώρου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας - Θάσου), Δ. Μανταζή (Εφορεία Αρχαιοτήτων Δράμας, Σερρών, Περιφέρειας Θεσσαλονίκης), Α. Σαμουρκασιδής (Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου, Ροδόπης, Ξάνθης), Χ. Τζώρτζης (Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας), Χ. Τηλαβερίδης (Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς).

**Χάρτες.** Οι χάρτες που παρατίθενται στην αρχή του κάθε κεφαλαίου προέρχονται από το αρχείο της Trans Adriatic Pipeline AG.

**Σχέδια, αποτυπώσεις.** Σ. Βλαχοπούλου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης: εικ. 11). Ε. Δισλή (Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης: εικ. 12 και 13). Π. Μπάγκος και Τ. Παναγιωτίδου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης: εικ. 7). Τ. Παναγιωτίδου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης: εικ. 1 και 2). Σ. Παράσχου (Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου: εικ. 4 και 9, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης: εικ. 2 και 3). Γ. Πλιάτσος (Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης: εικ. 4 και 8). Ν. Τσάπανος (Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς: εικ. 6 και 9).

Στο κεφάλαιο της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, οι εικόνες 1, 9 και 10 προέρχονται από το: Ομηρίδης-Σκυλίτσης, Α., *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμο*, Τόμος Α', *Η Ελλάδα και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια 1914-1918*, Γενικόν Επιτελείον Στρατού (Γ.Ε.Σ.), Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1958 (ανατύπωση 1987), σχεδιαγράμματα 2 και 3, ενώ η εικόνα 11 από το: Χουδάλης, Λ., *Ιστορικών των εν Μακεδονία οχυρώσεων 1914-1916, 1927*.



## ORIGIN OF ILLUSTRATIONS

**Photographs.** All photographs of excavations and finds belong to the archive of the Services of the Hellenic Ministry of Culture and Sports participating in the publication, and were taken by the permanent or temporary staff involved in the archaeological work.

**Aerial photographs.** G. Dallis (Ephorate of Antiquities of Kozani). D. Mantazi (Ephorates of Antiquities of Drama, Serres, Thessaloniki Region). A. Samourkasidis (Ephorates of Antiquities of Evros, Rhodope, Xanthi). N. Theodorou (Ephorate of Antiquities of Kavala-Thasos). Ch. Tilaveridis (Ephorate of Antiquities of Kastoria). Ch. Tzortzis (Ephorate of Antiquities of Pella).

**Maps.** The maps laid out at the beginning of each chapter come from the archive of Trans-Adriatic Pipeline AG.

**Plans, measured drawings.** P. Bagkos and T. Panagiotidou (Ephorate of Antiquities of Thessaloniki Region: fig. 7). E. Disli (Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace: fig. 12 and 13). T. Panagiotidou (Ephorate of Antiquities of Thessaloniki Region: fig. 1 and 2). S. Paraschou (Ephorate of Antiquities of Evros: fig. 4 and 9, Ephorate of Antiquities of Rhodope: fig. 2 and 3). G. Pliatsos (Ephorate of Antiquities of Kozani: fig. 4 and 8). N. Tsapanos (Ephorate of Antiquities of Kastoria: fig. 6 and 9). S. Vlachopoulou (Ephorate of Antiquities of Kozani: fig. 11).

In the chapter by the Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace, figures 1, 9 and 10 come from: Ομηρίδης-Σκυλίτσης, Α., *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Τόμος Α', *Η Ελλάς και ο Πόλεμος εις τα Βαλκάνια 1914-1918*, Γενικόν Επιτελείον Στρατού, Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού [General Staff of the Army, Directorate of Army History], Athens 1958 (reprint 1987), diagrams 2 and 3. Figure 11 comes from: Χουδάλης Λ., *Ιστορικών των εν Μακεδονία οχυρώσεων, 1914-1916, 1927*.



## ΕΚΤΑΚΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΒΡΟΥ

**Αρχαιολόγοι:** Φ. Αϊτατόγλου, Δ. Αλμαλιώτη, Ε. Δεπών, Θ. Δήμου, Ε. Καπουκρανίδου, Χ. Κεκές, Α. Κορμάζος, Ε. Κοτσώνης, Αικ. Κωστή, Ζ. Λέου, Σ. Μπάζας, Α. Παπαδοπούλου, Κ. Σοφούλη, Γ. Τζιμπαζάκη, Λ. Τσιαπλέ. **Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων:** Α. Χριστοφόρου. **Αρχιτέκτων Μηχανικός:** Σ. Παράσχου. **Πολιτικός Μηχανικός:** Σ. Μυστακίδης, Α. Σιγλίδης. **Τοπογράφοι Μηχανικοί:** Μ. Λάμπουλου, Α. Παμπουρίδης, Χ. Τασούδης, Ν. Χατζόπουλος.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΡΟΔΟΠΗΣ

**Αρχαιολόγοι:** Φ. Αϊτατόγλου, Ε. Δεπών, Θ. Δήμου, Ε. Καπουκρανίδου, Χ. Κεκές, Α. Κνημίδου, Α. Κορμάζος, Ζ. Λέου, Σ. Μπάζας, Α. Παπαδοπούλου, Β. Παπαστεργίου, Κ. Σοφούλη, Μ. Χάδου. **Συντηρητές Αρχαιοτήτων:** Α. Γαρυφάλου, Π. Τζενετάκης. **Αρχιτέκτονες Μηχανικοί:** Σ. Παράσχου, Ι. Πουλαράκης. **Πολιτικός Μηχανικός:** Δ. Καραθανάσης. **Τοπογράφοι Μηχανικοί:** Π. Μουζακίδης, Α. Παμπουρίδης.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΞΑΝΘΗΣ

**Αρχαιολόγοι:** Δ. Αλμαλιώτη, Ε. Αλμασίδου, Ι. Ανδροβιτσανέα, Μ. Γεωργιάδης, Ε. Δεπών, Β. Δήμου, Θ. Δήμου, Α. Ζάννης, Ε. Καλλιγά, Π. Κατσάκη, Α. Κορμάζος, Ε. Κωνσταντινίδου, Μ.Σ. Μαρινάκη, Κ. Σοφούλη, Λ. Τσιαπλέ, Ε. Τσιομπίκου, Μ. Φουρλάν, Μ. Χάδου. **Συντηρητές Αρχαιοτήτων:** Θ. Κυριακίδης, Κ. Χρήστου. **Αρχιτέκτων Μηχανικός:** Σ. Παράσχου. **Πολιτικός Μηχανικός:** Α. Δελιωρίδης, Α. Παμπουρίδης. **Σχεδιάστρια:** Α. Δριγκοπούλου.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΒΑΛΑΣ

#### - ΘΑΣΟΥ

**Αρχαιολόγοι:** Μ. Αραμπατζή, Α. Γαρυφαλλόπουλος, Α. Ζάννης, Γ. Καζαντζής, Κ. Κετάνης, Α. Κνημίδου, Μ. Κοκκίδου, Αικ. Κωστή, Π. Λίτσιος, Δ. Μεγγίδης, Χ. Μερσίνουλου, Ε. Παπαδοπούλου, Ι. Πετρίδου, Γ. Σαμπούρ, Ε. Τομασίδου, Μ. Φουρλάν, Δ. Χαρίτου. **Συντηρήτρια Αρχαιοτήτων:** Ε. Σελερίδου. **Σχεδιάστριες:** Ε. Βέλου, Χ. Σιδεράτου.

### ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

**Αρχιτέκτων Μηχανικός:** Ε. Δισλή.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΡΑΜΑΣ

**Αρχαιολόγοι:** Ε. Αθανασιάδου, Χ. Αντωνιάδου, Γ. Ασημακόπουλος, Χ. Βεργίδου, Γ. Γκεβρέκης, Σ. Δηλοπούλου, Ειρ. Εξαρχέα, Ε. Κακαβίτσα, Π. Κατσάκη, Ειρ.-Ελ. Κέρου, Μ. Κωτσόπουλος, Χ. Μερσίνουλου, Π. Ντίνα, Χ. Οικονομίδης, Ε. Παϊσίδου, Α. Παπαθεοδώρου, Ε. Παπαχρήστου, Π. Σλαμπέας, Α. Τζουμακίδης, Ε. Τομασίδου, Ν. Τσιόπelas. **Συντηρητές Αρχαιοτήτων:** Κ. Παγτζόγλου, Ε. Γκουντάκου, Σ. Καρνέζος, Ε. Νικολούζου. **Σχεδιαστές:** Ε. Δημητριάδου, Π. Καπούλας, Σ. Πούλιου, Χ. Σιδεράτου.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

**Αρχαιολόγοι:** Χ. Ααμόντ, Ε. Αλιτσανίδης, Μ. Αρβανιτάκη, Γ. Βαβλιάκης, Α. Βουβουλή, Κ. Βουδούρης, Δ. Βουλγαρίδου, Α. Γαρυφαλλόπουλος, Κ. Δάφας, Α. Ζάννης, Ν. Θεοδωρίδης, Γ. Καζαντζής, Ε. Καράμπελα, Κ. Κετάνης, Γ. Κζούνιας, Β. Κίτσιου, Ε. Κοσμίδου, Τ. Κουτούκου, Π. Λίτσιος, Α. Μαυρίδου, Μ. Μιλκάκη, Ε. Μιχαηλίδου, Ν. Νταμπούδη, Ε. Παπαδοπούλου,

Ευρ. Παπαδοπούλου, Δ. Παπουτσής, Ε. Ποιμενίδου, Μ. Ρουμπιέ, Α. Σαλονικίος, Σ. Ταρενίδου, Π. Τορονίδου, Β. Τρέντσιος, Π. Τσάκαλου, Ε. Τσιώλα. **Συντηρητές Αρχαιοτήτων:** Ι. Κολονέλος, Ε. Μίχου, Ε. Σελερίδου, Α. Τσιόγκας, Α. Φωστηρίδου. **Σχεδιάστριες:** Ε. Βόγια, Μ.Α. Καλογιαννίδου, Α. Μπερέα, Ι. Τσιγάρρα, Ε. Χαβατζά.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΙΛΙΚΙΑΣ

**Αρχαιολόγοι:** Χ. Αυγέρος, Κ. Δαραβίγκα, Μ. Λαζοπούλου. **Συντηρήτριες Αρχαιοτήτων:** Μ. Δερμενούδη, Ε. Μίχου. **Τοπογράφοι Μηχανικοί:** Γ. Ματθαίου, Π. Μπάγκος. **Σχεδιάστρια:** Κ. Θεοδωρίδου.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

**Αρχαιολόγοι:** Δ. Δεληδημητρίου, Κ. Δένη, Ε. Ζωγράφου, Δ. Ισαακίδου, Α. Καγιούλη, Α. Κίσσα, Σ. Κόττη, Ε. Κωνσταντινίδου, Δ. Μπάδραβος, Ι. Μπέρτσας, Α. Μπούμπας, Σ. Μπρόζου, Α. Ταμπούρη, Μ. Χατζή. **Συντηρήτριες Αρχαιοτήτων:** Λ. Αυλωνίτη, Σ. Καρασμάνογλου. **Τοπογράφος Μηχανικός:** Π. Μπάγκος. **Σχεδιάστρια:** Τ. Παναγιωτίδου.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΠΕΛΛΑΣ

**Αρχαιολόγοι:** Αικ. Δάκαρη, Α. Δουίτση, Σ. Δουλκερίδου, Ε. Δρακάκης, Μ. Ελευθεριάδη, Π. Ιωαννίδου, Α. Καϊάφα-Σαροπούλου, Κ. Κατσίκης, Φ. Λογοθετίδου, Ε. Μηνασίδου, Α. Σιάνος, Μ. Τρυφινούπουλου, Μ. Φαρφούρη, Α. Χήρα. **Συντηρήτριες Αρχαιοτήτων:** Κ. Ελευθεριάδη, Σ. Καρασμάνογλου, Π. Μαρίνου, Ο. Φαλαγκαράκη. **Αρχιτέκτονες Μηχανικοί:** Ν. Καραγιάννης, Π. Στεργίου. **Τοπογράφοι Μηχανικοί:** Γ. Ματθαίου, Β. Παγανιά. **Σχεδιάστριες:** Μ. Βασιλειάδου, Τ. Παναγιωτίδου, Χ. Πηνιώτη.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΗΜΑΘΙΑΣ

**Αρχαιολόγοι:** Α. Γαρυφαλλόπουλος, Σ. Λιούλιας, Ε. Μηνασίδου, Μ. Φαρφούρη. **Συντηρητής Αρχαιοτήτων:** Χ. Κουρούζιδης. **Αρχιτέκτων Μηχανικός:** Ι. Δελαβερίδου. **Σχεδιάστρια:** Χ. Κουλακιώτη.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

**Αρχαιολόγοι:** Α. Ανδρεάδου, Α. Γαρυφαλλόπουλος, Η. Ελευθεριάδου, Δ. Θεοδώρου, Δ. Ισαακίδου, Γ. Κογκολίδη, Μ. Κούκλη, Π. Κώτσου, Χ. Λόκανα, Ε. Μάστορα, Μ. Μιλκάκη, Κ. Μοσχάκη, Δ. Μπούκου, Ν. Όροβα, Γ. Παπαϊωάννου, Κ. Σουμελίδης, Μ. Φέκου. **Συντηρητής Αρχαιοτήτων:** Ν. Λιάκος. **Τοπογράφος Μηχανικός:** Ι. Τουρούτογλου. **Σχεδιαστές:** Ι. Πλιάτσιος, Γ. Σελεγκούνας, Β. Σταμποπούλου, Γ. Τζώνας.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΟΖΑΝΗΣ

**Αρχαιολόγοι:** Κ. Βαρβαρούση, Σ. Γέρμανη, Δ. Θεοδώρου, Μ. Κούκλη, Χ. Λόκανα, Ε. Μαγγουρέτσιου, Δ. Μπούκου, Ε. Ντίο, Π. Τούνας. **Συντηρητές Αρχαιοτήτων:** Κ. Γκαρφαλιού, Α. Τσολάκης. **Τοπογράφος Μηχανικός:** Σ. Βλαχοπούλου. **Σχεδιαστές:** Θ. Βακουφτσά, Α. Κύρινας, Β. Λίτσιου, Θ. Παπαδόπουλος, Γ. Πλιάτσος, Γ. Τζώνας.

### ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

**Αρχαιολόγοι:** Ε. Αντωνιάδου, Μ. Αντωνιάδου, Ε. Κακαβίτσα, Ε. Καράμπελα, Ν. Κυριατζή, Α. Μπούμπας, Ε. Ντίο, Λ. Παϊσίδου, Ε.Μ. Παπαδοπούλου, Ι. Πετσάλλικος, Ε. Τσιόλα, Λ. Τσιόλα. **Συντηρήτριες Αρχαιοτήτων:** Μ. Ζήλα, Ε. Ήρηγ, Σ. Πετρίδου. **Αρχιτέκτων Μηχανικός:** Ν. Τσάπανος.

### ΕΡΓΑΤΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

Για τις ανάγκες του αρχαιολογικού έργου προσελήφθη πολυάριθμο εργατοτεχνικό προσωπικό, που είναι αδύνατο να αναφερθεί αναλυτικά. Είναι όμως απαραίτητο να επισημανθεί η πολύτιμη και καθοριστική συμβολή του στην επιτυχή και απρόσκοπτη διενέργεια των αρχαιολογικών εργασιών.

## TEMPORARY STAFF OF THE ARCHAEOLOGICAL WORKS

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF EVROS

**Archaeologists:** F. Aitatoglou, D. Almalioti, S. Bazas, E. Depon, Th. Dimou, E. Kapoukranidou, Ch. Kekkes, A. Kormazos, Aik. Kosti, E. Kotsonis, Z. Leou, A. Papadopoulou, K. Sofouli, L. Tsiaple, G. Tziampazaki. **Conservator of Antiquities:** Alexia Christoforou. **Architectural Engineer:** S. Paraschou. **Civil Engineers:** S. Mystakidis, A. Siglidis. **Topographic Engineers:** N. Chatzopoulos, M. Lampoglou, A. Pampouridis, Ch. Tasoudis.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF RHODOPE

**Archaeologists:** F. Aitatoglou, S. Bazas, M. Chadou, E. Depon, Th. Dimou, E. Kapoukranidou, Ch. Kekkes, A. Knimidou, A. Kormazos, Z. Leou, A. Papadopoulou, V. Papastergiou, K. Sofouli. **Conservators of Antiquities:** A. Garyfallou, P. Tzenetakis. **Architectural Engineers:** S. Paraschou, I. Poularakis. **Civil Engineer:** D. Karathanasis. **Topographic Engineers:** P. Mouzakidis, A. Pampouridis.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF XANTHI

**Archaeologists:** D. Almalioti, E. Almasidou, I. Androvitsanea, M. Chadou, E. Depon, Th. Dimou, V. Dimou, M. Furlan, M. Georgiadis, E. Kalliga, P. Katsaki, E. Konstantinidou, A. Kormazos, M.S. Marinaki, K. Sofouli, L. Tsiaple, E. Tsiompikou, A. Zannis. **Conservators of Antiquities:** K. Christou, Th. Kyriakidis. **Architectural Engineer:** S. Paraschou. **Civil Engineer:** A. Siglidis. **Topographic Engineers:** A. Delioridis, A. Pampouridis. **Designer:** A. Drigkopoulou.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KAVALA - THASOS

**Archaeologists:** M. Arampatzi, D. Charitou, M. Furlan, A. Garyfallopoulos, G. Kazantzis, K. Ketanis, A. Knimidou, M. Kokkidou, Aik. Kosti, P. Litsios, D. Mengidis, Ch. Mersinoglou, E. Papadopoulou, I. Petridou, G. Sampour, E. Tomasidou, A. Zannis. **Conservator of Antiquities:** E. Seleridou. **Designers:** Ch. Sideratou, E. Velkou.

### SERVICE OF MODERN MONUMENTS AND TECHNICAL WORKS OF EAST MACEDONIA AND THRACE

**Architectural Engineer:** E. Disli.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF DRAMA

**Archaeologists:** Ch. Antoniadou, G. Asimakopoulos, E. Athanasiadou, S. Dilopoulou, Eir. Exarchea, G. Gkevrekis, E. Kakavitsa, P. Katsaki, Eir.-El. Kerou, M. Kotsopoulos, Ch. Mersinoglou, P. Ntina, Ch. Oikonomidis, E. Paisidou, E. Papachristou, A. Papatheodorou, P. Slampeas, E. Tomasidou, N. Tsiopelas, A. Tzoumakidis, Ch. Vergidou. **Conservators of Antiquities:** K. Giagtzoglou, E. Gountakou, S. Karnezos, E. Nikolouzou. **Designers:** E. Dimitriadou, P. Kapoulas, S. Pouliou, Ch. Sidiratou.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF SERRES

**Archaeologists:** Ch. Aamont, E. Alitsanidis, M. Arvanitaki, K. Dafas, A. Garyfallopoulos, E. Karampela, G. Kazantzis, K. Ketanis, V. Kitsiou, E. Kosmidou, T. Koutoukou, G. Kzounias, P. Litsios, A. Mavridou, E. Michailidou, M. Milkaki, N. Ntampoudi, E. Papadopoulou, Eur. Papadopoulou, D. Papoutsis, E. Poimenidou, M. Roumpie, A. Salonikios, S. Tarenidou, N. Theodoridis, P. Toronidou, V. Trentsios, P. Tsakalou, E. Tsiola, G.

Vavliakis, K. Voudouris, D. Voulgaridou, A. Vouvouli, A. Zannis. **Conservators of Antiquities:** A. Fostiridou, I. Kolonelos, E. Michou, E. Seleridou, A. Tsiogkas. **Designers:** A. Berea, E. Chavatza, M.A. Kalogiannidou, I. Tsigara, E. Vogia.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KILKIS

**Archaeologists:** Ch. Avgeros, K. Daravigka, M. Lazopoulou. **Conservators of Antiquities:** M. Dermenoudi, E. Michou. **Topographic Engineers:** P. Bagkos, G. Matthaiou. **Designer:** K. Theodoridou.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESSALONIKI REGION

**Archaeologists:** D. Badravos, I. Birtsas, A. Boumpas, S. Brozou, M. Chatzi, D. Delidimitriou, K. Deni, D. Isaakidou, A. Kagiouli, A. Kissa, E. Konstantinidou, S. Kotti, A. Tampouri, E. Zografou. **Conservators of Antiquities:** L. Avloniti, S. Karasmanoglou. **Topographic Engineer:** P. Bagkos. **Designer:** T. Panagiotidou.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF PELLA

**Archaeologists:** A. Chira, Aik. Dakari, S. Doulkeridou, A. Douitsi, E. Drakakis, M. Eleftheriadi, M. Farfour, P. Ioannidou, A. Kaïafa-Saropoulou, K. Katsikis, F. Logothetidou, E. Minasidou, A. Sianos, M. Tryfynopoulou. **Conservators of Antiquities:** K. Eleftheriadi, O. Falagkaraki, S. Karasmanoglou, P. Marinou. **Architectural Engineers:** P. Stergiou, N. Karagiannis. **Topographic Engineers:** G. Matthaiou, V. Paganina. **Designers:** T. Panagiotidou, Ch. Pinioti, M. Vasileiadou.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF IMATHIA

**Archaeologists:** M. Farfour, A. Garyfallopoulos, S. Lioulis, E. Minasidou. **Conservator of Antiquities:** Ch. Kourouzidis. **Architectural Engineer:** I. Delaveridou. **Designer:** Ch. Koulakioti.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF FLORINA

**Archaeologists:** A. Andreadou, D. Boukou, I. Eleftheriadou, M. Fekou, A. Garyfallopoulos, D. Isaakidou, G. Kogkolidi, P. Kotsou, M. Koukli, Ch. Lokana, E. Mastora, M. Milkaki, K. Moschaki, N. Orova, G. Papaïoannou, K. Soumelidis, D. Theodorou. **Conservator of Antiquities:** N. Liakos. **Topographic Engineer:** I. Touroutoglou. **Designers:** I. Pliatsos, G. Selegkounas, V. Stamkopoulou, G. Tzionas.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KOZANI

**Archaeologists:** D. Boukou, S. Germanli, M. Koukli, Ch. Lokana, E. Mangouretsiou, E. Ntio, D. Theodorou, P. Tounas, K. Varvarousi. **Conservators of Antiquities:** K. Gkaraliou, A. Tsolakis. **Topographic Engineer:** S. Vlachopoulou. **Designers:** A. Kyrinas, V. Litsiou, Th. Papadopoulou, G. Pliatsos, G. Tzonas, Th. Vakouftsi.

### EPHORATE OF ANTIQUITIES OF KASTORIA

**Archaeologists:** E. Antoniadou, M. Antoniadou, A. Boumpas, E. Kakavitsa, E. Karampela, N. Kyriatzi, E. Ntio, L. Paisidou, E.M. Papadopoulou, I. Petsalnikos, E. Tsiola, L. Tsiola. **Conservators of Antiquities:** E. Irgi, S. Petridou, M. Zila. **Architectural Engineer:** N. Tsapanos.

### TECHNICAL PERSONNEL

A large number of technical personnel were employed for the needs of the archaeological undertaking that cannot be analytically listed. However, their valuable and decisive contribution to the successful and uninterrupted performance of the archaeological works should be stressed.

## ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

### Γεωργιάδου Αναστασία

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας

### Δαδάκη Σταυρούλα

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Καβάλας - Θάσου

### Ζιώτα Χριστίνα

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Φλώρινας

### Θεοδωρίδης Κωνσταντίνος

Αρχαιολόγος ΤΑΡ

### Θεοδώρου Δήμητρα

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης

### Καλλιντζή Κωνσταντίνα

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Ξάνθης

### Καραδήμα Χρύσα

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Ροδόπης

### Κεραμάρης Αναστάσιος

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης

### Λαϊνά Βίκη

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης

### Λιούλιας Στέργιος

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας

### Λόκανα Χαρά

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης

### Μαγουρέτσιου Ευανθία

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης

### Μάλαμα Πηνελόπη

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καβάλας - Θάσου

### Μαλαμίδου Δημητρία

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών

### Μιλτσακάκη Ζωή

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου

### Μουζουράκη Κατερίνα

Διευθύντρια Επικοινωνίας Ελλάδας ΤΑΡ

### Μπαρτσώκα Βιργινία

Αρχαιολόγος, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

### Νανόγλου Στράτος

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας

### Παϊσίδου Ευαγγελία

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Δράμας

### Παντή Άννα

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης

### Παπαγεωργίου Τζούλια

Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

### Παπαδόπουλος Ευστράτιος

Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Εφορείας Αρχαιοτήτων Δράμας

### Παππάς Νικόλαος

Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πέλλας

### Πριγγόπουλος Θεόδωρος

Αρχιτέκτων Μηχανικός, Προϊστάμενος Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

### Πυλαρινού Νικολέττα

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών

### Σαρρηγιαννίδου Χαρά

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Καστοριάς

### Σκαρπή Στεφανία

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη του Τμήματος Συντονισμού και Παρακολούθησης Αρχαιολογικών Ερευνών και Εργασιών στο Πλαίσιο Επενδυτικών Προγραμμάτων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

### Σκρέκα Ανδρομάχη

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Καστοριάς

### Τασακλάκη Μαρίνα

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ροδόπης

### Τερζάκη Μαρία

Μηχανολόγος Μηχανικός, Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

### Τσιγαρίδα Ελισάβετ-Μπεττίνα

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Πέλλας

### Τσιόκανου Ιωάννα

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Φλώρινας

### Τσοκανή Άννα

Διεύθυνση Επικοινωνίας ΤΑΡ

### Χατζηιωαννίδης Αλέξανδρος

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας

### Χατζηπροκοπίου Κυριακή

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ξάνθης

### Χολέρης Νικόλαος

Λαογράφος, Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης

### Χονδρογιάννη-Μετόκη Αρετή

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Κοζάνης

### Χρυσάφη Μαρία

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και Μουσείων της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ξάνθης

## AUTHORS

### **Bartsoka Virginia**

Archaeologist, Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities

### **Chatziioanidis Alexandros**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Imathia

### **Chatziprokopiou Kyriaki**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Xanthi

### **Choleris Nikolaos**

Folklorist, Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace

### **Chondrogianni-Metoki Areti**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Kozani

### **Chrysafi Maria**

Archaeologist, Head of the Department of Prehistoric and Classical Antiquities and Museums of the Ephorate of Antiquities of Xanthi

### **Dadaki Stavroula**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Kavala - Thasos

### **Georgiadou Anastasia**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Pella

### **Kallintzi Konstantina**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Xanthi

### **Karadima Chrysa**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Rhodope

### **Keramaris Anastasios**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki Region

### **Laina Vicky**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Kozani

### **Lioulias Stergios**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Imathia

### **Lokana Chara**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Kozani

### **Malama Penelope**

Archaeologist, Head of the Department of Prehistoric and Classical Antiquities and Museums of the Ephorate of Antiquities of Kavala - Thasos

### **Malamidou Dimitria**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Serres

### **Maggouretsiou Evanthia**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Kozani

### **Miltsakaki Zoe**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Evros

### **Mouzouraki Katerina**

Communications Manager TAP Greece

### **Nanoglou Stratos**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Pella

### **Paisidou Evangelia**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Drama

### **Panti Anna**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki Region

### **Papadopoulos Efstratios**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Drama

### **Papageorgiou Julia**

Archaeologist, Acting Head of the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities

### **Pappas Nikolaos**

Archaeologist, Head of the Department of Prehistoric and Classical Antiquities and Museums of the Ephorate of Antiquities of Pella

### **Priggopoulos Theodoros**

Architectural Engineer, Head of the Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace

### **Pylarinou Nikoletta**

Archaeologist, Head of the Department of Prehistoric and Classical Antiquities and Museums of the Ephorate of Antiquities of Serres

### **Sarrigiannidou Chara**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Kastoria

### **Skartsis Stefania**

Archaeologist, Head of the Department for the Coordination and Monitoring of Archaeological Research and Works in the Framework of Investment Projects of the Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities.

### **Skreka Andromache**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Kastoria

### **Tasaklaki Marina**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Rhodope

### **Terzaki Maria**

Mechanical engineer, Service of Modern Monuments and Technical Works of East Macedonia and Thrace

### **Theodoridis Konstantinos**

Archaeologist, TAP Greece

### **Theodorou Demetra**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Kozani

### **Tsigarida Elisavet-Bettina**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Pella

### **Tsiokanou Ioanna**

Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Florina

### **Tsokani Anna**

Communication Department TAP Greece

### **Ziota Christina**

Archaeologist, Head of the Ephorate of Antiquities of Florina



**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ**  
Υπουργείο Πολιτισμού  
και Αθλητισμού  
Διεύθυνση Βυζαντινών  
και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

**HELLENIC REPUBLIC**  
Ministry of Culture  
and Sports  
Directorate of Byzantine  
and Post-Byzantine Antiquities



Trans Adriatic  
Pipeline

# ΑΓΩΓΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗΣ

## A PIPELINE TRAVERSING GREEK HISTORY

Ευρήματα  
από τις ανασκαφές  
του Διαδριατικού  
Αγωγού Φυσικού  
Αερίου  
στη Βόρεια Ελλάδα

Archaeological  
finds from the  
excavations  
for the Trans  
Adriatic Pipeline  
in Northern Greece



ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ  
Υπουργείο Πολιτισμού  
και Αθλητισμού  
Διεύθυνση Βυζαντινών  
και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων

HELLENIC REPUBLIC  
Ministry of Culture  
and Sports  
Directorate of Byzantine  
and Post-Byzantine Antiquities



Trans Adriatic  
Pipeline



978-960-386-483-7